Венді Лауер

Творення нацистської імперії та Голокост в Україні

Wendy Lower

Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine

The University of
North Carolina Press
Chapel Hill

Published in association with the
United States
Holocaust Memorial
Museum

© 2005
The University of
North Carolina Press
All rights reserved

Венді Лауер

Творення нацистської імперії та Голокост в Україні

Київ
2010

УДК 94 (447)
ББК 63.3 (0) 61
П 28

Лауер, Венді.
Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.

ISBN 978-966-8274-24-4

У монографії «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні» дослідниця Венді Лауер, зосереджуючи свою увагу на житомирському регіоні і поєднуючи в одне ціле німецькі та радянські архівні документи, щоденники, мемуари та особисті свідчення, дає найповнішу з наявних на цей час оцінку нацистської колонізації, окупаційної політики та Голокосту в Україні.

Хоча нацистська верхівка черпала колоніальні амбіції з європейських моделей, загарбання України нацистами, як демонструє В. Лауер, було безпрецедентною спробою побудови імперії, в якій насилля, расизм, антисемітизм та мілітаризм проникли в усі аспекти щоденного життя. Житомирщина, важлива платформа для нацистської верхівки, слугувала також місцем для створення Гіммлером експериментальної колонії етнічних німців у Геґевальді, де кампанії знищення та геноциду проводились «в ім'я прогресу».

«Управлінці» середнього рівня, як показує В. Лауер, відігравали основну роль у здійсненні масових убивств. Авторка персоналізує місцевих жителів, що брали участь у злочинах, спостерігали за ними, отримували від них зиск, а також борців спротиву. Вона показує, що дії нацистів у регіоні еволюціонували на основі імперської зверхності та амбіційності, ненависті до євреїв, слов'ян та комуністів, кар'єризму та прагматизму, жадібності та страху. У своєму аналізі В. Лауер переносить увагу із самої Німеччини на східні аванпости Райху, де режим відверто виявив свої головні погляди та цілі.

Публікацію книги здійснено видавництвом «Зовнішторгвидав України» та Українським центром вивчення історії Голокосту за підтримки Програми «МАТРА» Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів, Будинку Анни Франк та Фонду проектів центрально- та східноєвропейського видавництва (Амстердам)

This publication was made possible due to the support of «MATRA» Program of the Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands, Anne Frank House, and Fund for Central and East European Book Projects (Amsterdam)

Науковий редактор: Михайло Тяглий
Літературний редактор: Ярослав Карпюк

Ілюстрації на обгортці: вгорі – люб'язно надано The United States Holocaust Memorial Museum (James Blevins), № 60407; внизу – надано Ullstein Bild, № 00438222.

© The University of North Carolina Press, 2005
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2010
© ДГВПП «Зовнішторгвидав України», 2010
© С. Коломієць, Є. Ровний, переклад, 2010

Матерям і дочкам родини Цилюг:

Гіті Малік (нар. у Любарі у 1909 р.),
Рахілі Степанській (нар. у Любарі у 1901 р.,
вбита у Бабиному Яру 29 вересня 1941 р.),
Любі Степанській (нар. у Сарапулі у 1926 р.,
вбита у Бабиному Яру 29 вересня 1941 р.),
Клавдії Малік (нар. у Новоград-Волинському у 1937 р.)

Зміст

Від редактора 9
Передмова автора до українського видання 15
Подяка 17
Вступ 21
1. Нацистський колоніалізм і Україна 39
2. Військове завоювання
і соціальні перетворення, липень–серпень 1941 р. 52
3. Адміністрація Вермахту в Житомирі 67
4. Торуючи шлях геноциду. Початок Голокосту,
липень–грудень 1941 року 94
5. Генеральний комісаріат Житомир, 1942–1943 рр. 125
6. Машина знищення у генеральному окрузі.
Голокост в сільській місцевості та примусова праця
євреїв, 1942–1943 рр. 158
7. Геґевальд – колонія Гіммлера. Фольксдойчі
та експерименти нацистів з переселеннями 192
8. Занепад правління нацистів, 1943–1944 рр. 212
9. Наслідки правління нацистів 233
Додаток 243
Примітки 245
Словник скорочень 335
Джерела та література 339
Алфавітний покажчик 360
Ілюстрації та карти 366
Принципи оформлення посилань 367

Від редактора

Книжку, що її читач тримає у руках, присвячено різним аспектам історії України в роки нацистської окупації. Склалося так, що соціальна історія України 1941–1944 рр. й дотепер залишається однією з «білих плям» в історіографії Другої світової війни, на жаль, мало дослідженою українськими істориками. Нині в Україні лише починає формуватися дослідницький напрям, представники якого ставлять за мету з'ясувати, як саме українське суспільство – представники різних етнічних, соціальних і професійних верств, політичних поглядів і релігійних переконань, навіть гендерної належності – сприймало окупантів і реагувало на нацистську політику. Маємо лише найзагальніше уявлення про те, якими були настрої й очікування населення окупованих територій, як змінювалися вони в процесі щоденного зіткнення з практикою окупаційної влади в екстремальних умовах голоду, хвороб, постійно існуючої загрози самому життю, як впливала на тих, хто не з власної вини опинився на окупованій території, нацистська пропаганда[1]. Яким було повсякденне життя або, скоріше, як люди виживали? Яких соціальних норм, «правил гри» дотримувалися вони, яким, зрештою, ставав їхній вибір у надзвичайних ситуаціях? Без достовірних відповідей на ці запитання неможлива правдива історія цих трагічних років.

Недостатньо вивченою залишається й політика окупантів – тих, хто прийшов на землю України під псевдонауково обґрунтованим і політично легітимізованим гаслом «Drang nach Osten» («рух на схід»), озброєний ідеями «життєвого простору», «расової переваги» і «освіченого колоніалізму». Останніми роками історики розглядають як застарілий і такий, що не відповідає дійсності, погляд на нацистську окупаційну владу в Україні як однорідну групу з усталеним баченням і цілями щодо майбутнього українських земель та їхнього населення. Відбувається еволюція в напрямі більш диференційованого опису й аналізу німецьких військових, адміністративних і каральних структур. Поступово формується адекватніше уявлення про те, що в багатьох аспектах між різними гілками окупаційного

1 Із робіт з цієї тематики, які з'явилися нещодавно, назвемо: *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, 2004. – XIII, 463 p.; в українській історіографії існують дослідження як окремих регіонів, так і груп населення: *Скоробогатов А.В.* Харьков во время немецкой оккупации (1941–1943). – Х.: Прапор, 2006. – 366 с.; *Заболотна Т.* Повсякденне життя киян у умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941р.) // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – Вип. 11. – С. 107–116; *Пастушенко Т.* Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів // *Там само.* – С. 166–175 та ін. Про методологічні засади вивчення українського суспільства під час війни див.: *Лисенко О.* Соціальні аспекти окупації в Україні: методологія проблеми // *Там само*. – С. 3–9.

апарату не було згоди, а кожна з установ і служб окупаційної влади пропонувала власне бачення соціального проекту на українських землях, реалізації планів щодо економічної експлуатації, народонаселення, проблем безпеки тощо, більше того, претендувала на домінування власної позиції й практики.

Разом із тим книга Венді Лауер не обмежується лише цією тематикою. Аналіз аспектів життя, а радше виживання, українського соціуму в окупаційний період і взаємодії різних гілок окупаційної влади в райхскомісаріаті Україна постає перед читачем не як набір рівних за своєю значущістю сюжетів, але скоріше як важливий контекст для розгляду центральної дослідницької проблеми – нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на території України. Щодо цього робота автора має безумовно новаторський характер, оскільки розвиває положення праць істориків двох попередніх десятиріч про обставини визрівання «остаточного рішення» у липні–вересні 1941 р. і переходу від практики вибіркового убивства євреїв (військовополонених, комуністів, заручників) до тотального знищення цивільного населення – жінок, літніх людей і дітей. Праці істориків, в яких обставини війни на східному фронті розглядаються як певною мірою каталізатор для ухвалення рішення про знищення євреїв[2], спонукали автора на прикладі окремого регіону детальніше розглянути усі чинники, що призвели в окреслений період (кінець літа – осінь 1941 р.) до здійснення політики тотального знищення. Наближення дослідницького фокусу до регіонального рівня дозволяє авторці акцентувати увагу на тих особливостях і чинниках, що раніше залишалися поза увагою дослідників, – процесу ескалації антиєврейської політики. Відтак виникає запитання: чим обраний авторкою регіон може бути репрезентативним для вивчення історії Голокосту?

Робота В. Лауер є зразком досить поширеного в закордонній історіографії *case study,* тобто регіонального дослідження, що здійснюється не лише з метою відтворення тих чи інших процесів у конкретному місці, а радше для унаочнення того, як загальні тенденції – окупаційна політика

2 Див., напр.: *Longerich P.* Policy of destruction: Nazi anti-Jewish policy and the genesis of the «Final solution». – Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, 2001. – 30 p.; *Ogorreck R.* Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung». – Berlin: Metropol, 1996. – 240 p.; *Browning C.R.* with contributions by *Matthäus Jü.* The Origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939–March 1942. – Lincoln: University of Nebraska Press; Jerusalem: Yad Vashem, 2004. – 615 p. Критичний огляд сучасних концепцій з цього питання див.: *Михман Д.* «Окончательное решение еврейского вопроса»: возникновение и реализация этой идеи. Состояние вопроса на данный момент и его влияние на другие вопросы в исследовании Катастрофы // *Его же.* Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. – Днепропетровск, 2005. – С. 109–148.

і Голокост – трансформувалися на регіональному рівні, якими були місцеві особливості розвитку загальних процесів, ба більше: як події в окремому регіоні вплинули на формування загальної політики. На думку автора, генеральний округ Житомир райхскомісаріату Україна можна розглядати як своєрідний «модельний» регіон, для якого характерними були процеси, що відбувалися в інших частинах окупованої України. Але водночас тут можна простежити ряд особливостей. Специфікою методології В. Лауер є те, що початковий етап політики народовбивства розглядається авторкою не як наслідок безпосереднього виконання місцевими окупаційними органами директив і вказівок, отриманих з Берліна, і не як результат ініціатив керівників цих органів на периферії, а скоріше як наслідок постійної взаємодії цих рівнів у процесі здійснення окупаційної політики. Авторка аналізує позицію з «єврейського питання» керівників найпотужніших гілок місцевої окупаційної влади – Вермахту (фельдмаршал Вальтер фон Райхенау), СС-поліції та СД (головнокомандувач СС і поліції Ф. Єкельн, командир айнзацгрупи С О. Раш і командир зондеркоманди 4а П. Блобель). На її думку, їхні дії випереджали ініціативи, отримані з Берліна, і сприяли радикалізації «розв'язання єврейського питання» в регіоні. Не менш важливим чинником цих процесів було те, що на досліджуваній території знаходилися штаб-квартири Гіммлера і Ґьорінґа, а неподалік під Вінницею – «Вервольф» Гітлера, що дозволяло периферійним функціонерам періодично отримувати вказівки від вищих керівників Райху не через формальну бюрократичну процедуру, а безпосередньо, у ході візитів нацистських лідерів. Це, в свою чергу, сприяло прийняттю радикальніших рішень із різних питань, у тому числі й «єврейського», прикладом чого можуть служити неодноразові вказівки Гіммлера на необхідність активізації заходів щодо «очищення» території від євреїв, яких нацисти розцінювали як расово-ідеологічну загрозу й небезпеку, існування якої у безпосередній близькості від штаб-квартир найвищого керівництва вважалося неприпустимим з расово-ідеологічних міркувань. Однак роль каталізатора в подіях Голокосту в регіоні відіграла не лише позиція Вермахту і СС. Цивільна адміністрація – функціонери райхскомісаріату Україна і генерального округу Житомир, чиї блискучі соціальні портрети створює автор, і службовці економічних, будівельних і господарських структур, наприклад, організації Тодта, чи Управління з питань раси і переселень, були спільниками в стратегії і тактиці «остаточного розв'язання». Це було, можливо, єдиним питанням (на відміну від безлічі інших), з якого існував високий рівень координації, а розбіжності в розумінні методів досягнення були практично відсутні. Автор демонструє ситуацію, порівнюючи підходи різних гілок

окупаційної влади до вирішення інших аспектів окупаційної політики – наприклад, програм із використання примусової праці й відправлення робочої сили в Райх, сільськогосподарської політики і проведення продовольчих реквізицій, а також цілком утопічних проектів створення зразкового поселення етнічних німців Геґевальд. Усі ці проекти, на думку В. Лауер, можна розцінювати як провальні, оскільки неузгоджені дії й протистояння різних відомств у спробі зайняти провідне положення і досягти власних, насамперед і найчастіше, особистих і корисливих цілей, зрештою спричинили безлад і хаос в окупаційній політиці й призвели до остаточної втрати будь-якої реальної підтримки з боку всіх груп місцевого населення.

У спробі створити максимально повну картину «розв'язання єврейського питання», авторка привертає увагу не лише до ініціаторів і головних виконавців – нацистів, а й до місцевого неєврейського населення – українців й етнічних німців, які в той чи інший спосіб, прямо або опосередковано, долучалися до антиєврейських заходів. Об'єктом пильної уваги В. Лауер є ступінь залучення місцевого населення на різні рівні окупаційної адміністративної і каральної системи – від муніципальних органів самоврядування до служби в українській допоміжній поліції; питання про ідеологію й дії представників різних напрямів українського націоналістичного руху, похідних груп ОУН і організованої ними міліції, а також реакція на антиєврейську політику окремих представників неєврейського населення – сусідів, учорашніх друзів, знайомих, колег. Варто зауважити, що цей аспект дослідження є найменш опрацьованим у сучасній історіографії Голокосту. Наведений авторкою аналіз типів реакції – від відстороненого спостереження за долею жертв, пасивного співпереживання, допомоги приреченим, до активного сприяння окупантам – дозволяє глибше зрозуміти мотиви, якими керувалися неєвреї, від корисливих спонукань до ідеологічно обґрунтованого антисемітизму. Водночас слід зауважити, що попри багатогранність картини міжетнічної взаємодії, створеної авторкою, цей аспект дослідження потребує подальшої деталізації, оскільки в конкретному наративі строкате в етнічному плані населення Житомирського краю представлено автором переважно українцями, євреями й етнічними німцями, в той час як згідно з переписом 1939 р. у Житомирській області проживали 77,8% українців, 7,4% євреїв, 6,2% поляків, 5,2% росіян, 2,1% німців, 0,3% білорусів і незначний відсоток представників інших груп[3].

3 Всесоюзная перепись населения: Основные итоги. – М., 1992. – С. 69. Однак не варто забувати про масштабні радянські депортації польського населення між 1939 і 1941 роками, про що авторка зауважує у вступному розділі.

Кілька слів щодо особливостей науково-довідкового апарату монографії. Система посилань, використана автором і видавництвом університету Північної Кароліни в оригінальному виданні, відрізняється від загальноприйнятої в українській науковій літературі. Однак приведення всього корпусу посилань у відповідність до вітчизняних стандартів – справа трудомістка й навряд чи вкрай необхідна. Тому редактор дозволив собі залишити авторські посилання, надавши українському читачеві роз'яснення щодо принципів оформлення посилань на першоджерела (див. «Принципи оформлення посилань на джерела і літературу, використані в книзі», с. 367).

Сподіваємося, що пропонована читачеві книжка, перекладена українською і видана в Україні, де відбувалися досліджувані в ній процеси, знайде свого читача. З оригінальним варіантом праці В. Лауер за п'ять років з часу її появи цього не сталося, що відбиває певну ізольованість українського академічного соціуму від зовнішнього світу. З часу публікації монографії В. Лауер у закордонних академічних виданнях опубліковано близько десятка рецензій[4], в Україні – лише одна[5] , практично не згадується вона й в українських наукових дослідженнях із проблематики Голокосту. Саме тому Український центр вивчення історії Голокосту визнав за необхідне перекласти і видати цю книжку для її використання в рамках міжнародного проекту «Українські книжки для виховання толерантності», для науковців і широкого читацького загалу. Хотілося б висловити подяку – В. Лауер за доброзичливість і уважність при роботі над перекладом книги, Є. Рівному і С. Коломійцю – перекладачам, А. Подольському, В. Боброву, В. Нахмановичу, Т. Хорунжій, Т. Пастушенко, Ж. Ковбі, літературному редакторові Я. Карпюку й іншим колегам, які висловили свої зауваження при редагуванні перекладу і тим прислужилися справі виходу цієї книжки в Україні.

Михайло Тяглий,
Український центр вивчення історії Голокосту

4 Бажаючим ознайомитися з рецензіями на книгу див., напр., публікації: *Himka, John-Paul* в *The International History Review*, Sep. 2006, Vol. 28, No. 3, pp. 634–636; *Von Hagen, Mark L.* в *Journal of Cold War Studies*, Vol. 11, Number 1, Winter 2009, pp. 177–178; *Lumans, Valdis O.* в *Central European History*, 2006, 39, pp. 534–536; *Westermann, Edward B*. в *Holocaust and Genocide Studies*, 2008, Vol. 22, Number 2, pp. 356–358; *Brown, Kate* в *European History Quarterly*, Apr. 2008, Vol. 38, pp. 335–336; *Clarkson, Alexander* в *English Historical Review*, 2008, CXXIII, pp. 1600–1601; *Rutherford, Jeff* в онлайн-ресурсі *H-German* (April 2006), http://h-net.msu.edu.

5 *Дерейко І.* Lower, W. Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. — XVIII, 307 p. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – № 1 (2). – 126–130.

Передмова автора до українського видання

Із часу виходу у світ книги «Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine» (2005) англійською мовою, горизонти досліджень й наукового аналізу проблеми історії Голокосту та історії України часів Другої світової війни значно розширилися і поглибилися, що неодмінно варто зауважити. Кількість жертв було уточнено на основі об'ємніших польових досліджень і з використанням джерел радянських часів. Це дещо доопрацьоване україномовне видання враховує певні поправки у бік збільшення кількості євреїв, які загинули на теренах України під час Голокосту, а також враховує літературу, що з'явилася останнім часом, такі як праця Мартіна Купера (Martin Cuepper) про Ваффен-СС і дослідження отця Патріка Дюбуа (Father Patrick Des Bois) «Голокост кулями» («The Holocaust by Bullets», Palgrave Macmillan, 2008). Трохи більше десяти років тому, коли було завершено це дослідження, я мала доступ до меншої кількості свідчень очевидців і тих, хто пережив описувані події. Зростаюча база інформаційних джерел спонукала до перегляду історії гетто, а також колабораціонізму. Дослідження Мартіна Діна (Martin Dean) про гетто в Україні довело, що у менш заселених сільських районах Житомирщини кількість створених і ліквідованих гетто перевищує кількість, задокументовану німцями у 1941 і 1942 рр. Свідчення очевидців масового вбивства, зокрема селян, котрі жили поблизу місць убивств, також змусили нас по-новому подивитися на соціальне тло феномена, а особливо на різні форми залучення місцевих жителів до числа колаборантів. Архівні дані колишнього КДБ про розслідування злочинів війни та судові справи у повоєнній Радянській Україні також дозволили встановити, що поліцаїв із українців та етнічних німців окупанти регулярно залучали у бригади смерті для вбивства євреїв. Існує ймовірність того, що погроми були масштабнішими, ніж це вважалося раніше. Ці важливі штрихи історії досі залишалися прихованими серед німецьких документів.

Концептуальну основу цієї книги – колоніалізм в Україні у рамках ширшої історії європейського імперіалізму та геноциду – було детальніше розроблено у дослідженнях сучасних спеціалістів із питань геноциду та істориків з Німеччини, наприклад, Бен Кірнан (Ben Kiernan) «Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur» (Yale, 2007) та Шеллі Барановскі (Shelly Baranowski) «Nazi Empire: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler» (Cambridge, 2010).

Будучи регіональним дослідженням проблем нацистської окупації та Голокосту, ця книга акцентує увагу на важливості вивчення подій

на периферії окупованих територій у процесі творення політики центральним керівництвом Райху. Цю тезу підтверджено працями з регіональної історії, опублікованими в 1990-х і наступних роках.

Переклад книжки не зміг би вийти друком без підтримки Дому Анни Франк (Anne Frank House), Фонду підтримки видавничих проектів у Центральній та Східній Європі (Fund for Central and East European Book Projects), які виступають партнерами в рамках проекту «Українські книжки для виховання толерантності» (www.betol.org.ua).

Найскладніше завдання виконали Євгеній Ровний та Сергій Коломієць, які здійснили переклад книги українською мовою, а також шанований колега і науковець Михайло Тяглий, який відредагував текст перекладу. Це була нелегка робота, адже рукопис базується на різноманітних англо- та німецькомовних джерелах, а також на текстах російською й українською мовами. Оригінальні цитати німецькою, російською й українською, перекладені мною на англійську, слід було перекласти українською мовою. Ми доклали багато зусиль, аби залишитися максимально вірними змісту та значенню оригіналів. Як автор цієї праці, я беру на себе усю відповідальність за ненавмисні помилки в її змісті та в українському перекладі.

Видавець англійської версії, університет Північної Кароліни, надав мені права на це видання у співпраці із Меморіальним музеєм Голокосту США. Дякую Вікі Веллз (Vicky Wells) та Дженіфер Герґенрьодер (Jennifer Hergenroeder) із видавництва університету Північної Кароліни, а також одному з моїх наукових керівників при Центрі згаданого музею Бентону Арновіцу (Benton Arnovitz), який зорієнтував мене у питаннях міжнародного авторського права та перекладу.

Для мене є честю та великим задоволенням стати свідком появи моєї книги українською мовою. Я надзвичайно вдячна всім, хто підтримав це починання і хто продовжує сприяти розвитку досліджень історії Голокосту та викладанню історії Голокосту в Україні.

Д-р Венді Лауер
Мюнхен, Німеччина

Подяка

Коли я розпочинала це дослідження, то й гадки не мала, що мій інтерес до України та історії Голокосту виявиться таким сильним, що вимагатиме величезної кількості часу й енергії з боку моєї родини, друзів, наставників і колег в Україні, Німеччині та Сполучених Штатах. Багато з тих, хто допомагав мені, був упевнений, що я зроблю все можливе, аби якнайкраще використати матеріали, якими вони щедро ділилися зі мною. Я несу повну відповідальність за всі помилки у цій книзі, але не можу приписати собі усі заслуги, пов'язані з її досягненнями. Під час моїх подорожей до Житомира для проведення досліджень я проживала у родині Старовойтових, без яких я не змогла б завершити розпочату роботу. Я до кінця своїх днів буду вдячна Клавдії Старовойтовій (Малік), моїй гостинній господині. Вона познайомила мене в Житомирі з тими, хто пережив Голокост; вона допомогла мені перекласти рукописні російсько- та україномовні джерела; вона гостинно відкрила переді мною двері свого дому та своєї дачі. Вона та її син Фелікс вели переговори із працівниками місцевих архівів від мого імені, оскільки я була, так би мовити, «представником західної цивілізації», який практично не мав уявлення про те, як працювати в рамках тоді все ще радянської системи «блатів» і таке інше. Відтак мене б однозначно позбавили можливостей проводити дослідження, якби не їхня участь і знання справи.

У Державному архіві Житомирської області Тетяна Миколаївна Франц та Григорій Денисенко відповідали на мої численні запити щодо документів, що є у них на збереженні, звертали мою увагу на нові матеріали і допомагали організувати бесіди із колишніми партизанами та тими, кого німці примушували працювати на себе. Марія Полторак, Олексій Павлов і Сергій Гонзар допомагали мені перекладати додаткові матеріали, а також виступали моїми перекладачами. Житомирські науковці – Юхим Меламед і нині покійний професор Борис Кругляк – ділилися своїм безцінними знаннями з історії реґіону. Кіра Бурова з місцевої єврейської громади надала мені записи інтерв'ю з тими, хто пережив Голокост, і пропонувала свою допомогу під час проведення додаткових. Також хочу подякувати житомирській Спілці ветеранів, очолюваній Іваном Шинальським. Оновлена синагога в Житомирі також гостинно прийняла мене, дозволивши опрацювати свою колекцію газет і скористатися копіювальним апаратом.

У Німеччині працівники Центральної аґенції Федеральної адміністрації з розслідування злочинів націонал-соціалізму (Людвігзбурґ) надали мені надзвичайно корисні матеріали. Я особливо вдячна д-рові

Дітерові Полю з Інституту сучасної історії (Мюнхен), який дуже допоміг коментарями щодо мого рукопису. Д-р Карел Беркоф із Центру досліджень Голокосту та геноциду (Амстердам, Нідерланди) також поділився зі мною конструктивними критичними зауваженнями.

Щодо Сполучених Штатів Америки, висловлюю вдячність моїм наставникам із української мови Наталії Шостак та Наталії Годяк (у бібліотеці Конґресу США). В Національному архіві США архіваріус та історик Тімоті Малліґен зекономив мені величезну кількість часу на дослідження, проводячи мене лабіринтами архівів, де зберігаються німецькі документи. Саме тоді, коли я готувалася вдруге повернутися до Державного архіву Житомирської області, навесні 1993 р., було відкрито Меморіальний музей Голокосту США у Вашинґтоні. Дякуючи фахівцеві Музею документальних колекцій колишнього Радянського Союзу Карлові Модіґу, я дізналася про існування додаткових архівних справ у Житомирі. У Центрі поглибленого дослідження історії Голокосту при музеї наукові співробітники та науковці, серед яких Ганс Момзен, Сюзанна Гешель, Берел Ланг, Аарон Родріґ, Ґьотц Алі, Пітер Лонґеріх, Герхард Вайнберґ, Жан Анчель, Денніс Делетант, Конрад Квіт, Ребекка Бьолінґ, Генрі Фрідландер, Ганс Сафріян, Крістіан Ґерлах, Ребекка Ґолберт, Віорель Акім, Кейт Браун, Алєксандр Прусін, Катрін Райхельт, Михайло Тяглий, Тім Коул, Девід Фербер, Дірк Мозес, Роберт Бернхайм, а особливо історики центру Пітер Блек, Юрґен Маттеус, Джефф Мегарджі, Мартін Дін, Вадим Алцкан, Раду Іоанід та Майкл Ґелб, залучали мене до наукових дискусій й надавали мені матеріали, що стосувалися мого дослідження.

Александер Россіно та Пітер Блек рецензували весь рукопис книги або його частини. Працівники музею у відділі архівів і бібліотеці, зокрема, Генрі Маєр, Марк Зіомек, Міхлеан Амір, Анатоль Штек, Олександра Борецька, Білл Коннелі, Стів Кенелі, Шерон Маллер та Сара Сіґман, допомагали мені у користуванні архівними колекціями.

Директор Центру поглибленого дослідження історії Голокосту Пол Шапіро надав підтримку моїй роботі як цінний порадник і невтомний прихильник наукових досліджень Голокосту. Дякую також моїм колегам по центру Роберту Еренрайху, Трейсі Браун та Лізі Зайд за допомогу у роботі з комп'ютером та за свій гарний настрій. Моя праця також виграла від постійного спілкування з учасниками літнього семінару з питань проведення наукових досліджень 1999 р. Реєм Брендоном та Едвардом Вестерманном. Безліч разів я зверталася за порадою до директора з питань публікацій зазначеного центру Бентона Арновіца. Я мала честь та задоволення працювати із координатором редколеґії центру доктором Алейсою

Фішман, яка увесь час дбала про те, щоб моя робота була належним чином відредагована.

Дякую видатним науковцям підкомітету з питань публікацій центру за те, що, попри напружені робочі графіки, вони знайшли дорогоцінний час, щоб прочитати мою працю та надати коментарі до неї. Шлях цієї праці від рукопису до книги не відбувся би без самовідданих зусиль і наполегливої праці багатьох людей у видавництві університету Північної Кароліни, зокрема, головного редактора Чака Ґренча, редактора Пола Бетца й асистента редактора Аманди Макміллан. Складаю особливу подяку Доріс Берген з університету Нотр-Дам та Тімоті Снайдеру із Єльського університету, які провели багато годин, критично аналізуючи рукопис. Доктор Володимир Меламед допоміг упорядкувати українську транслітерацію.

Для здійснення свого дослідження та створення наукової праці я отримала стипендії та ґранти від Американського університету, Німецького інституту історії та Центру поглибленого дослідження історії Голокосту. Український науковий інститут Гарвардського університету також допоміг фінансово у вивченні української мови. Члени комісії із захисту моєї дисертації – Річард Брайтман, Джеймс Меллой та Марта Богачевська-Хом'як сприяли цій роботі на її початковому етапі. Голова комісії Річард Брайтман прочитав по кілька варіантів кожного розділу, поділився зі мною багатьма документами та прокоментував кожен аспект цієї роботи із неабиякою дбайливістю й високим рівнем ерудиції. Впродовж останніх чотирнадцяти років він надихає мене як зразковий дослідник, вчитель і наставник. Я безмежно вдячна йому.

І нарешті я хочу подякувати своїй родині. Мої батьки прищепили мені любов і повагу до історії. Їхня безкрайня щедрість та оптимізм увесь час вели мене по життю. Мій чоловік та колеґа Крістоф Маух залишається постійним джерелом наснаги, мудрості й підтримки. На жаль, ці останні кілька років я пожертвувала цінним часом, який можна було б провести із нашими маленькими синами, Яном та Александром, щоб завершити цю книгу, тема якої поки що для них незрозуміла. Я щиро сподіваюсь, що одного дня вони також полюблять історію і, можливо, зрозуміють описані тут трагічні події.

Вступ

Пришедшие из Киева люди рассказывают, что немцы окружили кольцом войск огромную могилу в Бабьем Яру, в которую были брошены тела пятидесяти тысяч евреев, убитых в Киеве в конце сентября 1941 года. Немцы лихорадочно выкапывают трупы, жгут их. Неужели они настолько безумны, что надеются замести страшный след свой? Этот след выжжен навечно слезами и кровью Украины. В самую темную ночь горит он.

Василий Гроссман, «Красная звезда», октябрь 1943 г.

Не приховуючи гніву, радянський військовий кореспондент Василій Ґроссман із презирством описував поспішні зусилля німців знищити фізичні докази своїх страшних злочинів. Звірства війни були аж надто жахливими, щоб можна було їх приховати, а для єврейського письменника ще й надто болючими особисто, щоб про них можна було забути. Ґроссман (який під час Голокосту у Бердичеві втратив матір) намагався задокументувати й оприлюднити дані про особливу долю євреїв під час Другої світової війни, і робив це попри радянську цензуру та заборону його книги. Спираючись на архівні збірки колишнього Радянського Союзу, що нині стали доступними, праці Ґроссмана, а також на праці дослідників Голокосту Шмуеля Спектора, Філіпа Фрідмана і Рауля Гільберґа, ця книга подає історію Шоа в Україні в контексті окупаційних цілей і практик нацистів на Сході. Зокрема, тут ітиметься про трагічне спустошення рідної для Ґроссмана Житомирщини. Це дослідження покликане поглибити наше розуміння того, як люди, керуючись офіційними й особистими мотивами, зійшлися кампанії, спрямовані на руйнування та масові вбивства, стають виконавцями страшних злочинів, діючи «в ім'я прогресу».

Під час Другої світової війни наймогутніші в історії військові потуги зіткнулися на українській території, де нацистські окупанти реалізовували злочинні плани щодо мирного населення. Майже 4,1 млн цивільного населення України загинуло за роки нацистської окупації. Німці та їхні колаборанти вбили щонайменше 1,4–1,5 млн євреїв*. З-поміж 2,8 млн осіб,

* В англійському виданні 2005 р. наведено цифру «щонайменше 1,2 млн», але на прохання авторки тут наводяться дані про чисельність загиблих євреїв України, які арґументовано у дослідженнях останніх років.

примусово вивезених на працю із колишнього Радянського Союзу, приблизно 2,3 млн походили з України. Понад 700 міст і містечок і приблизно 28 тис. сіл було повністю чи частково знищено[1]. Проте одні лише цифри не здатні описати, а тим більше пояснити суть цієї жахливої історії. Руйнувань, яких зазнала Україна, не знала жодна з інших окупованих нацистами країн Європи. До того ж усе це спустошення спіткало Україну після найтяжчих років сталінізму. В українській історії катастроф, заподіяних руками людини й здебільшого принесених ззовні, нацистська окупація є найтяжчим епізодом.

Донедавна Україна (яка здобула незалежність 1991 р.) була територією, заселеною цілими поколіннями російських правителів, польських землевласників, етнічних німецьких поселенців, єврейських крамарів й українських селян, які складали переважну більшість у межах її прозорих кордонів. Великі держави Європи віками вбачали в Україні житницю, більше цінуючи її природні ресурси, аніж строкате населення, що складалося з українців, євреїв, росіян, поляків, білорусів, болгар, румунів, угорців, кримських татар, ромів й етнічних німців. Переконання в тому, що цей «простір» і народ можна експлуатувати й радикально трансформувати, найсильніше виявилося в 1930-х і 1940-х рр., коли радянські, а згодом і німецькі імперіалісти почали втілювати в життя в Україні свої утопічні замисли. За два десятиріччя цю територію було трансформовано, як вдало зауважила історик Катрин Браун, з «етнічного прикордоння на радянську серцевину»[2].

Пропоноване дослідження розкриває, як саме нацисти сприймали Україну, завойовували її, як керували – як у традиційний спосіб, так і нетиповий чи навіть безпрецедентний. Тут розглядаються питання ідеологічних коренів і проявів нацистських колоніалістичних планів щодо України, взаємодії центру і периферії в окупованій гітлерівцями Європі, виконання і взаємодія нацистських програм щодо євреїв, етнічних німців й українців і наслідки нацистського панування на Житомирщині – центральному регіоні України. На сторінках книжки висвітлюється етап історії, коли мілітаризм, колоніалізм і політика геноциду по-нацистськи зійшлися в одному місці, і як корінне населення боролося і в неймовірно великих кількостях трагічно гинуло під німецькою владою.

Житомирський регіон із його родючими рівнинами, що лежать на захід від Дніпра, поставав в уяві нацистських лідерів як майбутня арійська твердиня, утворена з німецьких сільськогосподарських колоній, маєтків есесівців і захисних укріплень[3]. Розплановуючи цей простір, нацистські

імперіалісти об'єднали адміністративні області колишнього Радянського Союзу – Вінницьку й Житомирську, західні райони Київської області й північну частину болотистої Білорусі, – і створили генеральний округ Житомир. Округ (*Bezirk*) – негусто заселений реґіон, територія якого становила 25 тис. кв. миль*, а населення – майже 3 млн осіб. На німецьких адміністративних картах його не можна було чітко виокремити серед інших п'яти регіональних округів, що разом утворювали райхскомісаріат Україна (РКУ). Проте під час війни він став центром діяльності нацистської еліти в Україні й лабораторією для спеціалістів із питань переселення, підпорядкованих райхсфюреру СС і поліції Гайнріху Гіммлеру. І Адольф Гітлер, і Германн Ґьорінґ, і Гіммлер розміщували свої ретельно підготовлені штаби й бункери навколо Вінниці й Житомира. Саме тут обидва стовпи гітлерівської расистської, революційної ідеології – знищення євреїв і німецька колонізація Сходу – видозмінили ландшафт і радикально зменшили кількість населення, як у жодній з окупованих нацистами країн Європи, окрім Польщі.

Науковці часто цитували висловлювання Гітлера про те, що Україна – «німецька Індія», як доказ його манії величі. Однак небагато написано про те, як європейська історія імперіалізму й німецька історія переселень до Східної Європи та народницькі (*völkisch)* утопічні фантазії вплинули на формування політики колонізації України під час Другої світової війни, що її проводили нацистські лідери та втілювали в життя їхні функціонери[4]. Розробники перспектив народонаселення і технократи Третього райху, «місіонери» нацистської партії й інші професійні службовці, що підтримували схеми переселень райхсфюрера Гіммлера, зверталися до традиційного німецького «дранг нах Остен» («руху на схід»)[5]. Як стверджував Гітлер в «Mein Kampf»: «Ми, націонал-соціалісти, свідомо підводимо риску під зовнішньою політикою нашого довоєнного періоду. Ми повертаємося туди, де зупинилися шістсот років тому. Ми припиняємо безупинний рух Німеччини на південь і захід і спрямовуємо наш погляд на схід. Зрештою ми відмовляємося від колоніальної, комерційної політики довоєнного періоду і розпочинаємо здійснення політики землі прийдешньої епохи»[6]. Гітлерівська «політика землі прийдешньої епохи» ґрунтується на різних інтелектуальних течіях, що набули поширення наприкінці XIX ст. серед розчарованих праворадикальних німецьких націоналістів, які почувалися обманутими внаслідок поразки у Першій світовій війні і «принизливого» Версальського договору. Сповнені рішучості забезпечити Німеччині її «природне» становище імперії на світовій арені, теоретики

* Приблизно 64 750 кв. км. (*прим. ред.*).

Європа під владою нацистів у 1942 р. та плани щодо Великої германської імперії.

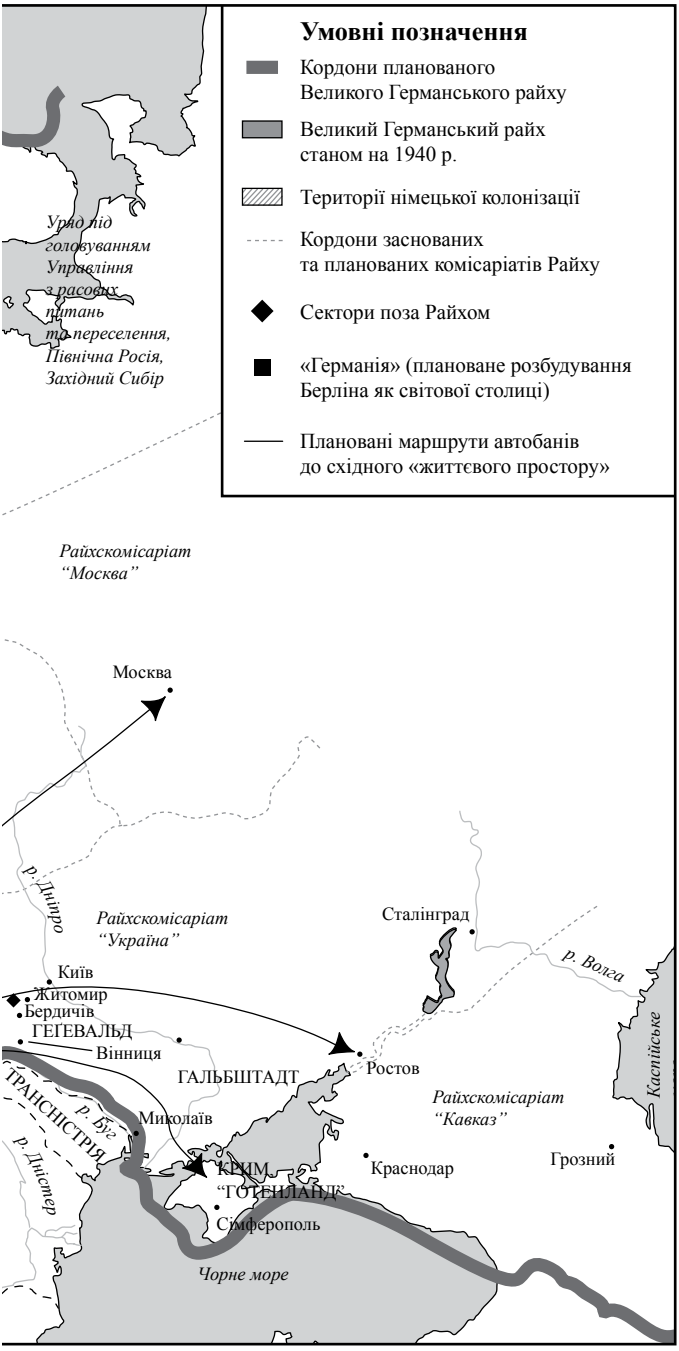
Умовні позначення
Кордони планованого Великого Германського райху
Великий Германський райх станом на 1940 р.
Території німецької колонізації
Кордони заснованих та планованих комісаріатів Райху
Сектори поза Райхом
«Германія» (плановане розбудування Берліна як світової столиці)
Плановані маршрути автобанів до східного «життєвого простору»
Уряд під головуванням Управління з расових питань та переселення, Північна Росія, Західний Сибір
Райхскомісаріат "Москва"
Москва
р. Дніпро
Райхскомісаріат "Україна"
Київ
Житомир
Бердичів
ГЕГЕВАЛЬД
Вінниця
ГАЛЬБШТАДТ
ТРАНСНІСТРІЯ
р. Буг
Миколаїв
р. Дністер
КРИМ
"ГОТЕНЛАНД"
Сімферополь
Чорне море
Сталінград
р. Волга
Ростов
Райхскомісаріат "Кавказ"
Краснодар
Грозний
Каспійське

Райхскомісаріат Україна, 1 травня 1942 р. На карті показано п'ять генеральних округів комісаріату: генеральний округ Волинь, генеральний округ Житомир, генеральний округ Київ, генеральний округ Миколаїв та генеральний округ Дніпропетровськ. На схід від комісаріату знаходилися значно більші території, окуповані військами. Карту видав райхсфюрер СС і начальник поліції, відділ S II B2. Джерело: НАРБ, люб'язно надано Меморіальним музеєм Голокосту США, RG 53.0002M, reel 4, 393-1-1.

німецької геополітики, ідеологи нацизму й чиновники Гітлера, що керували Україною, просували свої загарбницькі цілі спільномірно з іншими європейськими моделями імперіалізму, часто порівнюючи себе з першопрохідцями в Північній Америці чи високочолими британськими наглядачами в Індії. Вони прирівнювали корінні народи Східної Європи до «нижчих» і «зникаючих рас» «індіанців», «негрів» і «африканців». Окрім розповсюдження колоніальної літератури серед регіональних функціонерів в Україні й Польщі, нацистські лідери спонукали своїх підлеглих поводитися буквально як імперські правителі. Вони були одержимі ідеєю дотримання належного нацистського обряду віддавання честі й носіння повного обмундирування, включаючи ордени й медалі. Так само, як з відчуттям обов'язку в найвіддаленіших заставах щодня піднімався функціонерами нацистський прапор, так і віддавання честі й уніформа були ствердженням німецької могутності й «арійської» солідарності[7].

Каста нацистських авантюристів, що керувала Україною з 1941 по 1944р., – а більшість з них була «старими бійцями» штурмових загонів

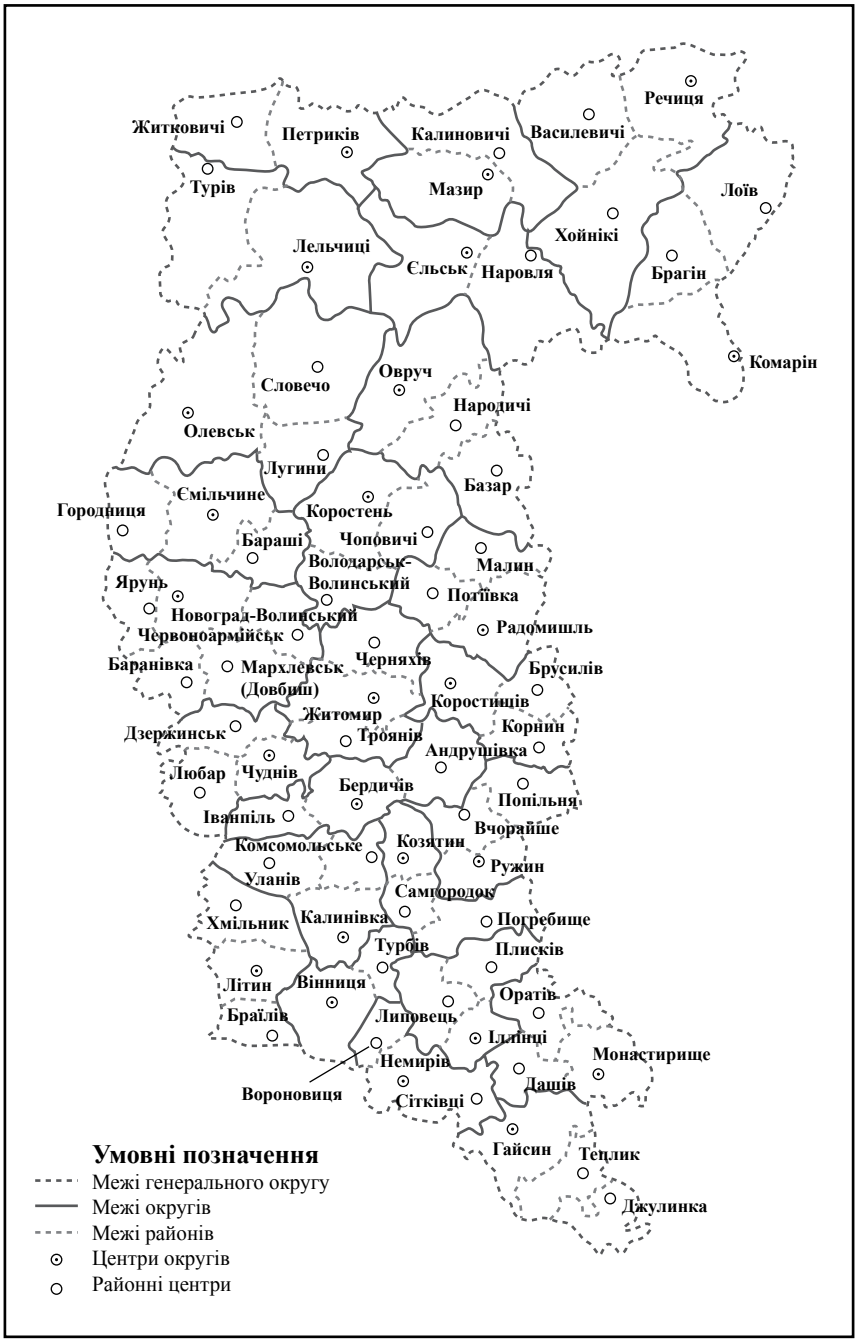

Адміністративна карта генерального округу Житомир.
Джерело: ДАЖО, Р 1151-1-51.

(СА), які постали разом з партією в 1920-х рр., – вважала свої вчинки легітимно пов'язаними з європейською історією завоювань; вони пишалися тим, що є революціонерами з новим утопічним баченням Європи, в якій домінують арійці.

Зрештою тягар війни й інтенсивна партизанська боротьба в тилу не дала нацистським лідерам повністю розвинути й реалізувати свої колоніальні наміри в Україні. Експерименти, проведені нацистами в районі Житомира, зазнали краху. Неспроможність німецького керівництва реалізувати свої колоніальні прагнення засвідчує той сумний факт, що легше нищити, ніж створювати, особливо в контексті ведення повномасштабної війни. Ця неспроможність ще й проливає світло на історію формування й здійснення нацистами політики на периферії гітлерівської імперії, що є ще однією темою цього дослідження.

Суть політики Третього райху в Україні формувалась на основі гітлерових бачень майбутнього та його принагідних міркувань, які потім втілювалися в життя його підлеглими – купкою безчесних осіб, які змагалися за здобуття більшої влади. Мартін Борманн (керівник бюрократичного апарату нацистської партії), Гайнріх Гіммлер (керівник СС і поліції), Альфред Розенберґ (керівник Імперського міністерства у справах окупованих східних територій) і Еріх Кох (райхскомісар України), перебуваючи під свіжими враженнями від візиту фюрера у свій штаб у Вінниці, часто формулювали нову політику на основі випадкових та недоброзичливих висловлювань Гітлера щодо місцевого населення[8]. Такий стиль прийняття рішень «на місці» був характерним для політичної культури нацизму; він був таємничим, корумпованим і понад усе цінував дію.

Звертаючись до підлеглих зі свого сховища в Геґевальді біля Житомира, Гіммлер закликав їх «приймати рішення на полі!». Потім він описав есесівцям, присутнім на конференції, власний, «взірцевий» підхід: «Я не приймаю рішень у Берліні; натомість їду в Люблін, Львів, Таллін і так далі і там, на місці, увечері приймається вісім, десять, дванадцять важливих рішень»[9]. Фактично лише два місяці раніше, коли він прибув до свого польового штабу, Гіммлер поспішив до сусіднього сховища Гітлера – «Вервольфу». 25 липня 1942 р. вони разом пообідали, а також обговорили з-поміж іншого плани щодо етнічних німців, Ваффен-СС і боротьбу з партизанським рухом. У той же вечір і наступного дня Гіммлер провів кілька зустрічей з командувачами СС та поліції в Україні в своєму житомирському штабі. Він сказав своїм людям, що попередній наказ убивати всіх євреїв має бути виконаним негайно й цілковито. Згідно з післявоєнними свідченнями одного есесівця, що був тоді присутнім, Гіммлер

вимагав, щоб вони «очистили територію України для майбутнього поселення німців». Окрім знищення всіх єврейських громад, Гіммлер наполягав на тому, щоб українське цивільне населення було зведене до «мінімуму». Через чотири місяці всі штетли й гетто в Україні лежали в руїнах; десятки тисяч єврейських чоловіків, жінок і дітей було жорстоко вбито руками стаціонарних і мобільних підрозділів СС і місцевих найманців. А тим часом українці в Києві ще раз переживали жахіття штучного голоду – цього разу від рук нацистів, які заблокували поставки їжі до міста, намагаючись деурбанізувати Україну за допомогою зменшення кількості населення в містах, населених ненімцями[10].

Як розповів Гіммлер своїм людям, у нацистів основні політичні рішення часто приймаються «на місці» чи «в полі». Такий стиль політики й прийняття рішень спантеличував істориків, що вивчали Третій райх і намагалися систематизувати принципи роботи його внутрішньої державної й партійної системи, маючи в своєму розпорядженні мізерну кількість документів, які дають уявлення про виникнення нових програм чи зміни в курсі політики. Натомість не бракувало архівних джерел про бюрократичний апарат Райху. Нацистське правління в Україні поєднувало таку досить довільну постановку цілей в межах ідеології Гітлера і динамічні, часто суперечливі дії його підлеглих, які «працювали задля Гітлера», дбали про свої вузькі інтереси, не маючи однакових поглядів щодо майбутнього Третього райху[11].

Регіональні лідери пристосовували найрадикальніші програми до місцевих умов, демонструючи цим у нерівномірній, але потужній комбінації завзяту ініціативність, улесливу покірність і свою важку працю у виконанні наказів. Але в цьому хаосі був порядок. Коли йшлося про державні програми з чіткими цілями й сильною підтримкою, нацистська система функціонувала впорядковано й досконало. Історія Голокосту дає найяскравіший приклад того, як навколо певних питань серед націонал-соціалістів існував консенсус, який брав гору над особистими, професійними й політичними суперечностями.

Нацистські лідери культивували цю мобільність, оскільки завдяки їй вони могли брати участь у спричинених ними історичних подіях. Так, Гітлер, Ґьорінґ і Гіммлер замовляли літаки й спецпоїзди, щоб на власні очі побачити, як виконуються в польових умовах їхні цілі й замисли. Керівник таємної поліції і служби безпеки Райху Райнхард Гайдріх, прагнучи показати свою міць, патріотизм і відвагу, протягом перших шести тижнів плану «Барбаросса» здійснював вильоти разом з Люфтваффе. Після того, як його літак збили під Житомиром, його врятували декілька його бійців,

Райхсфюрер СС та начальник поліції Гайнріх Гіммлер (зліва) розмовляє із Феліксом Штайнером, командувачем дивізії «Вікінг» у складі Ваффен-СС, Україна, 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом Блевінсом, № 60400).

що діяли в складі мобільного винищувального загону – айнзацгрупи (*Einsatzgruppen*). Згідно з повоєнними показами бійця айнзацгрупи, у цей час Гайдріх зустрічався зі своїми мобільними винищувальними загонами, після чого на початку серпня 1941 року вони почали масово вбивати єврейських жінок і дітей[12]. Поїзди, злітно-посадкові смуги й засекречені штаби нацистської еліти стали частиною ландшафту в Україні й інших частинах Східної Європи. Безпосередній вплив цих лідерів на периферію Третього райху не повністю вивчений істориками, а історія житомирського регіону часів війни виразно демонструє вплив центру на місцеві події.

Дане дослідження стосується, однак, не лише динаміки здійснення німцями своєї політики в Житомирі. Від рук нацистів приголомшливо постраждало населення регіону, а доля одних груп і дії інших пояснюють суттєві аспекти історії України. Коли в 1941 році в регіон прибули німці, вони застали населення, яке виявилося суттєво політично деморалізованішим й економічно нужденнішим, ніж вони очікували. Досі не оговтавшись від терору сталінізму 1930-х років, не всі українці зустріли нацистів як «визволителів». Оскільки всі українці сприймали німців за нетутешніх чи іноземців, то індивідуально для кожного з них окупація проходила по-різному,

залежно від того, де вони мешкали, поведінки німецьких намісників, роботи, яку вони отримали, від того, були вони чоловіками чи жінками, старими чи молодими і чи вміли говорити й читати німецькою мовою. Видатне дослідження повсякденного життя в Україні історика Карела Беркгофа «Врожай відчаю» поглибило наше розуміння цих різноманітних ставлень і переживань. Визначаючи колоніальну природу нацистського правління, моє дослідження ґрунтується на понятті соціальної історії Беркгофа, бо воно пропонує ідеологічні рамки для розуміння цілей і поведінки німців в Україні. Крім того, воно зосереджується на історії Шоа, яка за своїм розмахом і методами була найрадикальнішою політикою геноциду Третього райху та, зрештою, визначальною характеристикою творення нацистської імперії.

Я вирішила розділити книгу хронологічно й тематично на дев'ять розділів. У першому розділі розглядаються ідеологічні корені нацистської колоніальної політики в Україні. Окрім історичного зачарування німцями Сходом, розділ розглядає, яким чином європейська історія імперіалізму й колоніалізму вплинула на плани Гітлера в Україні й цілі нацистської політики в країні. Другий розділ висвітлює військове вторгнення й окупацію житомирського регіону. У ньому описується перша з двох систем управління, що понівечили регіон: окупаційна адміністрація німецької армії у вигляді комендатур (*Kommandanturen*) і мобільних поліцейських загонів СС, а також згодом створена цивільна адміністрація (*Kommissare*) і стаціонарні частини жандармерії та СС. Третій розділ показує, як Вермахт керував Житомиром між серединою липня 1941 й листопадом 1941 років. На цій початковій стадії окупації українці й етнічні німці служили німцям головами міст, районними головами, сільськими старостами й помічниками поліцейських. Чи мали ці колаборанти дійсну владу, чи були вони просто німецькими маріонетками? Якими були їхні стосунки з німецькими чиновниками і, крім того, зі своїми сусідами? У чому полягала основна політика Вермахту при управлінні завойованими територіями порівняно з підходами утвореної незабаром цивільної адміністрації?

Четвертий розділ є першим з двох про Голокост. У житомирському регіоні німці й ненімці незалежно від свого роду занять брали участь у знищенні цілої єврейської громади – чоловіків, жінок і дітей – майже 180 тисяч осіб. Більшість місцевих керівників беззастережно вдавалися до антиєврейських заходів задля задоволення місцевих потреб, очікувань своїх начальників і власних егоїстичних інтересів. І хоча у системі терору багато хто лишив свій індивідуальний слід, антиєврейські акції навіть у найвіддаленіших селах не були цілком відірваними від центрального командування.

У п'ятому розділі, де йдеться про Житомирський комісаріат, розглядається, як німці намагалися утвердити окупаційну систему в дусі колоніалізму і впроваджували суперечливі політичні програми, розроблені для України. Нацистські адміністратори в Україні, відомі як генеральні й окружні комісари, виконували свої обов'язки в ієрархії Імперського міністерства у справах окупованих східних територій, очолюваного Альфредом Розенберґом. На папері їм належала керівна влада в цивільних справах, однак в дійсності вони мусили ділитися владою з СС і поліцейськими силами Гіммлера. Наскільки комісари контролювали нацистську політику на місцевому рівні? Якими були взаємовідносини між різними німецькими й ненімецькими силами в цьому реґіоні?

У сьомому розділі центр уваги хронологічно зміщається на осінь 1942 року, коли Гітлер і Гіммлер створили поселення для етнічних німців (*Volksdeutsche*) під назвою Геґевальд. Ця перша експериментальна колонія налічувала близько 10 тисяч волинських німців, яких компактно розселили в захищених фермерських угіддях. Хоча німецькі провідники розхвалювали першу створену колонію, більшість їхніх підлеглих не вірили в успіх таких починань. Про що свідчать конфлікти навколо програм *Volksdeutsche* в контексті відданості нижніх ланок чиновників гітлерівському утопічному баченню німецького життєвого простору (*Lebensraum*) в Україні?

В останньому розділі аналізується занепад нацистської системи управління починаючи з пізньої осені 1942 року й закінчуючи початком 1944 року. У ньому відслідковується вплив партизанського руху на місцеве населення й німецьку адміністрацію. У Житомирі було принаймні чотири підпільні рухи з відмінними політичними завданнями. Хоча український рух опору й український колабораціонізм видаються несумісними, в дійсності вони частково збігалися. Багато бійців руху опору під прикриттям працювали в адміністрації. До того ж українські колаборанти в поліції й адміністрації, які були центральними фігурами під час нацистського терору й Голокосту в 1941–1942 роках, згодом покинули свої посади й приєдналися до партизанів у 1943–1944 роках. Інакше кажучи, під час війни безліч українців й етнічних німців помінялися місцями, цим самим часто розмиваючи межі між жертвою, катом і пасивним спостерігачем.

Україна напередодні нацистської окупації, 1939–1941

У міжвоєнний період і особливо безпосередньо перед нацистським завоюванням кордони української території змінювалися принаймні тричі, в результаті чого українці опинилися розділеними під владою

радянських, польських, румунських, угорських й німецьких правителів. До 1939 року переважна більшість українців (понад 20 мільйонів, або 80 відсотків) проживали в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), ще 7 мільйонів мешкали в контрольованих Польщею Галичині й Волині. Українці знаходилися також під владою Румунії в Буковині й Бессарабії, а після березня 1939 року Угорщина правила українською більшістю в Підкарпатській Русі. Гітлер і Сталін розділили Польщу згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, спровокувавши початок Другої світової війни у вересні 1939. Понад 3 мільйони українців, що мешкали в Польщі в міжвоєнний період, раптово підпали під сталінську політику радянізації східної Галичини, західної Волині й західного Полісся, основною рисою якої була швидка колективізація сільського господарства. На додаток до цього, таємна поліція Сталіна (НКВС) розпочала масові арешти й депортації провідних українських противників комунізму й майже всіх польських представників вищих верств й інтелігенції. Їх пакували у товарні вагони й відправляли в Центральну Азію й Сибір. Як пише історик Тімоті Снайдер, який досліджував історію Волині, радянські загарбники разом з місцевими колаборантами депортували 70 тисяч, або 20 відсотків, усього польського населення між 1939 і 1941 роками[13].

Тим часом понад 3 тисячі українців (включаючи націоналістів, які емігрували, втікаючи від радянізації) залишилися в Кракові й на інших польських землях, захоплених німцями в 1939 році. Послідовно дотримуючись нацистської стратегії «розподіляй і володарюй», німці надавали цій українській меншині керівні посади в окупаційній адміністрації Польщі. У українських націоналістичних провідників і нацистів було дещо спільне: вони хотіли побачити кінець Польщі і Радянської Росії. Вони також вважали, що за «нового порядку» потрібно якомога більше знесилити єврейську меншину в Східній Європі. Антисемітизм був важливим чинником в обох рухах, але він займав центральніше місце в нацистському світогляді (*Weltanschauung*). У цю епоху, коли вираз «етнічні чистки» ще не набув поширення, українські лідери боролися за незалежну Україну тільки для українців, відкидаючи ідею багатоетнічного суспільства з притаманною йому політичною нестабільністю, «расовою мішаниною» і вразливими кордонами. Вони помилково припускали, що українська автономія буде прийнятною для Гітлера, у якого були значно більші амбіції щодо європейського (а згодом і світового) домінування і, безумовно, небагато співчуття до скрутного становища українців, які в його очах були неповноцінними слов'янами.

За два роки після поразки Польщі, Франція й інші континентальні держави Європи були поставлені на коліна, і Гітлер спрямував свій погляд у бік свого основного ворога – Радянського Союзу. 22 червня 1941 року Гітлер із союзниками розпочав операцію «Барбаросса» і стрімко захопив територію України на захід від Дніпра. Українські націоналістичні лідери і їхні прибічники потрапили в концентраційні табори чи масові могили, які швидко ставали характерною рисою ландшафту України. Кінцева мета цієї війни на винищення (*Vernichtungskrieg*) проти Радянського Союзу, як говорив Гітлер своєму найближчому оточенню 16 липня 1941 року, полягала в тому, щоб створити Едем із завойованих нових територій на сході. Одним із місць, де нацистські лідери планували збудувати майбутній арійський рай, була Правобережна Україна навколо Житомира.

Житомирський регіон і місцеве населення

Житомир, складне слово, що означає «жито і мир» чи «мир пшениці», – маловідоме місце на карті Східної Європи. Століттями населення регіону, розташованого приблизно дев'яносто миль на захід від Києва, жило з врожаїв, вирощених на родючому чорноземі південного лісостепу України, що простягся на південь від річки Тетерів (притоки Дніпра) до подільського міста Вінниця. В 1930-х роках він був центром вирощування цукрового буряка й взагалі важливим сільськогосподарським центром Радянського Союзу. Цукровий буряк тут займав 500 тисяч акрів, а пшениця – понад 5 мільйонів акрів. Не враховуючи деяких місцевих ремесел й торгівлі, промисловість регіону була пов'язана з сільським господарством, наприклад: текстильні фабрики, рафінувальні заводи, спиртзаводи, м'ясні цехи й цехи з обробки шкіри[14].

Тоді як більша частина житомирського регіону – за визначенням німецьких загарбників – знаходилася на Волинсько-Подільській височині, північне прикордоння з Білорусією було історичною частиною польських кресів, відомих також як Полісся. Ця прикордонна територія, щільно заселена поляками в таких районах, як Мархлевськ (Довбиш), а також білорусами, була одним із найбідніших загумінків Європи. Селян і торговців не приваблювали трясовини, болота Прип'яті й густі ліси регіону, але для втікачів і вони були хорошим місцем для переховування[15].

До і після Другої світової війни українці складали більшість населення в житомирському регіоні. Вони переважали в сільській місцевості й утворювали основну частину селянства. Проте в 1930-х роках багато українців виїхали в обласні та районні центри, такі як Житомир, Вінниця, Бердичів і Овруч. Маючи 95 тисяч мешканців у 1939 році, Житомир був

найбільшим серед них. У Вінниці, теж обласному центрі, проживало 92 тисячі мешканців, а в Бердичеві – 70 тисяч, серед яких понад третину складали євреї. До цих центрів переїжджали молоді селяни, щоб опановувати нові професії в радянській системі. Зникали цілі села. На 1941 рік українці складали 60 відсотків міського населення в Житомирі, і ця цифра відображувала потрійний приріст кількості українців у містах порівняно з 1926 роком. Вони починали займатися викладанням, бухгалтерським обліком, теслярством, друкарською справою та механікою і обіймали половину посад у державних установах й органах комуністичної партії. Внаслідок спроб Сталіна швидкими темпами індустріалізувати сільськогосподарську економіку України ще більше селян залишили свої домівки, а під час сталінської колективізації тисячі було депортовано і ще більше померло. Під час Великого голоду 1932–1933 років Житомирська й Вінницька області втратили 15–20 відсотків сільського населення через хвороби, спричинені тривалим недоїданням. Незважаючи на нібито міські риси «нового населення», українців у найбільших містах Житомирщини від сільських традицій відділяло всього лише одне покоління[16]. І незважаючи на жорстке придушення релігійних інституцій радянською владою, безліч українців, особливо в сільській місцевості, потайки дотримувалися православних вірувань.

Протягом двох століть росіяни, будучи меншиною в регіоні, утворювали політичну еліту, чий статус лише на деякий час похитнувся після краху царської імперії й протягом більшовицької революції[17]. В 1918–1919 роках український рух за незалежність на чолі з Симоном Петлюрою через військові обставини змушений був змінювати місце знаходження свого уряду (Директорії) у Правобережній Україні, розмістивши його в Житомирі, а згодом у Вінниці. Хоча новостворена Директорія намагалася утвердити в Україні єврейську національну автономію, політична й економічна нестабільність того часу давали свободу дії озброєному народному ополченню, урядовим військам й антисемітськи налаштованим хуліганам, які коїли напади й убили тисячі євреїв, часто діючи в ім'я української державності. Деякі з найстрашніших погромів сталися в Житомирі, Вінниці й Бердичеві. Єврейські підприємства, господарства й оселі були сплюндровані. Сотні євреїв було побито й залякано; жінок і дівчат ґвалтували. У самому Житомирі 22–26 березня 1919 року було вбито 317 євреїв. У Бердичеві загинуло 23. Єврейські загони самооборони завадили погромам у Вінниці й Бердичеві[18].

Згідно з радянським переписом єврейського населення в Житомирі, Вінниці й деяких частинах Полісся за 1939 рік у регіоні проживало

266 тисяч євреїв. У житомирському регіоні фактично знаходилася низка найбільш густо заселених єврейських громад по всій Україні[19]. Століттями єврейські штетли в цих місцевостях зазнавали антиєврейських нападів. Однак ця земля була також місцем проживання євреїв Російської імперії, офіційно визначеною смугою осілості. Бердичів, центр хасидизму, був відомий як маленький Єрусалим Волині. Тут і в Житомирі єврейське культурне, інтелектуальне й релігійне життя рясніло вісімдесятьма синагогами й бейт-мідрашами (домами для молитви й навчання), семінаріями, друкарнями й театральними закладами. На початку XX століття тисячі євреїв переїхали з громад у штетлах у більші міста, а багато хто виїхав до Америки. Інколи переселення були примусовими відповідно до царських законів про русифікацію. Дехто покидав сільську місцевість, рятуючись від погромів у жовтні 1905 і січні 1919 років чи шукаючи нових засобів для прожиття в державних бюрократичних установах і промисловості. Загалом єврейське населення в житомирському регіоні разюче зменшилося між Першою і Другою світовими війнами: напередодні Першої світової війни в Бердичеві було 55 876 євреїв, а в 1939 році – 23 266[20].

Польська (в основному римо-католицька) меншина мала владу в регіоні між XIV і XVIII століттями, володіючи низкою найбільших маєтків у Європі. Після поділів Польщі і невдалих польських повстань у середині XIX століття царат проводив інтенсивну русифікацію регіону, висилаючи поляків у внутрішні райони Росії, конфіскуючи їхні землі й селян (кріпаків) і забороняючи польську мову. Колишня польська аристократія стала безземельною меншиною. На Правобережній Україні багато хто мігрував у Житомир, Бердичів і Кам'янець-Подільський, але більшість оселилася західніше на Поділлі й Волині. Декілька польських громад залишалися недоторканими в Радянській Україні до середини 1930-х років, зокрема, в Мархлевську в поліській частині житомирського регіону. Але з початком Другої світової війни й наступом Червоної армії в Польщу більшість поляків на радянській території України депортували на північ Казахстану, в Сибір й інші безлюдні райони вглибині Росії[21].

Німецька етнічна меншина в Житомирі складалася з понад 70 тисяч східноволинських німців, переважно менонітів, які почали прибувати сюди на початку XIX століття з окупованої Прусією Польщі[22]. Вони були лісниками й орендарями сільськогосподарських угідь і створили такі поселення біля Житомира, як Нойдорф і Альтер Хютте, які пізніше знищила радянська влада і які намагалися відродити нацисти. За царату у них були деякі привілеї, але після закінчення Першої світової війни вони

зазнавали утисків з боку українських анархістів і націоналістів. Вони помирали у непропорційно великих кількостях під час Великого голоду 1932–1933 років і зазнали депортації в 1935, 1937–1938 і 1941 роках[23].

Ще до завоювання Житомира німецькою армією і їхніми союзниками в липні 1941 року нацистські чиновники передбачали, що населення етнічних німців у регіоні служитиме імперії місцевими керівниками і захисниками кордонів. Німецькі ірредентистські претензії від імені етнічних німців, що проживали за кордоном Райху, утворювали наріжний камінь веймарської і нацистської зовнішньої політики 1920–1930-х років і для Гітлера фактично були основним приводом для розв'язання війни в 1939 році[24]. Так, ще в 1934 році етнічні німці в житомирському регіоні отримали від Райху допомогу провіанту у формі «сертифікатів Гітлера» в рамках нацистської соціальної програми для закордонних етнічних німців «Нужденні брати»[25]. Згодом отримувачі допомоги стали мішенню для сталінських депортаційних рейдів у 1935–1936 роках. У січні 1935 року Сталін ініціював масові депортації етнічних німців по всьому Радянському Союзу, розпочавши з волинських німців Житомирщини (Новоград-Волинський); принаймні половину населення було вислано в морозні ГУЛАГи Мурманська й табори Казахстану[26]. У нацистсько-радянському пакті від серпня 1939 року Сталін погодився не депортувати етнічних німців і дозволив їм перетинати нацистсько-радянський кордон в окуповану Німеччиною Польщу. Сотні тисяч етнічних німців з раніше контрольованої Польщею Волині, що потрапила тепер під радянську владу, кинулися в окуповану Німеччиною Польщу; але небагато серед них були з Житомирщини і ще менше з інших областей на схід від Дніпра[27].

Зауваження про джерела й мови

Основна частина первинних дослідницьких матеріалів, зібраних для цієї книги, взята із німецьких документів, що зберігаються в архівах колишнього Радянського Союзу. Основним джерелом для цього дослідження є документи Державного архіву Житомирської області. Секретні німецькі адміністративні документи, що збереглися після війни, зокрема, щодо присутності тут Гітлера й Гіммлера, були передані за межі регіону в сховища з обмеженим доступом і, зрештою, потрапили в Особливий архів* у Москві, колишній архів Жовтневої революції** в Києві й архіви КДБ. Накази командувача поліцією, вищих керівників СС і поліції,

* Нині – Российский государственный военный архив (*прим. ред.*).

** Нині – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*прим. ред.*).

райхсміністра окупованих східних територій та інших старших чиновників розкидані по архівах переважно в Мінську й Празі. Меморіальний музей Голокосту в Сполучених Штатах скопіював значну частину збережених матеріалів з основних архівів колишнього Радянського Союзу на мікрофільми; колекція музею є прекрасним доповненням до розлогих колекцій воєнних матеріалів, що зберігаються в Національному архіві США в місті Колледж Парк, штат Меріленд.

Величезна кількість німецьких офіційних документів дуже ускладнює роботу дослідників. Як часто буває, кількість не є показником якості. А холодний, бюрократичний стиль нацистської документації не може передати людські переживання. Щоб хоч якось зарадити нестачі матеріалів про індивідуальні жертви нацистської політики, я звернулася до додаткових джерел, таких як повоєнні покази, отримані під час розслідувань злочинів війни, мемуари, листи, фотографії й усні розповіді. Ті, хто вцілів у Житомирі, як українці, так і євреї, з радістю скористалися можливістю відверто розповісти про окупацію, відкинувши обмеження офіційної радянської історії про війну, яка применшувала значення Голокосту, звеличувала радянських партизанів і ганьбила українських націоналістів. Ці повоєнні спогади теж створюють труднощі через прогалини в пам'яті свідків й історичні неточності, але ті, хто вижив, покращили наше розуміння й надали безцінну інформацію про людей, сім'ї й окремі села. Часто їхні історії підтверджуються вторинними джерелами чи нацистськими документами.

Останнє зауваження щодо цього дослідження і його результатів стосується мов. Більша частина первинної документації написана німецькою мовою; варто зауважити, однак, що нацисти не дотримувалися послідовної транслітерації українських імен і назв. Назва «Житомир» стосується всього регіону в тому значенні, як його визначили німці, окрім тих випадків, де зазначено, що йдеться про столицю, центр чи власне місто Житомир.

Розділ I Нацистський колоніалізм і Україна

Через двадцять років Україна вже буде домом для двадцяти мільйонів мешканців поруч з корінним населенням. А через триста років ця країна буде одним з найпрекрасніших садів у світі. Щодо корінних жителів, то ми будемо їх ретельно перевіряти. Єврея, цього руйнівника, ми виженемо... Наша колонізація має постійно прогресувати, доки не досягне тієї стадії, коли наші колоністи суттєво переважатимуть за кількістю місцевих жителів.

Адольф Гітлер, жовтень 1941 р.

Як і сусідні великі європейські держави, наприкінці XIX століття Німеччина мала імперські амбіції, які за визначенням були колоніальними: заселити завойовану територію, експлуатувати й розробляти її ресурси й намагатися управляти корінними жителями цієї території[1]. Зокрема, між 1884 і 1900 роками Кайзерівська імперія здобула близько мільйона квадратних миль територій в Африці й Азії з приблизно дванадцятьма мільйонами жителів. На 1914 рік Німеччина була третьою з найбільших імперій. Для самих німців колонії були запорукою простору, необхідного для дедалі більшої кількості населення всередині країни. Перейнявши американську модель сільського господарства, планувальники народонаселення й урядовці часів Вільгельма II, стурбовані масовим переселенням німців, які через асиміляцію втрачали свою народну (*völkisch)* ідентичність чи німецькість, спрямовували свій погляд на схід і південь у пошуках територіальних рішень так званої еміграційної проблеми[2].

Чверть століття потому Адольф Гітлер також намагався знайти простір для Третього райху, щоправда, суттєво іншим чином, ніж його попередники. Змішуючи докупи геополітичні теорії імперії, історію німецьких завоювань і міграцій у Східну Європу (наприклад, Тевтонський орден і Ганзейська унія) і тодішні расові, антисемітські теорії, Гітлер уявляв світ в образі географічних силових блоків і расової боротьби. Відповідно, Гітлер вірив, що Німеччина як велика держава вищої нації (*Volk*) приречена правити значною частиною євразійського суходолу. Після підкорення ця земля мала бути повністю онімеченою шляхом довготривалого

впровадження системи економічної експлуатації і радикальних змін у структурі населення. Масові депортації, примусова праця й масові вбивства були прийнятними засобами досягнення колоніальних цілей. Хай якими новими й жахливими були ідеї Гітлера щодо «внутрішньої колонізації», його концепція німецької імперської експансії виникла далеко не в історичному вакуумі.

Як правило, дослідники Третього райху й Голокосту неохоче розглядали нацистське панування на сході як прояв колоніалізму, а ті, хто поділяють концепцію історика Фріца Фішера про німецький експансіонізм, зазвичай не поєднують її з Голокостом. Лише декілька праць, такі як «Панування країн Осі в окупованій Європі» Рафаеля Лемкіна (і його неопублікована історія геноциду) та «Джерела тоталітаризму» Ганни Арендт (1951), вивчали зв'язок між європейським імперіалізмом, нацизмом і Голокостом[3]. Останні соціокультурні дослідження розвинули цю точку зору, показавши, що ідеї колоніалізму почали формуватися в Німеччині XVIII століття і набули крайніх форм в епоху нацизму. Це новітнє бачення німецьких колоніальних устремлінь не є ще однією інтерпретацією німецького особливого шляху (*Sonderweg*) до нацизму, а радше розглядається в ширшому європейському контексті дослідження нових земель, завоювань, переселень і масового знищення корінних народів[4].

В уявленнях Гітлера, Гіммлера й Розенберґа про новий арійський рай можна знайти згадки про північноамериканське пограниччя, Британську імперію в Індії й експлуатацію європейцями африканців наприкінці XIX століття. У праці Гайнріха Гіммлера «Унтерменш», що містила пропаганду СС, можна прочитати про боротьбу за життя і смерть між німцями і євреями, а також про нацистські зазіхання на східноєвропейські території, змальовані як «чорні землі, що могли би бути раєм, Каліфорнією в Європі»[5]. На пропагандистських матеріалах, таких як фотографії й фільми, зображувалися етнічні німецькі поселенці за кермом фургонів, прикрашених портретами фюрера[6]. А ім'я *Аскаріс*, яким називали задіяну у знищенні Варшавського гетто українську допоміжну поліцію, раніше використовувалося для позначення німецьких найманців в Африці[7].

Нацистські чиновники не просто імітували й послуговувалися мовою і практиками європейської колоніальної історії й американського пограниччя, а власне жили у світі імперіалізму, в межах якого вони знаходили сенс існування для себе, своїх загарбницьких цілей і своїх ненімецьких підданих. Як стверджував декілька десятиліть тому Рафаель Лемкін, геноцид пов'язаний із столітнім імперським гнобленням, примусовими переселеннями, насиллям підкорювачів нових земель і витісненням

неєвропейців у Північній і Південній Америці, Австралії й Африці. Але тільки після того, як сама Європа була знищена гітлерівським Райхом, цей історичний взаємозв'язок став очевидним. Нацистська окупація Східної Європи продемонструвала, що такі практики не були виключно заокеанською формою завоювань і панування і що найгірші сторони колоніалізму – форсоване переміщення населення, рабська праця і масові вбивства – можна об'єднати й втілити в життя у величезному масштабі, всього лиш за декілька років, у самому серці цивілізованої Європи. Цей розділ простежує еволюцію ідей, що сформували німецьку руйнівну політику в Україні, особливо ж на перетині колоніалізму й геноциду.

Корені колоніальної теорії нацистів

Нацистський колоніалізм передусім оперував поняттями «раси й простору» – чи, як це називали самі німці, *Blut und Boden*[*]. Ідеологи нацизму, такі як Р. Вальтер Дарре, і спеціалісти Райху з дослідження й впорядкування земель (*Raumforschung*, *Raumordnung*) виступали проти політики створення заморських колоній для ведення торгівлі, яка проводилася до Першої світової війни, і натомість пропонували те, що вони вважали революційною політикою в онімеченій та економічно розвинутій Центрально-Східній Європі[8]. Спокусливість Сходу визначалася історичними прецедентами середньовічних міграцій німців до Польщі, а згодом і до Російської імперії за часів Петра І й Катерини Великої. Наступні хвилі переселення німців, що втікали від релігійних гонінь, зокрема, менонітів, баптистів і католиків, мали місце в XIX столітті. Ця історія міграцій і німецького зачарування Сходом стала відомою в культурному й політичному сенсі як «рух на схід» (*Drang nach Osten*). Його основоположне припущення зводилося до того, що німці були бажаними колонізаторами, а сама лише їхня присутність була частиною невідворотного цивілізаторського процесу[9].

Метафора пограниччя, як з'ясував історик Алан Стайнвайс, понад усе імпонувала Гітлеру, тому що, відповідно до тодішніх расових і географічних теорій, «вищі» білі першовідкривачі були не лише найбільш спроможними вижити на пограниччі, а й зазнавали там позитивної трансформації[10]. На думку Стайнвайса, на уявлення Гітлера і йому подібних про пограниччя здебільшого вплинули ідеї мислителів XIX століття, таких як Фрідріх Ратцель, Фредерік Джексон Тернер і Галфорд Джон Маккіндер. Ратцель, який створив концепцію «життєвого простору» (*Lebensraum*), опублікував дослідження «Політична географія» (*Politische Geographie*) (1897),

[*] Кров і земля (*нім.*)

в якому робився наголос – з нахилом до соціального дарвінізму – на важливості міграцій людини на нові простори. На думку Ратцеля, такий експансіонізм відновлював життєві сили людини, відкриваючи нові соціальні, економічні й культурні можливості, які в противному разі залишалися нереалізованими в статичних кордонах. Його ідеї зародилися почасти в результаті трансатлантичного діалогу кінця XIX століття, включаючи тезу Тернера про американське розширення на захід, і на їхній основі виникли геополітичні концепції на кшталт тих, що розвинув Карл Гаусгофер[11]. Теорії Гаусгофера про імперіалізм, простір і владні відносини дуже серйозно були сприйняті ідеологами нацизму, Гітлер включив їх у книгу «Майн Кампф». Важливо, що Гаусгофер зумів по-новому сформулювати традиційне німецьке бачення розширення на схід, помістивши його в глобальну, євроцентричну перспективу творення імперій[12].

Саме напередодні Першої світової війни в подібному експансіоністському напрямку розвинулася і народницька (*völkisch*) думка, яка поєднала поняття раси й простору в новому русі за утопічну колонізацію. На відміну від романтичних утопічних соціалістів в Англії, Франції й Північній Америці (таких як Шарль Фур'є і Роберт Оуен), які хотіли створити райські сільські куточки подалі від бруду, матеріалізму й злочинності оповитих димом заводів міст початку XIX століття, послідовники німецьких утопістів, такі як соціальний дарвініст Віллібальд Генчель, занурилися в расистську думку кінця XIX століття. У своїй популярній книзі «Варуна» (1907) Генчель Генчель стверджував, що рушійною силою історії є дух чи енергія, притаманна еволюційному процесу очищення раси. Арійці, як він постулював, належать до однієї з найчистіших рас, яка може втримати цей високий статус «етнічної (*völkisch*) шляхетності», якщо зосередиться на німецькій колонії. Як зазначається в інтелектуальній історії німецької націоналістичної думки Джорджа Моссе, у розумінні Генчеля «колонія мала дати расі новий початок». Вона мала б захистити расу «від шкідливих впливів сучасності». У генчелевській колонії жінка відігравала особливу роль: вона була «матір'ю раси, яка доглядала за дітьми й садами в поселенні»[13].

Вже протягом Першої світової війни німецькі колоніальні фантазії почали матеріалізовуватися у формі окупаційної політики Другого райху в Східній Європі й Україні. У 1918 р. Центральні держави встановили маріонетковий режим в Україні (на чолі з українським гетьманом-націоналістом Скоропадським) і домовилися про контроль над найбільшими осередками етнічних німців (понад 700 тисяч) у царській імперії на півдні України. Маючи підтримку кайзера Вільгельма II, Пангерманської ліги

й колишнього секретаря Імперського колоніального відомства Фрідріха фон Ліндквіста, генерал Еріх Людендорф утворив військову окупаційну адміністрацію, яка розглядала східні території не як «складні скупчення земель і людей (*Land und Leute*), а як простір і раси (*Raum und Volk*), які мусять бути впорядкованими під німецькою владою й організацією»[14]. З ідеологічної, технологічної й етнографічної точок зору, Перша світова війна розкрила пошанування європейцями насилля і їхню здатність до ведення тотальної війни, а серед німецьких кіл, зокрема, зародковий інтерес до України як колонії[15].

У міжвоєнний період ідеологи нацистської партії поглибили ці тенденції, поєднавши расизм, народницький (*völkisch*) націоналізм, утопізм й антисемітизм того часу з тривалим заграванням Німеччини з ідеєю пограниччя. Покоління Гітлера обурювалося конфіскацією німецьких колоній, що передбачалася Версальською угодою, тому що в очах німців це мало вигляд принизливої політики диктату, а не через те, що в них були особливі почуття до Африки чи Південно-Східної Азії. Замість того, щоб пропагувати імперські починання, Грегор Штрассер, один з перших партійних лідерів, обстоював необхідність соціалістичної революції вдома. Нацистська партія гучно закликала до консолідації й зміцнення нації (*Volk*) і наголошувала на життєвій необхідності для Німеччини розширюватися всередині Європи, а не за океаном. На порядку денному знову постав Генчель з ще більш запальним памфлетом під заголовком «Що з нас має вийти?» (*Was soll aus uns werden?*) (1923), який спонукав молодь згуртовуватися під заступництвом бога арійської раси Артама. Зображуючи молодь у ролі лицарства, для якого захист арійської раси є обов'язком, Генчель створив молодим людям ідеологічне підґрунтя для приєднання до прикордонного руху Ваймарського періоду. Цей рух мобілізував молодь, щоб убезпечити східний кордон Німеччини з Польщею, засновуючи там нові поселення, витісняючи поляків і надаючи допомогу німцям, що вже там мешкали. Серед юнаків, залучених в артамівський утопічний рух Генчеля й популяризацію євгеніки та сільськогосподарських народницьких колоній, були Гайнріх Гіммлер і Р. Вальтер Дарре[16].

Нацисти об'єднали всі ці елементи, створивши смертоносний концентрат расового антисемітизму, народницького націоналізму й геодетермінізму, вперше викладених у двадцяти п'яти пунктах програми Німецької робітничої партії (1920), основоположного документа нацистської партії. Наприклад, у першому пункті підкреслювалося право Німеччини на самовизначення всього її населення, або, іншими словами, на розширення кордонів Німеччини. Третій пункт напряму стосувався міграції й колоніалізму.

Тут була вимога «землі й території (колонії), які годуватимуть наш народ і де зможе розселитися надлишок нашого населення», тоді як у п'ятому пункті проголошувалося: «Жоден єврей не може бути членом нації»[17]. У цей час типова пропагандистська листівка «Залізні листи» (*Eiserne Blätter*) запитувала читача: «Де лежать німецькі колоніальні землі?» і відповідала: «У Східній Європі!»[18]. У 1920-х роках німецький потяг до територій за кордоном не щез, однак з прагматичних і стратегічних причин поступився місцем у суспільній свідомості більш нагальній справі економічної боротьби й політичного виживання Німеччини в Європі.

Хоча в короткостроковій перспективі нацистський рух надавав пріоритет досягненню своїх расових і просторових цілей вдома, світогляд все одно трактував світ як расове протиборство. Головна рушійна сила цього світового конфлікту, як стверджували нацисти, – це німецько-єврейський конфлікт. Без єврейства не було б (на думку нацистів) ні боротьби, ні світової загрози, ні ворога, якого слід здолати. З тією ж відвертістю, з якою Гітлер говорив про свої територіальні пошуки життєвого простору, він не приховував своєї шаленої ненависті до євреїв, які зображувалися в «Майн Кампф» найзатятішим ворогом (архіворогом) арійства в боротьбі за гегемонію[19]. Прийшовши до влади, нацисти успішно поширили свою антисемітську пропаганду й маргіналізували єврейське населення через різноманітні деструктивні політичні програми: економічні бойкоти, «аріїзацію» державної служби, професійної й ділової сфер; примусову еміграцію і фізичне залякування, включаючи побиття й ув'язнення в концентраційних таборах.

На зовнішньополітичному фронті Гітлер зі своїми прибічниками був настільки ж систематичним і рішучим, проте там потрібно було долати інші перешкоди. Наприклад, напередодні призначення Гітлера на посаду канцлера Альфред Розенберґ опублікував в «Народному оглядачі» (*Völkischer Beobachter*) редакторську статтю про майбутній виклик для Німеччини. На його погляд, для того, щоб вгамувати прагнення «селянина» й «вікінґа» у німецькому народі, Німеччина мала об'єднати спільні тенденції у своїх східній і світовій політиках (*Ostpolitik, Weltpolitik)*. Цю точку зору підсумував історик Вудро Сміт. Він писав, що Гітлеру й нацистському керівництву «потрібно було вирішувати дихотомію між світовою політикою і життєвим простором (*Weltpolitik – Lebensraum*) у руслі німецької імперської традиції». Вони сполучили міграційні й економічні рушійні сили експансії, розвинувши амбіційну програму переселення й економічної автаркії в заполоненій нацизмом Європі. Злиття цих двох експансіоністських потоків – політики народонаселення й економічної експлуатації – зосередилося в Східній Європі.

Розкривши в 1937 р. військовому керівництву Райху й міністру закордонних справ свої плани захопити Чехословаччину й Австрію, Гітлер пояснив, що територіальні завоювання відповідають нагальній потребі Німеччини в життєвому просторі й економічній незалежності. Для того, щоб нагодувати дедалі більше населення Німеччини, забезпечити його майбутнє існування, Німеччині необхідно оволодіти родючими землями на Сході, стверджував Гітлер. Ось як він висловився:

> Шукати простір, необхідний, щоб забезпечити його [постачання продовольства], можна тільки в Європі, а не згідно з ліберально-капіталістичними уявленнями в експлуатації колоній [за кордоном]. Це питання не здобуття населення, а отримання простору для сільськогосподарського користування. До того ж території з запасами сировини можна з більшою користю шукати в Європі, біля самих кордонів Райху, ніж за океанами; вирішення ж, одержаного таким способом, має вистачити для одного-двох поколінь. Хай там що необхідно буде зробити пізніше, але це вже справа наступних поколінь[20].

Більшості німців були до вподоби ірредентистські аргументи, спрямовані на скасування положень Версальського договору щодо конфіскації «німецьких» територій. Зокрема, прибічники світової політики (*Weltpolitik*) та колоніальні ревізіоністи, найзавзятішим серед яких був райхміністр фінансів Яльмар Шахт, виступали за війну як єдиний засіб повернення втрачених територій Німеччини й таких необхідних економічних ринків за кордоном[21]. Для економічних імперіалістів покоління Шахта, які підтримували експансіоністську світову політику, в України не було тієї екзотичної принадливості, що в Африки, але вона була привабливою як новий сільськогосподарський і промисловий ринок[22]. У той же час прибічники концепцій Дарре про кров і землю, які стверджували, що далекі, необроблені й чужі землі Африки – неналежне місце для німців, вбачали в Україні природний простір для експансії. Таким чином, на прикладі України яскраво видно катастрофічне розгортання нацистської концепції творення імперії, чия сила крилася в народницьких утопічних фантазіях, історії континентальної міграції в пошуках життєвого простору й імперіалістській традиції економічної експлуатації для здійснення світової політики.

Нацистські уявлення про Україну як колонію

Згідно з нацистськими уявленнями, Україну населяли неповноцінні слов'яни, неспроможні через свою расову приналежність керувати самі собою. Окрім незрівнянних природних ресурсів і, як вважалося, покірного населення, Україна ще й чудово вкладалася у войовничі плани

нацистських лідерів у ролі ідеального оплоту проти більшовицької Росії. Гітлер плекав думку про прилеглу німецьку колонію в Україні, «едемський сад», в якому німецький поселенець, зображуваний як «солдат-селянин», обробляє землю зі зброєю за плечима, готовий захистити господарство від «азійських орд». Щодо українців Гітлер зауважив, що німці будуть пропонувати їм «шалики, скляне намисто і все те, що так люблять колоніальні народи»[23].

Усього за місяць від початку операції «Барбаросса», коли німецьке керівництво вже бачило, що перемога неминуча, Гітлер виголосив свої плани щодо завойованих територій. Тільки-но повернувшись з поїздки по Україні, включаючи зупинку 6 серпня 1941 р. поблизу Житомира в Бердичеві, він захоплено говорив про нові перспективи для Німеччини: «Німецькі колоністі мають жити у гарних, просторих господарствах. Німецькі службовці мешкатимуть в дивовижних будинках, губернатори – в палацах. Тим, чим Індія була для Англії, для нас будуть території Росії. Якби я тільки міг поділитися з німецьким народом розумінням того, яке значення має цей простір для нашого майбутнього! Колонії – це ненадійне володіння, але ця земля без сумніву наша. Європа – це не географічна спільнота, а расова»[24]. Гітлер усвідомлював, що звичайний німець не поділяв його захоплення колоніями і його бачення онімеченої Росії. Проте Гітлер як «імператор» і самопроголошений спаситель німецького народу поступово просував свої злочинні, зумовлені манією величі плани, які знаходили дедалі більшу підтримку серед людей завдяки його харизмі. Завдання свого покоління Гітлер вбачав у тому, щоб вселити в молодших німецьких поселенців почуття гордості за те, що їх запросили на Схід, де від них очікують «розбудови чогось справді величного» і де у них буде безліч можливостей для кар'єрного росту.

Наступного літа Гітлер повернувся до України, і його замисли про імперію ожили заново. Особистий архітектор фюрера і міністр озброєння Альберт Шпеєр пригадував зустріч з Гітлером у підвечір'я в серпні 1942 р. Він застав Гітлера, коли той відпочивав у затінку дерев на подвір'ї з верандою на пагорбі біля Вінниці. Перед ними відкривався широкий обрій з навколишніми господарствами, і Гітлер повідав свої імперські амбіції. На відміну від британців, стверджував Гітлер, німці мали не лише економічно експлуатувати завойовані території, а й впроваджувати нову політику народонаселення, заселяючи їх німцями й стримуючи приріст ненімецького населення[25].

Того разу й за інших обставин Гітлер говорив про престижність імперії для простого британця. Він захоплювався, як британці вміли

Адольф Гітлер відвідує організацію німецького Червоного хреста в м. Бердичів, Україна, 6 серпня 1941 р. (Ullstein Bild, № 31 686).

керувати колоніями, використовуючи нечисленний прошарок чиновників. Економічні перспективи в Україні також захоплювали Гітлера, який був рішуче налаштований не допустити голоду в Німеччині і вилучати всю продукцію, зерно й худобу для Райху. Ще іншим разом він назвав Крим «німецькою Рив'єрою» і запропонував збудувати низку автобанів в Україні як маршрути для німецьких туристів у «фольксвагенах».

Гітлерове бачення України в ролі «нової індійської імперії» для Німеччини не відкидалося його підлеглими як божевільні марення[26]. Перебуваючи у Вінниці влітку 1942 р., Гітлер прочитав книгу «Індія» Людвіга Альсдорфа про історію британського правління в Індії і закликав, «щоб кожен німець, який відправляється за кордон, зобов'язався прочитати її, особливо кожен німецький дипломат»[27]. Однією з основоположних концепцій Альсдорфового розуміння, яку слід згадати, було розрізнення двох типів колоніальних володінь, які пізніше були позначені як «негативний» і «позитивний» колоніалізм. Альсдорф описав їх просто як економічний тип, що підлягає повній експлуатації (*Ausbeutungskolonie*), і поселенський тип для європейської міграції (*Siedlungskolonie*). Індія, стверджував Альсдорф, була найчистішим прикладом експлуатаційної колонії (*Ausbeutungskolonie*)[28]. В Україні безліч приватних і державних установ, контрольованих нацистами, поєднували обидва типу колоніалізму.

Що ж особливо привернуло увагу Гітлера в роботі Альсдорфа? Гітлер вважав, що Альсдорф правильно зазначив, що «не британці навчили індійців чинити злочини; коли тільки перші білі люди ступили в цю країну, вони побачили, що стіни навколо багатьох міст зведені з людських черепів». Так само, продовжував Гітлер, «не Кортес привіз жорстокість в Мексику – вона там була до його приїзду. Насправді мексиканці вдавалися до масових людських жертвопринесень... аж до двадцяти тисяч осіб за раз! Порівняно з ними Кортес був поміркованим»[29]. Отож, відповідно до дуалістичного формулювання Гітлера, білий європейський колонізатор був поміркованою людиною без злих інстинктів, а індієць – його протилежністю, до того ж надзвичайно лихою. За його логікою, євреї, українці й інші корінні мешканці на Сході, що не були німцями, були природними варварами, а історія злочинів більшовизму слугувала загрозливим проявом цього потенціалу.

Найвірогідніше, Гітлер дізнався про дослідження Альсдорфа від Альфреда Розенберґа. Д-р Георг Ляйббрант, один із заступників Розенберґа в Міністерстві окупованих східних територій і науковець, що емігрував з України, був співредактором книги в серії нацистських публікацій зі світової історії. Будучи старшим чиновником у відділі з політичних справ, Лайббрант також був представником міністерства Розенберґа на Ванзейській конференції[30]. Насправді ще до того, як Гітлер взявся за цю книгу, відділ з політичних справ Розенберґа рекомендував текст Альсдорфа для прочитання місцевими функціонерами (відомим як комісари) в Україні. Місцеві німецькі адміністратори також заохочувалися прочитати «З рюкзаком до Індії» (*Mit dem Rucksack nach Indien*) Курта Фребера, «За Батьківщину й колонію» (*Um Vaterland und Kolonie*) Пауля фон Леттов-Форбека, «В африканських джунглях як звіролов і мисливець первинного лісу» (*Im afrikanischen Dschungel als Tierfänger und Urwaldjäger*) Х. Шульц-Кампфхенкеля і «Всесвітня єврейська чума» (*Die jüdische Weltpest*) Германна Ессера[31].

Імперський керівник СС і поліції Гайнріх Гіммлер теж вдавався до порівняння з Індією. Під час промови в Геґевальді на Житомирщині він наставляв своїх підлеглих з місцевих підрозділів поліції СС «вчитися не лише з теорії, а й з практичного досвіду правління англійців в Індії». Гіммлер говорив конкретніше, ніж Гітлер: німець здатен правити стотисячним корінним населенням, адже серед нього неодмінно знайдеться 50 тисяч працездатних робітників. На додаток він має в своєму розпорядженні камінь, дерево, солому, всю сільськогосподарську продукцію й худобу, з чого можна створити рай[32]. Таким чином,

Гітлер, Гіммлер і Розенберґ намагалися прищепити своїм чиновникам на Сході завищене відчуття імперії й німецької зверхності, що перегукувалося з британською Індією[33].

Нацистські політичні програми й практики в Україні здійснювалися в напрямку, що радикально відхилявся від способу британського правління в Індії[34]. Німецьке керівництво з притаманною йому зверхністю беззастережно виключало «цивілізаторську місію» щодо народів, яких вони вважали расово нижчими. Воно винищувало місцеві еліти й обезлюднювало території[35]. Українці й інші слов'янські «унтерменші», у яких були відсутні германські риси, використовувалися як робоча сила, але за декілька поколінь від них не мало лишитися і сліду. Знову ж таки Гітлер задавав тон, проголошуючи: «нам потрібно строго відокремити німецькі колонії від місцевих жителів». Він виступав проти того, щоб українцям надавалася освіта, робилися щеплення й покращувалися умови проживання, що могло призвести до збільшення ненімецького населення[36].

У расовій ієрархії нацистської ідеології, де німці обіймали найвищу сходинку, українці знаходилися нижче від балтійських народів, але вище від тих, хто був приречений на негайне знищення: євреї, роми й інші азіати, за якими йшли поляки й меншою мірою «великі» росіяни й білоруси. Частину українців з «арійськими» рисами можна було онімечити, тоді як це було неможливим щодо інших осіб чисто слов'янського походження. У Житомирі німецьких поліцейських навчали, що українці – це покірна, миролюбна спільнота, що цінує працю, землю й сім'ю. Як зазначалося в інструкціях для поліцейських, природа українців походить від «спокійно-терпимих елементів у крові»[37]. Гітлер висловився більш грубо: слов'яни, не маючи гадки про «державу», «обов'язок» чи навіть «чистоту», приречені на те, щоб ними управляли. Неухильне дотримання нацистами ієрархічних расових класифікацій означало, що якщо вони вже когось ідентифікували з певною расою, їхня доля була фактично вирішена. Асиміляція була немислимою, а заборона на змішування рас, яка прирівнювалася до кримінального злочину ще в кайзерських колоніях, була законом в життєвому просторі Гітлера.

Хоча безпосередні пріоритети Гітлера відрізнялися від тих, що були у вільгельмівського покоління імперіалістів і консерваторів, таких як генерал Франц Ріттер фон Епп, який очолював Колоніальний союз Райху, він не маргіналізував цей рух і його лідерів цілковито[38]. Їхній досвід заморської економічної експлуатації було використано в Україні. Добрий приклад такої передачі досвіду й ідей можна знайти в компанії «Того», яка до Першої світової війни тримала під своїм контролем одну з більш

відомих капіталістичних систем плантацій бавовника в Африці. Вартий уваги той факт, що ця «прогресивна» економічна система розвинулася із співпраці між Кайзерським колоніально-економічним комітетом й Інститутом Таскіджі ім. Букера Т. Вашингтона. Вони передавали расистські ідеї «негритянської праці» з півдня Америки африканцям в Того. Залишки ж цієї «передачі» ще раз сплили на поверхню в 1942 і 1943 роках, коли реорганізована компанія «Того-Ост» відкрила штаб-квартиру в окупованому нацистами Житомирі задля експлуатації українського сільського господарства[39]. У тому ж дусі протягом 1943 р. Розенберґ заснував в Україні Голландську торговельну компанію; від голландців очікувалася не лише допомога в осушуванні боліт в Україні, а й використання їхнього досвіду освоєння колонізованих територій. Інша виразна подія сталася в Польщі, коли місцеві чиновники запросили німців зі Східної Африки, щоб вони виконували роль зразкових фермерів у Вартегау. Колоніальна школа для жінок у Рендсбурзі в Німеччині проіснувала аж до останніх днів Третього райху, готуючи дівчат і жінок до всіх «домашніх і сільськогосподарських жіночих професій» з перспективою на «розселення як у країні, так і за кордоном»[40]. Найімовірніше, якби в німців було трохи більше часу на колонізацію Східної Європи, вони б продовжили застосовувати європейські моделі колонізації, європейську міграційну історію в Східній Європі і вільгельмську теорію імперіалізму для створення свого власного «арійського» життєвого простору[41].

Вторгнення нацистів у Радянський Союз відбулося в ту ж пору року, що й навала військ Наполеона в царську Росію за 129 років до того. Напередодні вторгнення 22 червня 1941 р. Гітлер не міг утриматися від порівняння з походом Наполеона, однак запевнив вибране коло генералів і свого румунського союзника Іона Антонеску, що нацистська кампанія буде інакшою[42]. Окрім технічної переваги сучасних моторизованих військ Вермахту, нацистські сили були озброєні смертельною ідеологією тотальної війни, в рамках якої нинішня кампанія була війною на знищення жидо-більшовизму. Перемога для Гітлера означала не лише відступ Червоної армії в глибокий тил Росії. Полонені й військова техніка Червоної армії мали бути знищені. Більшовицькій загрозі не можна було давати жодного шансу на відновлення. Завойовані території підлягали цілковитому «очищенню» й перепланування на расовій основі. Гонитва нацистів за життєвим простором на Сході являла собою багатосторонню кампанію: геноцид проти расових та політичних ворогів і колонізаційний похід німецької міграції, цілковита економічна експлуатація і підкорення корінного населення та його культури. У таких місцях, як Житомирщина,

нацистські поняття прогресу, людськості й утопії виглядають не як примарний краєвид, який уявляв собі Гітлер, а як страхітлива реальність його насильницьких расистських та імперських амбіцій.

Історія показала, що нацистська колоніальна авантюра виявилася недовговічною. Однак Гітлер і його підлеглі розробляли і впроваджували політику не для того, щоб програти війну, а тим паче своє керівне положення в Європі. Коли вони вторглися в Радянську Україну наприкінці червня 1941 року, то розпочали те, що вважали першою фазою двадцятирічного процесу онімечення. Поширення нацистами своєї влади на східні території суттєво перевершило відомі з часів імперських протекторатів структури правління. Це була сукупність різних далекосяжних економічних, політичних і соціально-демографічних кампаній. За мету ставилася трансформація земель і населення настільки радикально, наскільки це не вдалося жодній іншій імперській країні, як у заокеанських колоніях, так і в самій Європі. Нацисти зухвало впроваджували в життя на європейському ґрунті нову расову концепцію колоніалізму, яка виявилася однією з найбільш деструктивних і смертельних спроб творення імперії.

Розділ 2. Військове завоювання і соціальні перетворення, липень–серпень 1941 р.

Боротьба за світову гегемонію увінчається успіхом Європи, коли та оволодіє російськими просторами... На даний час головне – це завоювати. Усе інше буде лише питанням організації.

Адольф Гітлер, 17–18 вересня 1941 р.

Прибувши в Центральну Україну влітку 1941 року, нацистські чиновники були приголомшені побаченою бідністю. За радянізації сільський ландшафт зазнав змін унаслідок спорудження машинно-тракторних станцій, велетенських зерносховищ і стаєнь для худоби. Однак значна частина колгоспників і селян продовжувала ледь животіти через нестатки, а в їхніх будиночках із солом'яною стріхою і простих дерев'яних хатинах часто не було водопроводу, електрики і вікон[1]. В очах німецьких завойовників-расистів така «відсталість» тільки слугувала підтвердженням їхнього уявлення про неповноцінність слов'ян і підживлювала колонізаторську місію нацистів наведення порядку й забезпечення поступу в регіоні. Один з офіцерів німецької розвідки заявив, що в Україні сталінізм створив сприятливу основу, на якій німці могли вибудовувати свою власну імперію. Він писав, що українці звикли до імперського панування й існування в воєнних умовах, тому їм буде неважко пристосуватися і до німців[2].

Водночас населення Житомирщини сприймало появу нацистів крізь власну викривлену призму нещодавньої історії й своїх упереджень щодо людей із заходу. Та мало хто з українців, росіян, поляків, євреїв й етнічних німців міг собі уявити, що на них чекало. Вони наївно надавали свої демографічні дані, на основі яких вирішувалася їхня доля; у пошуках роботи вони приходили в центри міст й німецькі штаб-квартири, сподіваючись, що німці будуть справедливими правителями, з якими їхня земля почне економічно процвітати. Багатьох із цих заробітчан так і не дочекалися вдома. Вже за декілька днів і тижнів після окупації місцеве населення усвідомило, що німецькі загарбники часів Першої світової війни відрізнялися від нинішніх нацистських окупантів і те, що німецька *Kultur* та нелюдськість не є взаємовиключними поняттями.

Як серед професійних істориків, так і серед широкого загалу поширена думка, що військове завоювання німцями України було стрімким рухом

на схід, бліцкригом, за якого у Вермахту не залишалося часу виробляти й здійснювати політику в тилу. Проте на Житомирщині німецька армія й СС та поліція Гіммлера встановили адміністрацію, що мала владні повноваження з початку липня і аж до прибуття цивільного керівництва в листопаді 1941 року. Саме в цей критичний період нацисти заходилися винищувати євреїв, радянських військовополонених й інших так званих расово й політично неблагонадійних. Початковий період нацистського правління зображувався ще й як медовий місяць у німецько-українських стосунках. Скинувши радянське ярмо, українці могли сповідувати свою релігію, а українських націоналістів підтримували в їхній боротьбі за незалежність. Етнічні німці несподівано для себе опинилися в новій касті арійських еліт. Натомість євреї швидко збагнули, що їм немає місця в новому порядку, але небагатьом удалося уникнути страшної долі. У цьому розділі про військову адміністрацію на Житомирщині розглядається, як серед хаосу перших місяців окупації сформувалася нацистська політика зміни структури населення й геноциду. У ньому показано, як місцевими німецькими правителями нагніталися страх і погрози винищення серед місцевого населення на тлі міжетнічних відносин. Розділ починається оглядом військового завоювання Житомирщини, потім у ньому розглядається реакція корінного населення на нових німецьких правителів і створення військової адміністрації.

Німецька війна на винищення в Україні

Провідні німецькі військовослужбовці й керівники поліції та СС, які спочатку управляли регіоном, прибули з арсеналом смертоносних ідей і сучасною зброєю. У нацистському світогляді напад на Радянський Союз розглядався в контексті війни на винищення в расово-політичній боротьбі проти жидо-більшовизму. На початку 1941 року – а то й раніше – Гітлер, Гіммлер, Гайдріх і Ґьорінґ повідомили високопосадовців збройних сил (OKW – головнокомандування Вермахту), поліції та СС і Бюро закордонних справ про неминучі масові вбивства, якими супроводжуватиметься кампанія на сході. Вони домовилися про розподіл обов'язків, що підтверджується такими документами, як договір Гайдріха–Ваґнера про діяльність айнзацгруп у зонах бойових дій і в тилу. Військам відводилася роль у цій кампанії не лише на лінії фронту. 13 травня 1941 року Гітлер постановив, щоб армія вживала всіх заходів задля усунення цивільних загроз і нападів. Передбачалося, що військовослужбовці не притягуватимуться до суду за дії проти цивільного населення на сході, крім тих випадків, коли «ці дії призвели до ослаблення дисципліни чи безпеки армії». Верховне командування давало військам вказівку знищувати на

місці прибічників і родичів усіх цивільних осіб, які чинили напади на підрозділи армії. Якщо ж не можна було визначити конкретного нападника, то потрібно було застосовувати колективні заходи проти цілих сіл. Німецьким солдатам, які вчиняли злочини проти цивільного населення чи військових Радянського Союзу, не було чого непокоїтися про можливе судове переслідування, оскільки постанова Гітлера виключала притягнення до військових трибуналів за такі дії[3].

Уже через кілька тижнів, 6 червня, Гітлер видав свій відомий «Наказ про комісарів», що вимагав негайної страти для політруків та комісарів з-поміж військовополонених Червоної армії. Хоча цей наказ з'явився в письмовій формі в червні, Гітлер ще протягом березня провів низку нарад з верховним командуванням, на яких він виклав свої міркування, що комісарів не слід вважати солдатами, а тому їх можна страчувати як злочинців. Однак не всі заходи, здійснення яких вимагав Гітлер, були схваленими. Як відомо з показів майора Бехлера, які він пізніше давав росіянам, Гітлер хотів почати негайну ліквідацію не лише комісарів, а й радянських офіцерів та інтелігенції, проте він обмежився – принаймні на папері – комісарами[4].

Наказ про комісарів і меморандум, що з'явився під заголовком «Правила поведінки військ у Росії» напередодні самого вторгнення, були одним з аспектів забезпечення військової підтримки при знищенні радянського єврейства, яке нацистське керівництво запроваджувало під популярним гаслом антибільшовизму. На відміну від попередніх інструкцій ці «Правила» для військ чітко зараховували євреїв до ширшої категорії політичних ворогів[5].

У «Правилах поведінки військ у Росії» більшовизм зображувався як найзгубніша загроза існуванню німецького народу, а тому безжалісні дії проти більшовицьких агітаторів, озброєних повстанців, диверсантів і євреїв були виправданими, так само як і суцільне знищення активного й пасивного руху опору[6]. Керівник генерального штабу розповсюдив ці «Правила» серед піхоти й охоронних дивізій, у тому числі серед тих трьох (охоронні дивізії 444, 454 і 213), які брали активну участь у військовій окупації Житомирщини в липні–жовтні 1941 року[7]. Таким чином, керівництво німецької армії сприяло підготовці до вторгнення, розробивши й розповсюдивши накази щодо безжалісної ізоляції й ліквідації осіб, які в широкому визначенні вважалися більшовиками й супротивниками, а в більш вузькому – євреями.

За два дні до нападу, на зборах 20 червня, керівники військових охоронних дивізій, призначених для України, обговорили заходи, до яких

незабаром потрібно буде вдатися, щоб утримати завойовану територію. З боку більшості цивільного українського населення вони не очікували особливої ворожості, вважаючи його «дружнім до німців»[8], але ними був доведений до відома наказ про швидку й жорстоку розправу над озброєними повстанцями й політруками. Уже на той час було зрозуміло, що окремі офіцери, а не військові суди будуть вирішувати долю політичних і расових ворогів. В очах керівництва армії й СС-поліції неминуче кровопролиття на війні поставало єдиним засобом утвердження нового світового порядку.

Наступ Німеччини на Радянський Союз розпочався на світанку в неділю 22 червня. Захоплення України здійснювалося групою армій «Південь» під командуванням фельдмаршала Ґерда фон Рундштедта (1876–1953), до складу якої входили 6-та армія під керівництвом фельдмаршала Вальтера Райхенау (1884–1942), 17-та армія на чолі з генерал-полковником Карлом-Гайнріхом фон Штюльпнаґелем (1886–1944) і 1-ша танкова група, очолювана генерал-полковником Евальдом фон Кляйстом (1881–1954). До німецьких сил приєдналися угорські, словацькі, італійські й румунські війська, які підтримували дивізії Ваффен-СС Гіммлера «Адольф Гітлер» і «Вікінґ». Першими сухопутними військами, що 9 липня досягли міста Житомира, була 1-ша танкова група (XXXXVIII корпус); слідом за ними прийшла 6-та армія Райхенау, тоді як на південь від Житомира 17-та армія захопила Вінницю[9].

Німецькі війська та їхні союзники пронеслися крізь українські міста й села, немов несамовиті грози, про які о цій порі повідомляли військові[10]. Над Житомиром в прямому і переносному значенні зібралися і на місто почали падати німецькі бомби. «Ми кинулися до залізничного вокзалу», – пригадував один свідок. «Усі намагалися врятуватися потягами, але німці бомбили вокзал і вагони; серед руїн лежали тіла, а діти голосили за матерями»[11]. У Могилеві-Подільському люди похапцем збирали свої пожитки, в той час як по гучномовцю повідомлялося, що вже відправляється останній потяг для евакуації. Коли залізниці були понищені бомбардуванням, а на автомобілі, упряжки чи велосипеди не залишалося надії, безліч люду рушили пішки на схід. Та невдовзі вони наштовхнулися на німців, які обігнали їх й змусили повернутися назад[12].

На початку липня у Хмільник, що на північ від Вінниці, прибули евакуйовані із західної України. Поступово місцеве населення охопила тривога в передчутті нападу німців, і воно кинулось до райвиконкому, сподіваючись дізнатися про порядок евакуації, однак у комітеті їм заборонили залишати свої робочі місця й відмовили в транспортних засобах для втечі. Деяким єврейським мешканцям, що звернулися до місцевого

радянського керівництва, сказали: «Вам немає чого боятися; ви ж не члени партії»[13]. Відчайдушно намагаючись втримати контроль над охопленим панікою населенням, радянське керівництво оголосило, що Червона армія знову взяла Львів, поки члени партії вищого ешелону потайки пакували дорожні валізи й давали розпорядження щодо виїзду на схід. У той же час Сталін наказав зруйнувати промислові підприємства й сільськогосподарський інвентар, якими могли скористатися німці[14]. Поплічники Сталіна спромоглися знищити сотні осель навіть у дрібних містечках по всьому регіону і брутально повбивали в'язнів, у яких вони вбачали потенційних нацистських колаборантів[15].

Радянські сили розсіялися по регіону поблизу Бердичева, Коростеня і Вінниці. 7 липня 1941 року німецькі парашутні бригади десантувалися в місті Любар неподалік від Бердичева, де вони зіткнулися з радянськими піхотинцями[16]. Перший наліт на Житомир німецькі Люфтваффе зробили ще 9 липня 1941 року. Тим часом 16-та моторизована піхотна дивізія повідомила з Чуднева (близько 40 кілометрів на південний захід від міста), що вони взяли в полон 2000 радянських в'язнів і дезертирів[17]. 1-ша танкова група прорвала біля Новоград-Волинського (близько 50 кілометрів на північний захід від Житомира) те, що залишилося від «лінії Сталіна», і взяла Новоград-Волинський 9, а Бердичів – 13 липня[18]. Попутно два батальйони важкої артилерії (86-й та 66-й) рапортували 1-й танковій групі, що комісарів і командирів розстріляно і що серед комісарів траплялися випадки самогубства[19].

Окрім бомб, на поля й дороги з неба падали й німецькі листівки. В одному популярному зверненні говорилося про те, що пред'явнику такої листівки гарантовано дружнє ставлення німецької армії і що справжнім ворогом німців були євреї – носії більшовизму. На Житомирщині дезертири Червоної армії йшли до німців з листівками й просили ще декілька «перепусток» для своїх товаришів. У звітах німецької розвідки зазначено, що антисемітський заклик у листівках був особливо «ефективним»[20]. Не сумніваючись, що листівка – це квиток до збереження життя, місцеві жінки й діти збирали й роздавали їх дезертирам Червоної армії[21].

Рухаючись вглиб Житомирщини, 1-ша танкова армія повідомляла, що тисячі солдатів Червоної армії здаються; тільки 11 липня німці взяли в полон 18 779 осіб. У битві за Бердичів (8–12 липня) було захоплено понад 5260 воїнів Червоної армії, і ще 1500 здалися після взяття міста. У більшої половини з них були німецькі пропагандистські листівки[22]. А XXXXVIII корпус зіткнувся в Любарі з 7000 військовополоненими, багато з яких просили «ще листівок, щоб у нас було що-небудь в руках»[23].

Німецька листівка-перепустка для дезертирів Червоної армії (Антиєврейські нацистські та колабораціоністські листівки та оголошення, створені та розповсюджувані під час нацистської окупації України, 1941–1943 рр., RG 31.023, Меморіальний музей Голокосту, люб'язно надано Інститутом юдаїки, Київ).

Німецька розвідка дізналася у полонених, що після втечі комісарів, листівки поширювали самі радянські офіцери. Багато радянських військових приходили здаватися аж з Києва, що тоді був далеко від лінії фронту. Ці дезертири нарікали на мізерне продовольче забезпечення та нікудишній вишкіл у радянській армії. Вони вірили в перемогу Німеччини, а не Радянського Союзу[24]. У битвах за Житомир, Вінницю й Бердичів німцям здалися в полон понад 72 000 солдатів Червоної армії[25].

До 12 липня всі частини 1-ї танкової групи генерала Кляйста дісталися до Житомира. Червона армія обороняла Бердичів, а Житомир залишила, щоб організувати оборону Києва[26].

Згідно з повідомленнями повітряної розвідки, основні підступи до міста були покинуті. Уже 9 липня німецькі танки 1-ї танкової групи тріумфально ввійшли на головний майдан Житомира і дали артилерійські залпи у напрямку Чуднівської, головного бульвару, що йшов з центру до околиць міста. З-поміж танкових колон, що в'їжджали до Житомира, вирізнялися два екіпажі особливого підрозділу поліції безпеки – зондеркоманда 4а (SK4a, загін айнзацгрупи С). Вермахт і СС-поліція разом прибули в місто, поклавши початок пануванню терору, що протриває два з половиною роки[27].

Перша реакція на німецьких загарбників

Вакуум влади влітку 1941 року – хай і нетривкий, – коли радянські органи відступили, а німці тільки почали запроваджувати свої правила на Житомирщині, слугує незвичайним екскурсом у соціальну й політичну історію регіону, а також драматичним поглядом на перетворення, принесені війною. Серед хаосу українські націоналістичні лідери з цього й інших регіонів намагалися реалізувати свою політичну мету – здобуття незалежності України. Хтось з різноманітних мотивів намагався отримати посади в німецькій адміністрації. Водночас з того, як реагувало й поводилося населення, вимальовується жива картина стану українського суспільства після сталінізму 1930-х років. На основі цього «зрізу» можна простежити трансформацію житомирського регіону за нацистської окупації.

Населення Житомирщини на момент приходу німців складалося переважно з літніх людей та жінок, які господарювали вдома. Немає нічого дивного в тому, що під час війни в тилу переважали жінки; однак така демографічна ситуація склалася ще й внаслідок сталінської політики 1930-х років, коли безліч молодих чоловіків примусово чи добровільно відправлялися в далекі індустріальні міста в східній Україні, були вивезені або загинули під час репресій, які проводила комуністична партія. Навесні й улітку 1941 року декілька мільйонів чоловіків з центральної і східної України взяли на військову службу в Червону армію або евакуювали разом з нею[28].

Решта чоловіків середнього віку була здебільшого або непридатною до військової служби, або мала менш кваліфіковані професії, такі як будівельник чи тракторист; крім того, невелика, але значуща частина чоловіків навмисне залишилася у ворожому тилу як агенти радянської розвідки. Після того, як німці звільнили українських військовополонених, частка чоловіків серед населення зросла й поповнилася більш кваліфікованими й освіченими працівниками, зокрема, агрономами, геодезистами й механіками[29]. На додаток до порушення співвідношення між чоловіками й жінками, в результаті докорінних демографічних змін утворився глибокий розрив поколінь: існувала очевидна соціальна розбіжність між старшими поколіннями, які ідентифікували себе з днями царизму, й молодшими, які підпали під радянський експеримент. Українці, що досягли повноліття в 1930-х роках, довше ходили до школи й мали кращі навички, пов'язані з проживанням у місті, ніж попередні покоління; однак, як і у їхніх предків, у них зберігався провінційний світогляд[30].

Безкраї поля були помежовані ґрунтовими дорогами й вервечками б удинків, які здебільшого являли собою примітивні дерев'яні споруди, побілені кам'яні будівлі чи старі хатини із солом'яними стріхами. Залізниця сполучала основні міста регіону, серед яких найважливішими залізничними вузлами були Житомир і Козятин, проте неподалік від них селяни й далі пересувалися в поля й до інших сіл пішки, велосипедами й кінними підводами. Незабаром німці зрозуміли, наскільки жахливими були дороги. Їхні танки й вантажівки загрузали в багнюці під час літньої негоди. За винятком телефонного і радіозв'язку де-не-де у великих містах, основними засобами поширення й обміну інформацією залишалися газети, офіційні оголошення, сільські й колгоспні зібрання, а також плітки.

Коли нацистські сили вперше потрапили в регіон улітку й восени 1941 року – із бомбардувальниками Люфтваффе, колонами моторизованих дивізій і лавою солдатів, – українські селяни дивилися на цих загарбників із трепетом і непевністю. Для деяких українців німці були дослівно «посланцями Бога»[31]. Ті, що сподівалися на земельну реформу й краще життя, щиросердно зустрічали німців з хлібом і сіллю[32]. Німці ж вдало використали антибільшовицьку тему в своєму поході, виступивши в образі «визволителів». Українці в Житомирі вірили, що з поразкою військ Сталіна закінчаться і їхні страждання[33]. Українцю, який пережив десятиліття голоду й терору сталінізму і тільки-но став очевидцем руйнувань, спричинених сталінською політикою «випаленої землі», не могло й спасти на думку, що може статися щось гірше[34].

У українців насправді була причина сподіватися, що за німецького правління у них буде більше свободи й процвітання. У перші дні війни підрозділи з пропаганди Вермахту скидали листівки й розклеювали плакати, адресовані цивільному населенню. Поміж інших у регіоні розкидали листівки під заголовком «Заклик до українського народу». У них німці проголошували, що українців звільняють від тиранії єврейсько-більшовицьких елементів[35]. Українців заохочували сповідувати свою релігію, що, на думку німецьких лідерів, сприяло б становленню спокою й порядку. Вони заявляли: «Час атеїзму в минулому. З німецькою владою ви знову можете вільно молитися»[36]. Набожні українці торжествували. Перш ніж відбудовувати свої понівечені садиби, українські селяни їхали реставрувати найближчі церкви. Священики, які за радянської влади займалися іншими справами, поверталися до духовного сану. З іконами й Бібліями в руках вони прямували до німецьких штаб-квартир і просили дозволу відновити місцеві парафії. 106 священнослужителів Житомирщини відремонтували й відчинили двері шести церков у самому Житомирі й п'ятдесяти чотирьох

у навколишніх районах. Українці масово йшли в церкви й на місцеві цвинтарі, де відправляли обряди хрещення, поховання й літургії. У Коростені священик охрестив десятки молодих і дорослих людей у річці Уж. Ці релігійні обряди здійснювалися за декілька днів по приїзду німців, а деякі з них навіть перед самим їхнім прибуттям[37].

У 1941 р. (як, зрештою, і протягом усього періоду нацистської окупації) релігійні обряди перетворювалися на політичне знаряддя антисемітів і націоналістичних активістів. Наприклад, єпископ Української православної церкви з Житомира Полікарп (Сікорський), який не приховував свого антисемітизму, в серпні 1941 р. відвідав у Луцьку похоронну церемонію, на якій ховали понад 3000 жертв кривавої розправи НКВС. Ця подія дала німецьким військовим і СС-поліції можливість розбурхати антиєврейські настрої і забезпечити підтримку погромів серед місцевого населення. Євреїв вони зображували як агентів НКВС, які нищили українство. Українські націоналісти також намагалися скористатися високою емоційністю похорон, щоб поповнити свої ряди[38].

Українські націоналісти
Похідні групи й Вермахт

У перші тижні й місяці свого правління німці начебто не заперечували проти українського націоналістичного руху. Українські націоналісти обох провідних фракцій встановили зв'язки і навіть проводили вишкіл спільно з Вермахтом і офіцерами розвідки СС при підготовці до операції «Барбаросса»[39]. Така німецько-українська співпраця сприймалася Організацією українських націоналістів як сигнал, що на їхню ціль здобуття незалежності будуть дивитися крізь пальці, а то й підтримувати її. Поки керівники ОУН організовували власні експедиційні загони – похідні групи, німецьке військове командування і поліція були переконані, що легко зможуть контролювати відносно невеликий і внутрішньо розділений націоналістичний рух.

Дві фракції цього руху, одну з яких очолював Степан Бандера, а іншу – Андрій Мельник, утворили похідні групи, кожна з яких налічувала не більше як десять чоловіків, які розгорнули свою діяльність на Житомирщині влітку 1941 р. Вони діяли в другорядних для Вермахту районах, переважно в сільській місцевості, де проживала більшість українців, а не в містах, де розташувалися німецькі сили. Кожен керівник похідної групи відповідав за двадцять-тридцять сіл[40]. Як правило, вони пересувалися з одного місця в інше у нічний час пішки, хоча вряди-годи користувалися велосипедами, автомобілями чи мотоциклами[41]. Багатьом вдалося роздобути посвідчення, видані німецькою армією. Спочатку такі посвідчення

отримувалися офіційно, а пізніше нелегально в друкарні, яку націоналісти таємно заснували в Житомирі[42].

Зазвичай, прибувши у свій пункт призначення, націоналісти починали з того, що розшукували прихильників, багатьох з яких вже до того знали в підпіллі як колишніх петлюрівців. Мирослав Прокоп, один з визначних лідерів ОУН(б), який згодом став редактором підпільної газети «Ідея і чин», прибув у Козятинський район улітку 1941 р. Після війни він пригадував, як вступав у контакт з українцями:

> Їдучи зі Львова до Києва, я робив зупинки в селах Житомирщини; міста, де розташувалися німці, я обминав. У селі я зупинявся у контактної особи, місцевого споборника, який зазвичай організовував там культурні заходи й був найбільш освіченим. Спочатку я вносив ясність у свою приналежність, звертаючись до контактної особи «друже» (а не товариш), а потім повідомляв, що я приїхав з такого-от міста на заході. [Коли я не мав заздалегідь визначених контактів] Я підходив звичайно до молодших, яких легше залучити, з широким запитанням на кшталт: «Як, на Вашу думку, з українцями поводяться совєти й німці?». Якщо мені не відповідали з приязню, я зникав у пітьмі ночі. Ми використовували псевдоніми замість імен і назв сіл. Ми писали на тонкому папері для цигарок; його можна було з'їсти, коли б нас упіймали; їжею й усім необхідним нас забезпечували місцеві жителі та борці підпілля[43].

Активісти ОУН(б), які з Вермахтом проникли вглиб Житомирщини, мали сміливий план реорганізації всіх аспектів життя в селі, зокрема, створення молодіжних об'єднань (Січей), груп військової підготовки, читацьких клубів, церковних програм, драматичних труп, музичних гуртків, нових шкіл тощо. Їхніми основними завданнями були: 1) встановити адміністрацію ОУН, повноваження якої поширюватимуться на всі сфери українського життя; 2) підняти повстання проти німців і радянських сил з метою утворення Української держави виключно для українців; 3) розбудувати Українську революційну армію[44]. Активісти розповсюджували «Акт відновлення Української Держави», проголошений 30 червня 1941 р. у Львові[45]. Вони зачитували сторінки з книги кишенькового розміру «Історія України» й організовували хори, які співали гімн «Ще не вмерла Україна»[46].

Представники Бандери вели свої записи про села, ретельно складаючи перелік етнічних груп, віросповідань, віку, занять, імен колишніх петлюрівців і ворогів-комуністів. Писали вони і про міста Житомирщини, змальовуючи занепад влади, мародерство та алкоголізм – суміш хаосу, зло-

чинності й відчаю. У Черняхівському районі один націоналіст із псевдом Корнієнко писав, як командир місцевої міліції, колишній офіцер армії Петлюри, безперервно пиячив. Як зазначає Корнієнко: «Коли він не п'є горілку, то п'є одеколон, тому він не має авторитету серед службовців міліції»[47]. Через його недбальство розграбовано єврейські оселі, міліція у складі двадцяти п'яти чоловік залякувала мешканців і намагалася привласнити єврейське майно. Хоча місцева українська адміністрація звернулася з проханням про передачу вилученого німецькій владі, місцева міліція відмовилася підкоритися і навіть хвалилася награбованим добром[48].

Корнієнко й інші довірені особи Бандери описували страшну економічну ситуацію в українських селах. У місцевості, де діяв Корнієнко, радянська влада знищила порцеляновий завод, на якому було 2000 робітників. Багато безробітних йшли в колгоспи, де вони працювали на землі з надією прогодувати сім'ї. Із села під кодовою назвою Мілка інший націоналіст повідомляв, що в серпні 1941 р. він і ще двадцять два активісти взялися за організацію роботи у низці сіл навколо Житомира, сукупне населення яких складало 21 222 українці, 2649 етнічних німців, 132 росіяни, 7 євреїв і 9 «інших». У населення не було чого їсти[49]. Замість картоплі й хліба місцеві мешканці жили майже виключно на молоці. Сповнений жалю, цей проводир ОУН(б) під псевдом РР писав, що місцевим людям необхідна значна допомога й підбадьорення; коли їм ніхто не допомагає, вони «розбігаються, як миші по норах».

Кампанія українських націоналістів з надання освіти й покращення умов проживання українців зіштовхнулася з німецькою програмою надання привілеїв місцевим етнічним німцям. Призначаючи місцевих фольксдойчів на посади мерів, сільських старост, голів колективних господарств, завідувачів крамниць, начальників поліції і директорів шкіл, нацисти стояли на заваді прагненню українських націоналістів встановити контроль у регіоні[50]. Настільки ж невтішним для українських провідників був і той факт, що етнічні німці, одна з найбільш пригноблюваних меншин у регіоні, були загалом найменш кваліфікованими кандидатами для таких керівних посад.

Підтримка нацистами фольксдойчів на початку війни

На стадії планування операції «Барбаросса» Гіммлер створив спеціальні загони для порятунку фольксдойчів у Росії – зондеркоманду «Росія», які очолив бригадний генерал СС Горст Гоффмайєр[51]. Загони Гоффмайєра йшли слідом за Вермахтом і з допомогою зіпо-СД розпочали реєстрацію

фольксдойчів, які переходили під контроль нацистів[52]. Першим місцем призначення Гоффмайєра на сході був Житомир, в якому нацистські планувальники сподівалися зустріти волинських німців[53].

До того, як на початку вересня 1941 р. до Житомира прибув штаб Гоффмайєра, підрозділ айнзацгрупи С (зондеркоманда 4а) уже розпочав там реєстрацію етнічних німців. Службовці цього підрозділу таємної поліції також першими повідомляли про становище фольксдойчів, які вижили після сталінського терору. Вони виявили, що етнічні німці, розкидані по всьому регіону, були загалом «дружньо налаштованими, проте стриманими» і не могли збагнути, яке «значення мала для них ця раптова політична зміна». Незадовго до прибуття німців радянська влада депортувала з Житомира 150 етнічних німців[54], з інших же великих населених пунктів, таких як Бердичів, було депортовано набагато меншу кількість. Решту етнічних німців оминуло серпневе розпорядження Сталіна евакуювати всіх етнічних німців разом з Червоною армією (поки було видане це розпорядження, Вермахт уже понад місяць хазяйнував у регіоні)[55]. Однак під час боїв дехто з етнічних німців загинув від рук НКВС чи солдатів Червоної армії. Як говорилося в німецьких повідомленнях, у Новоград-Волинському, де мешкало майже 7500 фольксдойчів, НКВС вимагало, щоб вони виходили зі схованок під час дводенних боїв з Вермахтом; по тих, хто виходив, відкривали вогонь[56]. Покидаючи Бердичів на початку липня 1941 р., радянські війська зачистили місто й вбили фольксдойчів. Посеред цієї кривавої розправи, жінки й діти фольксдойчів ховалися в хлівах і землянках-укриттях, а також шукали притулку у українців[57]. Службовці гіммлерівської зондеркоманди 4а реєстрували фольксдойчів відповідно до «Списку німецького народу» (DVL), а потім пригощали їх гарячим обідом з польової кухні. Незважаючи на те, що 40% етнічних німців регіону не мали жодного фаху, регіональне німецьке командування почало назначати їх на найвищі адміністративні посади, викликаючи цим гнів серед ненімецького населення[58].

Тих небагатьох фольксдойчів, які виявилися придатними для роботи в німецькій адміністрації, переводили з однієї установи Райху в іншу і призначали на цілу низку впливових посад. Наприклад, німецький польовий командир у Вінниці найняв у своє відомство пекаря-фольксдойче на ім'я Теодор Кіцман; потім Кіцман працював у СС і поліції, і зрештою, його підвищили до керівника району в адміністрації комісаріату. У розпорядженні Кіцмана як найвищого керівника району в місцевій адміністрації знаходилися сорок сіл з майже 30 000 жителів. Новопризначеним мером Бердичева став російський німець на ім'я Редер. Провідним консультантом у

штабі зондеркоманди 4а був невролог Артур Босс, етнічний німець родом з Одеси, який мешкав у Житомирі[59]. Ще більшій кількості фольксдойчів знайшли негайне застосування, заповнивши ними ряди помічників поліції й перекладачів у військовій адміністрації, особливо у сільських районах. Вони передавали накази нацистів місцевому населенню. Багато хто допомагав викрити місцевих євреїв і брав участь у їхньому винищенні[60].

Все ж українці суттєво переважали за кількістю етнічних німців, яких взяли на роботу в місцеві адміністративні установи. Багато службовців Райху надавали перевагу українцям тільки тому, що вважали їх старанніші ми й надійнішими, ніж фольксдойчі[61].

Оскільки німці намагалися керувати територіями, де купка чиновників зі своїми обмеженими ресурсами мала виконувати явно нездійсненні завдання, спонтанні заходи і блискавичні рішення були звичним порядком дня. Іншими словами, місцеві службовці не квапилися брати етнічних німців на привілейовані посади, оскільки більшість їхніх «расових побратимів» були просто некомпетентними. В результаті цього нацистські лідери мали докладати зусиль, аби переконати німецьких службовців у всіх установах Райху, що етнічних німців потрібно не цуратися чи недооцінювати, а радше підтримати як істинних німецьких жертв «жидо-більшовизму».

Етнічні німці сприймалися українськими націоналістами, державними службовцями й головами колективних господарств як прикра випадковість, яка, однак, могла стати загрозою. Натомість вони були переконані, що куди більша небезпека на них чигає з боку іншої етнічної меншини – поляків, тому що ті історично тут панували, а не так давно, за часів міжвоєнної Польської республіки, переслідували українців й українських націоналістів[62]. Один бандерівський активіст писав, що на тому місці, де його сподвижники викопали яму, щоб поставити хрест, поляки – які, за його словами, були організовані «як чорт» – поставили свій хрест[63]. Він «перекинувся з ними недобрим словом», але незабаром знайшов краще місце, щоб поставити український православний хрест. Коли перша громада українських вірян у Житомирі гуртом звернулася до священика німецької армії з проханням поновити церковну службу, вони з'ясували, що той був римо-католиком. Багато хто з них був ладен навернутися до католицизму, та, дізнавшись, що католицькі служіння будуть правитися поляками, припинили їх відвідувати. Можна стверджувати, що влітку 1941 р. українці житомирського регіону більш відкрито висловлювали антипольські й антиросійські настрої, аніж антиєврейські чи антинімецькі[64].

Серед хаосу та терору, спричинених вторгненням нацистів, почала даватися взнаки міжетнічна напруженість. Ця конфліктність була значною мірою результатом суперечливого підходу Сталіна, який, з одного боку, заохочував розвиток місцевої культури, а з другого – здійснював жорстоку радянізацію суспільства. Більшість тих, хто вітав прихід німців улітку 1941 р., раділи поразці сталінізму, сподіваючись, що тепер життя поліпшиться. Та скоро стало зрозуміло, що нацистське поняття «визволення» не збігалося з очікуваннями населення Житомирщини. Політика місцевих німецьких керівників спочатку була хаотичною і нібито прихильною до релігійного життя українців і діяльності українських націоналістів. Однак з часом набирав обертів більш усталений метод правління німців: систематичне залякування і масове насильство. Коли в Житомир прибув командувач містом, полковник Вермахту Йозеф Рідль, він негайно наказав, щоб усіх мешканців було зареєстровано по вулицях і районах[65]. За лічені дні в розпорядженні німецьких військових і поліцейських сил були списки з інформацією про те, хто є українець, поляк, росіянин, етнічний німець чи єврей і де вони мешкають. У Бердичеві Вермахт розклеїв на будинках плакати українською, російською й німецькою мовами, в яких ішлося про те, що того, хто вийде на вулицю між 8-ю годиною вечора й 6-ю годиною ранку, буде без попередження розстріляно, і що «за кожного німецького солдата, на життя якого вчинено замах, буде розстріляно 20 осіб цивільного населення»[66]. Уся худоба й сільськогосподарське спорядження також реєструвалося й обкладалося податками; без дозволу заборонялося виїжджати за межі свого села; торгівля й комерційна діяльність велися тільки за згодою німців; а того, хто пограбував чи оселився в покинутому помешканні, чекала смертна кара. Місцеві військові командувачі вимагали, щоб усю вогнепальну зброю протягом доби було передано меру чи сільському голові. Якщо біля якогось села знаходили зброю, то це село мусило нести відповідальність і підлягало масовим арештам і стратам. Українцям заборонялося користуватися громадським транспортом і заходити в деякі магазини; їжу могли придбати тільки робітники та їхні сім'ї[67]. Німецькі солдати конфісковували худобу й пшеницю; подекуди забирали навіть єдину в господарстві корову чи свиню[68]. Одним із перших німецьких повідомлень у місцевій газеті був заклик сформувати українську міліцію з не більш ніж «100 осіб, озброєних кийками й ножами»[69]. Задум полягав у тому, щоб створити українське ополчення у співвідношенні один ополченець на десять будинків і залучити місцеве населення до забезпечення порядку й безпеки[70]. Ці німецькі накази

й розпорядження, що виходили українською й російською мовами і часто містили підписи місцевих українських й етнічних німецьких колаборантів, не були порожніми погрозами, спрямованими тільки на те, щоб через страх добитися покірності місцевого населення. Військові, керівництво СС і місцеві колаборанти ретельно пильнували за виконанням усіх цих наказів.

Між липнем і жовтнем 1941 р., у період військової окупації регіону, силами армії й поліції СС було страчено десятки тисяч радянських військовополонених і цивільних (в основному євреїв). Геноцид розпочався під прикриттям війни в «ейфорії перемоги». Німецькі окупанти надзвичайно швидко забезпечили адміністративний розподіл обов'язків для виконання цих цілей, прагнучи передусім порядку й координації дій, а також, щоб швидше впоратися з «неприємною», але необхідною для режиму роботою. Жертви були паралізовані швидкістю і розмахом цих дій, раптово усвідомивши злі наміри самопроголошених нацистських «визволителів».

Розділ 3 Адміністрація Вермахту в Житомирі

Їжу роздають увечері… Замість того, щоб відвести нас на кухню, вони [охоронці табору] кричать: «В їдальню! Бігом!». З'являються [охоронці] і починають… стають в ряд з палками, металевими прутами, гумові кийками й усім чим тільки можна побити людину. Звичним результатом таких дій є поранення голови, ледь не зламані руки чи вбивство виснаженого та ослабленого в'язня. Побиття тривають годинами.

Мотельє, радянський військовополонений,
Житомир, осінь 1941 р.

У перші місяці німецької окупації житомирського краю по містах та містечках була встановлена адміністративна структура, котра за своєю ієрархією та ідеологічним наповненням залишалася незмінною аж до моменту остаточного вигнання нацистів із регіону у 1944 р. Її визначальними рисами, які буде розглянуто у цьому розділі, були наявність значної кількості місцевих колаборантів, значна увага до заходів безпеки, економічна експлуатація та системне масове насильство або «каральні» дії проти цивільного населення. Й у військовому, й у цивільному управлінні регіоном центральна, а подекуди і домінуюча, роль належала військам СС під керівництвом Гіммлера.

У структурі військово-окупаційного режиму виділялись дві адміністративні сфери. Зони бойових дій та безпосередньо наближені до них території перебували під контролем військових штабів, таких як 6-та армія та її штаби в тилу. На значних територіях на захід від цих зон німці запровадили значно більшу тимчасову адміністрацію, начальником якої був командувач тиловим районом групи армій «Південь» генерал Карл фон Рок, до компетенції якого належав Житомир станом на 16 липня 1941 р. Місцева управлінська ієрархія під командуванням Рока складалася із офіцерів охоронної дивізії та їхніх підлеглих у польових комендатурах (Feldkommandanturen), міських комендатурах (Stadtkommandaturen) та гарнізонних комендатурах (Ortskommandanturen)[1]. В управлінні віддаленими сільськими районами німецькі коменданти покладалися на місцевих, яких призначали на посади керівників району, бургомістрів та сільських старост[2].

Спершу військові та СС-поліція сконцентровували свої сили у найбільш заселених районах уздовж головних транспортних маршрутів, а також у деяких містечках, багатих на провіант, таких як Радомишль, де все ще діяли велика молочарня, різницький цех та броварня[3]. Найбільше людей у німецькій формі можна було бачити у містах Житомир, Вінниця та Бердичів, де у липні та серпні знаходились тимчасові штаби 6-ї та 17-ї армій. Замісник Гайнріха Гіммлера, головнокомандувач СС та поліції «Росія-Південь» (Україна) Фрідріх Єкельн та айнзацгрупа С Гайдріха під керівництвом д-ра Отто Раша також розмістили свої штаб-квартири в регіоні – у Бердичеві та Житомирі відповідно. У той час як Вермахт встановлював свої стратегічні командні пости в тилу, офіцери СС-поліції переформовували міста та великі населені пункти у поліцейські округи. У місті Житомир налічувалось чотири поліцейські округи, у кожному з яких був відділ поліції, де служили три–п'ять охоронців (українців) та їхні німецькі начальники. Відділи СС-поліції, а також уповноважені з виконання чотирирічного плану Ґьорингa допомагали армії забезпечувати порядок на щойно завойованих землях та отримувати якомога більше матеріальних ресурсів для військ. Додаткові будівельні частини та технічні підрозділи прибували в тил, щоб допомогти у цих операціях, а також для відновлення пошкоджених мостів, доріг й інших об'єктів.

Польова комендатура Правління німців у містах

У Вінниці старший польовий комендант Маркулл створив військово-окупаційну адміністрацію у серпні та вересні 1941 р. Оскільки у цей час у лавах працівників адміністрації було дуже небагато німців, Маркулл зберіг більшість відділів, що існували в структурі радянської адміністрації цієї області, також призначаючи нових фольксдойчів та керівників-українців, а також деяких фахівців-росіян для управління установами та виконання наказів німців. Серед призначених ним був новий бургомістр Вінниці професор Олександр Севастьянов, колишній директор міського медичного інституту, котрий мав російсько-українське походження. Маркулл був вражений його освіченістю та мовними здібностями: Севастьянов вивчав медицину в Німеччині і добре розмовляв німецькою[4]. Заступником мера був етнічний німець Кезар Бернард. Німці обирали собі помічників на основі різноманітних і спонтанних критеріїв, що лиш ускладнювало і без того нелегке завдання, яке стояло у Вінниці: відбудувати понівечене війною місто, від інфраструктури якого залишилися тільки руїни.

Із самого початку, стосунки між німецькими окупантами та їхніми ставлениками були напруженими. Німецькі офіцери жалілися на бездарність

Німецькі дорожні знаки в центрі Житомира, літо 1941 р. (Ullstein Bild, № 00438222).

українців як управлінців та відсутність у них організаційних здібностей. Вони стверджували, що хоч українська допоміжна поліція (служба громадського порядку) була дуже корисною, але службовці поліції були ненадійними і часто «некерованими». Українська поліція, або ті, хто видавав себе за поліцаїв, часто вдавалися до грабунків.

Серед німців та їхніх українських помічників значного поширення набула корупція (чорний ринок). Польовий командир Маркулл зазначав, що українську міліцію не можна використовувати для виконання приватних доручень; натомість, її головними завданнями було наглядати за євреями, патрулювати вулиці й ринки та охороняти військові склади й табори[5].

Співпраця німецької армії із українцями із західної України також вносила напруження. У Вінниці начальником українського персоналу був правник на прізвище Луцький, котрий прибув разом з Вермахтом із західної України. Так само німці призначили начальником місцевої української адміністрації політичного емігранта Кухаровського, який був родом із Вінниччини (Літин) і також повернувся разом із німецькою армією. Армія та СС-поліція використовували політичних емігрантів із західної України для чистки старої адміністрації та формування нової. У них не було жодного наміру втілювати в життя мрії цих емігрантів

про незалежність української держави. Тож у процесі переходу від військової до цивільної адміністрації більшість українських націоналістів було арештовано, допитано та ув'язнено. Приховати свої націоналістичні симпатії та залишитись у системі німецької адміністрації після весни 1942 року вдалося дуже небагатьом[6].

Все ж у перші місяці військового правління у регіоні німці толерували і насправді були залежними від політичних емігрантів для налагодження управління. Німецькі та українські керівники обговорювали, яким чином відновити водо- та електропостачання та відкрити близько п'ятдесяти продуктових ринків у всіх частинах міста. Вони створили відділ пожежної безпеки та налагодили обслуговування армії міським транспортом. Становище із постачанням їжі було дуже скрутним, хоча завдяки успішному тиску з боку керівників управління сільського господарства та загонів зі збору продуктів, денну норму хліба для ненімців було збільшено до 400 г на одну особу. Штаб польового коменданта призначав людей із місцевого цивільного населення для очищення залізничного вокзалу та великого цукрового заводу міста від сміття. Станом на кінець серпня 1941 р. роботу поштового відділення, телеграфу та банку було відновлено, але трамвайна та залізнична системи не працювали[7].

Згідно з расистськими теоріями та колоніальними намірами нацистів, етнічні німці мали зайняти провідні позиції у «новому порядку». Але цю політику не було належним чином сформульовано у рамках військової підготовки та інструкцій з управління новозахопленими територіями. У середині липня 1941 р. командувач тилового району групи армій «Південь» Рок запропонував свій власний план стосовно німців-фольксдойчів. Він наказав не звільняти етнічних німців-військовополонених, оскільки ті не пристали на пропозицію про переселення до Німеччини, висунуту попереднього року, і, таким чином, у расовому плані вважалися непотрібними[8]. Але такий підхід Рока не був схвалений. Через місяць йому довелось скасувати свій наказ, після того як надійшла вказівка від вищого командування армії про звільнення певних груп військовополонених, і насамперед надійних етнічних німців. А тим часом Карл Штумпп (прикріплений до розвідки армії) у спеціальному рапорті на ім'я Рока наголосив на корисності етнічних німців у правлінні регіоном як інформантів та перекладачів. Очевидно, будучи переконаним таким аргументом Штумппа, Рок наказав усім офіцерам армії підтримувати «нужденних» етнічних німців шляхом призначення їх на адміністративні посади та започаткування кредитно-позикових програм. Згодом армія опублікувала наказ від жовтня 1941 р. у місцевій газеті «Голос Волині»,

вимагаючи, щоб усі етнічні німці звернулись до відділу з питань праці для працевлаштування на військових базах[9].

Коли командувачі тилу та їхні помічники зіштовхнулись із проблемами, які неодмінно мали з'явитись, як-от нестача харчування та житла, вони вирішили, що в рамках вирішення цих проблем необхідно було експлуатувати «непотрібні» расові чи політичні групи населення. Вони поклали обов'язок збору сміття та прибирання вулиць на євреїв і збирали контрибуції з єврейської громади, оскільки, за твердженням нацистських лідерів, євреї вкрали багато краму і могли обмінювати його у селян на сільськогосподарські продукти. Фактично, Маркулл та його оточення цілком усунулися від проблем усього єврейського населення, повністю передавши турботу про спільноту, її харчування та охорону здоров'я у ведення новоутвореного юденрату (зіпо-СД знищили перший юденрат на початку серпня). Психічно хворі та інваліди у Вінниці не отримували пайків чи медичної допомоги. Дехто з них загинув через хвороби, пов'язані із недоїданням, а інших розстріляли або зробили їм смертельні ін'єкції[10].

Сільські комендатури
Правління німців у селах

Поступово німецька адміністрація досягла менших населених пунктів регіону, де німецькі військові командири встановили 25 сільських командних постів (Ortskommandanturen). Як і їхні колеги у містах, армійські командири у селах зосереджували свою увагу на трьох першочергових напрямках адміністративної діяльності: гарантування безпеки, забезпечення економічних показників та налагодження місцевої адміністрації. Перш за все, військові командири повідомили населення про те, що воно негайно повинно здати усю зброю. Хто переховував зброю, вважався дезертиром і мав бути розстріляний. Потім із допомогою місцевих українців та фольксдойчів сільські командири Вермахту провели реєстрацію населення, «особливо євреїв», яких змусили носити пов'язки на руці. Обов'язки економічного характеру зводилися до двох пріоритетів: забезпечення й охорона матеріальних цінностей та повідомлення про стан цих цінностей найближчому польовому командиру та економічним інспекторам[11].

Німецькі військові командири та сили безпеки розпочали патрулювання та рейди в менших містечках на більш-менш регулярній основі, але для виконання наказів адміністрації у селах їм не вистачало людей. Тож у ці перші тижні та місяці військового правління армійські коменданти утворили адміністративну ієрархію з українців та етнічних німців у ролі районних керівників, сільських старійшин та службовців міліції.

Польовий комендант Вінниці Маркулл почав брати безпосередню участь у пошуку та призначенні українських керівників округів. З 2 по 6 серпня Маркулл об'їздив на автомобілі та на підводі територію на південь від Жмеринки до Бару, Копайгорода, Мурованих Курилівців, Іванівки, Могилева-Подільського, Ямполя, Чернівців, Шаргорода та Станіславчика з метою пошуку українців, придатних на керівні посади[12]. Під час подорожей по сільських дорогах він зустрів дуже мало німців із Райху, за винятком комендантів Вермахту, розташованих в Барі, Жмеринці та Могилеві[13]. Коли Маркулл прибував у місто, його вітав український голова міста та чільні представники інтелігенції (лікарі, агрономи, інженери тощо). Після 3-4-годинних обговорень із цими місцевими представниками Маркулл обирав шефа району (Rayonchef) та видавав йому спеціальні документи німецькою та українською мовами. Він попереджав шефа, що той несе повну відповідальність за впровадження в життя німецьких наказів. Йому не дозволялося носити вогнепальну зброю, а лиш палицю, ножа або іншу холодну зброю. Його ім'я мало бути публічно оголошене як ім'я посадовця, призначеного німцями[14]. Домовленість нового провідника із німцями скріплювалася рукопостисканням.

Маркулл призначив двадцять п'ять місцевих керівників в околицях Вінниці. По всьому ж житомирському регіоні німецькі завойовники настановили близько сімдесяти п'яти українців (і деяких етнічних німців) районними керівниками.

Однією із перших вимог до місцевих керівників було зібрати детальну інформацію про етнічний склад населення та його політичні уподобання, зокрема, вказати на місцезнаходження євреїв, ромів, військовополонених та інших груп, проти яких була спрямована діяльність нацистів[15]. У Василевичах (де, як вважалося, переховувались дезертири Червоної армії) українським районним керівникам надійшло прохання повідомляти про будь-яких сторонніх осіб, які не проживали тут до війни. Таких осіб необхідно було ідентифікувати за чотирма категоріями: 1) родини із дітьми; 2) військовополонені із належними документами про звільнення з полону; 3) військовополонені без документів; 4) особи без визначеного місця проживання, які поселилися тут під час військових дій. У таких звітах містилися детальні списки жителів, перелік етнічних груп, а також їхнє місцезнаходження. Списки базувалися на довоєнних радянських даних. Таким чином, у справі впровадження німецької політики, із Голокостом включно, було використано радянські документи[16].

Місцевий персонал в адміністрації Вермахту

Допоміжна поліція

Для виконання покладених на них завдань, місцевим адміністраторам дозволялось наймати досить мало помічників окрім міліції. Однією із перших дій місцевих старійшин та міських голів повинно було бути формування української «служби порядку», тобто міліції. Старійшини та мери подавали списки кандидатів у поліцію німцям на затвердження[17]. За чисельністю групи міліції зазвичай не перевищували п'ятнадцять осіб; середній вік поліцаїв становив двадцять п'ять років.

На відміну від сіл та містечок, у таких центрах, як Вінниця, перебувала досить велика кількість німецького персоналу та установ окупаційної адміністрації. На нижчих посадах у цих установах працювали сотні місцевих жителів, які допомагали виконувати накази німців.

Під командуванням Маркула було 70 українських поліцейських. У селах і невеликих містах допоміжна поліція не мала уніформи; зазвичай на їхній офіційний статус вказувала лише пов'язка на руці. Вони були озброєні кийками; у 1941 р. дуже небагатьом із них довіряли вогнепальну зброю[18].

Вермахт та СС-поліція також набирали поліцаїв серед військовополонених. Колишні солдати Червоної армії були хорошими кандидатами. Вони були молодими, сильними, мали певний рівень військової підготовки. З огляду на нелюдські умови в таборах для військовополонених, їм було важко відмовитися від пропозиції піти на службу до сил безпеки та поліції. Деякі з колишніх червоноармійців стали найбільш сумнозвісними помічниками СС з-поміж місцевого населення, які охороняли концтабір Травники та допомагали знищувати Варшавське гетто)[19].

До вторгнення в СРСР та влітку 1941 р. Гайнріх Гіммлер (на котрого Гітлер поклав відповідальність за всі питання безпеки на окупованих територіях) розробив детальний план використання загонів українських, литовських, латвійських та естонських поліцаїв (відомих під назвою Schutzmannschaften). Але накази Гіммлера поліції (Schutzmänner) стосувалися цивільних зон, а не військових. Залучення місцевих поліцаїв до роботи відбувалося на спонтанній основі, за необхідності. Так, у Житомирі 30 липня 1941 р. німецький військовий командир оголосив через місцеву газету «Українське слово» про утворення нової поліцейської частини. В оголошенні зазначалося, що кількість поліцейських передбачається по одному на кожні десять будинків. Багато українців відгукнулися на пропозицію, хоча ця робота була неоплачуваною. Протягом двох місяців німці взяли на службу 6 тисяч помічників-поліцаїв (Hilfspolizei) тільки у північній частині регіону[20].

Бургомістри, шефи районів та старости сіл

У призначених керівників із місцевого населення були деякі спільні риси. Майже всі вони мали середню освіту і були вчителями, лікарями, священиками чи бухгалтерами. Їм здебільшого було за сорок, тож вони виросли в буремні роки Першої світової війни та більшовицької революції. Багато з них раніше перебували на керівних посадах на рівні голови міста чи його заступника. Деякі зі старших за віком були службовцями середнього рівня в соціальній сфері за царської Росії. Не всі походили із місцевостей, якими керували. Польовий комендант Маркулл описував типових місцевих лідерів як umsichtig (готових допомогти), але він також зневажав їх як апатичних, ледачих «місцевих», професійну етику яких зруйнувала репресивна радянська система[21].

На розчарування німців, українські районні керівники та сільські старости не завжди спішили виконувати їхні накази з ентузіазмом, якого від них очікували. Тому німці вдавалися до певних методів, щоб перевірити надійність районних шефів та старост. Незабаром після прибуття німців до Попільні влітку 1941 р., вони призначили старостою українця на прізвище Витовцій. Щоб перевірити його відданість німцям, німецький функціонер з питань сільського господарства сказав Витовцію побити одного з його сусідів[22].

У німців не було труднощів із пошуком українців та фольксдойчів для призначення на адміністративні посади. Щодня до сільських комендантів або до міських урядів з працевлаштування приходили місцеві з надією знайти роботу. Вони подавали власноруч написані заяви, які часто мали форму листів, у яких детально описувались їхні страждання за правління Совєтів та відчайдушні благання допомогти прогодувати їхніх дітей, які не мали ні взуття, ні одягу[23]. Дехто влаштовувався у німецьку адміністрацію з метою використати посаду для порятунку друзів та родичів, які були у нацистських в'язницях та таборах. Наприкінці серпня українець Любомський, який працював на німців, скористався службовим становищем і почав вимагати звільнення свого сина із табору для військовополонених у Вінниці[24]. Провідні адміністратори-українці із Житомира, багато із яких були націоналістично налаштовані, намагалися встановити українські комітети самодопомоги та допомогові організації, включаючи Український Червоний хрест[25].

Війна призвела до масового безробіття, місцеві промислові об'єкти було зруйновано під час евакуації радянської влади та бомбардувань німців[26]. Німецькі війська та СС-поліція відправили усіх, хто був у змозі, на від-

новлення доріг та залізничних колій, на обслуговування тюремних таборів, сільськогосподарські та лісові роботи тощо[27]. Відповідно до трудової політики німців, непрацюючим українцям не видавали талони на отримання пайка[28]. Військовополонені в таборах та всі євреї виконували примусові роботи для німців, не отримуючи жодної плати чи відповідного харчування. Для тих, хто мав змогу працювати у німецькій адміністрації, така робота здавалася найкращою. Місячна платня навіть на посаді найнижчого рівня у німецькій установі перевищувала у два рази платню робітника заводу чи сільськогосподарського працівника. Українці та етнічні німці на посадах вищого рівня, як-от керівник району, отримували від 1 до 3 тисяч рублів на місяць, що значно перевищувало платню за радянської влади[29].

Організувавши роботу українців та етнічних німців на посадах адміністраторів та в поліції, нацисти видали низку декретів з тим, щоб вкоренити правління німців у регіоні, а саме: збирати усі боєприпаси, встановити комендантську годину, вести реєстр худоби, запровадити нові податки, обмежити використання громадського транспорту та автошляхів та заборонити контакти із військовополоненими. Міліція слідкувала за виконанням ряду наказів, спрямованих проти євреїв, таких як носіння наручних пов'язок, закриття єврейських майстерень та формування єврейських трудових батальйонів. Міліція також примушувала колективні господарства та селян обробляти більше землі[30]. Будь-який староста або шеф району, який не виконував наказів німців, вважався, відповідно до політики нацистів, ворогом Райху і підлягав знищенню[31].

Для керівництва та експлуатації завойованих територій німцям необхідні були місцеві помічники. Короткострокових та довгострокових колоніальних цілей расової германізації й економічного визиску неможливо було досягти без підтримки чиновників місцевої адміністрації та робітників. Хоча німцям вдалося знайти достатню кількість місцевих керівників та поліцаїв, німецькі керівники дедалі більше стикалися з проблемою нестачі робочої сили та матеріальних ресурсів. Потрібно було прибирати сміття та ремонтувати мости; дороги залишалися непрохідними; бракувало електрики, води та основних будівельних матеріалів. Проблеми нестачі та необхідності ремонтно-відновлювальних робіт були гостро відчутні протягом усього періоду німецької окупації. Але вражаючим є той факт, що, незважаючи на всі негаразди, військові командири німців та їх цивільні наступники витрачали надзвичайну кількість людських ресурсів на пацифікацію та заходи безпеки.

Коли виникали конфлікти між економічними чи більш прагматичними потребами та ідеологічними цілями режиму, зазвичай переважали

ідеологічні цілі. У цьому плані нацисти не пішли слідами своїх попередників, які завоювали та колонізували частини африканського континенту. В епоху Вільгельма спроби армії та її командирів на місцях щодо вчинення геноциду інколи стримувались силою розуміння, що колонії повинні бути прибутковими і що місцеве населення мало цінність як робоча сила. Окрім того, расизм, хоч і мав місце в історичному аспекті у сутичках європейців із неєвропейцями протягом XIX століття (а то й раніше), дістав теоретичний та практичний розвиток саме в імперії нацистів, а не у Вільгельма.

Відтак начальник штабу Верховного командування збройних сил Гітлера генерал Вільгельм Кайтель просив своїх підлеглих не приймати на роботу євреїв попри гостру нестачу робочих рук, аргументуючи це тим, що «боротьба проти більшовизму вимагає жорстких та рішучих дій, особливо по відношенню до євреїв, носіїв більшовизму»[32]. За власним вибором чи внаслідок тиску згори німецькі керівники на місцях віддавали пріоритет расовим цілям, а не економічним. Маркулл скаржився на нестачу робочої сили, у той же час ухвалюючи рішення про страту мирного населення: щонайменше 1500 осіб, котрі загалом не були у чомусь винні, а лише вважалися непотрібними в расовому чи загрозливими у політичному плані[33]. Домінуючою думкою нацистів було те, що німці не змогли б убезпечити своєї присутності в регіоні і розпочати необхідні трансформаційні процеси в ньому, якби у першу чергу не знищили найбільші загрози: жидо-більшовиків та інших «расово неповноцінних».

Заходи безпеки Вермахту
Рок, Штюльпнаґель та Райхенау

Праці науковців, таких як Александр Даллін та Тімоті Малліґен, пролили світло на конфлікти між різними німецькими установами, які були покликані управляти та експлуатувати радянські території. Але в одній сфері усі служби постійно працювали злагоджено і надавали свої ресурси, а саме у сфері заходів безпеки. Для цього нацистські установи ділилися робочою силою, матеріальними засобами та інформацією. Наприклад, керівники поліції Гіммлера навчали українських поліцаїв, прийнятих на службу індивідуально перевіряла СД, коменданти сіл від Вермахту приймали їх на службу, видавали форму та призначали їх на виконання повсякденних завдань з охорони будівель, шляхів та колон, що перевозили в'язнів. Для найбільших кампаній із зачистки у північних болотистих районах біля Прип'яті командири Вермахту викликали 1-шу бригаду СС для допомоги у спільних рейдах. Шефи районів з питань сільського

господарства, економічні відділи та озброєні українці на поліській Січі також тісно співпрацювали із армійськими польовими командирами та поліцією, патрулюючи сільську місцевість та доповідаючи про присутність підозрілих осіб[34].

Окрім СС-поліції, активну участь у підтриманні безпеки в районі Житомира брали охоронні дивізії армії. Ці дивізії, в яких нараховувалось тисячі вояків, робили напади на невеликі села й очищали місцевість від «саботажників» та «бунтівників». У цих німецьких облавах не милували і жінок. Навпаки, їх вважали особливо небезпечними. 17-та армія поблизу Вінниці захопила жінок, що служили в Червоній армії, і наказала ставитися до усіх жінок у формі як до військовополонених, а до жінок у цивільному – як до повстанців, тобто вбити їх[35].

Незадовго після того, як Житомир потрапив під владу тилового району групи армій «Південь» під командуванням Карла фон Рока, той видав меморандум про «заходи пацифікації», що мали проводитися під його наглядом[36]. Ветеран Першої світової війни та Райхсверу, Рок писав про причетність солдатів Вермахту до «ексцесів проти певних частин мирного населення». Як він зазначав, «той, хто бере участь у єврейських погромах тощо, наносить значну шкоду репутації армії та виявляє ставлення, негідне солдата». Хоча Рок виражав певну незгоду з приводу безпосередньої участі в антиєврейській кампанії, він не був проти винищення євреїв. Він посилався на наказ Гітлера, яким солдатам прямо дозволялось безжалісно вбивати цивільне населення ворога *у ході бойових дій* (підкреслено Роком). Щодо військовополонених, їх також необхідно було знищувати, якщо вони втікали із таборів, а німці ловили цих «повстанців»[37].

Також Рок писав, що солдати, які вдаються до ексцесів поза рамками звичних бойових дій, «мають постати перед судом», і що «командири, котрі не вживають усіх заходів, щоб знайти та доставити таких осіб для судового розгляду, не відповідають посаді, на яку їх призначено». Рок начебто і не схвалював убивства цивільного населення, але він пояснив свою «незгоду» хаосу, до якого призводили вбивства, хоча, з поваги до Гітлера, зазначив, що такі вбивства мають місце під час війни[38].

Меморандум Рока розкриває кілька важливих моментів. По-перше, вже саме існування цього та подібних наказів вищого рівня про «ексцеси» підтверджує, що німецька армія дійсно брала участь, більше чи менше, у злочинах проти військовополонених, євреїв та інших «загрозливих елементів» окупованої України. По-друге, однозначно не кожен німецький офіцер чи солдат схвалював масові страти євреїв, але кілька заперечень, що з'явилися на папері, лише критикували факт безпорядку, спричине-

ного такими діями. Залишається невідомим, чи ця критика була спробою засудження війни проти мирного населення у нацистському стилі, чи намаганням захистити солдатів та офіцерів Вермахту від чогось, що можна було вважати «брудними» завданнями Гіммлера. По-третє, меморандум Рока опосередковано порушив питання про відповідальність. Він попереджував, що звільнення та судове переслідування все ще були можливою реакцією щодо тих, хто поводився «надмірно жорстоко» та «не по-солдатськи». Хоч би яким суворим видавалось його попередження, на практиці лише кілька солдатів, які грабували чи вдавались до «ексцесів», постали перед судом. Слід зазначити, що тих, хто потрапляв під трибунал, могли стратити, і страчували[39].

Як і Рок, генерал Карл-Гайнріх фон Штюльпнаґель (командувач 17-ю армією) застерігав свої війська не від убивств мирного населення, а від самочинних дій чи непослуху. Штюльпнаґель, якого пізніше стратили за причетність до липневої змови 1944 р. і замаху на Гітлера, критикував діючу у той час практику попереднього захоплення заручників «про всяк випадок» у майбутньому. Він засуджував «дику» поведінку своїх підлеглих, котрі брали участь у погромах проти євреїв[40]. З метою проведення більш ефективних каральних заходів, Штюльпнаґель наказав своїм військам звинувачувати євреїв та комуністів у спротиві німцям. Зрештою, як він пояснював, комуністи були здебільшого молодими євреями і їх треба було упіймати в будь-якому разі[41].

Проводячи політику вбивств проти євреїв, росіян та інших так званих азіатських елементів, армія намагалася сприяти «мирним» німецько-українським відносинам. Штюльпнаґель просив своїх підлеглих пояснювати українцям, що правління німців є чесним. Переслідування та каральні дії нацистів не мали бути скерованими на «готових допомогти» українців[42]. Навіть у рідкісних випадках диверсій з боку українців один офіцер армії з житомирського регіону писав, що все одно винні євреї, а не українці, адже, за словами цього офіцера, українці відзначалися неабиякою готовністю до співпраці[43].

У зверненні до солдатів 17-ї армії Штюльпнаґель фактично показує, як командування боролось за ствердження традицій поведінки солдата, у той же час відкриваючи двері тотальному терору за лінією фронту. Він писав, що справжня небезпека від цивільних походить від євреїв та військовополонених, одягнених у цивільний одяг. Він вважав, що в інтересах німців було підтримання добрих стосунків з українцями, яких інакше могли схилити до підтримки партизанів, і тими, хто обробляв землю для німців. Штюльпнаґель критикував

німецьких солдатів, які грабували будинки українських селян серед білого дня, поки ті працювали на полях, і він суворо попередив, що грабіжники постануть перед трибуналом. Фактично, зазначав Штюльпнаґель, «*боротьба проти ослаблення дисципліни має бути такою ж завзятою, як боротьба проти будь-яких спроб опору, що мають місце серед місцевого населення*».[44] Між військовими були незначні відмінності – деякі більше підтримували, а деякі частково протистояли злочинам проти військовополонених та мирного населення. Але усі вони об'єдналися навколо політики знищення євреїв.

У серпні 1941 р. стурбованість Вермахту дисципліною у своїх лавах у поєднанні з усвідомленням того, що кількість жертв серед єврейського мирного населення та військовополонених збільшується, підштовхнула керівництво до удосконалення системи співпраці із СС-поліцією для підвищення ефективності операцій з підтримання безпеки. Підрозділи розвідки армії та СС-поліції ділилися між собою інформацією, але командирам обох збройних формувань все ще необхідно було розробити систему поділу праці для здійснення масових убивств[45]. Вище командування 6-ї армії наказало солдатам не брати участі у стратах євреїв за відсутності безпосереднього наказу, оскільки це було у першочерговій компетенції СД. За цим наказом, «у різних селах, де органи СС та СД проводили необхідні страти злочинців, більшовицьких елементів, здебільшого євреїв», солдати, які були не при виконанні обов'язків, добровільно допомагали СД здійснювати страти. Вони також фотографували ці страти. Солдати могли і далі брати участь у масових стратах, але лише за згоди офіцера; СС також могла покладатися на сільських комендантів Вермахту для забезпечення охорони, щоб ізолювати місця страт від спостерігачів[46]. На початку серпня начальник айнзацгрупи С Отто Раш відзвітував, що стосунки між армією та СД у житомирському регіоні були «приязними» і що «в армійський колах постійно зростає інтерес та розуміння завдань та справ, що мають стосунок до роботи поліції безпеки… зокрема, в плані страт». Більш того, згідно із цим рапортом СД, армія виконувала завдання поліції безпеки, проводячи арешти комуністів та євреїв[47]. Тож солдатам не було заборонено брати у цьому участь, і жодних питань щодо самих страт також не виникало; радше, міру участі армії було більш чітко визначено та скоординовано із СС-поліцією.

У більшій мірі, ніж Рок та Штюльпнаґель, фельдмаршал Вальтер фон Райхенау прямо вплинув на характер участі армії у масових убивствах, що відбувались в тилу. Будучи командуючим 6-ї армії, Райхенау стояв на тій

позиції, що залучення армії до акцій проти євреїв та інших цивільних осіб було необхідним для забезпечення можливості правити завойованими територіями. У своєму сумнозвісному меморандумі від жовтня 1941 р., який набув загального поширення з благословення Гітлера, Райхенау писав, що німецькому солдатові необхідно бути «не лише бійцем відповідно до всіх правил мистецтва війни, але також і носієм безжальної національної ідеології… Боротьба проти ворога ["єврейських недолюдків"] у тилу все ще не сприймається досить серйозно… Солдат зобов'язаний виконати дві вимоги: 1) повне знищення більшовицької єресі, радянської держави та її армії; 2) безжальне винищення чужинецької зради та жорстокості, і з цим – збереження життя німецької армії в Росії».[48] Райхенау, котрий показав себе палким нацистом у кампанії проти Польщі 1939 р., зажадав використати 1-шу бригаду СС для «операцій із очистки захоплених територій від противника» на територіях 6-ї армії. Фрідріх Єкельн, котрий був командиром 1-ї бригади СС, підкорився вимозі. Бригада здійснила настільки ретельну роботу, що Райхенау нагородив її службовців бойовими медалями за вчинення злочинів проти мирного населення та військовополонених поблизу Житомира[49].

У той час як старші командири, такі як Райхенау та Рок, організовували спільні кампанії армії та СС з пацифікації, підрозділи відділу безпеки Вермахту налагодили регулярне патрулювання вулиць та обшуки сіл, які вважалися партизанськими гніздами[50]. Влітку та восени 1941 р. три охоронні дивізії пройшли рейдами житомирським регіоном[51]. 454-та охоронна дивізія (SD 454) складалася із військ регулярної армії та підрозділів поліції: 375-й піхотний полк, 82-й поліцейський батальйон (із колишнього складу поліції порядку Вроцлава), а також частини таємної польової поліції (групи таємної польової поліції 708, 721 та 730, а також батальйони стрільців (Landesschützen) 286-го, 416-го та 566-го і 102-й полку)[52]. Дивізії безпеки координували свої кампанії з пацифікації з присутніми групами головнокомандувача СС та поліції в Україні Фрідріха Єкельна (Friedrich Jeckeln). У районі Новоград-Волинського та Бердичева 213-та охоронна дивізія співпрацювала із 318-м та 45-м батальйонами поліції порядку. Першочерговим завданням цієї охоронної дивізії було підтримання спокою на територіях за лінією фронту й охорона військових об'єктів та транспортних маршрутів. Вони переслідували ворога у віддалених районах, проводячи арешти, відплатні акції та страти. Напередодні операції «Барбаросса» офіцерів охоронної дивізії на рівні батальйонів ознайомили з «Наказом про комісарів» та «Правилами поведінки військ у Росії»[53]. У багатьох відношеннях їхні дії з підтримання безпеки

збігалися із завданнями секретної поліції у складі сил Гіммлера[54]. Коли офіційні особи окупованого тилу прибули до Житомира 19 липня, міський комендант Рідль наказав бійцям 82-го батальйону поліції громадського порядку (прикріпленого до 454-ї охоронної дивізії) розпочати пацифікацію центральної частини міста та його околиць. Вони проводили систематичні полювання на людей із невеликими загонами айнзацгрупи С[55].

У ході військової окупації кількість поліцаїв та солдатів, призначених у ці відділи, значно зросла, що, з точки зору нацистів, створювало можливість для проведення більш масштабних операцій із зачистки за лінією фронту. Після прибуття до Житомира в останній тиждень липня сили 454-ї охоронної дивізії становили 156 офіцерів, 958 унтер-офіцерів та 5845 строкових військовослужбовців, а станом на жовтень ці цифри виросли до 279 офіцерів, 1387 унтер-офіцерів та 7182 рядових бійців[56]. Фактично, ці дані представляють лиш незначну частину сил служби безпеки, присутніх у Житомирі в серпні – першій половині вересня, оскільки додаткові сили Вермахту та технічний персонал постійно пересувалися по теренами й допомагали у заходах безпеки разом із тисячами службовців СС-поліції.

Спершу сили безпеки армії (такі як загони таємної поліції Гайдріха) сконцентровували свої рейди навколо німецьких штабів та головних транзитних маршрутів Вермахту[57]. Але коли стрімкий наступ військ сповільнився у серпні, вони були змушені розквартируватись у регіоні на довший час. У них був час та сили для збільшення масштабу своїх операцій. Часто їхні обшуки були спровоковані українцями, які багато скаржились на «озброєні російські банди», що блукали по селах та в лісах. У відповідь на це 454-та охоронна дивізія прочісувала території вздовж головних доріг та менші села навколо Житомира, Бердичева і Білої Церкви[58].

Проте у 1941 р., хоча кількість дезертирів Червоної армії та цивільних утікачів була великою, організованих груп партизанів, що діяли в регіоні, було небагато, і так звана антипартизанська боротьба стала прикриттям для німців у вчиненні злочинів проти мирного населення та червоноармійців. На цьому етапі війни боротьба проти партизанів була прикриттям, за яким стояло зміцнення позицій на територіях із незначним опором німецькому правлінню. Наприклад, біля Левковичів солдати з 375-го піхотного полку прореагували на повідомлення українців про блукаючі банди. Солдати переодяглися у цивільне вбрання й обшукали навколишні ліси 29 липня. Усіх, кого знайдено в лісових схованках, було зараховано до ворогів і передано в розпорядження німецького офіцера. Німецькі офіцери найнижчого рівня були уповноважені розстрілювати «повстанців» на місці[59]. В середині

серпня українці Ємільчиного повідомили місцевому німецькому коменданту, що 2000 російських солдат, переодягнені у цивільний одяг, працювали на полях. На боротьбу з «партизанами» Рок направив у зазначену місцевість 213-ту охоронну дивізію та 1-шу бригаду СС. 15 серпня 1941 р. ті відкрили вогонь по людях, взявши 862 полонених і вбивши 272 особи[60]. Перша бригада СС стисло повідомила, що цей рейд в с. Ємільчине був успішним: було взято кількох полонених і вбито певну кількість євреїв[61]. Загони зіпо-СД айнзацгрупи С також регулярно реагували на повідомлення українського населення. Раш, командувач айнзацгрупи С, писав, що перебільшені повідомлення українців про партизанські атаки дали «можливість вислідити місця переховування більшовиків, євреїв та асоціальних елементів»[62]. Тож параноя щодо «ворогів у тилу» поширювалася у лавах німецьких завойовників, а також серед місцевого населення. Німецький польовий комендант Вінниці та служба розвідки Житомира визнавали, що повідомлення українців про «російські банди» були неточними або спотвореними. Комендант Маркулл зазначав, що місцеве населення говорило зі страхом про бандитів, але без жодних конкретних деталей. «Особисто я, – писав він після здійсненої поїздки по краю, – не думаю, що бандити дуже небезпечні»[63]. Все ж, постійно присутні чутки про бандитів були пальним для машини знищення, адже давали німцям підстави для зачисток більш віддалених територій за межами міст Житомир, Бердичів та Вінниця, які часто проводились спільними силами підрозділів армії та СС[64]. Перебільшення, характерні для українських доносів, породили широко поширену параною[65]. Принаймні в одному випадку є очевидним, що бандитами, яких боялись українці, були євреї, можливо, втікачі, які намагалися уникнути полону чи смерті від рук німців. Офіцер айнзацгрупи С поділився спостереженням, що місцеві жителі часто відмовлялися від повідомлень, коли усвідомлювали, що вони піддали небезпеці життя таких осіб[66]. Все ж, як Гітлер радив у приватних розмовах від 16 липня 1941 р., німці мали використовувати таку нестабільну атмосферу на власну користь. Для місцевих комендантів арешти та страти стали звичною реакцією на страх українців перед бандами, що чатують по лісах. Таким чином, реальна або уявна загроза партизанських атак призводила до інтенсифікації пошуків та вбивств німцями «підозрілих» осіб, і це дало місцевим посадовцям прийнятне виправдання знищенню червоноармійців-військовополонених та представників мирного населення[67].

Один визначний випадок слугує ілюстрацією для цього факту. На території Полонне-Городниці, 3-й батальйон 375-го піхотного полку провів рейд, про який було повідомлено, що він був настільки «успішний»,

що довелося викликати на підмогу іншу роту цього ж батальйону. Першого тижня серпня німецькі війська або службовці все ще тільки збиралися проникнути на цю територію в тил ворога. Відповідно до версії подій, представленої німецькою стороною у рапорті про ведення бойових дій, коли рота із 375-го піхотного полку дісталася до Володарськ-Волинського 3 серпня, вона побачила, що багато українців та етнічних німців втекли, оскільки містом оволоділи російські солдати, і (як стверджували німці) місцева єврейська громада допомагала росіянам. Полк не зміг викурити партизанів із сусідніх лісів; вдалося затримати лише трьох партизанів.

В кінці свого рапорту командир додав, що ця операція була особливо виснажливою і що людям варто дати можливість відпочити[68]. Для батальйону чисельністю близько 500 бійців було виснажливим взяти у полон трьох в'язнів? Кілька тижнів потому, коли першій піхотній бригаді СС помилково було дане завдання «зачистити» цю саму територію, вона не знайшла тут ані євреїв, ані більшовиків, тому що, згідно з рапортом бригади, 375-й піхотний полк виконав «роботу ретельно»[69]. А вранці 19 серпня Радянське інформаційне бюро передало, що у Володарськ-Волинському мали місце нечувані тортури. Як ішлося у цьому інформаційному повідомленні (опублікованому після війни), німецькі офіцери та українські націоналісти у «п'яних бандах» зганяли мирне населення у комору, виколювали їм очі, ламали кінцівки, рубали їх на шматки і палили живцем. Незважаючи на схильність радянської пропаганди до перебільшень, це інформаційне повідомлення щонайменше встановлює існування фактів різанини у Володарськ-Волинському у першій половині серпня 1941 р.[70] Ця жахлива різанина, здається, вказує на спалахи жорстокості в Україні, подібні до подій в Єдвабному. Участь українців у Голокості буде обговорено в наступних главах, але тут варто зазначити, що в житомирському регіоні не виявлено жодного доказу, котрий би можна було порівняти з організованими атаками поляків проти євреїв у Єдвабне в Польщі. В житомирському краї українці не складали колективних планів і не вчиняли масових убивств своїх євреїв-сусідів[71].

Система таборів вермахту та доля військовополонених

Станом на кінець травня 1941 р. командири відділів безпеки в Житомирі почали усвідомлювати, що чисельність в'язнів була набагато більшою, ніж та, якій вони могли дати раду. Загалом, німці використовували існуючі радянські в'язниці та будівлі НКВС для проведення допитів

і утримання в'язнів. Але постійні накази затримувати мало не всіх, хто попадався під руку, призвели до значно більшої кількості ув'язнених, ніж ту, яку могли вмістити в'язниці та табори. В околицях Вінниці усі неодружені особи чоловічої статі віком від 16 до 55 років вважалися підозрюваними і підлягали арешту[72]. «Масові арешти населення потрібно припинити», – писав незадоволено службовець окупаційної адміністрації[73]. Для розв'язання цієї проблеми адміністрація Рока видала наказ «звільнити усіх тих, кого арештували без жодних підстав, якщо їхнє село знаходиться поблизу і вільне від партизанів»[74], але тих, хто «виглядав непокірним», необхідно було залишити в таборі для інтернованих або передати до рук загонів СС; військовим заборонялось вивозити їх на територію Генерального губернаторства і кидати їх там, як намагалися зробити деякі німецькі командири.

У той час як кількість арештованих зростала, більш гострою проблемою була надзвичайно велика кількість військовополонених. Десятки тисяч було захоплено в житомирському регіоні у боях липня та серпня 1941 р., і кількість їх постійно збільшувалась із просуванням Вермахту на схід. У ході рейдів з безпеки захоплювали та відправляли в табори ще й солдатів Червоної армії, які переховувались у лісах регіону. Жахливі умови в таборах насторожували місцевих комендантів, які побоювались поширення хвороб та громадського неспокою, але не показували жодного жалю з приводу високого рівня смертності серед ув'язнених. Проте трагічна доля військовополонених не була результатом лише непередбачених обставин чи місцевих умов.

У травні 1941 р., незадовго до вторгнення, німцями були складені лише поверхові плани щодо будівництва обмеженої кількості таборів для військовополонених та використання в'язнів як робочої сили. Радянські військовополонені не могли ввійти до складу Райху, але мали перебувати в таборах, де вони не могли б «інфікувати» німецьку расу своїм слов'янським більшовизмом. Німецькі керівники зовсім не переймались питаннями побуту та харчування мільйонів полонених, яких, як передбачалось, буде захоплено в результаті поразки Радянського Союзу у ході бліцкригу[75]. Коли міжнародна спільнота виступила проти жорстокого поводження з радянськими полоненими, юристи Вищого командування збройних сил знайшли виправдання такому поводженню у тому, що радянський уряд відмовився підписати Женевську угоду від 1929 р. про поводження із військовополоненими, тому Райх мав право поводитися із ними на власний розсуд, як із «людьми другого сорту»[76]. Усі продовольчі товари направлялись до Райху та на потреби збройних сил і принципово не були доступні

«надмірній» кількості ненімецького населення. Припинення поставок харчів до таборів для військовополонених було, як нещодавно аргументував у своїх дослідженнях про долю білорусів Крістіан Ґерлах, політикою голоду *(Hungerpolitik)*, яка призвела до геноциду. Квартирмейстер генерал Едвард Ваґнер, котрий відповідав за розподіл продовольства, включаючи харчові пайки, стояв на тій позиції, що непрацюючі військовополонені «мають голодувати». Як вважали він та більшість високопоставлених нацистів, «чим більше полонених помре, тим ліпше для нас». Їхні підлеглі перейняли таке саме ставлення і впроваджували політику голоду, нелюдської байдужості та масових убивств військовополонених[77]. Замість того, щоб планувати, як належним чином подбати про військовополонених, війська Німеччини направили свої сили на масову кампанію пропаганди з метою підбурення радянських солдатів до дезертирства і переходу на німецьку сторону, залишаючи долю цих дезертирів у руках місцевих армійських адміністраторів із мізерними ресурсами у їхньому розпорядженні[78].

Незабаром після того, як Вермахт прорвався через лінію Сталіна у Вінниці і більша частина Житомирської області потрапила до рук німців, головнокомандування видало наказ про «обробку» військовополонених. Перш за все, наголошувалось у директиві, солдат німецької армії повинен триматись на відстані від цих небезпечних типів. Будь-якого військовополоненого, який робив спробу втечі, потрібно було розстріляти негайно і без попередження. Для всіх інших німецькі військові встановлювали збірні пункти, які також були місцями утримання для «блукаючих без діла цивільних», оскільки, за твердженням німців, «більшість колишніх солдатів переодягаються у цивільний одяг». Військовополонені в тилових районах, які не здались до найближчого посту Вермахту або які намагались приховати відомості про власну особу, «вважалися повстанцями і щодо них вживали відповідних заходів» – тобто розстріл[79].

Збірні пункти існували у кожному місті, і за них відповідали офіцери на рівні корпусу. Із цих пунктів, розкиданих по всьому житомирському регіону, військовополонених відправляли, зазвичай пішою ходою, до основних транзитних таборів (Durchganslager), розташованих у Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському (Звягелі) та Вінниці[80]. Транзитні табори були тимчасовими місцями збору, їхні в'язні згодом потрапляли до стаціонарних таборів (Stammslager), які стали постійними таборами в тилу армії, а пізніше і в зонах цивільної адміністрації. В житомирському регіоні великі табори було створено в Любарі, місті Житомир (дулаг 170 та шталаги 358 і 201), Бердичеві (дулаг 205 і філія шталагу 358), Вінниці та Гайсині (дулаг 152)[81]. Стаціонарний табір у Вінниці став добре відомим

в період нацистської окупації як табір для «видатних» радянських полонених високого рангу, які могли принести певну політичну користь, таких як Андрій Власов, який командував Російської визвольною армією, створеною німцями на останніх етапах війни[82].

Тих, кого тримали на збірних пунктах та відправляли далі до таборів у Новоград-Волинському, Житомирі та Бердичеві, потім розділяли на групи на основі расової належності та здатності працювати. Армійські адміністратори таборів, загони зіпо-СД та їхні колаборанти розподіляли полонених на п'ять груп: 1) етнічні німці, українці, литовці, латиші та естонці; 2) азіати, євреї та німецькомовні росіяни; 3) комісари, агітатори та інші підозрілі елементи; 4) офіцери та унтер-офіцери; 5) інші[83]. Етнічні німці, українці, литовці, латиші та естонці проходили перевірку працівниками армійської розвідки для підтвердження можливості звільнення і отримували спеціальні завдання по роботі всередині та поблизу таборів. Старші офіцери армії та СС-поліції визначили долю другої та третьої груп під час довоєнного планування та в перші місяці кампанії. Влітку 1941 р. начальник поліції безпеки та служби безпеки СС Райнхард Гайдріх надав деталізовані вказівки лідерам своїх айнзацгруп, чиї підрозділи були призначені для виконання зачисток таборів військовополонених, а також на пошук потенційних колаборантів серед в'язнів; ці вказівки включали відокремлення усіх підозрюваних у більшовизмі, активістів комуністичної партії та євреїв[84]. В офіційних військових записах деякі категорії ув'язнених – зокрема, євреї та азіати, значаться як такі, що були звільнені, та насправді цих в'язнів передали СД і вбили[85]. Ганс Фройхте, лікар, призначений на роботу в тимчасовому таборі 160 влітку 1941 р., зазначав, що від самого початку євреїв, монголів та інші «азіатські раси» відокремлювали; «у більшості випадків комісарів було ліквідовано ще до того, як в'язні прибували до табору». Фройхте та інші працівники табору дізналися «від солдатів, які супроводжували транспорт до Житомира, що в Житомирі на початку серпня 1941 р. усіх новоприбулих євреїв, котрих привезли разом із іншими полоненими, розстріляли»[86]. На грудневій конференції 1941 р. керівники загонів праці Райху, армії та СС говорили, що тих, кого «відокремлено» для звільнення, здебільшого розстріляли; на території відповідальності генерала Райніке (здебільшого Україна), із 22 000 «відокремлених» військовополонених, за повідомленням начальника гестапо Гайнріха Мюллера (Берлін, RSHA), 16 000 було ліквідовано[87].

З-посеред тих, хто пережив процес «відокремлення» і був у змозі працювати, німецькі військові потім відбирали теслярів, інженерів, будівельників та інших спеціалістів і призначали їх на роботу в оперативних

зонах або при місцевих комендатурах. Після того, як спеціалістів відділяли та посилали на роботу, некваліфікованих, але «фізично сильних» військовополонених об'єднували в загони по 250–300 чоловік, яких відправляли на об'єкти будівництва поблизу таборів[88].

Багато з цих трудових батальйонів військовополонених отримували завдання від будівельної компанії Тодта, яка активно набирала в'язнів із таборів для військовополонених у Житомирі та Вінниці на роботи з будівництва доріг[89]. Найбільша в регіоні мережа трудових таборів працювала на спорудженні армією та СС-поліцією автобану, запланованого як головний транзитний маршрут для продовольства та військ. *Durchgangenstrassen,* або траси, проходили через Вінницю (траса IV) та Житомир (траса V)[90]. Приблизно через кожні п'ятнадцять кілометрів уздовж запланованих маршрутів мали бути створені трудові табори для будівництва доріг[91]. Під керівництвом компанії Тодта в'язнів експлуатували до смерті, змушуючи носити каміння із каменоломні Гнівань, які використовувались для доріг, а також для будівництва розкішної штаб-квартири та бункера Гітлера «Вервольф». Навіть після прибуття цивільних адміністраторів, армійські коменданти сіл залишилися на постах уздовж траси і продовжували експлуатувати військовополонених, що працювали на автобані[92].

Тих хто не підходив для роботи, конвоювали пішки за «позмінною системою» або, по можливості, перевозили залізницею у товарних вагонах[93]. Виконуючи накази та вказівки головнокомандування, охоронні дивізії керували рухом в'язнів від транзитних таборів до постійних, розташованих у тилу[94]. В серпні кількість військовополонених у житомирському регіоні вже була настільки високою, що наблизилася до величини населення міст, в яких ці табори розташовувались; у Новограді-Волинському, де проживало не більше як 12 тисяч осіб, у транзитному таборі для військовополонених (дулаг 172) нараховувалось 8000 ув'язнених[95].

З метою зменшення перенаселення німецькі військові змусили їх перейти на захід до стаціонарного табору в Шепетівці. Але після захоплення німцями Києва, де було взято в полон близько 600 000 радянських солдатів, десятки тисяч цих військовополонених потім транспортували або переганяли пішки до таборів Житомирщини, в яких – незважаючи на смертність та перевезення в інші табори у серпні та вересні – кількість утримуваних голодних в'язнів була дуже великою[96]. Багато військовополонених із Києва, направлених до Житомира, загинули по дорозі. Військові охоронні частини (Landesschützengebande) розстрілювали тих, хто втрачав сили або намагався втекти. У той час як голодні та нерідко порені бранці тягнулися на захід, німецькі охоронці підганяли

Радянські військовополонені у вінницькому таборі для військовополонених, 23 липня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, фото надане Національним архівом США, № 10992).

їх, як худобу, батогами, кийками та вистрілами з пістолетів[97]. У рідкісному рапорті розлюченого офіцера розвідки охоронної дивізії 454, автор писав, що фізичний стан ув'язнених у Бердичеві, котрі прибули із Києва, «суперечить найпростішому уявленню про людську істоту»[98].

На папері існування німецьких планів залучити кваліфікованих військовополонених як робітників або сформувати трудові батальйони приховує іншу реальність – восени та взимку 1941 р. тисячі військовополонених у таборах Житомирщини померли з голоду, від хвороб або були розстріляні. Коли осінні морози вдарили раніше, ніж зазвичай, холодна погода зробила своє діло по відношенню до погано одягнених та виснажених в'язнів. Дехто вдавався до канібалізму. Охоронці таборів ставилися до полонених у спосіб, що був не лише «жорстким, а й часто без необхідності жорстоким»[99].

Станом на листопад 1941 р. від 5 до 10 відсотків в'язнів, які прибули до таборів, вже були близькі до смерті від голоду та виснаження[100]. Багато тисяч загинули вздовж доріг до таборів, але ці смерті в рапортах німців не було враховано. В середині грудня райхсміністр Альфред Розенберґ відзвітував перед Гітлером про те, що близько 2500 військовополонених помирали щодня в таборах України. Він пояснив, що мали померти ще набагато більше у зв'язку із недоїданням, але він запевнив Гітлера, що ці

втрати жодним чином не вплинуть негативно на забезпечення необхідної кількості робочих рук[101].

Для місцевого населення ці тисячі військовополонених, яких утримували в таборах під відкритим небом по всьому регіону, які проходили через їхні міста та села, стали сумним свідченням справжніх намірів німців. Спершу німці забороняли ховати в'язнів, тіла яких лежали обабіч шляхів на очах місцевого населення. Українки уявляли таку ж долю своїх батьків, чоловіків та братів, котрих призвали на службу в Червону армію. Українці, які шукали роботу у німців, опинилися пліч-о-пліч із військовополоненими й увійшли до складу трудових бригад. Місцеві українці, які бачили, як погано годують та ставляться до цих полонених, почали чіткіше усвідомлювати суть нацистських методів[102].

Найбільший табір для військовополонених під Житомиром називався Богунія і був розташований приблизно за п'ять кілометрів від міста. Тут німецька армія відгородила колючим дротом колишній колгосп і зігнала військовополонених на відкриту територію, де їм довелося терпіти від житомирського клімату – гарячого літа та жорстокої холодної зими.

В Богунії німецький комендант табору оголосив у місцевій газеті «Голос Волині», що цивільні особи мають приносити військовополоненим їжу та пакунки з одягом між 9.00 та 11.00 годиною. Багато українських жінок відгукнулися на цей заклик; вони надіялись знайти своїх синів, братів чи батьків серед ув'язнених. Натомість виявилося, що вони стали об'єктом маніпулювання у руках німців. Комендант зібрав пакунки і передав їх охоронцям, а не в'язням. У Вінниці голова міста росіянин Олександр Севастьянов оголосив у газеті, що тисячі полонених пройдуть містом і місцевим жителям варто вийти їм назустріч і допомогти з харчами. Сотні людей (переважно жінки та діти) чекали на шляхах із коробками з яблуками та хлібом. Коли в'язні почали наближатись і побачили їжу, вони прорвалися через лінію охоронців, щоб взяти її. Офіцер конвою наказав вартовим стріляти. У хаосі та паніці, що наступили в той момент, багатьох військовополонених і цивільних було застрелено й затоптано до смерті[103]. В іншому, більш страшному випадку, що слугує прикладом жахливого ставлення до військовополонених, штатний лікар 6-ї армії доктор Герхарт Паннінґ співпрацював із керівником зондеркоманди 4а полковником Паулем Блобелем у проведенні смертельного експерименту. Вони перевіряли дію захоплених у радянської армії куль зі зміщеним центром на євреях-військовополонених. Аналіз цього експерименту, зроблений Паннінґом, та жахливі фотографії жертв було опубліковано як дослідницький матеріал у журналі «Der deutsche Militärarzt» («Німецький військовий лікар») у січні 1942 р.[104]

Через німецьку практику тортур, примусової праці, масових розстрілів та нелюдського ставлення, в Богунії, околицях Бердичева та в північних районах Житомирщини загинуло понад 100 000 військовополонених[105]. У бердичівському таборі (дулаг 205), де залишився 9271 в'язень у грудні 1941 р. (3320 із них були українцями), рівень смертності становив понад 82 відсотки, а запасу харчів у таборі вистачало на 8 днів. На околицях Бердичева німецька служба СД та місцеві частини Вермахту стратили тисячі військовополонених на Червоній горі[106].

Саме ця кампанія нацистів призвела до певного конфлікту між військовими керівниками Німеччини в Україні. Більш прагматичні особи, які також могли непрямо виражати несхвалення «ексцесів», скаржилися, що полонені становили цінну робочу силу для промисловості чи сільського господарства[107]. Також мала місце стурбованість з приводу поширення антинімецьких настроїв серед українського населення. Вище командування видало наказ виділити військовополонених українців у «привілейовану» групу, до яких необхідно було ставитись менш суворо, ніж до росіян[108]. Якщо рідне місто військовополоненого українця знаходилося на відстані двох-трьох днів пішої ходи від табору, то полоненому дозволялось повернутися додому із належними документами, що підтверджують його особу та законність звільнення з ув'язнення. У деяких випадках друг або родич із міста ув'язненого повинен був поручитися за нього. Згідно із дослідженнями Карела Беркгофа, українські жінки часто заявляли про ув'язнених як про власних «чоловіків», щоб урятувати їх від голодування в таборах. Український Червоний хрест також активно тиснув на місцеву німецьку владу з тим, щоб добитися звільнення та покращення умов утримання українських військовополонених[109]. Проте, ще перед тим, як нацистська верхівка оголосила про звільнення, місцеві коменданти вже ставилися до українських військовополонених більш поблажливо, даючи їм харчові пайки та приймаючи їх на роботу як кваліфікованих робітників і помічників поліції[110].

Із 280 108 радянських військовополонених, звільнених німецькими військовими у 1941 р., українці становили 270 095 (235 466 осіб із таборів у зоні дій групи армій «Південь»)[111]. Командири німецької армії та поліції сприймали українців (та народи Прибалтики) як расово-політичну категорію, що є вищою за інші «азіатські» групи[112]. Іншим важливим фактором, що сприяв заохоченню звільнення українців (та вихідців із Прибалтики) було припущення німців, підтримуване політичними емігрантами, про те, що ці народи будуть ставитися вороже до Радянського Союзу, а отже, стануть добрими колаборантами. Все ж, ці «слов'яни»

вважалися нижчою расою і потенційною політичною загрозою. Провідники нацистів, у тому числі й Гітлер, не схвалювали звільнення військовополонених. Як і Гітлер, райхскомісар України Еріх Кох вважав, що звільнені військовополонені будуть мститися німцям, вступивши до партизаських загонів. Звільнені військовополонені також вважалися небезпечними, з точки зору охорони здоров'я, у зв'язку із можливим поширенням епідемічних хвороб за межами таборів[113].

У житомирському регіоні стосунки між командуванням армії та СС не завжди були добрими саме через військовополонених. Вермахт погодився співпрацювати у впровадженні політики Гайдріха стосовно зачисток таборів для військовополонених загонами СД, але принаймні в одному задокументованому випадку у Вінниці армійський комендант табору відмовився від виконання заходів СД[114]. Він відмовився передати 362 євреїв-військовополонених і розпочав трибунал проти своїх підлеглих, які не підкорилися його наказу і передали зазначених євреїв до рук СД. Цей конфлікт став поштовхом до заборони персоналу СД входити на територію цього дулагу, яку видав штаб армії у Вінниці; цю заборону невідкладно скасували посадовці вищого рангу, котрі домагалися більш ефективної співпраці між армією та СС[115].

Поодинокі випадки, в яких офіцери армії протистояли вимогам зіпо-СД про передачу їм ув'язнених євреїв, виражали незгоду щодо «нелюдських» умов життя військовополонених або стверджували першочергову необхідність у робочій силі, а не в геноциді, свідчать, що не всі місцеві військові командири схвалювали методи нацистів. Можливо, незгоду виражали частіше, ніж це відображено на папері. Але більшість формальних скарг були на проблеми у керівництві та на загальний безпорядок. Будь-який натяк на відхилення від генеральної лінії, що досягав вищих ешелонів влади, одразу придушувався «запевненнями» та «поясненнями» верхівки про боротьбу Німеччини проти жидо-більшовизму. Принаймні на кінець літа 1941 р., а можливо, і на початку операції «Барбаросса», більшість місцевих армійських командувачів прийняли як належне повсякденну жорстокість і терор.

Підсумки Колоніальний стиль ведення війни та війна Гітлера в Україні

Каральні заходи, акції колективної відплати та параноя по відношенню до ворогів за лінією фронту як такі не були винаходами нацистів. Вони мали місце у партизанській війні наприкінці XIX століття та під час Першої світової війни. У франко-прусській війні, колоніальних

війнах на африканському континенті, Першій світовій війні, генеральні штаби прусської, а пізніше – німецької імперської армії санкціонували колективні відплатні акції проти мирного населення у Франції, Африці, Бельгії та Польщі. Історики частково пояснюють цю жорстоку політику розумінням чи хибним розумінням військовими поняття Клаузевіца про швидку, рішучу перемогу шляхом абсолютного знищення ворога, під яким розуміли як солдата, так і народ, що його підтримує[116]. На відміну від британців та французів, за твердженням історика Ізабелли Халл, у німецьких військових розвинулась «схильність до радикальних та жорстоких рішень», зокрема, у знищенні племен гереро та нама німецькою армією (1904–1907) у південно-західній Африці. Ця схильність не зникла з плином часу. Навпаки, для дедалі більшої кількості консервативних німців вона була вкорінена завдяки безмежному насиллю Першої світової та екзистенційній кризі, викликаній Великою війною[117]. У якій мірі жорстокість, що мала місце у війнах Гітлера, можна пояснити через історію колоніальних війн Німеччини?

Беззаперечно, у загальній історії війн мирне населення завжди потерпало від жорстокості армій, які ґвалтували, грабували та вбивали. Все ж, у випадку із нацистами є щось безпрецедентне. Новопризначені німецькі (та австрійські) правителі України були переконані, що не лише на фронті, а й у тилу над безпекою армії нависала постійна загроза. На відміну від схожої параної, що мала місце в партизанських війнах у колоніях, в Україні та на східних територіях загалом німецькі офіцери та регулярні війська не розглядали війну як ізольовану кампанію проти певної групи «некерованого місцевого населення». Для нацистів ідеологічні ставки на сході були набагато вищими. Вони вірили, що все їхнє існування як політичної нації і, більш конкретно, як раси, залежало від результату цього конфлікту. Перемога над жидо-більшовизмом показала б світові расову вищість Німеччини та забезпечила б виживання німецького народу в майбутньому. Війна та завоювання були як політичними інструментами, так і трансформаційним досвідом. Чи був досвід здобуття нових територій «відродженням» для простих німців, як того обіцяв теоретик Фрідріх Ратцель (автор терміну *Lebensraum*)? Із впевненістю можна сказати, що рання ейфорія перемоги підбадьорила більшість німців. Також сприйняття завойованої території як «дикого сходу» призвело до крайнього беззаконня та жорстокості. Озброєні сучасними інструментами та ідеологією ведення війни в дусі нацизму, прості німецькі солдати та службовці СС-поліції агресивно впроваджували політику (яку визначило вище командування та чільні провідники нацизму) знищення кожного,

хто ставав на шляху до перемоги Німеччини, зокрема, «підозрілих елементів» серед в'язнів-червоноармійців, цивільних і, понад усе, єврейського населення, членів комуністичної партії та службовців радянського державного апарату. Повідомлення на місцях та чутки, джерелом яких було місцеве населення, що загалом також не було впевнене у поразці Радянського Союзу й очікувало суворих репресій з боку радянської влади, також стали каталізатором планування нацистами додаткових та більш масштабних каральних рейдів.

Місцеве населення вірило або принаймні надіялось, що масове насилля, спричинюване німецькими військами, мало припинитися із просуванням армії далі на схід. Але цьому статися не судилося. Війна по-нацистськи не обмежувалася серіями військових конфліктів чи окремих актів насилля на кордонах. У Житомирі солдати Вермахту брали участь у злочинах протягом перших місяців «Барбаросси», коли перемога Німеччини здавалася беззаперечною. Залучення армії до вбивств «за лінією фронту» не було спричинене розумовим чи фізичним виснаженням від воєнних дій; швидше, це було утвердження влади нацизму у своєму зеніті[118].

Перші місяці правління були хаотичними. Німецькі місцеві керівники зіткнулися із багатьма труднощами на місцях, від катастрофічної нестачі житла до проблем у щоденних адміністративних справах. Багато із цих проблем вони створили собі самі, такі як перенаселення та жахливі умови у нашвидкуруч створених таборах військовополонених і гетто. Відомі фанатики-нацисти, такі як генерал Вальтер фон Райхенау, об'єднували зусилля із більш чисельними прагматиками, які були готові вдатися до крайніх заходів та терору задля вирішення будь-яких проблем, що поставали перед ними[119]. Кривавий геноцид, що позначив початок німецького панування в Житомирі, виник внаслідок смертельного поєднання нацистської расової політики, пруссько-німецького мілітаризму та зухвалого підходу у дусі «остаточного розв'язання» проблем, що постали у процесі творення імперії. У жодному іншому випадку поєднання цих історичних фаторів не було настільки явним, як у реакції німців на так зване «єврейське питання».

Розділ 4 Торуючи шлях геноциду
Початок Голокосту, липень–грудень 1941 року

У 1941 році я став свідком події, коли зібрали разом усіх євреїв. Близько тисячі із них прибули із валізами. Їм пообіцяли, що вони поїдуть до Ізраїлю. У них відібрали усі речі і змусили роздягнутись догола. Мій друг та однокласник був там. Прізвище його сім'ї було Кантор. Йому було дванадцять років і його застрелили в око. Мого вчителя хімії, його дружину і двох їхніх дітей також було розстріляно – усю їхню родину. Ось так обійшлися з євреями.

Юрій Олексійович Киян, 1996

Масові вбивства євреїв нацистами розпочалися у східноєвропейських містах, таких як Житомир. Із понад двох мільйонів євреїв, які загинули в Прибалтиці, Україні та Білорусії, переважна більшість була ростріляна. Їх не вивозили кудись далеко, вони загинули в своїх рідних містах або поблизу них. Часто сусіди, шкільні товариші та колеги спостерігали, як євреїв їхнього міста виводили до місць убивства. У цьому процесі нацистських убивств не було нічого безособового, на противагу газовим камерам заводського типу в Аушвіц-Біркенау. У невеличких українських містечках та штетлах питання про мотиви злочинців, байдужість чи мовчанку спостерігачів та пережите жертвами набувають особливо глибокого соціально-психологічного змісту. Більш того, вбивства людей, що відбувалися на Житомирщині та в інших частинах колишніх СРСР, мають багато спільного з іншими історичними фактами геноциду, які мали місце у світі. Таким чином, глибоке вивчення того, як масове вбивство відбувалося тут, відкриває для нас багато нового про безпрецедентні риси Голокосту, а також проливає світло на інші випадки геноциду.

Із перших днів окупації нацистами Житомира і до їхнього остаточного відступу у 1944 р. німецькі солдати, поліція та адміністратори, разом із колаборантами безжально полювали на єврейських чоловіків, жінок та дітей. Жодну іншу групу населення не було виокремлено і знищено із такою непохитною та свідомою жорстокістю. Фактично, згідно із недавнім дослідженням по Україні історика Голокосту Дітера

Поля, «події в Житомирі чітко показують перехід від вибіркового вбивства до політики повного винищення»[1]. У колоніальному расистському плані, німці не вважали євреїв рівними українцям. В утопічному баченні нацистського життєвого простору для євреїв місця не було; таким чином, євреям було відмовлено навіть у найнижчому статусі колоніальних підданих. У Житомирі німці та їх місцеві поплічники вбили 180 000 євреїв у період з літа 1941 р. по осінь 1943 р. – більшість із жінок, дітей, людей похилого віку та ослаблених осіб померли у серпні та вересні 1941 р. Намагання нацистів винищити євреїв було настільки несамовитим, що у більшості випадків німецькі офіційні особи вважали зайвим створення гетто тут та на східній Україні. Через рік після початку окупації генеральний комісар округу поспішно оголосив райони в його юрисдикції «вільними від євреїв», хоча це твердження було не зовсім правдивим[2].

Як предмет регіонального дослідження, Житомир дає можливість детального вивчення різних адміністративних структур, особистостей та соціальних умов, що проклали шлях геноциду. За умови присутності Гітлера, Гіммлера, Ґьорінґа та їхніх охоронних ескортів, цей регіон також пропонує цікаву картину співпраці між керівниками із центру та на периферії. Нацистська верхівка подала своїм підлеглим широке визначення «остаточного розв'язання» і залишила адаптацію цієї цілі до місцевих умов на власний розсуд чиновників нижчого рангу. Успіх цієї політики значною мірою залежав від місцевих комендантів та їхньої здатності передбачати вимоги керівництва та виконувати їх. Щоб зробити свої території «вільними від євреїв», обласні та районні керівники мали розпоряджатися наявною робочою силою та ресурсами з тим, щоб «вирішити» цю расово-політичну проблему. Коротше кажучи, рушійні сили цієї кампанії – СС, СД та поліція – потребували повноцінної співпраці з боку інших німецьких служб у регіоні, а також допомоги місцевого населення. І вони отримали і те, й інше.

За винятком певної інформації про знищення євреїв Києва в Бабиному Яру, більшість учених та простих людей знають відносно небагато про важливість України в історії Голокосту. З огляду на визначне місце України в історії єврейського життя в імперській Росії, а також на той факт, що втрати євреїв в Україні (щонайменше 1,4 мільйона) значно перевищували втрати в інших частинах Європи за винятком Польщі, несподіваним є те, що цій території присвячено так мало уваги. Філіп Фрідман та Шмуель Спектор зробили важливі початкові внески у цю сферу досліджень; більш науково виважені праці, роботи, зокрема, Дітера Поля, почали з'являтися лише нещодавно, з відкриттям українських архівів[3]. Але потрібно зробити ще набагато більше у плані дослі-

джень тем колаборації та опору, та й інших тем, таких як примусова праця євреїв в Україні, яких дослідження торкнулися лише поверхово. Тож, окрім кількох винятків, наші знання про Голокост в Україні майже не збагатилися чимось більшим, ніж фактами про Бабин Яр, чи, в кращому випадку, подіями літа та осені 1941 р. Таким чином, оминаються увагою важливі події 1942–1944 рр., включаючи участь німецьких цивільних осіб, що не були на службі СС, різні форми участі українців, та використання нацистами євреїв у примусовій праці – події, які досліджено у шостому розділі цієї праці. Даний розділ – про перший етап Голокосту в Житомирі – розглядає, як саме розпочиналися масові вбивства. Увага приділяється не так тому, як вони були сплановані нацистськими керівниками, а яким чином їхня політика втілювалася у життя на місцях. Які сприятливі фактори зробили ці вбивства можливими? Якою була реакція єврейського населення? І яким чином українці брали участь у Голокості?

Останні дослідження щодо початку Голокосту вказують, що очевидний перехід від убивств нацистами чоловіків-євреїв до винищення цілих громад відображає рішення Гітлера взяти курс на геноцид – крок, який Гітлер зробив у липні 1941 р. Надзвичайне зростання кількості вбитих євреїв станом на серпень того ж року дійсно вражає. Але причини, що призвели до цієї зміни, залишаються незрозумілими. Чи було це фундаментальне рішення прийняте у зв'язку із відомим меморандумом Ґьорінґа від 31 липня 1941 р., в якому він доручив Гайдріху провести аналіз можливості здійснення всеєвропейського «остаточного розв'язання»? Чи ейфорія навколо імперії, чи «рух на схід» (Ostarausch), за тогочасним визначенням німців (колоніальні завоювання або сп'яніння сходом), спонукали провідників Німеччини та їхніх підлеглих обрати шлях геноциду? Які умови підштовхнули провідників нацизму в центрі та на периферії до інтенсифікації кампанії масового винищення? Події в Центрально-Східній Україні виявляють кілька аспектів того руйнівного в історичному контексті моменту, коли наміри нацистів щодо геноциду вперше були втілені в життя[4].

Зростання насилля проти євреїв відображало речі, що їх нацистські лідери в центрі та на периферії вважали такими, що їм минуться безкарно на кожному етапі в їх революційному пориві до расової чистоти та імперського домінування в Європі. Після листопада 1938 р. Гітлер та його поплічники зрозуміли із погрому «Кришталевої ночі», програми евтаназії і, згодом, польської кампанії, наскільки далеко вони можуть піти, де можуть діяти і на кого покладатися у ще більш крайніх методах. Дійсно, два із головних злочинців у Житомирі, Отто Раш та генерал Вальтер фон

Райхенау, вчиняли звірства проти польської та єврейської інтелігенції в рамках операції «Танненберґ» – захоплення нацистами Польщі[5].

У період планування операції «Барбаросса» нацистські командири армії та СС-поліція продовжували дотримуватись обраного ними системного підходу, крок за кроком наближаючись до дедалі більш радикального «розв'язання» «проблеми» євреїв. Спочатку айнзацгрупи СС, перші підрозділи вбивць, що прибули до України, зосереджували операції своєї розвідки, поліції та сил безпеки проти євреїв чоловічої статі (віком від 17 до 45 років). Вони вважали чоловіків-євреїв найбільш небезпечною безпосередньою загрозою та потенційним джерелом опору. Окрім того, нацистська верхівка вважала, що невеликі мобільні каральні підрозділи не матимуть ані часу, ані досить сил для масових убивств. Для збільшення масштабів нищення єврейського населення Гіммлер призначив додаткові сили СС-поліції під командуванням шефа СС та поліції Фрідріха Єкельна[6].

У той час як більшість діячів з оточення Гітлера та Гіммлера прийняли масове вбивство як єдине «розв'язання» проблеми євреїв, на місцях перехід від убивства євреїв чоловічої статі до вбивства жінок та дітей не відбувся автоматично. Провідники Райху та їхні представники на місцях змушені були чинити значний тиск на своїх підлеглих для того, щоб було вбито дедалі більше євреїв. Їм також необхідно було надати людські ресурси та матеріальне забезпечення для виконання цієї вимоги. За свідченням командира айнзацкоманди 5 (АК 5) Ервіна Шульца, на початку серпня його викликали із Бердичева до Житомира, де його начальник Отто Раш повідомив, що керівництво незадоволене, бо командири СС-поліції не діяли досить агресивно стосовно до євреїв, зокрема, залишивши живими жінок та дітей[7]. До серпня деякі із ватажків СС-поліції вже вбивали жінок та дітей, але, очевидно, цих одиничних убивств не було досить для досягнення ширших цілей нацизму. Рапорти нацистів про вбивства євреїв за липень та серпень 1941 р. часто подають цифри про загиблих у сотнях та тисячах, але рідко зазначають вік та стать єврейських жертв. Так само і вік та стать інших жертв, таких як душевно хворих та інвалідів, у таємних рапортах зазвичай не вказано. У своїх свідченнях після війни, Ернст Конзее, який відповідав за ведення журналу бойових дій SK4a, згадав про «розстріл сорока єврейських дітей, але не подав деталей, тому що цього питання у щоденнику висвітлювати не можна було»[8]. Коли головнокомандувач СС та поліції Єкельн зустрівся з Гіммлером 12 серпня 1941 р., його також спонукали діяти більш агресивно і доповідати про вбивства щодня. Спершу рапорти подавались у письмовій формі, а згодом – в усній[9].

Суттєве зростання числа вбивств у період серпня та вересня було спричинене наказами «зверху» вбити якомога більше євреїв. Але точне походження та дата цього рішення не знайдені в документах. Дійсно, біограф Гітлера Ян Кершоу має рацію, коли стверджує: «Не було б Гітлера, не було б Голокосту». Але замість того, щоб шукати відповідний наказ Гітлера, який, можливо, і не існує, було би краще спробувати уявити, як саме відбулося зростання вбивств безпосередньо на місцях і те, як керівники та підлеглі співпрацювали у справі впровадження державної політики геноциду[10]. Далі у цьому розділі розглядатиметься, яким чином регіональні керівники вплинули на розгортання антиєврейських заходів, і як саме їхня взаємодія зі своїм начальством та використання місцевих умов уможливили геноцид.

Чільними провідниками нацистів на етапі Голокосту 1941 р. в Житомирі були генерал Райхенау, головнокомандувач СС та поліції Єкельн, командир айнзацгрупи С О. Раш та полковник СС П. Блобель. У період між кінцем липня та початком вересня наступ Вермахту призупинився перед Києвом, що дало змогу зосередити на Житомирщині тисячі есесівців, службовців поліції порядку та служби безпеки армії. Вони знищили єврейські громади Вінниці, Житомира та Бердичева, прагнучи досягнути «остаточного розв'язання» із нечуваною жорстокістю. Починаючи з середини серпня місцеві командири армії, СС та начальники поліції планували та здійснювали жорстокі вбивства із наміром знищення цілих єврейських громад, а не просто комуністичної партії та державного апарату[11]. Саме цей момент став поворотною точкою, коли расові цілі нацистів взяли верх над цілями політичними.

Від центру до периферії

Зондеркоманда 4 Блобеля та СС-поліція Єкельна

Першим загоном СС, що увійшов у регіон разом із армією, була передова оперативна група айнзацгрупа С, підрозділ, відомий під назвою зондеркоманда 4а, який очолював полковник СС Пауль Блобель. Додаткові частини айнзацгрупи С також з'явилися тут незабаром. Зондеркоманда 4b (SK4b) та айнзацкоманди 5 та 6 прибули у липні та на початку серпня 1941 р. і створили свої штаби в Житомирі, Вінниці та Бердичеві. Персонал айнзацкоманд складався із слідчих СД, солдатів Ваффен-СС, поліції порядку, водіїв та писарів; кожна команда нараховувала не більше як 100 чоловік[12].

Коли передовий загін зондеркоманди 4b увійшов у Житомир 9 липня разом з танками 1-ї танкової дивізії, він відразу приступив до виконання своїх повсякденних обов'язків, а саме: закріплення на території, пошук

радянських архівів, арешт радянських функціонерів та переслідування єврейського населення. Було оголошено, що євреї Житомира повинні негайно переїхати в історичну єврейську дільницю в районі Чудновської. Менш ніж за тиждень, коли решта команди приєдналася до передової бригади, було підготовлено платформу для першої каральної акції. Командир зондеркоманди 4 Пауль Блобель, який неодноразово вимагав, щоб усі його підлеглі – включаючи поварів, водіїв та писарів – виконували роль катів, попереджав, що будь-які заперечення проти вбивств потягнуть за собою важкі наслідки. На здійснення першого вбивства він призначив чотирьох виконавців. Ширилися чутки, які згодом було опубліковано у місцевій українській газеті «Українське слово», про те, що будинки в Житомирі були підпалені єврейськими паліями, які повинні відповісти за те, що зробили українців бездомними. Забезпечивши собі привід, німецькі поліцаї підготували акцію «відплати» проти єврейського населення – страту 100 чоловіків-євреїв. Їх схопили 19 липня, провели через головний майдан і вантажівками перевезли на окраїну міста. Їх загнали у яр, вимитий звивистою річкою. Кільце із допоміжних поліцаїв-українців оточило балку для ізоляції від свідків. Групам євреїв наказували лягати лицем до землі. Їх розстрілювали в потилицю із пістолетів. За роботу стрільці отримали шнапс, якого у Блобеля, який сам мало не впав у річку від перепою, було багато[13].

Після цього масові розстріли євреїв Житомира тривали, забравши життя 1200 жертв станом на середину серпня. Три інші «акції» в серпні та на початку вересня знищили ще 600 євреїв чоловічої статі (включно із підлітками та старими). Вбивства відбулися в лісистій місцевості приблизно за дев'ять кілометрів від міста. На початку вересня місцеві командири СС-поліції та армії звернули свою увагу на населення гетто. 10 вересня 1941 р. відбулась зустріч польової комендатури Житомира із персоналом айнзацгрупи С, у ході якої було прийняте рішення «однозначно та радикально ліквідувати єврейську громаду». Сили СС та поліції, місцеві поліція та армійські частини прочесали кожен куточок міста у пошуках євреїв, які ще не перебралися на Чудновську; вони навіть перевірили місцевий сирітський дім, де було знайдено 8 єврейських дітей, яких помістили у вантажівку, після чого про них ніхто нічого не чув. Остаточного удару було завдано вранці 19 вересня 1941 р.: «Починаючи з 4 години ранку, єврейський квартал було звільнено від людей, після того, як його оточили напередодні ввечері 60 службовців української міліції. Мешканців гетто перевезли 12 вантажівками, частину з яких надав штаб армії, а частину – міська адміністрація Житомира.

Після завершення транспортування та необхідної підготовки, до якої залучили 150 в'язнів, 3145 євреїв зареєстрували та стратили». Євреїв вивезли на околицю міста, де в'язні приготували братню могилу. Після того, як службовці зондеркоманди 4а відібрали найцінніше із речей євреїв та гроші, вони передали 25–30 тонн постільної білизни, одягу, взуття, посуду та інших предметів, що належали жертвам, службі з питань соціального забезпечення населення (NSV) при нацистській партії[14]. На руїнах гетто німці створили в'язницю для 240 євреїв, що були зайняті на різних роботах, яких вбили пізніше, в 1942 р. Із понад 5000 євреїв, які не мали змоги евакуюватись із міста при відступі Червоної армії, менше двадцяти пережили нацистську окупацію[15].

У цей час командиром усіх сил СС-поліції «Росія–Південь» був заступник Гіммлера, головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Проте в польових умовах різні підрозділи СС діяли у рамках розгалуженої командної структури. Айнзацгрупи, такі як зондеркоманда 4а під керівництвом Блобеля, отримували накази від начальника зіпо-СД Райхарда Гайнріха (та його заступника, шефа гестапо Гайнріха Мюллера), який працював у Головному управлінні безпеки Райху (RSHA) в Берліні. Зони їхнього застосування та заходи безпеки підлягали координуванню та контролю з боку місцевих військових командирів та командирів СС-поліції, таких як генерал 6-ї армії Райхенау та головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Більші частини Ваффен-СС та поліції порядку отримували небагато наказів безпосередньо із Берліна. Натомість ними командував Єкельн, польовий штаб Гіммлера та польовий штаб армії.

У цій ієрархії штабів ключовою ланкою зв'язку між армією та СС-поліцією на радянських територіях (як і скрізь в окупованій нацистами Європі) був головнокомандувач СС та поліції. Відомі під збірною назвою «маленькі Гіммлери», командувачі СС та поліції були найвищою владою в СС-поліції, яка підпорядковувалась безпосередньо Гіммлеру. У своїх регіонах вони відповідали за виконання усіх завдань у компетенції СС та поліції у воєнних зонах та тилу, включаючи питання безпеки та переселення людей, а також спорудження та охорону концентраційних таборів. У воєнних та тилових зонах вони особисто керували своїми підлеглими в мобільних та стаціонарних підрозділах. Загалом, вони були ланкою, що з'єднувала центр та периферію. Єкельн, обраний Гіммлером для регіону «Росія–Південь» (що переважно охоплював землі України), виявився одним із найбільш активних виконавців політики Голокосту в Третьому райху. Після війни він не уникнув покарання, але у більшості наукових досліджень Голокосту чомусь відійшов далеко на задній план.

На відміну від свого підлеглого Отто Раша, командира айнзацгрупи С, Єкельн не мав вищої освіти. Натомість його життєвий досвід та заслуги в рядах націонал-соціалістичної партії могли зрівнятися з досвідом інших «малих Гіммлерів» – Ганса-Адольфа Прюцманна (в регіоні «Росія–Північ») та Еріха фон дем Бах-Зелевскі (в регіоні «Росія–Центр»). Заслуживши Залізного Хреста (другого ступеня), пілот під час Першої світової війни, Єкельн був безробітним протягом більшої частини ваймарського періоду, доки не знайшов фінансове забезпечення у своєї другої дружини та кар'єрні можливості, які пропонувала нацистська партія й СС людям його типу. Причини розпаду його першого шлюбу відкривають важливі факти, варті короткої згадки в даному контексті. Після одруження із Шарлоттою Хірш у 1918 р. Єкельн посварився із своїм тестем, котрий відмовив йому у бажанні зайняти важливу посаду у процвітаючому бізнесі родини. Принижений та розлючений Єкельн звинуватив свого тестя у тому, що той наживався на війні. У жилах представників роду такої особи, гадав Єкельн, напевно тече єврейська кров. Він розлучився зі своєю дружиною з причини «расового забруднення», а потім відбулася боротьба за право опіки над їхніми трьома дітьми[16].

Єкельн вступив до нацистської партії в 1929 р. та у лави СС – у 1930-му. Він швидко досяг звання генерал-лейтенанта СС (SS-Gruppenführer) у середині 1933 р. і був призначений головнокомандувачем СС та поліції Середньої Німеччини у 1938 р. Окрім добрих стосунків із Гіммлером, він чудово порозумівся із Куртом Далюге (начальником поліції порядку) та Теодором Айке (командиром дивізії «Тотенкопф» у складі Ваффен-СС), з якими він поділяв жагучий антисемітизм та фанатичну відданість СС-поліції. Кар'єра Єкельна сягнула вершин у системі нацистської влади, коли після лобіювання акції на Сході, Гіммлер призначив його головнокомандувачем СС та поліції регіону «Росія–Південь». Для Єкельна це призначення було великою честю. Йому належало закласти підвалини нацистської імперії на сході шляхом етнічних та політичних «чисток» території. Для цього у його розпорядженні були війська Ваффен-СС, айнзацгрупи та щонайменше дев'ять батальйонів поліції порядку. Порівняно з ініційованим ним нищенням євреїв в Україні, перші напади зіпо-СД здаються відносно невеликими за своїм масштабом.

Єкельн жодним чином не був убивцею-теоретиком. Здійснюючи перельоти від одного місця розстрілів до іншого на своєму «Штьорху», він зажив сумної слави людини, «що доводить справу до кінця». Фактично, очевидний стрибок нацизму до геноциду, що стався в Україні, був головним чином справою його рук і відбувся у той час, коли він

знаходився на Житомирщині у період з кінця липня по середину вересня 1941 р. На його відповідальності – перше вбивство єврейських жінок у регіоні. 25 липня Єкельн наказав своїй 1-й бригаді СС «очистити смугу Рівне–Новоград-Волинський від розпорошених бійців 124 дивізії [Червоної армії] та від інших ворожих груп»; він писав, що «до цього часу територію міг лиш поверхово обстежити Вермахт; проводитимуться обшуки в селах, і ми зв'яжемось із українською міліцією за її наявності». У результаті операції 1-ша бригада СС знищила 1658 єврейських чоловіків та жінок у Новоград-Волинському (Звягелі). Наприкінці липня 1941 р. Єкельн особисто керував масовим розстрілом 800 євреїв обох статей (віком від шістнадцяти до шістдесяти років) на берегах річки Случ[17].

На момент прибуття Єкельна до Бердичева, відомого серед лідерів нацистів як єврейська столиця колишньої Російської імперії, військовий комендант міста вже організував розстріл принаймні 1000 євреїв, що був вчинений руками Ваффен-СС (дивізії СС «Вікінг») та загонів айнзацкоманди 5[18]. Вони закатували єврейських старійшин у синагозі і розстріляли кілька тисяч чоловіків, жінок і дітей в Бродецькому лісі на окраїні міста. Ще залишалося понад 15 000 євреїв. Першим, що зробив Єкельн, було створення гетто 26 серпня. Німці-есесівці, солдати армії та місцеві поліцаї зігнали тисячі євреїв у місце, яке Василій Ґроссман описав як «старезні халупи, тісні одноповерхові будиночки та будівлі, з яких сиплеться цегла... Повсюди були купи непотребу, сміття та гною... Люди жили по п'ять-шість в одній кімнаті». Ця злиденна частина міста була відома під назвою Ятки[19]. Але, згідно з планом Єкельна, євреї мали пробути там дуже недовго. Наступного дня Єкельн наказав своїм людям взяти 2500 євреїв із гетто і розстріляти їх у навколишніх лісах[20]. За межами гетто люди могли бачити та чути, що коїлося всередині нього з євреями, однак більшість із тих людей мовчали. Пам'ятним, сміливим вчинком було те, що настоятель Бердичівського собору, отець Миколай, встановив контакт із керівниками євреїв у гетто і намагався допомогти їм, німецькі чиновники в Житомирі пригрозили настоятелю, попередивши його, що у разі допомоги євреям його буде страчено[21].

1 вересня Єкельн зустрівся з новим командувачем поліції порядку в Україні Ото фон Ельгафеном, який спеціально для цього прилетів до Бердичева. Під час обіду Єкельн сказав йому, що того тижня вже було вбито деяку кількість євреїв[22]. Фактично, того тижня Єкельн особисто керував проведенням та спостерігав за масовими розстрілами 23 600 євреїв – чоловіків, жінок та дітей – біля Кам'янця-Подільського (близько 200 км на південний захід від Бердичева). Єкельн також передав Ельгафену вказівку про те, що надалі прохання від поліції безпеки про

залучення батальйонів поліції порядку для ростріли євреїв мають передаватись в усній формі[23]. Коли його давній колега Курт Далюге, начальник поліції порядку, прибув до Бердичева 4 вересня, Єкельн наказав провести страту 1303 євреїв, включаючи 875 дівчат віком від 12 років. Як розповідав Василій Ґроссман, цим молодим людям сказали, що відправляють їх на сільськогосподарські роботи, але привезли копати власні могили на краю міста, в селі Хажин. Можливо, те, що час вчинення цієї розправи збігся з приїздом Далюге, було чистою випадковістю. Та більш імовірним є те, що завзятий Єкельн прагнув продемонструвати свою відданість ідеям нацизму. Ліквідація Бердичівського гетто розпочалася приблизно через тиждень після цього, коли від 10 000 до 15 000 євреїв незалежно від віку та статі (включно з дітьми, престарілими та ослабленими) змусили йти чотири кілометри до міського аеродрому, де 15 та 16 вересня їх розстріляли над братськими могилами[24]. Новий мер Бердичева, етнічний німець на прізвище Редер, та українець – шеф поліції Королюк «брали активну участь в організації та проведенні цієї страти»[25]. Загони штатної роти Єкельна та 45-й батальйон поліції порядку були залучені до проведення акції разом із підрозділами айнзацгрупи С.

Єкельн був не лише найбільш впливовим нацистом в Україні на той час, другим після Гіммлера, а й джерелом міцних зв'язків, що розвинулись між військовими та СС – партнерство, що сягнуло навіть найнижчих рівнів. Частини його полку півдня регулярно здійснювали спільні операції зачистки з дивізіями безпеки Вермахту. 45-й батальйон поліції порядку працював із 213-ю охоронною дивізією в Бердичеві та 444-ю охоронною дивізією у Вінниці. 314-й батальйон поліції порядку співпрацював із 454-ю охоронною дивізією в Житомирі. Водночас, 8-й та 10-й (1-ша бригада СС) піхотні полки у складі Ваффен-СС об'єднали свої сили із 6-ю армією у північній частині регіону[26].

Офіційним завданням 1-ї бригади СС Єкельна, коли йшлося про співпрацю з охоронними дивізіями Вермахту, було придушення осередків опору Червоної армії та партизанів. Але така загроза на даному етапі була мінімальною. Натомість, на додачу до виловлювання військовополонених та ліквідації радянських функціонерів і комісарів, сили Ваффен-СС нападали на села регіону і вбивали чоловіків і жінок єврейської національності, яких Єкельн таврував як радянських агентів. У перші два тижні вересня підрозділи, підпорядковані головнокомандувачу СС та поліції, що діяли у північно-східних частинах регіону в районі Овруча, повідомляли про свої успіхи – ліквідацію 3353 євреїв, зазначаючи, що їх було вбито разом із кількома партизанами[27].

Розподіл праці
Співпраця СС-поліції та Вермахту під час Голокосту

Загальновідомим є те, що співпраця між СС, поліцією та армією набула офіційного статусу в рамках договору, укладеного перед операцією «Барбаросса» між начальником зіпо-СД Райнхардом Гайдріхом та генеральним квартирмейстером Едвардом Ваґнером. Про різноманітні форми, яких набула ця співпраця після початку завойовницьких дій, відомо менше[28]. Службовці зондеркоманди 4а під керівництвом Блобеля та офіцери 6-ї армії стали фронтовими товаришами і на фронті, і в тилу під час расово-політичних чисток таборів для військовополонених та завойованих територій. Вони також спілкувалися разом під час прийому їжі та по вечорах на своїх квартирах. Їхня співпраця у стратах євреїв, військовополонених, душевно хворих і немічних, ромів та інших так званих небажаних осіб була заздалегідь спланованою і добре скоординованою, але також характеризувалась непідготовленими, ба навіть спонтанними рисами, що були частиною динамічних умов та контексту війни. Співпраця між службами розвинулася на основі свідомих адміністративних планів нацистів, які опирались на особисті зв'язки, воїнські товариські стосунки на полі бою та спільні ідейні цінності. Найбільш вражаючим є системний розподіл праці, який працівники зіпо-СД та військові спільно розробили в польових умовах. Він виражався дуже чітко в історії Голокосту житомирського краю, а особливо одного дня на початку серпня 1941 р.[29]

7 серпня весь склад зондеркоманди 4а об'єднався зі складом 6-ї армії та силами польового командного посту тилу в Житомирі у плануванні, підготовці та здійсненні публічної страти на ринку Житомира, після чого було влаштовано розстріл 400 євреїв чоловічої статі на краю міста[30]. Інцидент розпочався, коли службовці зондеркоманди 4а арештували двох євреїв з Черняхова (розташованого за двадцять п'ять кілометрів на північ від Житомира). Згідно зі звітами німців, односельчани звинуватили двох чоловіків, Вольфа Кіпера та Мойше Когана, у тому, що ті були «кровожерними агентами НКВС»[31]. Після отримання від них «зізнання» командири поліції безпеки із зондеркоманди 4а привезли Кіпера та Когана до Житомира. А тим часом міський комендант Вермахту в Житомирі, полковник Йозеф Рідль, керував жорстокою облавою на близько 400 євреїв Житомира (включаючи багатьох чоловіків похилого віку), котрих відвели на ринок, де їх охороняла військова польова поліція та місцеві помічники.

637-й підрозділ пропаганди Вермахту проїхався містом із гучномовцем, оголошуючи українською та німецькою мовами, що на ринку відбудеться публічна страта, де німці вже спорудили шибеницю[32]. Під двома петлями шибениці стояла вантажівка, яка використовувалася спочатку як платформа. Загін СД доставив Кіпера та Когана на цю платформу, заздалегідь підготовлену, із плакатами, на яких були написи українською та німецькою: «Єврей ЧК Вольф Кіпер, вбивця 1350 німців та українців» та «помічник єврейського ЧК, кат Мойше Коган». У гучному зверненні до сотень зацікавлених глядачів гауптштурмфюрер СС Альберт Мюллер запитав українською: «З ким вам треба звести рахунки?». «З тим чи з іншим євреєм», – відгукнувся натовп. І в цей момент 400 євреїв почали бити дубинками, ногами і жорстоко штовхати протягом 45 хвилин. За шибеницею на даху невеликої будівлі сиділи солдати Вермахту; дехто спостерігав із сумним поглядом, а інші дивилися безпристрасно на те, що відбувається, так, ніби вони були на відпочинку у вихідний день. Як розповідав один очевидець, натовп гукав із захватом, коли вантажівка від'їжджала, а «жінки-українки тримали над головами своїх дітей». Піхотинці кричали: «Повільніше, повільніше, щоб ми могли краще сфотографувати»[33]. Після того, як Кіпера та Когана повісили, німецькі охоронці погнали 402 євреїв-чоловіків до підготовленого місця розстрілу за Житомиром (Кінний цвинтар)[34].

На цвинтарі німці та їх українські помічники змусили євреїв ставати в шеренгу по десять–дванадцять обличчям до стрільців – взводу солдатів Ваффен-СС, котрі розстрілювали їх із гвинтівок. Але, за словами учасників від армії та СС, цей метод був неефективним; не кожна жертва, яка падала до ями, була мертвою. Тож службовці зондеркоманди 4а (включно із Паулем Блобелем) та керівники 6-ї армії, а також суддя доктор Артур Нойманн та лікар Герхарт Паннінґ провели незаплановане зібрання. Було вирішено, що кожну жертву потрібно розстрілювати в голову, але згодом такий підхід також виявився неадекватним, адже був надто «брудним» – бризки мозку жертви попадали на ката[35].

Згідно з інформацією про цей розстріл із іншого джерела, два офіцери Вермахту, офіцер Люфтваффе та офіцери СС були спостерігачами, у той час як загони СД та поліції порядку стріляли із гвинтівок із відстані приблизно шести метрів по жертвах, які сиділи лицем до рову. Армійський лікар та офіційні особи СС перевірили, чи не залишилось у рові живих. Четверта частина розстріляних не загинули одразу, але страти тривали і напівмертвих жертв прикривали тілами розстріляних після них та землею. Пізніше того ж вечора СС-поліцаї

Офіцери СД страчують Мойше Когана (зліва) та Вольфа Кіпера на базарній площі в Житомирі, 7 серпня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Zydowski Instytut Historyczny Instytut Naukowo-Badawczy, № 17540).

Євреї, зігнані солдатами Вермахту та зіпо-СД у Житомирі, дивляться на страту Мойше Когана та Вольфа Кіпера на базарній площі, 7 серпня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, № 17549).

та високопосадовці армії зібралися знову, щоб обговорити те, яким чином необхідно здійснювати масові вбивства; принаймні хтось один поскаржився, що це було «нестерпним як для жертв, так і для членів розстрільних бригад»[36].

Співпрацю між армією та СД було знову продемонстровано в Житомирі, коли Блобель та армійські високопосадовці експериментували із патронами зі зміщеним центром як альтернативою розстрілам. У серпні 1941 р. старший лікар штабу 6-ї армії доктор Паннінґ звернувся до Блобеля зі спеціальним проханням. У той час коли 6-та армія розташовувалась у Житомирі (можливо, ще раніше, коли вона зупинилася в Луцьку), між зондеркомандою 4а та офіцерами-медиками армії розвинулись близькі стосунки. Блобель та дехто із його підлеглих отримували медичну допомогу у цих медиків. Їм давали заспокійливі ін'єкції після розстрілів. Паннінґ, який дізнався про захоплення німцями російських патронів «дум-дум», розслідував можливі поранення, що їх могли отримати німецькі солдати у разі застосування ворогом цієї нелегальної зброї. Для того, щоб визначити можливий вплив цієї зброї, Паннінґ вирішив перевірити дію цих боєприпасів на живих людях. Він попросив Блобеля дати йому деяку кількість «морських свинок». Вони

погодили використання військовополонених, можливо, євреїв, узятих загонами Блобеля із таборів[37].

Головний лікар штабу Паннінґ не мав офіційних повноважень наказати людям Блобеля провести смертельний експеримент, і все ж, Блобель погодився на нього. Експеримент давав можливість Блобелю наблизитись до мети «остаточного розв'язання» та зберегти «злагодженість» у стосунках із Вермахтом. Окрім цього, Блобель вибрав окремих бійців для цієї жахливої роботи з тим, щоб виховувати з них холоднокровних убивць, які потрібні були йому для здійснення Голокосту. Паннінґ, з іншого боку, діяв під прикриттям медичного дослідження. Місцева репутація Паннінґа як «дослідника» дійшла до Берліна кількома тижнями пізніше. 12 вересня Гельмут Джеймс фон Мольтке, експерт з міжнародного права Абверу, а згодом – центральна особа у групі опору, відомій під назвою «група Крейсау», написав своїй дружині про експерименти Паннінґа, наголошуючи, що цей інцидент був «вершиною звірств та збоченості і тут нічого не можна вдіяти»[38].

Співпраця Блобеля та Паннінґа відкриває кілька аспектів того, як відбувалося «остаточне розв'язання» за часів правління військової адміністрації. Зокрема, їх співпраця показує, як інтереси двох різних структур, які б в іншому випадку не перетнулись, об'єднались навколо Голокосту. На перший погляд, така співпраця між командиром загону вбивць та лікарем із прусської військової установи здається доволі дивною. Блобель був нацистом із великими зв'язками та запеклим антисемітом. Він був кар'єристом на службі СД, який вимагав від усіх своїх підлеглих забруднити руки в крові вбитих. Його начальники хвалили його за абсолютну відданість та надійність. Гіммлер відзначив Блобеля, давши йому завдання приховати сліди геноциду як начальнику цілком таємної зондеркоманди 1005. Блобель, який був відомий холеричними спалахами гніву, здобув вищу освіту в галузі архітектури в одному із найкращих навчальних закладів Німеччини. Іншими словами, він був не лише, як написано в його особовій справі, «вродженим криміналістом» «із безумовною відданістю, а й вмілим архітектором», «дуже схильним до практичної діяльності». Таким чином, Блобель цінував прагматичні рішення, і в цьому відношенні він мислив точно так, як і лікар штабу Паннінґ, який був директором Військового судово-медичного інституту при Військово-медичній академії в Берліні. Паннінґ належав до нового покоління медичних спеціалістів, які використовували свої дослідження в галузі судової медицини для роботи у державній машині «боротьби зі злочинністю». Не маючи жодних інституційних чи

юридичних обмежень, Блобель та Паннінґ могли спокійно «вдосконалювати» методи вбивства та проводити страшні експерименти над єврейськими «морськими свинками»[39].

Як видно на цих прикладах, бажання службовців на нижчих рівнях вдосконалювати нацистські методи масового знищення вилилося у співпрацю армії та СС-поліції, яка набирала різних форм[40]. У масових розстрілах, влаштованих після повішення Кіпера та Когана, а також в експериментах із дією патронів зі зміщеним центром на військовополонених есесівці та військові намагалися «відточити» методи вбивства та показали своє нелюдське прагнення досягти максимальної ефективності. У багатьох інших випадках співпраці на місцях СС-поліція та військові влаштовували садистські розваги. Наприклад, у Тульчині в серпні 1941 р. команда СС та місцева сільська комендатура змусили євреїв похилого віку та немічних зібратися на ринку. Їх примушували вставати і стрибати на одній нозі. В Хмільнику німці відрізали бороди старших євреїв і примушували їх онуків та інших юних євреїв їсти це волосся. А ще євреїв приводили на зруйновану фабрику з виготовлення скла і змушували босоніж танцювати на битому склі[41]. Окрім створення ідеально налагодженої системи розподілу праці для вчинення масових убивств, армія та СС ініціювали такі ось тортури, позбавляючи євреїв гідності в їх останні моменти життя[42].

Раціоналізація, узаконення або спротив масовим убивствам

Доказів того, що офіцери нижчих рангів армії та СС-поліції відкрито протистояли наказу вбивати євреїв, дуже небагато. Натомість, були особи типу Отто Раша – досвідченого вбивці та командира айнзацгрупи С, – які висловлювали стурбованість економічними результатами та політичними наслідками цієї політики. У рапорті про події 17 вересня 1941 р. він зробив деякі сміливі висновки щодо того, куди прямувала політика геноциду:

«Навіть якби існувала можливість негайного стовідсоткового знищення євреїв, ми б все одно не позбулися осередків політичної небезпеки. Роботу більшовизму підтримують євреї, росіяни, грузини, вірмени, поляки, латиші, українці; більшовицький апарат жодним чином не є ідентичним із єврейським населенням. При такому стані справ, мети політичної та поліцейської безпеки не буде досягнуто, якщо головне завдання – зруйнування комуністичного апарату – відійде на другий чи третій план на користь легшого з практичної точки зору завдання знищення євреїв. Зосередження на більшовицьких функціонерах позбавляє єврейство його

найбільшої сили, і таким чином, розв'язання єврейського питання дедалі більше перетворюється на питання організації.

У західній та центральній Україні єврейство майже цілковито збігається із класами міських робітників, ремісників та торговців. Якщо єврейську робочу силу повністю вигубити, то економічне відновлення промисловості України, а також розвиток міських адміністративних центрів буде майже неможливим.

Є лише одна можливість, яку німецька влада у Генеральному Губернаторстві вже довгий час ігнорує: вирішення єврейського питання через інтенсивну трудову експлуатацію євреїв. Це призведе до поступової ліквідації єврейства, що відповідатиме економічним умовам краю»[43].

У вересні 1941 р. бригадефюрер СС Раш (як і його колега в Білорусії, командир айнзацгрупи В Артур Небе) стояв на роздоріжжі своєї кар'єри у нацистській системі. Раш, котрий народився у Східній Пруссії 1891 р., все життя воював на східних кордонах Німеччини. Під час Першої світової війні він воював проти польських націоналістичних груп у складі 12-го полку охорони кордону. Після закінчення війни він продовжив боротьбу у складі корпусу фон Льовенфельда. Після здобуття наукового ступеня доктора права та політичної економії Раш вступив у націонал-соціалістичну партію у 1931 р., до СС – у 1933 р. та до СД – у 1936 р. Він зробив стрімку кар'єру в ієрархії СС-поліції, спочатку як начальник гестапо у Франкфурті-на-Майні, потім – як інспектор поліції безпеки Верхньої Австрії, а згодом – як начальник відділу СД у Празі. У польській кампанії з вересня по жовтень 1939 р. Раш служив командиром поліції безпеки, очоливши спеціальну айнзацгрупу, завданням якої було знищити польську та єврейську інтелігенцію[44]. Станом на 1941 р. він отримав звання бригадефюрера СС. За повоєнними свідченнями Раша, він сподівався, що після виконання свого обов'язку під час операції «Барбаросса» він осяде на хорошій посаді в Головному управлінні безпеки Райху в Берліні. Натомість, як він стверджував у Нюрнбергу, його відкликали до Берліна через конфлікт із Гіммлером та райхскомісаром України Еріхом Кохом. У жовтні 1941 р. його кар'єра в RSHA закінчилася. Несподівано Раша призначають керівником Континентальної нафтової компанії, де він працював до кінця війни. Причини такої раптової зміни його кар'єри залишаються незрозумілими.

Однак його критичні твердження, висловлені у рапорті, про який йшлося вище, відкривають новий аспект. Раш, якому в 1941 р. було п'ятдесят, тобто він був старшим за більшість офіцерів та начальників у СС-поліції, очевидно, почувався доволі впевненим на своїй посаді,

щоб критикувати державну політику. Водночас він ретельно виконував накази про вбивство якомога більшої кількості євреїв. Він дійсно чинив неабиякий тиск на своїх підлеглих, щоб змусити їх виконувати вимогу керівництва – брати зброю і вбивати. І все ж, виконуючи роль ключового виконавця у справі «остаточного розв'язання», Раш стверджував, що повне знищення євреїв не є найкращим способом викорінення більшовизму.

Підлеглий Раша штандартенфюрер СС Ервін Шульц, який був найстаршим із командувачів айнзацкомандами, також дещо неоднозначно ставився до питання вбивства євреїв. Шульц (1900 року народження) довго працював у поліції (поступив на службу у 1923 р.), а потім перейшов у розвідку та політичну поліцію, у 1935 р. Він ненавидів комунізм і вважав, що більшовизм був ділом рук євреїв. На початку серпня 1941 р. Раш тиснув на нього, щоб змусити вбивати більше жінок та дітей. Шульц стверджував після війни, що не хотів виконувати цей наказ, оскільки ця брудна справа згубно діяла на його підлеглих. Шульц надіслав листа Бруно Штрекенбаху, начальнику зіпо-СД, який керував відділом кадрів у Берліні, з вимогою відкликати його з фронту. Шульц поїхав із Житомира наприкінці серпня. Але цей вчинок не зашкодив його кар'єрі. Його вважали досить компетентним, щоб вже у листопаді 1941 р. доручити ведення навчального курсу для начальників гестапо та СД, яких відправляли за кордон. Його навчальний курс називався «Поведінка есесівця». 9 листопада 1941 р. Шульца підвищили до чину оберфюрера СС за «особливі заслуги в боях»[45].

Ані відвертий Раш, ані його менш видатні колеги не виступали проти геноциду з міркувань моралі. Навіть найгостріші критики політики Райху дотримувались прагматичної точки зору і застерігали лише від скороминущих економічних та політичних наслідків знищення єврейства. Люди на місцях, як-от Шульц чи навіть Гіммлер, помічали, що члени розстрільних бригад страждали від психологічних травм. Все ж Раш уголос сказав те, на що більшість закривали очі чи просто не хотіли говорити, а саме що євреїв, особливо жінок та дітей, жодним чином не можна було ототожнювати з більшовизмом. Як йому доводилося бачити, більшість із його колег бралися за «легше» завдання суцільного знищення єврейської спільноти, аніж намагалися взятися за заплутану справу викорінення більшовизму у багатоетнічному радянському суспільстві та державному апараті. Раш не був єдиним високим посадовцем СД, що виражав певної міри скептицизм щодо такого стану справ. Як і Ервін Шульц, командир айнзацгрупи В Артур Небе також висловлював стурбованість з приводу

цього питання, хоча за такі відкриті заяви його і не було покарано[46]. Такі, як Раш, Небе чи Шульц, можливо, таємно чи відкрито ставили таку політику під сумнів, але вони не зробили нічого, щоб сповільнити чи зупинити вбивства. Вже незабаром після висловлення своїх критичних зауважень у середині серпня Раш разом із колегами планував знищення євреїв Києва в Бабиному Яру[47].

Літом 1941 р. дедалі більше есесівців та іншого німецького персоналу на місцях усвідомили, що їх було призначено на роль виконавців або співучасників масових убивств. Вони адаптувалися до цієї ролі значною мірою шляхом передачі деяких «неприємних» завдань ненімцям та через «поліпшення» методики масових розстрілів, що в свою чергу дало їм можливість збільшувати масштаби вбивств. Кати із зондеркоманди 4а (такі як командир підрозділу Гайнріх Гун, який разом з українською міліцією брав участь у вбивстві дітей в Радомишлі) розповідали після війни, що під час ліквідації Житомирського гетто (майже через два тижні після акції в Радомишлі) жінкам дозволялося тримати своїх дітей на руках[48]. Гун та його колеги вважали такий підхід більш ефективним і навіть більш «гуманним». Таким чином, із кожною акцією вбивства місцеві керівники армії та СС-поліції розвивали свої методи геноциду і долали організаційні та психологічні конфлікти за повної підтримки своїх начальників. Навіть ті, хто виступав за більш економічно вигідний підхід, згідно з яким євреїв-робітників не варто було розстрілювати, не намагалися зупинити знищення жінок, дітей, людей похилого віку та фізично слабких. Ідея залишити деяких фізично міцних євреїв як робочу силу була прийнятною, бо вона базувалася на загальноприйнятому уявленні про те, що євреї все одно загинуть. Окрім більш ефективних способів розстрілу та примусової праці, інша стратегія нацистів у здійсненні Голокосту викристалізувалась улітку 1941 р.: переміщення євреїв у гетто.

Сприяння геноциду Гетто в Житомирі

Як видно з інструкцій щодо управління завойованою територією, які були сформульовані перед початком операції «Барбаросса», німецькі військові командири та керівники СС не планували створення гетто. У тиловій адміністрації району групи армій «Південь» фон Рока місцеві комендатури зосереджували свої дії на виконанні чотирьох завдань, що мали стосунок до єврейського питання: 1) конфіскація майна євреїв; 2) виділення євреїв з-поміж місцевого населення; 3) експлуатація праці євреїв; 4) реєстрація та ведення списків жителів-євреїв. На формування гетто в цьому офіційному списку завдань немає жодного натяку[49].

Дійсно, одна з небагатьох згадок про гетто перед початком «Барбаросси» з'явилася в меморандумі райхсміністра східних окупованих територій Альфреда Розенберґа, який порадив своєму заступнику по Україні, що «після традиційного усунення євреїв із усіх громадських посад, "єврейське питання" має бути вирішене рішучим чином через створення гетто або трудових батальйонів». Розенберґ, який у 1941 р. не задавав тон у справі розробки та впровадження антиєврейської політики, вважав, що в Україні необхідно було застосувати той самий спосіб знищення, що був застосований у Польщі, і що створення гетто мало відбутися у зонах відповідальності цивільної адміністрації, а не у військових зонах[50].

З точки зору нацистів, висока концентрація євреїв у головних містах регіону та у єврейських колгоспах, таких як Романово у Дзержинську, де налічувалось близько 1000 євреїв, взагалі сприяла німцям у швидкому знищенню усіх єврейських громад. Навіть у сільській місцевості євреї почувалися як у пастці, оточені вороже налаштованими сусідами. Як згадував Михайло Розенберґ – єврей, що пережив геноцид, – його друзі та родина намагалися втекти від нацистів, але на відкритих полях їм не вдалось знайти схованки і не вистачало транспортних засобів[51]. Родина Гойхер з-під Вінниці пішла на схід разом із радянською армією, але скоро німецька армія обігнала їх і загнала до школи разом з іншими євреями с. Іллінці[52].

Використання нацистами шкіл та інших випадкових об'єктів для утримання євреїв позначило важливу зміну у практиці їхньої ізоляції. Загалом, місцеве начальство зрозуміло, що формування гетто за польською моделлю не було ані необхідним, ані корисним. У перші тижні та місяці окупації високі чини як армії, так і СС-поліції вживали термін «гетто» здебільшого як пастку для того, щоб зібрати єврейське населення незадовго до його страти. Описуючи роботу СС у Житомирі, Раш відзначав, як умови проживання населення цікавим чином були пов'язані із долею євреїв. 25 вересня він відзвітував про те, що «процедура, яка застосовується проти євреїв, обов'язково різниться в окремих секторах відповідно до густоти їхнього проживання… У північному секторі значна кількість євреїв повернулися до сіл… [Для них немає ні їжі, ні притулку]… Таким чином небезпека спалаху епідемії надзвичайно зросла. Навіть з огляду на цю єдину причину ретельне очищення відповідних місць стало необхідністю». В Радомишлі СД зігнали докупи євреїв з навколишніх територій у приміщення старої школи; вони почали вмирати з голоду та через хвороби. Відповідно до «офіційного» пояснення командувача айнзацгрупи С, якщо взяти до уваги дуже погані умови

та те, що німці не могли забезпечити утримуваних харчами, 1668 євреїв, таким чином, були знищені зондеркомандою 4а та українською міліцією. У цьому та інших цілком таємних рапортах СД, Раш пояснював, що велика концентрація євреїв призводила до проблем із санітарією та до епідемій, тож це населення «необхідно було» знищити. Це було формальною підставою для Раша, щоб знищувати цілі громади. Німці ізольовували євреїв без будь-яких засобів гігієни чи харчів до моменту, коли можна було влаштувати масовий розстріл[53].

Водій генерального комісара Клемма ділився спостереженнями під час поїздок протягом 1941 та 1942 рр. Він згадував, що в Житомирі не було закритих гетто, подібно до тих, що можна було бачити в Кракові та Варшаві[54]. Польська «модель», яка була для нацистів точкою опори, мала деякі історично знайомі риси, такі як певний рівень незалежності єврейського життя, що відображалося в існуванні єврейської ради, єврейської поліції, соціокультурних закладів, економічної діяльності і відносно не пошкоджених помешкань. З кінця літа та впродовж осені 1941 р. нацисти уникали формування єврейських гетто чи то через відсутність ресурсів для їх створення, чи то через те, що зрозуміли, що геноцид робить гетто «непотрібними структурами». Командир тилового району групи армій «Південь» Карл фон Рок наказав наприкінці серпня 1941 р. створювати гетто у густо заселених євреями районах лише за потреби або принаймні у разі його «корисності»[55]. У своїх вказівках стосовно управління регіоном, Кох зазначив, що у селах з єврейським населенням менше ніж 200 осіб не потрібно створювати гетто[56]. У селі Бар на Поділлі, 50 відсотків населення якого складали євреї, термін «гетто» було вжито у публічному наказі євреям зібратися разом, але гетто сформоване не було. 15 грудня місцева українська адміністрація наказала євреям Бара прибути до трьох приміщень протягом 5 днів. Із трьох об'єктів, в одному проживали лиш ремісники, а в інших двох було розміщено престарілих, жінок, дітей, які вважалися непотрібними, а отже, були знищені[57].

Як і в інших місцях, у с. Вороновиця Немирівського району гетто також не було створено. Німці зібрали 900 чоловіків, жінок та дітей єврейської національності, потім 25 євреїв відокремили для праці, а всіх інших розмістили у покинутій будівлі на день чи два – на час приготування місця страти. 10 листопада 1941 р. айнзацкоманда 5 привела 875 євреїв до рову і розстріляла їх там[58].

У Черняхові єврейські родини було запаковано у товарний вагон незадовго до розстрілу. У Вінниці набагато більше за чисельністю єврейське населення було зосереджене на розбомбленій фабриці. У Бердичеві гетто

існувало менше місяця. Єврейські робітники та їхні родини, що пережили погроми періоду вересня–жовтня, були ув'язнені у кармелітському монастирі, де їх катували та вбивали; кілька сотень тих, хто вижив, перевели у трудовий табір[59]. А в Козятині німці поселили євреїв у бараках, а після знищення євреїв перетворили ці бараки на «освітній табір для працівників».

Тож, замість того, щоб поселити їх у гетто, євреїв по містечках та селах регіону зганяли до комор, шкіл та товарних вагонів або до інших закритих територій на короткий період, у той час як СС, військові та цивільні керівники визначали, скільки потрібно буде їхніх людей для виконання розстрілів, обирали місце страти, забезпечували вантажний транспорт до місця і готували рови[60]. Керівники армії та СС-поліції концентрували євреїв у таборах та інших зонах з метою створення згубних умов життя для останніх, а також щоб ізолювати і, таким чином, послабити єврейське населення, краще організовувати населення для примусової праці і забезпечити німецький персонал кращими житловими умовами. Все ж, усі ці короткострокові заходи вживались із повним розумінням того, що усе єврейське населення було нічого не вартим, що пояснює масову смертність, що часто мала місце під час переселення.

У селах, де кількість євреїв серед жителів не перевищувала 200 осіб, командири армії та СС-поліції знаходили альтернативні методи контролю. Вони вдавалися до серії заходів, спрямованих проти євреїв, котрі у своїй сукупності становили, словами Шмуеля Спектора, «переміщення в гетто де факто». Після реєстрації населення місцева сільська комендатура наказувала євреям перебиратися із центральних вулиць на окраїни. Євреям не можна було переселитися на іншу адресу або покинути село без дозволу. Їм заборонялося знаходитись на вулиці, окрім випадків, коли вони йшли на роботи або назад. На відміну від усіх інших місцевих жителів, євреям заборонялось перебувати на ринку протягом більшої частини дня. Вони повинні були реєструвати своє майно, рід своєї діяльності та фінансові засоби. Їх примушували носити білу зірку Давида або пов'язку на руці як помітну, принизливу ознаку їхнього статусу парії, що ще більше відокремлювало їх від українців. Такі обмеження у поєднанні зі спонтанними актами насильства проти євреїв з боку німців створили загрозливу для життя атмосферу, яка взагалі відбила у євреїв бажання виходити зі своїх домівок[61].

За межами України переселення у гетто як елемент геноциду також застосовувалися до західноєвропейського єврейства. В гетто Лодзі, Риги та Мінська, наприклад, переселені євреї жили недовго перед тим, як були розстріляні чи отруєні газом. Кох та головнокомандувач СС та поліції Ганс-Адольф

Прюцманн (наступник Єкельна) розглядав Україну як можливе місце для переміщення євреїв Європи. У спільному меморандумі від 12 січня 1942 р. Кох та Прюцманн проголосили, що практика заснування гетто все ще не була визначена, але вони наказали регіональним комісарам та СС-поліції ідентифікувати можливі місця для гетто біля залізниць, куди можна було б переселити євреїв із Райху[62]. Як виявилось, євреїв із Райху до України не депортували, але меморандум Коха–Прюцманна свідчить, що станом на кінець 1941 або початок 1942 р. гетто в Україні та скрізь у східній Європі були перетворені на щось нечуване у довгій історії європейського антисемітизму. За нацистів гетто стали транзитними центрами та місцями утримання, що сприяли масовим убивствам[63].

1941 рік позначився об'єднаною атакою СС та військових на євреїв, які знаходилися у зоні досяжності вздовж основних транзитних шляхів у великих містах регіону. Станом на серпень, чисельність сил СС та СД навколо Житомира, Бердичева та Вінниці під командуванням головнокомандувача СС-поліції та армії становила 8000 чоловік. У це число не входять тисячі службовців польової жандармерії, військової таємної польової поліції та української міліції, а також снайперів та піхотинців регулярних військ, які також залучалися до антиєврейських акцій[64].

У Житомирі та сусідньому Черняхівському районі службовці СД повідомили про кілька випадків опору євреїв. Євреї напали на українську міліцію і забезпечили підпільне функціонування цеху з виготовлення фальшивих посвідчень[65]. Біля Новограда-Волинського група приблизно з п'яти єврейських чоловіків та жінок змогла втекти від облави та розстрілів і пізніше вступила до радянського партизанського загону, вчиняючи диверсії та напади на німецьку адміністрацію. Євреї також приєдналися до комуністичного руху опору у Вінниці. Проте сміливі акти опору з боку євреїв не змогли зрівнятися із величезною силою німецьких та ненімецьких антиєврейських сил. Таким чином, у серпні та вересні відбулася концентрація німецьких підрозділів, що створило можливість – чи, як вважали деякі офіційні особи Німеччини, «сприятливі умови» – для проведення широкомасштабних акцій-убивств проти усіх єврейських громад.

Міжетнічні відносини та Голокост

Українці, етнічні німці та євреї

Більшість українців намагалися забезпечити власне існування, яке, з точки зору українських селян, було під постійною загорозою з боку зовнішніх сил. Проте серед тисяч українців, які працювали в німецькій адміністрації – тобто голови міст, керівники колгоспів, поштові працівники, посильні та

діловоди, була меншість, але впливова меншість, яка полювала на євреїв та ставилася до них брутально. Це була українська поліція. Як стверджує історик Іван-Павло Химка у своїй нещодавній праці на тему участі українців у Голокості, «у нормальних історичних ситуаціях активні садисти були б витіснені на маргінеси суспільства як кримінальні елементи, а приховані – не стали б активними… Але в період нацистської окупації України кримінал у суспільстві перейшов із статусу маргінального у статус центральний і особи зі схильністю грабувати, відбирати чуже та вбивати не загубилися серед суспільства, а радше очолили його»[66]. У той час як німці не терпіли порушення законів з боку українців, вони намагалися зробити із деяких кримінальних елементів слухняних поліцаїв і брали їх на вишкіл.

Не дивним є той факт, що найчіткішу вказівку на роль українців у «остаточному розв'язанні» можна знайти у записах німців про загони допоміжної поліції. Гіммлер усвідомлював, що заплановані заходи з підтримання безпеки перевищували спроможність німецьких сил на місцях, тому в одному зі своїх перших декретів на посту командувача СС та поліції на сході він виклав план прийняття на роботу ненімецьких помічників-шуцманів.[67]. Згідно із наказом Гіммлера від липня 1941 р., цих колаборантів обирали із місцевої міліції, що виникла у ході військової окупації, а також на основі перевірки деяких расових груп серед військовополонених, передусім етнічних німців, а потім українців[68].

Німецькі військові командири та офіцери підрозділів СД використовували цих українців (та етнічних німців) у ряді так званих завдань з безпеки, включаючи ідентифікацію євреїв серед місцевого населення та подальші антиєврейські заходи. Наприклад у с. Шипків, розташованому на південь від Вінниці на румунському кордоні (ріка Буг), найпершим наказом, виданим командиром української народної міліції (котрий носив націоналістичний тризуб на уніформі), був наказ про те, що всі євреї віком старше сімнадцяти років повинні носити білу зірку. Примушування євреїв носити білу зірку було одним із заходів у рамках переслідувань, визначених німецькими вказівками для сільських комендатур, що надійшли із Берліна[69].

Хоча німецькі керівники знайшли достатню кількість бажаючих серед українців для здійснення антиєврейських заходів, погроми не були поширеним явищем у житомирському регіоні, на розчарування керівників СД. Згідно із рапортами айнзацгрупи С за період із серпня по початок вересня 1941 р., «майже ніде не можна було схилити населення

до активних дій проти євреїв»[70]. Для того, щоб залучити людей до акцій проти євреїв, євреїв спершу вели через місто і службовців української міліції призначали на проведення страти. Таким чином керівники айнзацкоманд та зондеркоманд придумували способи провокування погромів, а українська міліція допомагала німцям пробуджувати насилля шляхом публічного схоплення, побиття і навіть убивства євреїв. Розповіді євреїв, які пережили Голокост, та сучасні повідомлення збігаються у тому, що навіть коли погроми траплялися в краї, вони спалахували вже після того, як німецька армія та СС прибували у відповідну місцевість. В Білопіллі, біля залізничного вузла Козятина, як згадує єврейка Ніна Борисівна Глоцман, яка вижила, але втратила батька, якого українці забили до смерті під час погрому, акції почалися на початку вересня, тобто через місяць після того, як німецька армія прибула туди[71]. У селі поблизу Житомира службовці зондеркоманди 4а знайшли понівечені рештки українців та інших, кого ймовірно вбили під час відступу радянської влади; німецька поліція публічно звинуватила місцевих євреїв у цих звірствах, спровокувавши погром, після якого відбулася німецька акція масових розстрілів[72]. У село поблизу Чуднова, як згадує інша єврейка Галина Юхимівна Пекерман, німці прибули наприкінці липня і призначили місцевих українців для вбивства спершу єврейських дітей села, а потім усіх інших євреїв (близько 800 осіб), яких розстріляли в місцевому парку[73]. Загалом, німецькі посадові особи провокували погроми, але вони не бажали бруднити власні руки в крові, оскільки місцева міліція (українська та з етнічних німців), антисеміти та грабіжники були готові в цьому прислужитись[74].

Більшість українців неприхильно ставились до цих колаборантів через їхню надмірну жорстокість. Поряд із нацистською поліцією в охайній уніформі, яку вважали «культурною», обдерті бандити у багатьох випадках становили більшу небезпеку для місцевого населення; вони могли виявляти євреїв і вчинити особисту розправу. У деяких випадках німці були свідками того, що українська міліція діяла всупереч їхнім інтересам[75]. У місті Житомир у 1941 р. німці повісили росіянина на ім'я Брюханов, тому що його садистські напади на євреїв та інших цивільних осіб не можна було контролювати. Німцям була потрібна допомога від корінних жителів, але вони також очікували послуху та контрольованого рівня насилля. Гайдріх, Розенберґ та інші нацистські провідники давали настанови своїм підлеглим на місці дозволяти і навіть провокувати погроми, але вбивства, наголошували вони, не повинні переростати у соціальний хаос, який німці асоціювали із «менш цивілізованими»

українцями. Застосовуючи усі доступні їм ресурси, німецькі керівники в Житомирі здійснювали роботу у напрямку «остаточного розв'язання» в атмосфері раціональності і з постійною увагою до порядку та ефективності в усьому.

Місцева поліція та цивільні комісари покладалися на допомогу українців мало не в кожному кроці до «остаточного розв'язання», аж до моменту страти. Їм потрібні були місцеві для виявлення єврейського населення, для розповсюдження наручних пов'язок, для збору спеціальних податків з євреїв, а також для того, щоб ходити від хати до хати, арештовувати євреїв, охороняти їх, вести на страту та бити кожного, хто намагався чинити опір[76].

Кілька тисяч українців у німецькій адміністрації Житомира (в основному в поліції) вдавалися до заходів проти євреїв під пильним наглядом німецьких начальників. Були також і випадки, коли українці, які працювали або не працювали в адміністрації, приходили добровільно до німців і видавали євреїв. Після літа 1941 р. вже ні в кого не було сумнівів, що чекає на євреїв. За словами багатьох євреїв Житомира, що пережили окупаційний період, на кожного українця, який допомагав євреєві, знаходилось набагато більше таких, хто доносив німцям. Ніна Глоцман та її молодший брат пережили Голокост, постійно ховаючись у різних місцях. Пані Глоцман згадувала після війни:

Моя мама, мій молодший брат та я змогли втекти із поховальних ровів. Ми ховалися у невеличкому селі поблизу нашого рідного міста, доки нас не впізнав поліцай. Він відвів нас у Козятин, оскільки у Білопіллі не було німецьких розстрільних загонів. Нам довелося бути в гетто, рубаючи дрова, чистячи вбиральні. Коли гетто було ліквідоване, ми зуміли втекти до Бердичева, де переховувались ще з однією єврейською родиною. Але там було небезпечно, тому ви втекли в Ружин і сховались у коморі. Через деякий час ми почули постріли, тому знову втекли, цього разу до маленького села Сестрінка. Це був початок 1943 року. Один чоловік на ім'я Семен Ткачук переховував нас протягом двох місяців; він був сам, бо його сина-партизана повісили за місяць до того, як ми прийшли туди. Але хтось у селі зрадив нас. Маму арештували і вбили. Семен допоміг мені та молодшому братові втекти із села. Пізніше ми знайшли покинену хату. Ми з братом знайшли роботу. Одного дня, коли я працювала на цукровому заводі, прийшли німці, а їхньою перекладачкою виявилася моя колишня однокласниця. Вона впізнала мене і відразу ж видала німцям. З допомогою одного заводського інженера, я втекла через запасний вихід[77].

Ніну Глоцман спершу зрадив місцевий поліцай, який не був німцем; її врятував засмучений, можливо, повний бажання відплати батько, сина якого жорстоко вбили нацисти; потім її знову видала поліції колишня однокласниця. Глоцман та її молодший брат були на волосину від смерті кілька разів, і їх життя значною мірою було в руках місцевих неєвреїв. Її особиста одіссея може пояснити, чому купка євреїв, що змогли врятуватися від німецьких облав 1941 року, так і не зуміли дожити до кінця окупаційного періоду; дуже часто особистий вибір неєврея, який також жив в екстремальних, загрозливих для життя обставинах, визначав шанси єврея на виживання. Німці не були схильні писати докладні звіти про неєвреїв, які допомагали євреям. Натомість німецькі високопосадовці житомирського регіону, які, можливо, шукали якоїсь ідеологічної підтримки у місцевого населення, рапортували, що й етнічні німці, і українці ганьбили євреїв, називаючи їх сатанинськими агентами. Після кривавої розправи над євреями Хмільника, як відзначали німецькі спостерігачі, українці пішли на церковну службу, щоб подякувати Богові за усунення євреїв. Наскільки б не домінував антисемітизм, проте існували додаткові мотиви, що штовхали українців та інших місцевих на напади або зраду своїх євреїв-сусідів[78].

Один випадок показує, яку роль відігравали міжетнічні чвари у запровадженні політики антисемітизму нацистів у Житомирі. У грудні 1941 р. СД та цивільна адміністрація розпочали формально розбудовувати українську поліцію на основі існуючих підрозділів міліції та новоприйнятих осіб. У процесі німці звільнили багатьох міліціонерів, які, на їхню думку, не відповідали вимогам служби або були пов'язані із українським націоналістичним рухом і становили загрозу німецькому правлінню. Одним із українських міліціонерів, який втратив роботу в цей час, був Марко Ковальський. Ковальський не був активістом українського націоналістичного руху, тож його явно звільнили через інші причини, які є не зовсім зрозумілими. У будь-якому разі, Ковальський не був задоволений і відразу пішов до місцевого СД, щоб донести на своїх колишніх колег. Спершу Ковальський заявив, що дружина українця-судді Керша, який вів допити, була єврейкою і користувалася підробленим посвідченням особи. Він вказав на українських націоналістів в адміністрації і розповів про українських поліцаїв, які таємно продали захоплене єврейське майно, зокрема, шкіряний плащ вартістю 3000 рублів. СД провело розслідування його заяви, допитавши службовців поліції, а також друзів та сусідів обвинувачених. Один із українських свідків засвідчив, що суддя Керш допоміг євреєві на прізвище

Фацштайн і організував його звільнення з-під варти. Свідок люб'язно надав адресу зазначеного єврея: вул. Дмитрія, 7. Окрім цього, заявляв цей свідок, українець-ад'ютант Керша (на прізвище Шерей) найняв на службу у міліцію єврея-кравця на підставі підробленого посвідчення особи[79]. Інший незадоволений колишній працівник міліції також свідчив, що начальник відділу української поліції етнічний німець Александр Кулицький приховував, що в нього на службі є євреї. Як заявив свідок, Кулицький звільнив українців із міліції та замінив їх «комуністами та євреями».

Після допитів зіпо-СД арештувало українського суддю Шерея, етнічного німця Кулицького, який обіймав посаду начальника відділу поліції, та їхніх «єврейських конспіраторів-спільників»[80]. У розпачливих проханнях, звернених до німців, Шерей стверджував, що він вірно виконував їхні накази щодо «очищення Житомира від брудних елементів». Але СД не звільнило ані Шерея, ані арештованих євреїв. З усіх тих, хто потрапив під розслідування, лише етнічний німець Кулицький був помилуваний і продовжив працювати окружним начальником поліції в Житомирі[81].

Цей інцидент показує, як українці та етнічні німці використовували ідеологічний антисемітизм окупаційної адміністрації та свої власні мотиви, щоб сподобатися нацистам, покращити своє становище та поквитатися з ворогами. Українці та етнічні німці боролися за посади у нацистській адміністрації, і вони доволі швидко збагнули, як грати «єврейською картою» у цій смертельній грі. Ця подія також виявляє, що деякі українці та етнічні німці в адміністрації робили неуспішні спроби допомогти євреям.

Незалежно від того, чи були спроби подати руку допомоги євреям альтруїстичними чи ні, їх майже завжди саботували ті, хто прагнув скористатися нацистською системою у власних цілях, боявся покарання або ж просто був антисемітом. Чи у цих співучасників у Голокості є щось спільне? Чи можна виокремити одну окрему політичну, соціальну або етнічну групу? Ніна Глоцман звинувачувала садистів-українців та етнічних німців як колаборантів в «остаточному розв'язанні»[82]. Радянська історіографія та деякі єврейські дослідження про Голокост звинувачували українських націоналістів як передову групу населення, що співпрацювало з німцями[83]. Українські націоналісти дійсно потрапили у німецьку адміністрацію, але чи були вони найчисельнішими нацистськими колаборантами серед місцевого населення, які переслідували і вбивали євреїв?

Обидві частини Організації українських націоналістів не цуралися антисемітизму, і їхня концепція української держави не була багатоетнічною. У квітні 1941 р. Другий Великий збір ОУН Бандери у Кракові прийняв резолюцію про боротьбу проти євреїв, котрих він затаврував як «авангард московського імперіалізму в Україні». Місяць по тому, коли провідники ОУН Бандери тренували похідні групи перед початком операції «Барбаросса», вони підготували вказівки на сімдесяти сторінках під назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». Згідно з твердженнями науковців Карела Беркгофа та Марка Царинника, в цьому документі ОУН(б) йдеться, що «в час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму».

У вказівках також зазначається, що основною опорою радянської влади в Україні є поляки римо-католицького обряду та московіти, а також євреї, яких було засуджено «індивідуально, і як національну групу». Відповідно до передвоєнних вказівок ОУН(б), цих ворогів потрібно «знешкодити коли в Україні встановлюватиметься новий революційний порядок». У майбутній Україні асимільовані євреї були також небажаними[84]. У липні 1941 р. глава новопроголошеної української держави Ярослав Стецько писав у своїй автобіографії: «Я… вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, яка властиво …мала Україну в неволі, тим не менше доцінюю належно …шкідливу і ворожу ролю жидів, що помагають Москві закріпощювати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільності перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства… виключаючи їх асиміляції та тому подібне»[85].

Написане Стецьком та недавно відкриті документи українських націоналістів, що мають стосунок до руху Бандери, демонструють, що лідери ОУН(б) підтримували антиєврейські акції. Все ж, вони також поділяли з німцями увагу до соціального порядку, застерігаючи від спалахів некерованих погромів. Таким чином, нацистські провідники припускали, що українці розпочнуть погроми, але українські націоналістичні активісти, котрі потрапили до сільських адміністрацій, давали настанови своїм прибічникам уникати неорганізованих убивств євреїв.

Оскільки німці керували Голокостом, зустрічаючи незначний або жодного опору з боку місцевого неєврейського населення, то потреба у тому, щоб українські націоналісти вели антисемітську пропаганду, була дуже невеликою. Для них було досить антиросійської пропаганди. Ще з XIX століття євреї України мали тенденцію до зближення радше із російською, ніж з українською культурою; тож, з місцевої точки зору, євреї

вступили в альянс із «ворожим» табором росіян, московитів-гнобителів. Таким чином, у 1941 р. ОУН розглядала єврейську та польську загрозу як складову більшовицької загрози з центром у Росії[86].

Проте вражає те, що члени похідних груп Бандери на Житомирщині коментували розстріли мирного єврейського населення у своїх звітах дуже рідко, також вони не вказували те, що місцеві націоналісти підбурювали людей на вчинення погромів. Один із агентів Бандери лише мимохіть зазначив, що «в неділю, 8 вересня, усіх євреїв Мирополя було розстріляно». У розповідях націоналістів про життя в селах Житомирської області в 1941 р. не було критики злочинів, вчинених під проводом німців проти євреїв, принаймні жодної критики від самих націоналістів і жодної критики, яку б націоналісти спостерігали від інших[87]. Навіть якщо і не було прямої підтримки цих злодіянь, переважала, напевне, загальна байдужість по відношенню до них.

У період окупації Житомирщини СС та армією у 1941 р. вижили євреї, що переховувались, чию місцевість ще не «очистили», або ті, хто був переведений у гетто та взятий на примусові роботи. Поблизу Вінниці гетто у Хмільнику, яке проіснувало довше за інші, налічувало 3000 євреїв; це були залишки, що вижили після вбивства приблизно 6 тисяч євреїв 9 січня 1942 р.[88] Найбільша кількість людей вижила у Вінниці. Близько 5000 робочих-євреїв та їхні родини були закріплені за швейною фабрикою та на будівельних роботах. Особи, чиїми містами й селами пройшлися облавами загони вбивць і які зуміли втекти від «концентрації», блукали сільською місцевістю, переховуючись у коморах та сараях[89]. Коли до Житомира прибули комісари Розенберґа, у місті залишалось живими менше ста євреїв; німецькі високопосадовці в поліції, армії та цивільній адміністрації найняли їх працювати друкарями, шевцями, кравцями та теслями[90]. У більш віддалених селах, яких німецькі команди, військові та сили безпеки не могли досягнути в 1941 р., сільські німецькі жандармерії, українці та етнічні німці у складі поліції, а також різні організації не в складі СС впроваджували політику геноциду під керівництвом комісарів.

Гітлер бажав швидкого переходу від військової до цивільної адміністрації на нових окупованих землях. Коли лінія німецько-радянського фронту проходила на відстані 100 миль від Житомира, він наказав 20 серпня 1941 р. передати західну частину України, включаючи частину житомирського регіону, під юрисдикцію цивільного уряду починаючи вже з 1 вересня 1941 р.[91] Злива декретів дала поштовх початку процесу передачі. Було створено штаб головнокомандувача Вермахту як вищої

військової влади над цивільними зонами окупованих територій. Роль Ґьорінґа як керівника чотирирічного плану була розширена на питання економіки усього окупованого сходу. Станом на жовтень 1941 р. 6-та й 17-та армії разом із підрозділами айнзацгрупи С та апаратом тилового району армії генерала фон Рока дійшли до Дніпра і перейшли його. Під командуванням Карла Кіцінґера військова окупація у житомирському регіоні забезпечувала реквізицію харчів та одягу для армії, транспортування військ на фронт, відбувалось управління військовими шпиталями, борделями, польовими та міськими командними постами і приблизно сімнадцятьма таборами для військовополонених, розкиданих по усій Житомирщині та сусідньому комісаріаті Волинь[92]. Виконавці чотирирічного плану Ґьорінґа та штаб генерального квартирмейстера мали мережу начальників у сфері сільського господарства та економічних загонів для забезпечення експлуатації ресурсів України». Все ж, Вермахт та СС-поліція поступилися контролем над регіоном на користь нової касти цивільних правителів, відомих як «комісари.

Розділ 5 Генеральний комісаріат Житомир, 1942–1943 рр.

Що стосується східних територій... Я хочу, щоб із Берліна надходили лише загальні вказівки; вирішення щоденних питань можна спокійно передати у відання відповідних регіональних комісарів.

Адольф Гітлер, 22 липня 1942 р.

Хоча війна Німеччини проти Радянського Союзу давно була в думках та планах нацистської верхівки, мине досить багато часу від початку кампанії, поки Гітлер збере засідання, щоб вирішити, хто буде керувати завойованими територіями, визначити відповідну адміністративну структуру та її рамки і встановити офіційну термінологію щодо окупованих територій і їхніх керівників.

16 липня 1941 р. Гітлер викликав до своєї штаб-квартири Альфреда Розенберґа, Гайнріха Ламмерса, Вільгельма Кайтеля, Германа Ґьорінґа та Мартіна Борманна. Насамперед він нагадав своїм найвищим посадовцям про те, що плани нацистської партії щодо сходу мають зберігатися в таємниці; за його словами, «ми не повинні відкривати свої цілі світові; натомість, головне, що ми самі знаємо, чого хочемо». Далі Гітлер говорив про те, що для зовнішнього спостерігача все повинно виглядати так, ніби Німеччина була змушена звільнити територію з метою встановлення миру та безпеки. За поясненням Гітлера, завоювання цих територій Німеччиною було зроблене в інтересах їхніх жителів. Як тільки буде здобуто владу над територією, плани нацистів можна буде впроваджувати в життя без будь-якої необхідності надавати «непотрібні» пояснення світові. Потім Гітлер різко додав: «Незважаючи ні на що, ми вдамося до усіх необхідних заходів – розстрілів, переселення і таке інше – і можемо так вчинити, в будь-якому разі»[1].

Підкоривши собі Європу, яка, здавалось, розпадалася на шматки, Гітлер детально розробляв свою таємну стратегію контролю те германізації великих територій, що опинилися під домінуванням нацистів (включаючи плани щодо спільників Німеччини в Словаччині, Угорщині та Румунії). Дійсно важливим було, як він зазначив, «розділити величезний [радянський] торт на шматки, яким можна дати раду, щоб, таким чином, ми, по-перше, управляли у ньому, по-друге, керували ним і, по-третє, експлуатували його». Щодо України, то Гітлер наказав повністю очистити Крим від чужих елементів і заселити його

німцями. Так само і стара австрійська територія Галичини мала стати територією Райху.

Гітлер торкнувся однієї зі своїх улюблених тем – правління Британії в Індії. Він просив своїх обраних навчитись від Англії, брати приклад з відносин британців із індійськими магараджами. Він схвалював «постійне слідування одній політиці, одній цілі», притаманне англійцям. У цьому відношенні він закликав своїх замісників зосереджуватися на своїх таємних довгострокових цілях на сході, і не плутатись в точках зору інших, включаючи і місцевих лідерів. «Нові завойовані східні території, – проголосив Гітлер, – ми повинні перетворити на сад едемський; вони [східні території] є життєво важливими для нас; [віддалені] колонії, з іншого боку, відіграють тільки другорядну роль».

У ході дискусії з приводу призначення райхскомісара для України Розенберґ висунув кандидатуру Фріца Заукеля; проте Ґьорінґ наполягав на тому, що Еріх Кох підходить на цю посаду більше. Він стверджував, що Кох мав усі можливості для того, щоб експлуатувати територію в економічних цілях, і виявляв найвищу ініціативність та найкращий досвід для виконання такої роботи. Іншими словами, Кох був би найбільш безжальним та найменш співчутливим по відношенню до українців, які бажали мати автономію. Будучи відносно проукраїнським у своїх поглядах та відчуваючи, що сильний Кох підірве його авторитет, Розенберґ заперечував проти призначення Коха, але програв у цьому протистоянні. Фюрер запевнив, що «найважливішим регіоном у наступні три роки, без сумнівів, буде Україна. Тож буде найкраще, якщо туди призначити Коха»[2].

Останньою темою, яка обговорювалася на засіданні, були питання безпеки. Гітлер запевнив своїх ставлеників, що у разі вибуху повстання на нових територіях Ґьорінґ завжди міг залучити свої повітряні сили і закидати територію бомбами. Але навіть цього могло бути недостатньо. Тому він аргументував: «велику за розміром територію, звісно ж, потрібно заспокоїти якомога швидше; і найкращим способом це зробити було б з*астрелити кожного, хто навіть подивиться скоса*». Фельдмаршал Кайтель додав: «Місцеві мешканці повинні будуть знати, що кожного, хто не працює, розстріляють, і за будь-яке порушення вони підлягають арешту»[3]. Наступного дня після цього засідання Гітлер видав два декрети: один – стосовно адміністрації на сході під керівництвом Альфреда Розенберґа, якого було призначено міністром окупованих східних територій; а інший стосувався роботи

поліції задля безпеки на окупованому сході, яку було покладено на райхсфюрера СС та шефа поліції Гайнріха Гіммлера[4].

Наскільки далеким було це обговорення від подій, що відбувались на місці? З позиції місцевих командирів, у Житомирі існувало спільне розуміння того, що робити з єврейським населенням та радянською інтелігенцією. Проте існувала неясність щодо того, як бути із рештою населення. У найкоротший період експлуатація ресурсів та людей регіону в колоніальному стилі для потреб економіки Німеччини здавалась правильною поки йшла війна, але залишалося незрозумілим, яким чином така практика з часом могла привести до створення «едемського саду». Доки Німеччина продовжувала розширяти свої території, збільшувати населення та зміцнювати економіку, послідовникам Гітлера було неважливо, що його утопічні мрії про ідеальне існування арійців в Європі були в корені нераціональними, туманними та злочинними. Натомість вони вигадували раціональні системи та процедури для експлуатації нової нацистської імперії та знищення будь-яких видимих загроз або перепон їхній гегемонії.

Декрети, якими встановлено правління нацистів в Україні, не визначали нічого конкретного, крім імен тих, кому доручалося керувати. Фаворити Гітлера мали визначати, як функціонуватимуть їхні установи, і від початку та до кінця вони йшли власними шляхами у цьому питанні. Гіммлер та Розенберґ почали створювати структуру своїх служб ще до завоювання: Розенберґ планував широкий бюрократичний апарат із адміністративних комісарів, працівників статистичних відділів, спеціалістів із числа слов'ян та створення місцевих комітетів – грандіозний план, що ніколи не здійснився. Гіммлер та Гайдріх почали із добору персоналу у рамках менш складної ієрархії, який складався із старшин СС та поліції і спеціальних груп, які пізніше розрослися у велику мережу органів СС, мобільної поліції порядку та стаціонарних жандармерій, яким допомагали батальйони української, литовської та латиської поліції. Тим часом план Ґьорінґа щодо контролю над економікою східних територій за допомогою технічних інспекторів, комерсантів та керівників у галузі сільського господарства представляв лише одну із кількох конкуруючих організацій, що виснажували економічні ресурси України; серед інших були міністерство у справах харчової промисловості та сільського господарства, відділ армії у справах озброєння, а також приватні інтереси різних осіб.

Усі ці установи співіснували незалежно одна від одної і їхні представники на місцях діяли у рамках структури, що постійно змінювалась.

Оскільки лідери-нацисти та їхні підопічні вірили у постійну присутність німців на сході, якщо не у тисячолітнє панування Райху на цій території, щоденна реальність правління на завойованій землі та над її народами була не просто організаційним питанням, як і передбачав Гітлер. Адміністративний апарат із бюрократичними установами був нестабільним, а у багатьох випадках мав риси самознищення. Затяжна війна означала, що керівники нижчого рівня жили під постійною загрозою мобілізації на фронт. Навіть у вищих ешелонах влади нацистського офіційного апарату тривале перебування на посаді ніколи не було гарантованим через автократичну владу Гітлера та натиск зростаючої імперії СС-поліції під керівництвом Гіммлера. Атмосфера нестабільності у місцевій адміністрації погіршувалася ще й у зв'язку із різнорідністю контингенту керівників, яким були дані значні владні повноваження на своїх землях, а також доручення проводити найбільш злочинну колонізацію в історії Європи.

Згідно з позицією Гітлера, його «намісники» контролювали усі повсякденні справи – від вирішення практичних питань до аналізу політичних наслідків. Розенберґ повторив концепцію Гітлера про колоніальне правління, коли писав, що окружний комісар очолює місцеву адміністрацію і «таким чином, в ньому зосереджується повнота усієї адміністрації»[5]. Вказівки з Берліна були загальними, тож нижчі рівні влади повинні були розробляти свої методи для швидкого та ефективного виконання. Тож, коли йшлося про реалізацію цілей нацистів, місцеве керівництво повинно було самостійно знаходити найкращий спосіб виконання вимог начальства, використовуючи усі наявні можливості. З огляду на це, комісари могли вирішувати, чи співпрацювати, чи конкурувати із різноманітними німецькими службами у своїх районах. У такій ситуації було досить можливості для того, щоб дбати про власні інтереси. Як більшість відповідальних посадовців на сході, чиновники в житомирському регіоні почувалися витісненими з Райху: вони мали справу із спізненими звітами, поганим телефонним зв'язком, повільною доставкою пошти, розлукою із членами родини та коханими, і взагалі перебували у середовищі, де просто не можна було почуватися як удома. Проте, на відміну від своїх колег в Прибалтиці, Білорусі та в інших частинах України, місцеве керівництво Житомирщини відчувало безпосередню присутність Гітлера, Гіммлера, Ґьорінга, Борманна та інших високопоставлених нацистів, які часто бували в краї зі своїми свитами. Місцеві керівники повинні були показати своїм начальникам, що державна політика впроваджується в життя із очікуваними результатами, незважаючи на місцеві труднощі.

Адміністрація «едемського саду» Гітлера

Німецька регіональна адміністративна структура налічувала приблизно 870 посадовців комісаріату, які відповідали за населення у 2,9 мільйона осіб та територію з площею 65 000 кв. км[6]. Окрім двадцяти п'яти (пізніше – двадцяти шести) сільських районів, німці також створили дві міські районні адміністрації у Вінниці та Житомирі. Районні керівники, або гебітскомісари підпорядковувались генеральному комісару Курту Клемму (і його наступникові Ернсту Ляйзеру) у столиці округу – Житомирі[7]. У віддалених районах комісари працювали із армійським командиром, який був розташований у тому ж містечку або поблизу нього. Зазвичай типовий комісар керував територією площею 2300 кв. км, на якій проживало близько 108 000 осіб. Ці сільські володарі мали невеликий штат із німців-помічників, в якому було передбачено четверо керівників відділів (адміністрація, фінансів, економіки та праці), принаймні два спеціалісти з питань сільського господарства й лісництва та одну друкарку-стенографістку[8]. Наприклад, у гебітскомісаріаті Новоград-Волинського працювало двадцять німців із Райху, яким допомагало щонайменше 70 українців та етнічних німців, що працювали адміністраторами, перекладачами, друкарями, кур'єрами, конюхами, шоферами, кухарями, прибиральницями, агрономами та на інших роботах. Менші села, що знаходились далеко від штаб-квартир гебітскомісарів, перебували під управлінням місцевих колаборантів, відомих як шефи районів та старости сіл.

Кожний німецький гебітскомісар мав приблизно трьох шефів районів з українців, котрі у свою чергу мали у підпорядкуванні приблизно сорок сільських старост, яким вони передавали німецькі накази. По регіону також були розкидані сотні приватних фірм, спеціальних комісій по набору працівників, представництв організації Тодта чи інших урядових служб, як-от представники поштової служби Райху, залізниці, та ZHO (Центральної торгової компанії Сходу). Після прибуття в регіон вони були зобов'язані реєструватися у конторі комісара, але ці особи не були безпосередньо підпорядковані гебітскомісарові.

До кожного гебітскомісаріату Гіммлер приставив взвод жандармів, котрі були розподілені по всьому округу. Усього нараховувалось вісімдесят жандармерій (у середньому по три на округ), кожну з яких очолював німецький командир зі званням не вище лейтенанта із двома помічниками – німецькими поліцаями, перекладачем, та української допоміжної поліції у кількості від п'ятдесяти до вісімдесяти чоловік[9].

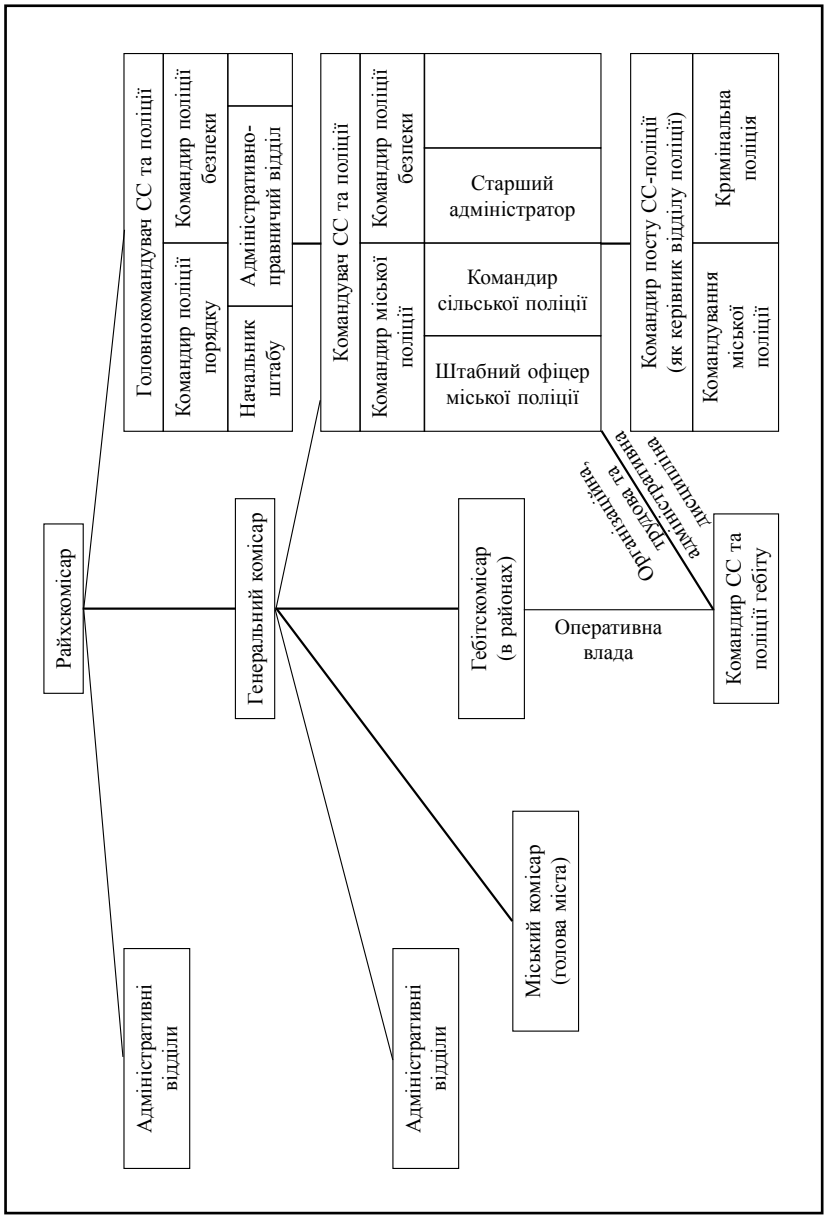

Організаційна схема райхскомісаріату Україна (USHMMA, Acc. 1996.A.269, Zhitomyr Oblast' Records, reel 5, 1465-1-1).

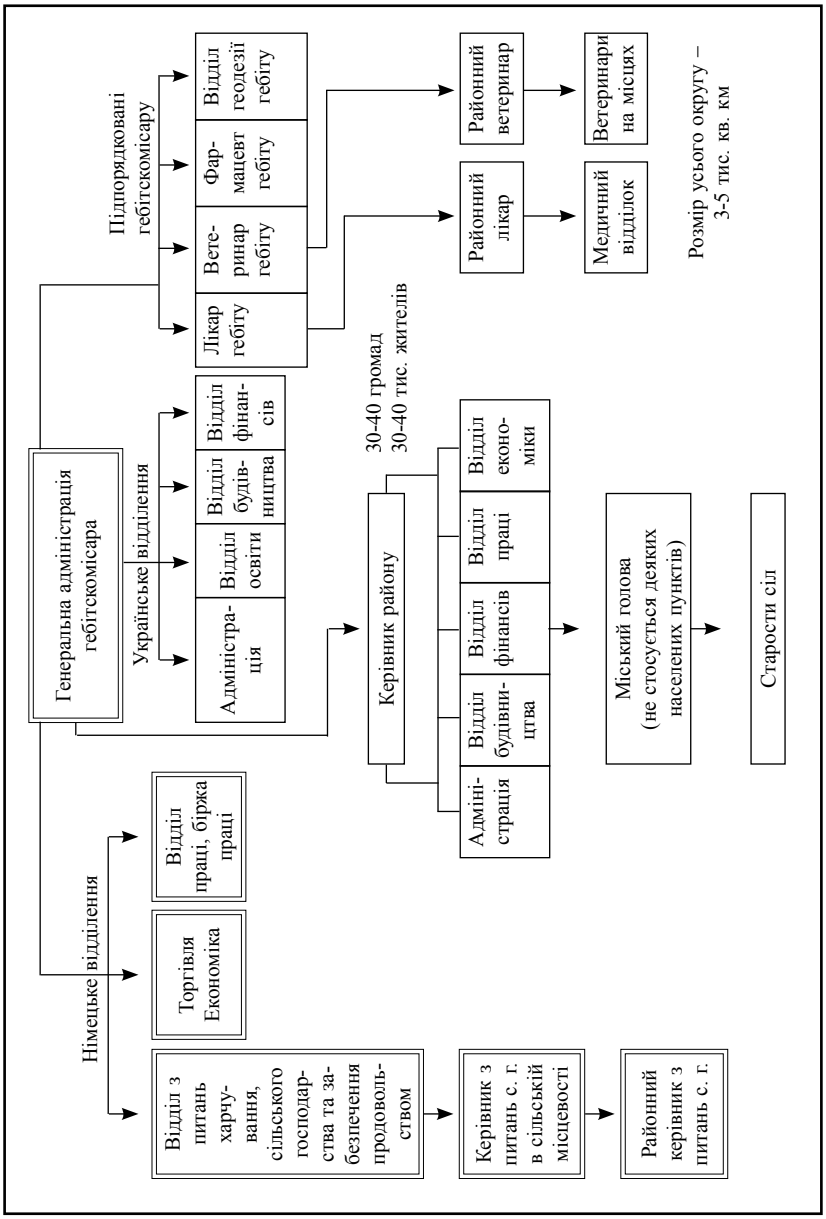

Організаційна схема гебітскомісаріату в Україні (USHMMA, Acc. 1996.A.269, Zhitomyr Oblast' Records, reel 5, 1465-1-1).

Начальники жандармерій підпорядковувались окружному керівнику СС та поліції, який формально був на рівні із одним із голів відділів головного штабу гебітскомісаріату. В регіоні було шість відділень зіпо-СД (Aussenstellen) (у Житомирі, Бердичеві, Вінниці, Овручі, Мазирі та Гайсині). Персонал айнзацгруп, включаючи найдосвідченіших убивць, використовували для створення нових відділень зіпо-СД у комісаріаті; наприклад, службовці айнзацкоманди 5 були серед працівників вінницького та житомирського відділень[10]. Увесь апарат СС-поліції був підконтрольний головнокомандувачу СС та поліції, генералу СС Гансу-Адольфу Прюцманну, штаб-квартира якого знаходилась у Києві, а не в Рівному – столиці комісаріату.

Цивільна адміністрація Німеччини в Україні планувалась не як тимчасова, спонтанна форма правління, а як початок довготривалого процесу колонізації. Як і у випадку Індії під владою Британії, стверджував Гітлер, Україною мала правити жменька німецьких імперіалістів. Але їм на допомогу прийшли би переселенці – німці (та голландці): фермери, підприємці, військові у відставці, інженери, садівники та інші, які б перетворили негостинний простір на сході у рай на окраїнах нацистської Німеччини. Там би не було жодної іншої корінної еліти, крім Райху та етнічних німців. Українців, яким мали відмовляти в освіті вищій за четвертий клас, вважали корисними за умови, якщо вони забезпечували німців усім, чого від них вимагалося, даючи зерно усій Європі, працюючи в колективних господарствах плантаційного типу і виконуючи усю необхідну брудну роботу, яка вважалася негідною арійців. У тріумфальній атмосфері штаб-квартири Гітлера у вересні 1941 р., коли Київ щойно впав перед Вермахтом, Гітлер проголосив, що в Україні «німці – це суттєво – мають бути самі по собі закритим суспільством, як фортеця. Найменший із наших хлопчаків має бути вищим у статусі за будь-якого корінного жителя»[11].

Пізніше, у квітні 1942 р. Гітлер запропонував свою позицію щодо ненімців в адміністрації: «Як адміністративна організація, – заявляв Гітлер, – найбільше, що ми можемо їм доручити, це певну форму комунальної адміністрації, і лише у тій мірі, в якій може виникнути необхідність підтримання трудового потенціалу, тобто для забезпечення основних потреб індивіда». Гітлер висловив свою позицію про те, що система має бути строго ієрархічною аж до рівня села і не повинна заохочувати співпрацю між сусідніми громадами у жодній формі, а радше сіяти «всяку незгоду та розкол»[12]. Згідно із баченням Гітлера, регіональні керівники в Житомирі створили корінну адміністрацію,

яка починалася згори на рівні генерального комісаріату із дорадчого комітету самодопомоги, що складався із українців. Комітети не мали права заохочувати будь-яку форму незалежної політичної діяльності; їхнім призначенням було забезпечувати харчами, медичним обслуговуванням, житлом, одягом та іншою допомогою місцеве ненімецьке населення. Такий комітет у Житомирі діяв під головуванням начальника Житомирської міської адміністрації, бургомістра Павловського[13]. На нижчому рівні українського мера, районні та сільські старости були для німців мережею місцевих наглядачів та інформаторів; тягар вимог нацистів ліг безпосередньо на їхні плечі, оскільки вони особисто відповідали за виконання німецьких наказів у найвіддаленіших місцевостях. Українські консультативні ради, мери, районні керівники та старости не були з'єднані в єдину мережу; скоріше, вони залишалися ізольованими відростками німецьких міських та окружних адміністрацій.

Рідко коли будь-яка офіційна особа німецького Райху вибиралася у сільську місцевість для того, щоб безпосередньо контролювати українців та етнічних німців на посадах районних керівників та старійшин[14]. Але нацистський терор сягав повсюдно. Будь-яка особа, яка ігнорувала накази або чинила опір, вважалася саботажником і підлягала страті. Тож ненімцям, які працювали на нацистів, було дуже добре зрозуміло, що їхнє життя знаходилось на шальках і часто залежало від однієї примхи якогось німецького правителя. В таких умовах непевності українці у місцевій адміністрації залишалися у системі, яка нічого не обіцяла їм у довгостроковій перспективі[15].

Хоча більшість українців, можливо, почувалися безсилими, кількісно вони були більшістю у цій системі. У 1943 р. у сільських німецьких відділах поліції та на комісарських аванпостах працювало 18 400 українців. Щонайменше 2000 перебувало на посаді сільського старости. Сотні було прийнято на роботу на різні адміністративні посади у містах Житомир та Вінниця. Ці дані не враховують українців, які підтримували діяльність різноманітних благодійних організацій та роботу шкіл, а також окремої української судової системи, що здебільшого вирішувала цивільні справи між українцями. Дуже важко назвати точні цифри щодо українських службовців та обслуговуючого персоналу, але ці цифри були великими і чітко вказують на те, що українці мали більший вплив на щоденну діяльність нацистської системи. Після війни цей вплив старалися применшувати[16].

Але те, що німці програвали у кількості, компенсувалося їхньою владою, яка була потужною сумішшю зарозумілості, терору та насилля.

Українці висміювали комісарів, які походжали довкола, як «золоті фазани», у своїй коричневій уніформі. Критики часів війни та повоєнні науковці описали увесь комісаріат Розенберґа як «адміністративне страховисько», яким керувала група «егоїстичних гієн», «політичних авантюристів» та «східних невдах» (Ostnieten)[17]. Ким були комісари, які правили в житомирському регіоні, і як вони поводилися?

Комісари «Золоті фазани», «егоїстичні гієни», «політичні авантюристи» та «Ordensjunker»

Набір комісарів на роботу в житомирському регіоні розпочався на початку вересня 1941 р., коли заступник Розенберґа Альфред Меєр, колишній гауляйтер Вестфалії, зв'язався із одним із земляків-вестфальців, губернатором із Мюнстера, Куртом Клеммом. Меєр попросив його прийняти пропозицію про вступ на посаду генерального комісара житомирського регіону. Сорокасемирічний Клемм, єдиний професійний службовець соціальної сфери з-поміж п'яти інших генеральних комісарів, призначених керувати регіональними адміністраціями в Україні, переїхав до нового тимчасового офісу в Берліні, де він почав підбирати начальників для своєї адміністрації та окружних комісарів для житомирського регіону. Відзначений нагородами ветеран Першої світової війни та член націонал-соціалістичної партії з 1931 р., Клемм добре зарекомендував себе як начальник управління поліції в Рурі (в Реклінгаузені) і дуже скоро заслужив місце в рядах нової еліти Третього райху, про що свідчило його включення до книги «хто є хто» серед німецьких лідерів під назвою «Das Deutsche Führerlexicon 1934/1935». Отримавши вимогу, що 60% його кадрів мають належати до нацистської партії, Клемм почав складати списки, обираючи кандидатури із числа так званих Ordensjunker (випускників шкіл Адольфа Гітлера із націонал-соціалістичною політичною освітою), капітанів штурмових загонів (СА), начальників департаментів гауляйтерів, окружних провідників нацистської партії та урядовців із певним наближенням до партії. Зв'язки із партією були важливими з огляду на прагматичні та ідеологічні причини. Наприклад, чоловік, якого було обрано на пост міського комісара від Німеччини в Житомирі, Фріц Магасс, також діяв як керівник осередку націонал-соціалістичної партії в тому окрузі. До свого списку кандидатів Клемм додав одного свого колегу із Мюнстера, мера, який був у Житомирі у час, коли німці окупували територію під час Першої світової війни[18].

Klemm,
Kurt,
Polizeipräsident,
Recklinghausen,
Polizeipräsidium.

Geboren: **19. Januar 1894 zu Mühlhausen i. Thür. (Regierungsbezirk Erfurt). —** ***Bildungsgang:*** **Vorschule, Gymnasium; sechssemestriges Studium der Rechts- und Staatswissenschaft in Göttingen, München, Freiburg und Marburg. —** ***Militärzeit, Kriegsauszeichnungen:*** **1915/18 Teilnahme am Weltkrieg als Kriegsfreiwilliger; später Leutnant d. Res. beim Jäger-Regt. z. Pf. Nr. 2 und Garde-Grenadier-Regt. Nr. 2; Juli 1918 schwer verwundet. E. K. I. und II.; Verwundetenabzeichen. —** ***Berufsgang u. a.:*** **1915 Gerichtsreferendar; 1919 Regierungsreferendar; 1921 Regierungsassessor; 1928 Regierungsrat; 28. Februar 1933 Ernennung zum Polizeipräsidenten (zunächst vertretungsweise, später endgültig); bis 1920 parteilos; 1920/31 Mitglied der Deutschen Volkspartei; seit 1931 Mitglied der NSDAP.**

Курт Клемм, генеральний комісар генерального комісаріату Житомир, вересень 1941 р. – вересень 1942 р. Світлину надано Ранделлом Битверком (Randall Bytwerk), архів німецької пропаганди, Кальвін Коледж, за сприяння Рональда Коулмена, Меморіальний музей Голокосту США («Das Deutsche Führerlexicon 1934/1935»).

Клемм подав списки кандидатів на затвердження своєму начальнику, райхскомісару України Еріху Коху. Тим, кого обрали окружними комісарами, не повідомили точно, де вони будуть розміщені, але дали вказівку підшукати секретаря, водія та перекладача для роботи на сході. Потім комісарам наказали зустрітися із Клеммом та Кохом 13 жовтня у Фалькенбурзі на Крьосінгзее (Померанія) для проходження інструктажу щодо їхніх обов'язків. Фалькенбург на Крьосінгзее був одним із замків, де готували нацистську еліту на основі стародавніх моделей Рицарського ордену Німеччини[19]. Про ці інструктажі до нас дійшло небагато документів, але очевидним є те, що одним із важливих моментів під час їх проведення була промова заступника Коха, його земляка зі Східної Пруссії та губернатора на ім'я Пауль Даргель. Даргель поділяв із Кохом найзапеклішого ґатунку шовінізм та антисемітизм у поглядах, але він був кращим оратором та адміністратором, ніж Кох. Фактично, з часом сталося так, що Даргель керував адміністрацією комісаріату із його столиці, міста Рівне, а Кох більшість часу перебував у своєму маєтку у Східній Пруссії або у штаб-квартирі Гітлера у Вінниці.

Атмосфера урочистості та хвилювання, яка панувала на перших інструктажах, швидко перетворилась на гіркоту фальстартів та адміністративних помилок. Транспорт до Житомира для комісарів постійно

затримувався з вини відділу залізничного транспорту Райху. Застрягнувши на деякий час у Померанії, «спеціальний транспорт» для комісарів, який складався із тридцяти дев'яти вагонів та 150 осіб обслуговуючого персоналу, нарешті прибув на початку листопада у засніжений Житомир, де вже панували люті морози[20]. У місті Житомир, яке постраждало від масштабних бомбардувань, Клемм та начальники його департаментів зайняли будівлю колишнього державного музею для організації тимчасової адміністративної штаб-квартири. Щодо окружних комісарів у сільській місцевості, то кожному було виділено три транспортні засоби, друкарку, два чи три нацистські прапори, радіоприймач, кілька тисяч листків паперу, а також слова підбадьорення від Клемма, який проголосив, що адміністрація «виконає завдання, покладені на нас фюрером, із палкою готовністю… і без бюрократичної тяганини» [21].

За іронією, саме коли Клемм відкинув «бюрократичну тяганину» в Житомирі, підлеглі Розенберґа вже завершували першу редакцію «керівних принципів» для комісарів в Україні, яка була громіздким, одноманітним манускриптом обсягом близько сімдесяти сторінок, відомим під назвою «Коричнева папка». Із далекого Берліна Розенберґ давав настанови окружним комісарам в Україні щодо суворих, але «необхідних» завдань у рамках німецької колонізації. Серед найбільш термінових адміністративних завдань комісарів були такі:

(а) забезпечення проведення заходів поліції;
(б) експлуатація економіки;
(в) добробут місцевого населення;
(г) конфіскація майна та грабунок;
(д) відновлення та забезпечення роботи транспортної і поштової систем;
(е) спостереження за цивільним населенням за допомогою розвідки (Абвер та СД); а також
(є) знищення залишків спротиву[22].

Як видно із цього списку, пріоритетні напрямки діяльності комісарів перетинались із роботою інших служб, зокрема, з апаратом СС-поліції Гіммлера. Проте, на відміну від «рівного» розподілу праці, створеного між Вермахтом та СС-поліцією у зонах військової окупації, в комісаріаті ситуація тяжіла до конкуренції та плутанини. Наприклад, керівники СС та поліції Гіммлера несли відповідальність за заходи в рамках акцій відплати, але комісари повинні були дати свою згоду на конкретний захід, а також ухвалювати чи видавати накази про страту заручників. Таким чином, відповідно до офіційної структури місцевої німецької владної

ієрархії, німецька поліція пропонувала заходи, але могла здійснювати роботу з їхнього проведення лише за згодою комісара[23]. На найнижчих щаблях німецької влади комісар мав виняткову владу над населенням загалом, більшу ніж його колеги та підлеглі в СС-поліції. Номінально комісар був найвищою судовою владою на регіональному та районних рівнях, у той час як зіпо-СД та сили поліції проводили розслідування, арешти та допити звинувачених у серйозних расових та політичних злочинах[24]. На практиці ж, СС-поліція виконувала смертні вироки без погодження з комісаром.

Керівні принципи Розенберґа, які здебільшого вказують на його педантизм, також виявляють зменшення його впливу на таємні задуми нацистів, що еволюціонували швидкими темпами влітку та восени 1941 р.[25] Наприклад, він повідомив своїм комісарам, що «після війни єврейське питання буде загалом розв'язане по всій Європі», але поки що варто було вжити «підготовчих заходів», таких як реєстрація євреїв та переміщення їх у гетто. Більш промовистими у вказівках Розенберґа щодо антиєврейської політики було його твердження, що «досвід провадження остаточного розв'язання єврейського питання на окупованих східних територіях може слугувати посібником для рішення проблеми в цілому, оскільки євреї на цих територіях та євреї Генерального губернаторства становлять більшу частину європейського єврейства». У його твердженні відобразилось сприйняття нацистами сходу як лабораторії для випробування радикальних антиєврейських заходів та схем соціального планування[26].

Можливо, комісари час від часу зверталися до «Коричневої папки», але потік директив, що пізніше полився на них, скороминучість подій та мінливість обставин на місцях згодом перетворили «Коричневу папку» на документ, що вийшов з ужитку. На регіональних форпостах окружні комісари виконували свої обов'язки у спосіб, що інколи відходив дуже далеко від вказівок Розенберґа, або за власним вибором, або через необхідність діяти відповідно до мінливих обставин та невизначених відносин із іншими установами на місцях.

Скоро після прибуття комісарів в Україну Розенберґ отримував суперечливі звіти з місць щодо поведінки німців та їхнього ставлення до українців. Було очевидно, що комісари ставилися до українців як до «негрів», бо вважали, що «територію будуть розбудовувати як колонію»[27]. Поведінка комісарів показувала, що вони вважали себе сатрапами у нацистській імперії. Дехто із нацистів на постах місцевих керівників вважали, що вони контролюють систему, яка нагадувала

довоєнний південь Сполучених Штатів або європейську колонізацію Африки. Отримавши сигнал від райхскомісара Коха, який описував українців як «негрів», котрих треба було привселюдно бити батогами[28], регіональні комісари говорили про українців як про «білих негрів» і писали додому в Райх, що діяльність чорного ринку в Україні нагадувала обмін із неграми, які міняли скляне намисто на слонову кістку[29]. Деурбанізаця нацистами України як процес у контексті квазіплантаційної системи, що почалася із колишніх радянських колгоспів і перетворила їх на неофеодальні помістя комісарів, не суперечила застосуванню батога, політичному авантюризму та расистському ставленню до українських «негрів»[30]. Українці зрозуміли роль, яку їм відвели нацисти. Одна українка писала у своєму щоденнику: «Ми – як раби. Часто на пам'ять приходить книга "Хижка дядька Тома". Колись ми плакали над тими неграми; тепер нас самих спіткала така ж доля»[31].

Намісники нацистської імперії, регіональні німецькі комісари мали доволі чітке уявлення про повсякденні стосунки із українцями та іншим населенням, і це розуміння час від часу конфліктувало із очікуваннями їхнього начальства. Навіть Кох дорікав цивільним адміністраторам, які з'являлися п'яними на людях. Побиття мирного населення було прийнятним для надто жорстокого Коха, але не в стані сп'яніння[32]. За словами одного критика, гебітскомісар поводиться так, наче він всесильний, і наказує забирати життя цивільних, коли йому заманеться[33].

Станом на квітень 1942 р. найвищий регіональний чин СС у житомирському регіоні, командувач СС-поліції Отто Гельвіґ мусив відреагувати на величезну кількість страт за наказами комісарів, які місцеві сили поліції не були в змозі виконати. Ветеран Першої світової війни та Вільного корпусу, Гельвіґ швидко піднімався по кар'єрних сходинках у структурі СД Гайдріха. У віці тридцяти дев'яти років його було призначено командиром школи керівників зіпо в Берлін-Шарлоттенбурзі, де він навчав наступне покоління еліти СД. Будучи офіцером зіпо в складі айнзацгрупи в Польщі, Гельвіґ вів декого зі своїх учнів у бій проти польської інтелігенції та євреїв у період вересня–жовтня 1939 р. З огляду на те, що його хвалили старші по чину за «бездоганний» характер та тверду ідеологічну відданість нацизму, не дивно, що Гельвіґа послали в Житомир для влаштування платформи для СС на новій території. Будучи відданим букві закону, Гельвіґ наполягав на тому, щоб комісари надсилали свої накази про страту цивільних до нього на погодження[34].

Німецько-українські взаємини
Близькі стосунки, чорний ринок та пограбування

Німецько-українські відносини, які були напруженими з самого початку, ще більше погіршувалися через поведінку комісарів. Близькі стосунки із місцевим населенням вважалися серйозним злочином згідно з уявленнями нацистської влади про окупацію, і могли навіть каратися смертю; тим не менше, працівники цивільної адміністрації та військові, розквартировані в Житомирі, порушували це правило[35]. З метою попередження подальших контактів між німцями та місцевими українськими жінками, армія створила дім розпусти у Житомирі, відкривши доступ до нього для німців Райху, які працюють у цивільній адміністрації, два рази на тиждень. Ідея борделю виникла у армійського лікаря, який виявив, що випадки венеричних захворювань значно почастішали, особливо серед німців Райху, які тимчасово перебували у Житомирі. Більш прийнятні у расовому плані «партнерки», голландські жінки, були привезені, щоб працювати проститутками у домі розпусти[36]. Активісти націонал-соціалістичної партії у житомирському штабі партії також намагалися запобігти інтимним стосункам між німцями та українцями, запрошуючи німкень на світські заходи в місті[37].

За межами офіційного борделю та поза контролем нацистської партії військовослужбовці та цивільні посадовці продовжували переслідувати і часто ґвалтувати українських жінок, і про ці порушення не було сказано ані слова. Принаймні у двох випадках, один і з яких стався у самому Житомирі, а другий – у Бердичеві, офіційні особи СС-поліції чинили насилля сексуального характеру по відношенню до українок, а потім вбили жінок, щоб приховати ці расові порушення[38]. Дійсно, крадіжка майна та зґвалтування вважалися більш тяжкими злочинами, ніж убивство. Оскільки в адміністраціях підпільно працювало багато українських жінок, німецькі злочинці могли виправдати вбивство жінок, яких примушували до інтимних стосунків, не лише як приховання нацистського злочину змішування рас, але також і як «застережний захід» проти радянського шпіонажу[39].

Проте час від часу про ці випадки ставало відомо громадськості: наприклад, коли німця – працівника адміністрації було засуджено нацистським судом за те, що він застрелив, будучи п’яним, свою коханку-українку[40]. Однозначно, між українцями та німцями романтичні стосунки мали місце, і ці соціальні зв’язки спричиняли й інші проблеми для нацистського керівництва. У Новограді-Волинському, наприклад, поса-

довець відділу праці з окружного комісаріату скаржився, що військові охороняли їхніх українських коханок від вивезення для примусової праці до Райху[41]. Часто німці з Райху, які підтримували «незаконні» стосунки з українцями, також перевозили листи та повідомлення від українців, що працювали в Райху, для їхніх рідних в Україні. У листах йшлося про жорстоке ставлення та погані умови в Німеччині, що підривало спроби місцевої пропаганди завербувати українців[42]. У дітей, що з'являлись на світ завдяки таким німецько-українським стосункам, майбутнє було невизначеним. Деякі матері намагалися зробити для них арійські документи, що часто призводило до того, що їх викрадали і забирали в німецькі сім'ї та сирітські будинки[43].

Оскільки владна верхівка не могла попередити сексуальні стосунки між німцями та українцями, і ціллю верхівки було зниження кількості ненімецького населення, Гітлер, Гіммлер та Кох просували ідею стерилізації українських жінок та абортів. 22 липня 1942 р., після того, як Мартін Борманн об'їхав колгоспи в околицях вінницької штаб-квартири Гітлера, він розказав Гітлерові про те, що був вражений міцним фізичним станом українців. Гітлер відзначив, що «плодючість» українських жінок несе у собі загрозу збільшення ненімецького населення. Наступного дня Борманн наказав людям Розенберґа розробити програми примусової стерилізації та абортів в Україні. Коху було дане розпорядження про застосування місцевої поліції для арешту українських жінок на вулицях, які займаються проституцією, «носять шорти, косметику та курять», і публічно викрити принаймні десятьох жінок як повій. Окрім вимоги публічного осоромлення українських жінок, Гітлер та Борманн наполягали на тому, що «репродуктивна здатність цих жінок має бути зниженою для зменшення чисельності раси». Тому Кох дав вказівку своїм окружним можновладцям забезпечити, щоб жінки мали усі можливості для абортів[44].

Німецькі офіційні особи повинні були триматися на відстані від українців, відкриваючи власні магазини, ресторани, клуби, театри та житлові будинки. Тим не менше, комісари та їхні підлеглі – і, звісно ж, інші німці, розміщені в Житомирі – також були активно залучені у торгівлю на чорному ринку та інші справи з українцями[45]. Скажімо, німецький чиновник на ім'я Вальтер Піпер, голова відділу транспорту та торгівлі при комісаріаті, потоваришував із одним зі своїх підлеглих-українців Іваном Шинальським. Це був електромеханік, що брав участь у підпільному русі опору Житомира. За словами Шинальського, між ним та Пітером часто виникала незгода з приводу того, як варто

вирішити певну технічну проблему, і оскільки Шинальський часто пропонував краще рішення, Піпер поступово почав поважати його і пізніше захищав його, коли того запідозрили у зв'язках із партизанами. Таким чином Шинальський пережив війну[46].

Хоча існували випадки доволі дружніх стосунків між німецькими чиновниками та українцями, які працювали в адміністраціях, місцева німецька влада добре знала і насторожено ставилась до інтенсивної бартерної торгівлі між німцями та українцями, яка перетворювала Україну на найбільший базар Райху[47]. Регіональний керівник СС та поліції Гельвіґ видавав численні накази про те, що будь-якого німця, який займається бартером на українських ринках, буде покарано; німецька поліція та українські помічники патрулювали ринок[48]. Але нелегальна торгівля тривала і стала центральною рушійною силою місцевої економіки. Командир поліції порядку в Житомирі Готтхільф Емлер повідомив міському комісару Магассу про те, що німецькі цивільні адміністратори пропонують товари з чорного ринку українським поліцаям як вид винагороди[49].

Обмін українських харчів на німецькі промислові товари на чорному ринку сягав від Житомира аж до Райху. Німецькі посадовці в Житомирі слали листи додому із проханнями надіслати їм речі для обміну. Це були не скляне намисто для «аборигенів», як собі уявляв Гітлер, а косметика, сірники та зубні щітки. Один керівник фабрики в Погребищі, Густав Хьопель, надіслав своїй дружині в Німеччину п'ятнадцять пакунків м'яса, масла та муки із запискою, що коли він повернеться додому через два місяці, то привезе з собою 1000 яєць. Після його арешту у жовтні 1943 р. він виправдовував свої дії тим, що просто робив те, що всі роблять в Україні[50].

Один спостерігач відзначив, що ця «бартероманія» набрала офіційного статусу як звичний щоденний обов'язок, так само як офіційні кампанії грабунків, які проводили комісари. На додачу до «реквізиції» продуктів з колгоспів, комісари керували захопленням приватної власності євреїв та українців, а потім перепродавали та перерозподіляли ці предмети між окремими особами або іншими німецькими установами. У той час як крадені статки рухались офіційними та неофіційними каналами, керівники найвищого рівня армії, поліції та цивільної адміністрації засуджували грабіж; військовий головнокомандувач райхскомісаріату Україна Карл Кіцінґер повідомив, що військові трибунали засуджували солдатів на смерть за крадіжки та продаж товарів на чорному ринку українцям[51]. В українській газеті «Голос Волині», яку контролювали та піддавали

цензурі окупаційні власті, німці написали, що нікому не можна було жити за рахунок колишньої єврейської власності або грабувати її без дозволу місцевого німецького комісара[52].

Як і у випадку реакції військових командирів 1941 р. на злочини, вчинені окремими солдатами, цивільні чиновники вищого рангу не схвалювали спонтанних дій у корисливих цілях і наполягали на тому, щоб їхні підлеглі виконували накази від імені Райху, навіть якщо накази вимагали страти мирного населення та захоплення його майна. Дії підлеглих мали бути офіційно схваленими та контрольованими. Таким чином, у той час як регіональні лідери в Житомирі видавали накази про страти осіб, що крали «власність» Райху, ці ж самі чиновники керували установами Райху, що захоплювали та розподіляли чужу власність.

У генеральному комісаріаті Житомир офіційні акції грабунків були компетенцією трьох відділів: фінансового, бюро з питань житла, а також інвентаризаційної комісії[53]. Уже в перші дні правління комісаріату у листопаді 1941 р. відділ у справах житла в Житомирі розпочав офіційне «вилучення» майна євреїв та українців. Протягом наступних двох років цей відділ займався передачею колишнього житла євреїв та українців німцям із Райху та фольксдойчам[54]. Інвентаризаційна комісія продавала майно євреїв німцям, які перебували на цій території[55]. Зимою головнокомандування армії вимагало, щоб комісари збирали серед українців теплий одяг для військ, а потім заплатило цивільній адміністрації за конфісковані хутряні шуби, шапки, шерстяні штани, шкіряні чоботи тощо[56]. Відділ фінансів, який також збирав надмірні податки з населення, забирав гроші, виручені з продажу захопленого майна євреїв та українських продуктів. Багато предметів, відібраних чиновниками комісаріату, мали бути передані родинам етнічних німців, але й вони, зрештою, потрапили на чорний ринок[57].

Незважаючи на формальні спроби контролювати грабунки через офіційні установи Райху, було нелегко відрізнити офіційні завдання від індивідуальних зловживань. Коли працівники комісаріату шукали собі відповідне місце для приміщення, німці просто підганяли вантажівку до українського магазину або підприємства, вимагали звільнити приміщення, брали усе, що хотіли, й облаштовували собі робоче місце[58]. В Бердичеві гебітскомісар Ервін Ґольнер мав персидські килими, атласну постільну білизну та смакував віденськими делікатесами[59]. Навіть за катастрофічної нестачі паперу комісари слали один одному службові записки, просто щоб похизуватися плодами своїх грабіжницьких кампаній та нелегальної торгівлі[60]. Тим часом комісари скаржилися на те, що вони не

мали чим платити українським працівникам і скорочували їхню платню до такого рівня, що вона дорівнювала вартості менш ніж двох кілограмів масла[61]. Станом на середину 1943 р. генеральний комісар Ернст Ляйзер (який прийшов на зміну Клемму 29 жовтня 1942 р.) писав, що окружні комісари та їхній персонал ганьбили німецьку форму і декого із службовців необхідно було відправляти назад до Німеччини[62].

Не всі комісари зловживали алкоголем, браталися з місцевими, грабували та наказували страчувати людей за власними примхами. В деяких місцях гебітскомісари, такі як замісник комісара Мюллер у Новограді-Волинському, демонстрували співчуття місцевому населенню і намагалися правити чесно, але така поведінка була рідкістю. Поблажливі до людей комісари зазвичай витіснялися на задній план у конкурентному середовищі нацистської бюрократичної системи. Після того, як офіцер штабу головнокомандувача СС і поліції Прюцманна написав начальнику Мюллера у генеральному комісаріаті, що тому необхідно винести догану, бо він, мовляв, експлуатував мало людської праці та ресурсів у своєму районі, окружний керівник СС і поліції та керівник з питань сільського господарства просто показали Мюллерові, хто має вищу владу. Вони увійшли у «його» район, схопили працівників, забрали зерно, повбивали старост українських сіл та голів міст разом із заручниками, яких їм вдалося захопити під час рейдів. Тож комісари, котрі виявились надто м'якими, не могли дотримуватися поміркованої позиції у нацистській системі правління за допомогою сили та терору[63].

Політика комісарів щодо України Земельне питання

Хоча нацистські лідери робили зауваження своїм підлеглим за їхню «непристойну», неконструктивну поведінку та порушення правил, вони водночас плекали беззаконня, корупцію та жорстокість. Неоднозначні принципи належної поведінки для німців на «дикому сході» переносились і в площину економіки та культурної політики. Гітлер та Розенберґ передбачали певну ініціативу з боку комісарів; але оскільки сама політика не була чітко окреслена нацистською верхівкою, то децентралізація влади часто виливалась у спонтанні та самочинні дії. Таким чином, відсутність єдиного політичного вектора стосовно українців не лише свідчила, за словами дослідника нацистської окупації СРСР Александра Далліна, про втрачену можливість використати антисталінізм місцевого населення на користь німців, але також слугувала для передачі нацистської влади в руки регіональних лідерів, які вдавалися до усього можливого, щоб досягнути цілей Райху, або для того, щоб задовольнити власні прагнення.

З початку німецької окупації українські селяни виступали за перерозподіл землі, а комісари так і не запровадили єдину земельну політику. Комісари отримували плутані повідомлення від Коха та Розенберґа щодо володіння землею і, в свою чергу, давали українським селянам розмиті обіцянки, щоб якнайбільше від них отримати. Уже у вересні 1941 р. військові командири підбадьорили місцевих жителів, оголосивши (в українській газетній статті під назвою «Новий спосіб життя»), що першим кроком у розформуванні колективних господарств у житомирському регіоні буде реєстрація усього сільськогосподарського інвентарю, худоби та земельних угідь[64]. Але офіційною політикою було створення голоду серед місцевого населення через дозвіл армії жити за рахунок окупованих територій, зниження норми харчування, особливо для міщан, і контролю місцевої бартерної економіки[65]. Процес реєстрації не привів до більш ефективного ведення сільського господарства чи відмови від системи колгоспів. Це був перший крок до систематизації конфіскацій нацистами майна сільськогосподарського комплексу на сході. Хоча у цивільній адміністрації виникло більше дискусій з приводу долі колективних господарств, зрештою, прихильники жорсткої політики, які підтримували військовий підхід (Гітлер, Ґьорінг та Кох), зуміли створити в Україні колоніальну економіку, яку можна було експлуатувати.

Як і військові, цивільна адміністрація розпочала не з батога, а з пряника. У листопаді 1941 р. керівник з питань сільського господарства в адміністрації Коха написав Клемму, що приватизація підприємств та сільських господарств мала статися в день річниці, 22 червня 1942 р.[66] У березні 1942 р. комісари оголосили українцям, що колективні господарства більше не існуватимуть і всі землероби отримають землю. У вересні 1942 р. німці відзначали створення в Житомирі першої сільськогосподарської спілки в Україні. Насправді ж колгоспи залишились і їх контролювали німці, українські агрономи та етнічні німці – управителі[67]. На превелике розчарування українських селян, німці силою «евакуювали» десятки тисяч господарств і віддавали продукти та землю, включаючи приватні наділи, етнічним німцям. А в місцях, не визначених як колонії етнічних німців, українське селянство постійно потерпало від примусової реквізиції продуктів харчування. У жовтні 1941 р. українські селяни (здебільшого жінки), які з ентузіазмом отримали 100-відсотковий врожай без допомоги або майже без допомоги техніки, почали піддаватись більш частим, систематичним обшукам[68]. Німецькі військові та поліція конфіскували третину усієї худоби регіону[69]. Згідно із німецьким розпорядженням, українцям заборонялось продавати або купувати молоко,

хліб та масло; усе потрібно було віддавати німцям[70]. Жандарми і їхні помічники-українці та фольксдойчі арештовували осіб, якщо вони мололи зерно на муку або забивали худобу без дозволу німців[71]. Упійманих на порушенні вішали. Справді, у системі правосуддя, в якій працювали українці і якою керували німці, селяни могли бути засуджені до смерті за знищення худоби чи пошкодження врожаю, тоді як побутові конфлікти, що закінчувалися вбивствами, каралися менш суворо[72].

Одним із головних завдань адміністрації комісаріату було забезпечити армію та Райх пшеницею, худобою і, особливо, цукром із колишньої цукрової столиці Радянського Союзу – Вінниці. Найбільшим сумнозвісним німецьким можновладцем, який регулярно їздив по господарствах, був районний керівник з питань сільського господарства, якого називали *Ihr Kommandant*[73]. Він був працівником адміністрації чотирирічного плану, який пройшов вишкіл в економічних службах армії. У сільській місцевості вирішення злободенних питань було покладене повністю на нього, і він поводився як диктатор над усієї системою колективних господарств. Більшість керівників з питань сільського господарства були абсолютно непідготовленими до виконання покладених на них обов'язків; зазвичай їх переводили із невеликих ферм у Німеччині на широкі простори України і просили керувати територіями площею близько 80 тис. гектарів[74]. Таким чином, керівники СС та поліції призначали службовців поліції порядку (в основному Schutzmänner) на сільськогосподарські станції для забезпечення того, щоб українські селяни виконували вимоги німецьких керівників з питань сільського господарства[75]. Використовуючи методи примусу та існуючу радянську систему колективних господарств, нацисти змогли вилучити 16 802 тонн зерна та 90 000 голів худоби протягом шести місяців[76]. Реквізиція, яку здійснювали німці, нагадувала українським селянам конфіскації зерна радянською владою на початку 1930-х років, що призвело до Великого голоду. Хоча порівняно з радянськими продзагонами німці не були настільки ретельними і голод був більше притаманний у воєнний період містам, а не селам, ще незагоєна рана Великого голоду однозначно турбувала українських селян під час нацистської окупації.

Українські селяни скоро усвідомили, що обіцянки німців про роздачу землі були пустими. Тож вони стали більш активно обробляти власні земельні ділянки і ховати харчі, і таки робили це з більшим успіхом, ніж за правління Сталіна. Із плином війни комісари, такі як гебітскомісар Фріц Галле у Вінниці, продовжували пропагувати ідею того, що роздача землі матиме місце в майбутньому; Галле видав декрет про те,

що у тимчасовий період війни люди повинні забезпечити збереження врожаю для німців, і він збільшив кількість німецької та української поліції під час проведенні реквізиції. Німецька політика у галузі сільського господарства була суцільним провалом. У українських землеробів не було ніякого заохочення працювати на німців, їх примушували до рабської праці під ударами нацистського батога. Продуктивність знижувалася, а різні форми опору міцнішали[77].

Українські школи та масова культура

Освітня та культурна політика також не були чітко визначеними, але комісари чинили із цією невизначеністю по-різному. Гітлер та його вірний служака Кох наказали дозволити освіту лише до четвертого класу, тому що, як на їхню думку, українцям треба було навчитися тільки основам читання та математики для того, щоб служити німцям. Розенберґ, навпаки, намагався переконати Гітлера та інших німецьких провідників у необхідності проведення більш прихильної до українців політики, яка б підтримувала їхню освіту та культуру[78]. Суперечливі твердження та висловлювання провідників нацизму виявляли відсутність одностайної згоди щодо найближчого майбутнього українців та їхньої культури. Свідомо чи ні, але вони переклали вирішення питань освіти та релігії українців на плечі регіональних комісарів.

Спершу комісари відновили роботу українських середніх шкіл. Проте станом на кінець 1942 р. робота шкіл вище початкового рівня стала просто фарсом, тому що діти тринадцятирічного віку входили до розряду тих, кого забирали на примусові роботи. Якщо вони не працювали на полі під наглядом своїх батьків, їх поміщали в німецькі концентраційні табори для молоді[79]. На основі «термінового» наказу командувача зіпо-СД по Україні Макса Томаса, молодь обох статей (віком від 10 до 18 років) вважалася або особами, підозрюваними у злочинах, або цінними в расовому плані, і чиновники найнижчого рівня по всій Україні мали затримувати їх. У період листопада–грудня 1942 р. місцеві жандармерії звернули увагу на молодь Житомира у рамках систематичної кампанії арештів, яка була відома в колі нацистів як «Heu Aktion» (дослівно – «колективна заготівля сіна»), кампанії, яку Гайнріх Гіммлер підтримав у своїй промові 1942 р. до лідерів СС-поліції в Геґевальді. Хоча Томас відзначав, що наймолодший вік цієї групи має бути десять років, лейтенант жандармерії в Козятині повідомив у своєму рапорті про те, що «кримінальних» дітей молодших за десять років також утримували в таборі неподалік[80]. Єдиним типом нових шкіл, які заснували німці

в регіоні, були школи для цінних у расовому плані, викрадених українців та етнічних німців, котрих навчали корисних трудових навичок і яким насаджували нацистську ідеологію.

З іншого боку, комісари підтримували культурну діяльність українців. У столиці Житомирі комісар Магасс схвалив існування українського клубу, що давав вистави різноманітних кабаре та вар'єте для німецьких та українських глядачів[81]. У Вінниці міський комісар Фріц Марґенфельд заохочував українське мистецтво розважального жанру для німецьких військ, сформувавши балет, оркестр та театр[82]. У Гайсині українські актори ставили п'єси Гоголя, а місцеві художники створювали декорації. Водночас німці намагалися контролювати виступи, змушуючи акторів вивчати німецькі п'єси, такі як «Johannesfeuer» Германа Зудермана, залучаючи місцевих знавців німецької мови до вистави та беручи постановку українських виступів під свій контроль[83]. В основному німці дозволяли українцям виступати, бо німці хотіли розважитись. Вони зверхньо трактували місцеві народні традиції як забаву і вважали, що деякі форми культурного самовираження багато зроблять для заспокоєння та мотивації місцевих. Навряд чи у окупантів було щире бажання розвивати міцну українську культуру, особливо таку, що може породити рух за незалежність чи інші форми опору.

Цей тип німецько-українського «культурного» діалогу існував на тлі брутальної нацистської політики, націленої проти населення, включаючи регулярні публічні страти українців на житомирському Сінному ринку протягом 1942 та 1943 рр.[84] Витривалість української культури змусила одного чиновника з міністерства Розенберґа, який подорожував регіоном, написати про напівтолерантне ставлення до української культурної діяльності, яке на тлі жорстоких репресивних методів німців просто було обманом[85].

Релігія

У ході окупації місцева політика щодо релігії в Україні зазнала набагато більших змін. Більшість жителів регіону відносили себе до Католицької або до Православної церкви. У регіоні були римо-католицькі та греко-католицькі церкви, хоча до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) – як до західноукраїнської і чужої. Серед різних християнських конфесій, що розвинулися під час війни, двома найбільшими були Українська автокефальна церква із центром у Києві та Російська автономна церква, патріарх якої знаходився у Москві[86]. У грудні 1941 р. німці дозволили

відродження Автокефальної церкви, призначивши єпископа Полікарпа (Сікорського) «тимчасовим адміністратором Православної автокефальної церкви на звільнених землях України»[87]. Собор у Києві обрав Фотія (Тимощука) єпископом Вінниці, а іншого єпископа, Григорія (Огійчука), призначив єпископом у Житомир[88]. У травні 1942 р. заступники Коха у Рівному оголосили, що окрім Автокефальної церкви під управлінням Полікарпа, дозволяється існувати й іншій церкві, під керівництвом єпископа Алексія.

На регіональному рівні комісар Клемм та окружні комісари закрили колишні обласні відділи українських релігійних та освітніх організацій. Командир зіпо в Україні Макс Томас дав вказівку своєму підлеглому, керівнику СС та поліції в житомирському регіоні Отто Гельвіґу, що жодна форма релігійної діяльності не може вийти за рамки регіону, оскільки вона може слугувати платформою для української підпільної діяльності. Українська автокефальна православна церква відкрито підтримувала декларацію про незалежність за авторством ОУН(б) у липні 1941 р., а політика Німеччини до українського націоналізму змінилася у беззастережний осуд цього руху, що призвело до систематичних розстрілів його провідників та прихильників на місцях[89]. Клемм, який не бажав, щоб поліція втручалася у релігійні справи України, проінформував комісарів, щоб ті шукали священиків із фальшивими посвідченнями, примушували інших священиків реєструватись та підписувати клятву про те, що під час служб вони говоритимуть лише про релігійні, а не політичні справи. Водночас Клемм наказав комісарам публічно наголошувати на свободі віросповідання з метою уникнення громадського невдоволення[90].

Відроджена і потужна, воскресла релігійність все ж не була джерелом загально – суспільного об'єднання сіл, містечок та міст. Як і в інших аспектах щоденного життя, релігійна ситуація в сільській місцевості значно відрізнялася від ситуації у містах. У той час як загальне відродження церкви продовжувалось у селах доволі спонтанно та незалежно, українські керівники в Житомирі та Вінниці, які мали свої національні та особисті інтереси у нацистському середовищі, намагалися скористатися популярністю релігії для зміцнення власних впливів та перевірки нацистського правління на міцність[91]. Наприкінці травня 1942 р. райхскомісар Кох пригрозив закрити обидві церкви у зв'язку з міжусобицями і видав декрет про те, що право призначати єпископів належить йому одноосібно. Він також уповноважив комісарів звільняти єпископів та священиків, якщо ці релігійні лідери становили загрозу місцевій безпеці та правопорядку[92].

Проте за межами міста Житомир міра релігійної свободи, якою комісари наділили населення, була в різних районах різною. На Великдень 1942 р. в одному районі було чутно церковні дзвони, а в іншому – ні; деякі церкви були зачинені, а інші – відчинені; деяких українців примушували працювати на релігійні свята, тоді як іншим дозволяли відпочивати. Нечесність та мінливість нацистської політики була особливо очевидною, коли у червні 1942 р., після багатьох місяців дискусій, Розенберґ презентував свій «Указ про віротерпимість». Насправді він наклав більше заборон на релігійні організації та надав місцевим комісарам повноваження звільняти будь-кого, чия релігійна діяльність перетиналась із політикою[93]. До виходу цього указу Розенберґа, тобто приблизно протягом року, більшість українців мали певну міру свободи віросповідання, але після червня 1942 р. бачення німцями «толерантності» стало синонімічним із посиленими заборонами та регіональними суперечностями. Наприкінці 1942 р., коли Кох змусив комісарів обшукати свої райони на наявність робітників для примусової праці та зброї, релігійні свята та неділі стали робочими, а комісари конфіскували церковні дзвони для використання матеріалу у воєнних цілях та пропонували церкви і монастирі для розміщення частин Вермахту.

Комісарам не вдалося створити однорідної культурної політики поза межами окремих районів та використати весь потенціал українського населення для досягнення цілей Німеччини. Натомість, подібно до своїх попередників у військовій адміністрації, вони вдавалися до жорстокої практики примусу та залякування, щоб отримати від українців усе, що було можна. Навіть коли, здавалося, були зроблені певні поступки, такі як релігійна свобода, та ж сама німецька влада не вагалася переслідувати населення через невиконання трудових квот або через відмову здати всю худобу. З точки зору українців, особливо у 1943 р., між більшовиками та нацистами різниця була невеликою. Дійсно, у вересні 1942 р. українець із Вінниці порівняв відправку робітників у Райх, яку здійснювали нацисти, із більшовицькими депортаціями до Сибіру. За таке антинімецьке твердження його публічно повісили за наказом гебітскомісара[94].

Цивільна адміністрація не мала одноосібної влади в Україні. У Житомирі комісари намагались виставити себе як всесильних, але за ширмою повного контролю ховалась роздріблена структура, у рамках якої управління щоденними справами та впровадження німецької політики знаходилось в руках кількох можновладців Райху, які представляли міністерство Розенберґа, поліцію Гіммлера, фахівців Ґьорінґа з питань економіки та сільського господарства, військових, та приватних підприємств.

Багатоповерхова командна структура, в якій працювали місцеві керівники, на папері виглядала незрозумілою та неефективною; все ж таки більшість керівників знаходили можливість здійснювати свої повноваження. Змагання за владу у колах нацистської еліти виливалось у суперечливі накази, що давали поштовх непослідовним суперечливим діям на місцевому рівні. Але полікратичний стиль відносин між різними інститутами влади у найвищих ешелонах нацистської влади не знайшов втілення на регіональному рівні. Окрім того, окуповані території на сході були просто надто великими, щоб громіздка бюрократична машина в Берліні, Рівному або Житомирі могла здійснювати ефективний контроль за окремими гебітскомісарами.

У житомирському регіоні прикладів співпраці між установами Райху було більше, ніж конфліктів, і ці приклади включають у себе більше, ніж окремі спроби амбіційних комісарів та бюрократів отримати визнання верхів за допомогою звітів, де вони самі себе вихваляли. Дійсно, нестача людських ресурсів Райху змушувала «на місцях» не лише покладатися на місцевих колаборантів, але також ділитися ресурсами та працівниками між німецькими установами. Часто співпраця будувалася лише на тому, що працівники із різних приватних та державних служб працювали на одному пості чи в одній будівлі, як часто відбувалося в Житомирі та Бердичеві[95]. Приклади співпраці можна знайти під час більшості основних нацистських кампаній, які проводились у регіоні, а саме: експлуатація сільського господарства, переслідування євреїв, антипартизанська боротьба та набір примусових робітників[96]. Проте співпраця не означала, що кожна установа відігравала рівнозначну роль у впровадженні основних напрямків політики. Справді, комісари Розенберґа, які, можливо, спочатку сподівалися повної влади над своїми округами, скоро зрозуміли, що мають лише певну частину цієї влади.

Починаючи з кінця літа 1942 р. комісари Розенберґа об'єднали зусилля із керівниками з питань сільського господарства Ґьорінга та СС-поліцією Гіммлера для захисту колективних господарств від нападів радянських партизанів. Комісари та начальники місцевих жандармерій поінформували українських керівників господарств про те, що, окрім довгих робочих днів на полях, робітники повинні були створювати нічні патрульні загони для охорони угідь та складів. Якщо німці встановлювали, що мало місце псування або крадіжка майна, вони брали людей в заручники, починаючи з керівника господарства. Поліція порядку та українські міліціонери відводили заручників у найближчий відділок СД, що означало, що заручників будуть допитувати, мучити, часто – відправлятимуть на примусові роботи

до Німеччини або вб'ють[97]. Таким чином, поки головні творці політики Райху сперечалися з приводу долі та продуктивності українських колективних господарств, німецькі установи на місцях задля конфіскації продовольства для Райху та солдатів Вермахту використовували вже знайому формулу, яка складалася зі співпраці із іншими німецькими службами, координування ресурсів, покладання на місцевих керівників та помічників, а також тактики терору.

У ході окупації використання нацистами примусової праці українців стало однією із найбільш вагомих рис правління комісарів. Сотні тисяч українців у житомирському регіоні, приблизно одного із десяти (віком від тринадцяти до п'ятдесяти п'яти), було депортовано до Німеччини як примусових працівників. Впровадження цієї програми залежало від доволі злагодженої співпраці регіональних можновладців. Комісари відігравали центральну роль як координатори, як Кох визначив від самого початку. У першому декреті Коха на посаді райхскомісара усім фізично здоровим особам (вік та стать не уточнено) наказано зареєструватись у відділі праці комісаріату для отримання роботи. Тих, хто не працював на німців, карали та ув'язнювали[98].

Примусова праця українців всередині та поза комісаріатом

У житомирському регіоні українська робоча сила була потрібна нацистам для регіональних проектів у галузі будівництва, сільського господарства та фабричного виробництва, а також за межами регіону, в Райху. Згідно з першою адміністративною структурою, розробленою Розенберґом, у кожному комісаріаті передбачалось залучити технічних експертів та інженерів, які мали визначати необхідні обсяги робочої сили для місцевих проектів із будівництва[99]. У червні 1942 р. Фаєрабенд, начальник відділу у справах праці в структурі Клемма, скаржився про катастрофічну нестачу кваліфікованої робочої сили, яку політичний радник Клемма пов'язував із «переселенням» євреїв. Фаєрабенд визначив, що приблизно 40 462 чоловіків та жінок було депортовано до Райху і ще 140 000 мали долучитися до них у майбутньому. У ситуації нагальної потреби у 67 000 працівниках для деревообробної промисловості, а також для будівництва аеропортів, мостів та водогонів, можливість завершення комісарами місцевих проектів із розбудови інфраструктури була нереальною з огляду на темпи депортації працівників. Утім, він додав, що підлеглі Клемма могли здолати передбачувані труднощі у ході будівництва штаб-квартири Гітлера «шляхом налагодженої

Українських примусових робітників перевіряє лікар Вермахту перед депортацією до Райху, 1942 р. (Ullstein Bild № 0659134).

та повної співпраці усіх причетних служб»[100].

Оскільки більшу частину усіх працюючих депортували в Німеччину, комісари в Житомирському окрузі були змушені відмовитись від багатьох будівельних проектів. Місцевих працівників також закріпили за проектом зі спорудження автобану, зокрема, відрізку, що будувався в районі вінницької штаб-квартири Гітлера. Керівники апарату Розенберґа все ж зуміли зберегти деяку кількість робітників для роботи над своїми будинками та офісами. Нестача кваліфікованих працівників була настільки значною, що дехто навіть ризикував, утримуючи євреїв як особистих дантистів, ремісників, теслярів, креслярів та механіків, а також осіб на інших посадах[101].

Проте для того, щоб виконати жорсткі вимоги Райху по квоті робітників, уповноважений Гітлера з питань праці Фріц Заукель створив регіональні команди агентів з набору робітників. У Житомирі діяло п'ять спеціальних комісарів з набору робітників від імені Заукеля, приставлених до відділів праці комісаріату; одного із таких уповноважених комісарів на ім'я Грох було направлено в Новоград-Волинський (Звягель). У квітні 1942 р. Грох писав керівнику СС та поліції Новоград-Волинського про те, що потрібно було посилити склад міліції на жандармських постах у Мар'янівці, Баранівці та Полянці.

Керівники колгоспів із місцевого населення та бургомістри не виконали останньої квоти постачання робітників, тому Грох планував застосування

збройної сили для виконання квоти. Після обговорень між головою відділу праці при комісаріаті та керівником з питань сільського господарства, стараннями 150 німецьких жандармів та їхніх місцевих помічників було схоплено 1500 осіб.

Керівники відділу праці допомагали спеціальним комісарам Заукеля, повідомляючи їх про будь-яку «надлишкову» робочу силу у державних та колективних господарствах[102]. Окружні комісари з допомогою поліції утримували заручників із сіл до тих пір, поки не набиралась достатня кількість[103]. А тим часом відділ комісаріату з питань пропаганди розпочав нову кампанію, публікуючи так звані листи з Райху. У широко розповсюдженій статті українською мовою під назвою «Що пишуть українці з Німеччини?» німці «цитували» з українських листів, як «ми всі співали під музику в поїзді по дорозі на роботу… з німцями у нас братні стосунки… у нас багато вільного часу і багато ходимо за покупками»; також повідомлялось, що український остарбайтер написав наступне: «Я живу у кімнаті готелю, де все до блиску чисте, їм м'ясо та варення, тут усього вдосталь»[104]. Але ця пропаганда не могла протидіяти ефекту нацистських методів набору робітників, а також чуткам, які ходили у той час між українцями, про те, що робітників, відправлених із Новограда-Волинського до Німеччини, «було відразу розстріляно та перетворено на мило»[105].

Коли агенти Заукеля або комісари Розенберґа отримували квоту на робочу силу, вони вдавалися до усіх можливих заходів, аби захопити та ізолювати українців, яких потім депортували до Райху. Численні дослідження описують методи, які використовували агенти Заукеля, такі як оточення кінотеатрів та церков і захоплення усіх, хто знаходився всередині, а також схоплення людей на вулицях та ринках[106]. Після того, як майбутніх робітників ловили, комісари тісно співпрацювали з СС та поліцією в управлінні транзитними таборами до моменту відправки людей на роботи до Райху. Керівник з питань праці у комісаріаті Клемма Фаєрабенд також дійшов висновку, що табори були найбільш вдалим «рішенням» по відношенню до українців, які не з'явилися для призначення на роботу, а також для «бездомних». В «освітньому таборі для трудящих» у Козятині, одному із найбільших у регіоні, відділ праці окружного комісаріату призначив «ліниві елементи» (обох статей) на виконання примусових робіт[107]. Працівники комісаріату надавали список «елементів, що уникають роботи» начальнику жандармерії, який, до 1943 р., значною мірою покладався на послуги української міліції при пошуку таких осіб. За наказом комісара, усіх євреїв, що прибували в табори, передавали окружному керівнику СС та поліції[108]. На початку травня 1943 р. окружний комісар Козятина Вольфганг Штой-

Українські примусові робітники прощаються із рідними на залізничній станції, 1942 р. (Ullstein Bild, № 0659134).

дель та начальник СД Бердичева обговорили майбутнє козятинського табору і прийняли рішення очистити табір від «ледачих елементів та тих, хто уникає праці». «Невідповідних» в'язнів передавали в руки СД та вбивали, а кваліфікованих робітників призначали на роботу на німецькій залізниці та на приватні фірми[109].

Комісари та СС-поліція також спільно вирішували зростаючу проблему

сирітства в регіоні. Трудові табори давали сиротам та «підозрілим» молодим людям притулок[110]. У серпні 1942 р. командир зіпо-СД в Україні Макс Томас написав начальнику зіпо-СД по житомирському регіону Францу Рацезберґеру, що в рамках «превентивних заходів проти кримінальної молоді» дітей потрібно ловити та поміщати у суворі трудові табори у віданні відділу праці комісаріату. Керівник жандармів у Козятині погодився, що проти сиріт необхідно вживати заходів поліції; багато дітей молодших за 10 років прибували потягами до козятинської вузлової станції і бродили навколо. У сусідньому Ружинському районі начальник жандармерії також повідомив у цей час, що було схоплено близько 235 сиріт[111].

В молодіжних таборах підлітків та дітей, «нецінних у расовому відношенні», навчали підкорятися німцям, тяжко працювати, рахувати до 100, читати німецькі дорожні знаки, а також ручної праці. Інші ставали кандидатами на можливе «онімечення»[112].

Хоча нацистський терор був систематичним, нацистський апарат у цілому був нестабільним; дехто із дослідників дали цьому феномену визначення «організованого хаосу» . Комісарів змушували дедалі більше покладатися на сили поліції Гіммлера для того, щоб зберегти свою владу. Коли комісари, починаючи з генерального комісара Клемма, протидіяли СС, їх знімали з посади або переводили на фронт. Зростаюча влада сил СС та поліції в регіоні не була явищем, що мало місце виключно в Україні. В Білорусії влада СС сягнула свого піку після призначення на посаду у жовтні 1943 р. головнокомандувача СС та поліції генерал-майора СС Ганса фон Ґоттберґа на пост генерального комісара після вбивства посадовця з міністерства Розенберґа Вільгельма Кубе[113]. Окружні комісари в генеральному комісаріаті «Житомир», які не співпрацювали з керівником СС та поліції, мали перед собою за приклад долю генерального комісара Клемма, який показав, що прямий виклик владі СС може призвести до «безчесної» відставки, і навіть ще гіршого – переведення на фронт. Доля Клемма слугує яскравим прикладом загальної ситуації у результаті конфронтації між регіональними комісарами та керівниками СС-поліції. Це також може певним чином прояснити місцеву тенденцію щодо співпраці, або, можливо, у цьому конкретному випадку, переведення на інше місце.

Генеральний комісар Клемм та СС-поліція

Курт Клемм на посаді генерального комісара порівнював себе з інтелектуально витонченим британцем-імперіалістом в Індії. Але його романтичні, наївні надії щодо «німецької Індії» в Україні швидко розвіялись після того, як він прибув туди і побачив місто та терен, зруйновані війною,

і населення, яке не було настільки покірним та старанним, наскільки зображували його німецькі стереотипи. Клемм також був типовим нацистським лідером, котрий вимагав дотримання суворих адміністративних правил та підкорення ієрархії. На своє розчарування, він зрозумів, що лише посада та чин не забезпечать йому непохитну владу. Влада в житомирському регіоні була міцно пов'язана з політикою, і зовсім не комісарам була відведена керівна роль у кампаніях вищого рівня – програмі щодо етнічних німців, «остаточному розв'язанні єврейського питання», проектах з будівництва штаб-квартир та автобанів, а також у боротьбі проти партизанів. Виконанням цих основних проектів в основному займалися СС-поліція, націонал-соціалістична партія, Вермахт та організація Тодта. Влада комісарів полягала у їхній готовності співпрацювати шляхом координування політики їхніх суперників по владній вертикалі.

Клемм усвідомив обмеження його влади та влади комісарів уже в перші місяці свого перебування на посту, коли висловив розчарування з приводу стосунків із СС-поліцією. Він не був моралістом; радше, його обурював той факт, що СС могли діяти одноосібно і що «остаточне розв'язання» погіршувало і без того відчутну нестачу у робочій силі, знищуючи найбільш кваліфікований осередок населення – євреїв. Клемм та його політичні та технічні радники бажали відбудувати частини міста Житомир, включно із його трамвайними лініями, але для цього їм не вистачало робітників. Клемм скаржився своїм керівникам у міністерстві Розенберґа на нестачу робочої сили і неодноразово заявляв, що у цьому винна антисемітська політика Райху[114].

У травні 1942 р. Клемм зустрівся із райхскомісаром Кохом, головнокомандувачем СС та поліції в Україні Прюцманном та райхсміністром Розенберґом у Рівному[115]. Раніше він вже писав несхвально про незалежні дії СС у житомирському регіоні, але на цій зустрічі вищого рангу він вирішив знову виступити зі скаргою. Прюцманн чемно висловив жаль з приводу труднощів чи непорозумінь, що сталися в адміністрації, але проблема була залишена без уваги. Невдоволений таким ходом подій, 22 травня Клемм випустив меморандум про місцеву поліцію, яка дедалі більше втручалася у «керівництво політичними процесами в регіоні». Підлеглий Прюцманна в Житомирі, Гельвіґ, у відповідь на це наказав місцевій поліції «не мішатися до суто політичних завдань»[116]. водночас Гельвіґ поскаржився своїм начальникам про те, що Клемм був неохочий до співпраці і навіть занадто гуманний. Коли Гіммлер прибув у свій новозбудований бункер на окраїні Житомира, він викликав Клемма до себе і виніс йому сувору догану. Наступного місяця Клемм тихо звільнився з посади. 7 вересня

1942 р. офіційна німецькомовна газета в Україні «Deutsche Ukraine-Zeitung» опублікувала коротке пояснення щодо змін у структурі адміністрації в генеральному комісаріаті Житомир. Там йшлося про те, що Клемм перебуває у відпустці, а двоє його замісників переїхали на схід до Миколаєва. Кількома місяцями пізніше Клемм отримав офіційну похвалу від Гітлера за сумлінну працю на сході, але, на його превелике розчарування, йому було заборонено носити генеральську уніформу на людях[117].

На випадок, якщо у підлеглих Клемма могло залишитися будь-яке нерозуміння щодо стосунків між СС та комісарами, було вжито двох конкретних заходів відразу після від'їзду Клемма у серпні 1942 р. Наступник Клемма, бригадефюрер СС та заступник гауляйтера Вестмарка Ернст Ляйзер (який вступив у нацистську партію та до СС у 1925 р.), розслідував архіви окружних комісарів стосовно «остаточного розв'язання»; він дізнався, що його підлеглі співпрацювали з СС та поліцією. Ляйзер, котрий пізніше скаржився з приводу місцевих наслідків війни нацистів проти партизанів, не сказав жодного слова про антиєврейські заходи. Окрім цього, Розенберґ та Гіммлер видали спільний меморандум регіональним керівникам у комісаріаті та СС-поліції, визначаючи офіційні рамки владних стосунків між двома установами. Головнокомандувач СС та поліції Прюцманн та його регіональні керівники СС та поліції (у Житомирі – Гельвіґ) повинні були виконувати побажання Гіммлера. Генеральний комісар міг видавати накази окремим службовцям регіональної поліції шупо (Schutzpolizei) та жандармерії, але не окружному керівнику СС та поліції. Накази українській міліції повинні були надходити через німецьких жандармів. Комісари могли керувати поліцією в рейдах з набору робітників, але її потрібно було використовувати вибірково[118]. Генеральний комісар Ляйзер дав комісарам вказівку здійснювати свої повноваження і не втручатися в діяльність СС. Внаслідок цього комісари втратили прямий контроль над силами поліції своїх районів.

Зрештою, районні комісари, у розпорядженні яких були мінімальні ресурси та які працювали під значним тиском начальників щодо виконання різноманітних квот, не мали вибору і мусили співпрацювати з іншими установами Німеччини, навіть у випадках сильних конфліктів, ворожнечі та суперництва[119]. Вони зрозуміли, що їхня влада полягала у ролі центральних координаторів, яку вони відігравали у проведенні нацистської політики на найнижчих рівнях. Комісаріат не був досить сильним у політичному відношенні; не був він і добре укомплектований кадрами для здійснення контролю над своїм районом. Престиж, якого добивались місцеві можновладці, та й і вся їхня влада залежали від своєрідної співпраці між службами, яка мала місце в житомирському регіоні.

Розділ 6 Машина знищення в генеральному окрузі

Голокост в сільській місцевості та примусова праця євреїв, 1942–1943 рр.

У родині нас було шестеро. У мене було дві сестри та два брати. Я намагалася втекти від німців... Я пройшла понад 500 кілометрів, просивши їжу та прихисток, із Мінська до Бердичева, далі до Козятина, а потім до Вінниці. Багато українських жінок похилого віку пускали мене до себе на деякий час. Я була у них за служницю. Деякі видавали мене. Інші – ні. Я не була схожою на єврейку, тому я вижила.

Єва Аврамівна Франкель (нар. 1919 р.)

Рауль Гільберг у своїй грунтовній праці про Голокост увів метафоричне поняття машини для опису нацистської адміністрації, що забезпечувала «остаточне розв'язання єврейського питання». Ключовим оператором цієї машини, як показав Гільберг, був бюрократ середнього рангу, який «знав про навколишні події та можливості не гірше за найвищого посадовця». Як і бюрократи в Берліні, місцеві керівники в Україні «демонстрували вражаючу здатність визначати напрямок діяльності в умовах відсутності директив, узгодженість дій без керівних вказівок, фундаментальне розуміння завдання навіть без докладного спілкування»[1]. Коли мова йшла про політику щодо євреїв, регіональні та районні провідники розуміли бажання керівництва, перетворювали нацистські настанови на конкретні плани дій і в багатьох випадках забруднили свої руки у крові жертв Голокосту. Вони розробили методи вбивства та адміністративну ієрархію під час різанини 1941 р., яка забрала життя понад 60 000 євреїв у житомирському регіоні, і продовжували вдосконалювати систему масового вбивства аж до останніх днів окупації.

На другому етапі нацистської окупації, коли цивільна адміністрація вже була сформована, масові страти євреїв тривали, але, за небагатьма винятками, вже не страчували понад кілька тисяч за раз, як це часто траплялося в 1941 р. Оскільки стало цілком зрозуміло, що Гіммлер та його поліція були головними в остаточному вирішенні долі євреїв, СС-поліція Гіммлера та комісари Розенберґа просто шукали спосіб, у який можна було діяти на місцях. На початку 1942 р. один зі «своїх» радників

Розенберґа щодо єврейського питання Ерхард Ветцель листувався із заступниками Гіммлера щодо необхідності практичної координації між окружними комісарами та поліцією[2].

Підрозділи СС та поліції порядку Гіммлера здійснювали загальний контроль над процесом, але після того, як майже всі мобільні розстрільні загони під керівництвом Отто Раша та Ганса-Адольфа Прюцманна (наступника Фрідріха Єкельна) та великі охоронні дивізії армії перемістилися на схід, проведення «акцій» потребувало спільних зусиль поліції та служб поза поліцією, зокрема, жандармерії, окружних комісарів, керівників з питань сільського господарства, економічних спеціалістів та лісників[3]. На відміну від убивств у ході нападів мобільних бригад, які починалися із центральних міст Житомирщини у 1941 р., убивства євреїв у 1942 та 1943 роках були передані майже виключно під відповідальність місцевої німецької та ненімецької поліції, а також іншому персоналу Райху, розташованому в краї. Помітним винятком у цій тенденції було залучення Служби безпеки Райху (RSD), спеціальних сил Гітлера. У ході підготовки до прибуття фюрера до Вінниці RSD ініціювала та контролювала проведення ретельної «зачистки» місця перебування Гітлера та прилеглих територій. Служба безпеки Райху здійснила винищення євреїв Вінниці з особливою інтенсивністю навесні та влітку 1942 р.[4]

У цьому розділі розглядається, як машина «остаточного розв'язання» функціонувала в адміністрації комісаріату. Розділ організований за темами та приблизно в хронологічному порядку, починаючи з огляду машини знищення в сільській місцевості, в якій були задіяні СС-поліція та окружні комісари, і завершуючи дослідженням єврейської примусової праці в регіоні, зокрема, на будівництві автобану та польових штабквартир нацистських провідників.

Місцевий апарат СС-поліції

Німці, українці та фольксдойче

Важливість посади місцевого комісара означала, що його участь у Голокості була неминучою; деякі із комісарів навіть відзначились на місцях страти, власноруч розстрілюючи євреїв. Проте розстрільні бригади складались із службовців одного із шести постів зіпо-СД у регіоні або стаціонарних жандармерій[5]. У декого із цих «стрільців» був досвід безпосередньої участі у різанині 1941 р. Службовці айнзацкоманди 5 (ЕК5) працювали у штабах зіпо в Житомирі та Вінниці. Офіцери зіпо-СД підпорядковувались регіональному командиру зіпо-СД Францу Рацезберґеру, який прибув у січні 1942 р.[6] Шість відділів СД, якими керував

Рацезберґер, знаходились у Житомирі, Вінниці, Бердичеві, Овручі, Мозирі та Гайсині. Станом на липень 1942 р. структура поліції в сільській місцевості розрослась до двадцяти п'яти окружних відділів поліції, по одному на кожен округ, у складі яких нараховувалось вісімдесят менших районних жандармських постів. Окрім цього, шість мобільних батальйонів поліції порядку та два кінні ескадрони підпорядковувались чотирьом капітанам жандармерій у Мозирі, Бердичеві, Вінниці та Житомирі.

В ієрархії СС та поліції українські допоміжні сили знаходилися внизу командного ланцюжка. Здебільшого українці займали посади помічників по селах, складаючи загони так званого шуцманшафту, які підпорядковувалися керівникам німецьких жандармських постів. Також щонайменше шість мобільних допоміжних загонів прочісували регіон у 1941–1942 рр. (три українські батальйони, один литовський, один латвійський та один з фольксдойчів)[7].

Німецькі жандарми та їхні помічники-українці забезпечували діяльність адміністрації комісаріату у сільській місцевості, яку ще не зачистили військові. 3 грудня 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав окружним комісарам розформувати українську міліцію. Намагаючись отримати певний контроль над поліцаями, він наказав жандармам та поліції виконати цей наказ (який вони виконали б у будь-якому разі відповідно до розпоряджень від керівництва СС-поліції). Новобранці поліції проходили військовий вишкіл, що включав стройову та спортивну підготовку. Вони вивчали основи «Прусського порядку та чистоти». Німецький командир жандармів у регіоні старший лейтенант Ганс Леберехт фон Бредов казав своїм службовцям: «Найкраще навчаєшся, коли робиш безпосередньо те, чому вчишся!»[8].

На початку 1942 р. начальник Бредова, командувач поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафен пояснив більш точно, що саме їх уповноважили робити. Німецьким жандармам не потрібне офіційне підтвердження для проведення страти, писав він, у випадках, «в яких цілком зрозуміло, для чого потрібно провести страту»[9]. Після виконання завдання потрібно написати лише короткий звіт про подію, зазначав він, і надіслати його до всіх відділів СС та поліції округу. У цей час німецьким керівникам у Житомирі було «цілком зрозуміло», що необхідно «робити» з євреями.

У комісаріаті адміністративна машина Голокосту працювала на двох рівнях. Для проведення масштабних акцій, таких як цілковите знищення євреїв у Бердичеві, районні начальники СС-поліції зустрічались із гебітскомісарами, місцевими військовими командирами та офі-

церами із найближчого аванпосту зіпо-СД. Вони планували вбивства і здійснювали необхідну підготовку, включаючи призначення виконавців. За іншою схемою вбивали менше жертв, але вона була набагато ширшою в географічному плані та більш агресивною у суспільному. Під час регулярного патрулювання сільської місцевості або на вимогу начальства, українська міліція та німецькі жандарми обшукували район та виявляли євреїв, які перебували у схованках. Рутинними стали рапорти начальників СС-поліції та жандармів про розстріли окремих євреїв, які надсилалися до штабів у Вінниці, Бердичеві, Мозирі, Коростені та Житомирі[10].

Пошук нацистами євреїв у сільській місцевості

Із двадцяти шести округів, що з часом утворили житомирський регіон, одна із небагатьох уцілілих збірок рапортів жандармів походить із Козятинського та Ружинського округів. Згідно з цими німецькими звітами, жандарми та українська міліція прочісували територію у пошуках євреїв улітку та восени 1942 р. і продовжували знаходити та розстрілювати єврейські родини й окремих осіб в укриттях, на полях та лісах в 1943 р. У Козятинському окрузі знаходилось три жандармерії (Козятин, Самгородок та Погребище), в яких налічувалось тридцять чотири німецькі жандарми, які прибули сюди в період із жовтня 1941 р. по травень 1942 р.[11] Кількість шуцманів змінювалась, але досягла піку у вересні 1943 р. – 354 чоловіки, не рахуючи окремого загону зі 100 українців, що охороняли залізницю та курсантів школи поліції в Погребищах, де їх навчали, згідно із назвою одного заняття, що «євреїв потрібно знищити»[12].

У Козятині, як і в інших місцях на східних територіях, німці покладалися на українських помічників та фольксдойчів у виконанні брудної роботи Голокосту. Українські поліцаї, більшість з яких були неодруженими, разом із колишніми працівниками сільськогосподарської сфери та поденниками проводили операції пошуку та грабунків. Німецькі посадовці СС-поліції з Райху, яким не вистачало працівників і які не бажали мати справу із негігієнічними умовами та хворобами, призначали українців для охорони таборів. Одним із таборів, контрольованих зіпо-СД, був так званий освітній робітничий табір у Козятині, де у 1942 р. було ув'язнено близько 300 євреїв разом із іншими в'язнями, які вважалися підозрілими в політичному плані[13]. Одна єврейка, яка вижила у таборі, згадувала побої, яких завдавав їй український охоронець на прізвище Годзіковський, що також змушував її мити туалети[14].

У червні 1942 р., коли керівник СС та поліції Козятина Гайнріх Бех-

ренс наказав стратити останніх євреїв Козятина, яких утримували в бараках Погребища, українські охоронці прочитали наказ євреям, змусили їх роздягтися і стояли напоготові, поки команда СД із Бердичева стріляла по жертвах. 6 липня 1942 р. Бехренс відправив службову записку начальникам жандармерій у Погребищі та Самгородку, зазначаючи в ній, що йому відомо про інших євреїв, які ховалися у селах та лісах, і попередив, що усі селяни повинні повідомляти про євреїв. Якщо жандарми чи поліцаї-українці знаходили євреїв, «варто було карати усе село»[15]. Через місяць, у серпні 1942 р., після інтенсивних обшуків, влаштованих українською поліцією та німецькими жандармами, зібрали ще 200 євреїв.

Бехренс зателефонував на пост СД у Бердичеві та погодився допомогти СД у проведенні акції убивства, надавши близько сорока українських поліцаїв та певну кількість німецьких солдатів, розташованих неподалік. Коли команда СД прибула на місцевий аеродром, Бехренс привітав їх особисто і відвіз убивць до Талиминівської балки, де знаходилось місце страти, розташоване поблизу казарм[16].

Українські селяни слідкували за присутністю євреїв у своїх селах, повідомляючи німців про них. Наприкінці літа 1942 р. український селянин Тимощук повідомив керівникові жандармського відділку в Козятині, лейтенантові Мусі, що в селі Корделівка переховувались євреї. Муха негайно відправив у ту місцевість загін українських поліцаїв під проводом німецького жандарма-капітана. Після безплідних пошуків у Корделівці поліцаї покинули село. Йдучи дорогою за селом, вони побачили, як хтось ховався серед стебел кукурудзи. Єврейські родини Пінтель та Браверман (один чоловік, три жінки та четверо дітей) відчайдушно намагалися сховатися. Українські та німецькі поліцаї схопили їх і безжально розстріляли на місці[17]. Через деякий час після цього інциденту, наприкінці вересня 1942 р., Бехренс повідомив окружному комісарові, що за винятком тих, хто заховався, Козятинський район було «очищено» від євреїв; вони щойно передали останніх вісімнадцятьох єврейських чоловіків та жінок до СД для «переселення»[18].

Все ж, у 1943 р. жандарми та українські шуцмани продовжували інтенсивно шукати євреїв. Як і у випадку розправи в Корделівці, окружні керівники СС та поліції в Козятині та Ружині регулярно повідомляли, що було знайдено єврейські родини (переважно жінок та малих дітей), що ховалися у скиртах та сараях, і їх було розстріляно «при спробі втечі»[19]. Місцева поліція тиснула на українців з тим, щоб змусити їх повідомляти місця, де ховаються євреї. В одному випадку в Погребищі невелика група євреїв змогла прожити, переховуючись, понад рік, хоча невідомо,

наскільки їм допомагали селяни. Ось що писав німецький керівник жандармерії Бруно Мейргофер:

> 7 травня 1943 р., 21.00 год., після отримання таємного повідомлення, із добре зробленої нори в землі у полі було вигнано 8 євреїв, тобто 3 чоловіків, 2 жінок та 3 дітей, усіх їх було розстріляно при спробі втекти. Цей випадок стосується євреїв Погребища, які жили в цій земляній норі майже рік. У євреїв не було ніякого майна окрім лахміття, в яке вони були одягнені. Якісь продукти харчування, які вони мали і які лежали розкидані в їхньому укритті, було передано бідним селянам, так само як і їхній одяг, який до певної міри ще можна було використовувати. Поховання здійснене невідкладно на тому ж місці[20].

Для окремих євреїв та невеликих єврейських родин, на яких полювали, як на дичину, сили поліції під проводом німців, виживання майже повністю залежало від місцевого населення. Їхнім єдиним джерелом харчування були місцеві селяни. Голодні та у відчаї, євреї-втікачі крали їжу вночі. Деякі добросердні селяни давали їм їжу. Інші використовували скрутне становище євреїв, вимагаючи взамін на їжу чи прихисток гроші або цінності.

Оскільки деякі німецькі можновладці продовжували таємно користуватися послугами кваліфікованих євреїв, у червні 1942 р. та повторно на початку весни 1943 р. були поширені накази про негайне виявлення євреїв, які залишилися в живих. У наказі від червня 1942 р. капітан окружної жандармерії Бердичева попередив, що відмова видати євреїв, які продовжували працювати в адміністрації, заважала «переселенню» і тягнула за собою покарання судом СС та поліції за відмову виконувати наказ. У березні 1943 р. подібні вказівки було направлено з Бердичева до Козятина, і головний жандарм Козятина відмовився від евфемізму «переселення», наказавши, щоб місцева поліція видала усіх євреїв, а потім «забезпечила підготовку ровів»[21].

Місцями окремі українці чинили спроби по можливості допомогти євреям і ризикували власним життям та життям своїх сусідів. Дійсно, німці вдавалися до колективних акцій проти усього села, якщо євреїв не було видано українській та німецькій поліції[22]. В міському сиротинці Житомира українська працівниця та її керівник приховали єврейських дітей з українськими посвідченнями особи; одну чотирирічну дівчинку вдочерили українські батьки, які знали, якої вона національності[23]. Родина Семена Уманського пережила суворі зими в лісах біля Браїлів, тому що їхні друзі-неєвреї

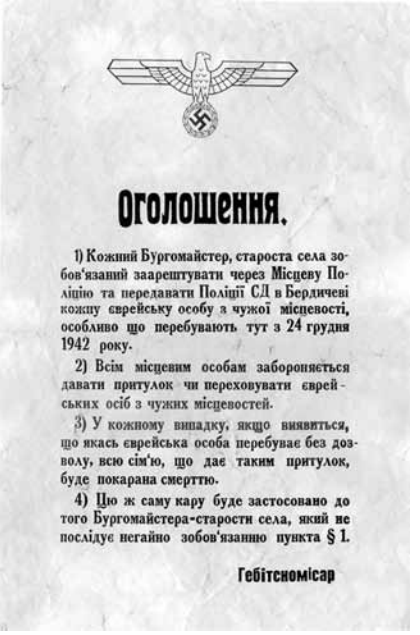

Оголошення.

1) Кожний Бургомайстер, староста села зобов'язаний заарештувати через Місцеву Поліцію та передавати Поліції СД в Бердичеві кожну єврейську особу з чужої місцевості, особливо що перебувають тут з 24 грудня 1942 року.

2) Всім місцевим особам забороняється давати притулок чи переховувати єврейських осіб з чужих місцевостей.

3) У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок, буде покарана смерттю.

4) Цю ж саму кару буде застосовано до того Бургомайстера-старости села, який не послідує негайно зобов'язанню пункта § 1.

Гебітсномісар

Оголошення гебітскомісара Бердичева про заборону давати притулок особам єврейської національності. (Антиєврейські нацистські та колабораціоністські листівки та оголошення, розповсюджувані у період нацистської окупації України, 1941–1943 рр., RG 31.023, Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Інститутом юдаїки, Київ).

з навколишніх сіл давали їм їжу та місце для ночівлі[24]. Деякі українці, які жили біля таборів для примусових робітників DG IV, приносили їжу в'язням і подавали сигнал про те, що наближалася небезпека, коли бачили, як поблизу копали поховальні рови[25]. Лише за кілька тижнів до звільнення сіл в Козятинському районі Червоною армією місцевий командир СС та поліції Гайнріх Бехренс повідомив, що в селі Вчорайше було арештовано українку, яка переховувала євреїв[26]. Ці доволі рідкісні, але важливі випадки свідчать про те, що деякі українці відважно намагалися допомогти євреям.

Місцева поліція та Голокост

Її чисельність, вплив та ідеологічний вишкіл

Наскільки важливою була роль української поліції в Голокості протягом 1942 та 1943 років? Німці збільшували чисельність української поліції на селі, зокрема, навесні 1943 р. Після масштабних наборів серпня 1942 р. та церемоній присяги вересня того ж року, кількість шуцманів у житомирському регіоні сягнула 5200.[27] Пізніше, в квітні 1943 р., після того, як німці примусили ще більше українців вступити до поліції, ця цифра зросла до 16 400 осіб, у той час як число керівників-жандармів становило близько 1100[28]. У період 1942–1943 рр. кількість поліцаїв-українців у регіоні зросла майже втричі.

Значний приріст чисельності місцевої поліції наприкінці літа та восени 1942 р. пояснюється в основному німецькою політикою залучення більшої кількості українців до боротьби проти партизанів, особливо до патрулювання лісів та сільських просторів, де німці були найбільш вразливими. Це не була зміна пріоритетів, а радше, реакція німців на місцеві умови Житомирщини та інших територій на сході, де партизанська війна набирала обертів. Своїм головним «ворогом» нацисти вважали передусім євреїв, яких українські поліцаї продовжували виявляти під час рейдів проти партизанів і яких німці називали центром більшовицького спротиву.

Документи, що дійшли до наших днів, не вказують точно, хто виконував розстріли євреїв у найбільш віддалених місцевостях. Проте українським поліцаям доручали патрулювання сіл без німецького нагляду, і їм були дані повноваження вбивати осіб, яких німецькі керівники визначали ворогами держави, наприклад, євреїв. Ще одна справа, що пройшла через окружну поліцію Козятина, проливає світло на роль української поліції. Головний жандарм Самгородка, Йозеф Ріхтер, висунув шуцмана унтерфюрера Василя Паламарчука на отримання службової нагороди за значний внесок останнього у «переселення євреїв» округи у червні 1942 р., а також у подальші пошуки євреїв, котрі переховувалися. За словами Ріхтера, Паламарчук добровільно погоджувався на участь у «спеціальних акціях» і при їхньому проведенні демонстрував зразкову відважність та ентузіазм, що значним чином мотивувало його побратимів по службі[29]. В акції з «переселення», на яку посилався Ріхтер (і яка відбулась 4 червня 1942 р.), німецькі жандарми та українські поліцаї вбили престарілих та хворих євреїв у гетто в Самгородку. Тих, хто залишився, розстріляла бригада СД (близько 500 чоловік)[30].

Делегування ролі катів українцям не було послідовною політикою. Мали місце кілька неоднозначних випадків – у Радомишлі, наприклад – коли німці використали українську поліцію для розстрілу єврейських дітей: таке завдання деякі німецькі стрільці воліли перекладати на українців[31]. Все ж, німецька поліція безпеки та начальники-жандарми мали тенденцію самостійно керувати операціями та здійснювати розстріли. Однозначно, СС-поліція ефективно навчала багатьох українців (та фольксдойче) бути надійними головорізами у таборах смерті та гетто Польщі[32]. Але загалом німці ставились обережно до озброєння українських поліцаїв в окупаційній адміністрації, багатьох із яких не було ретельно перевірено. Німці усвідомлювали можливість того, що український поліцай може зловживати зброєю аби дезертирувати зі свого посту

та піти до партизанів (і багато з них саме так і чинили). Більш того, німці не були схильні ділитися першоджерелом своєї влади – зброєю. Тож німці поставили самі себе в суперечливе становище залежності від лояльності українців, яких вони дедалі більше відчужували від себе. І колаборанти, і населення загалом розуміли, що німецькі командири були здатні розпочати масові вбивства безпрецедентного масштабу і що після повного знищення євреїв німці могли почати винищення українців[33].

Для того, щоб залучити українців та фольксдойче-помічників у нацистську кампанію і зробити їх більш надійними в ідеологічному плані, 24 червня 1942 р. Гіммлер дав своїм підлеглим вказівку зосередитись на «політичному навчанні шуцманів». Він та Розенберґ погодились створити освітні заклади для поліцаїв. Такі школи знаходились у Коростені та Козятині. У рамках цієї домовленості вони окреслили навчальні програми із нахилом до «розбурхування сильного інстинктивного антисемітизму східних народів» шляхом привернення уваги до «єврейського обличчя більшовизму» та інших нацистських теорій світової єврейської змови[34]. 22 серпня 1942 р. начальник відділу навчання поліції в Україні передав штаб-квартирі поліції порядку Житомира ідеологічну програму, викладену у статті під назвою «Das neue Werden im Osten Europas» («Нове у Східній Європі»):

> Значна частина кривавих жертв німецького народу була віддана протягом століть у нестихаючих битвах за кордони у Східній Європі. Те, що сьогодні відбувається на сході, вже стало частиною Нового Порядку в Європі. Німецька політика на сході черпає натхнення із пам'яті про Східну Європу як землю, призначену для заселення. Німецькі колоністи й купці потрапляли протягом століть до східноєвропейських країн, їх туди кликали правителі народів, які заселяли ті території. Вони не приносили із собою грабунок та руйнування, пожежі та вбивства, смерть та руїну; натомість вони успішно перетворювали родючі простори на квітучі міста, красиві будівлі, та створювали мистецькі [і] наукові праці, що мали найвищу цінність.
>
> Сили більшовизму, що пригноблювали культуру та знищували людей, навпаки, не змогли підтримати та розвинути культуру, що вже побутувала на тих землях; вони у всякий можливий спосіб перешкоджали розвитку європейських народів Росії. Більшовизм, з яким зіткнулися народи Литви, Естонії, Латвії, Білорусії та України, не був європейським, і навіть не російським, але єврейським та азіатським

за своєю природою. Євреї здобули владу для більшовизму за допомогою тиранії терору, голоду, злочинів… Ця війна, яку ведуть німці та італійці, означатиме знищення більшовизму, яке принесе із собою звільнення народам Східної Європи[35].

Наведений уривок із зазначеної статті проливає світло на певні моменти. По-перше, він показує, як основні мотиви нацистської ідеології та думки Гіммлера й Гітлера потрапили в голови людей та освітні програми відділень СС-поліції на східних територіях. Історію німецької міграції на схід було спотворено з метою виправдання завоювання нацистською державою регіону, і навіть впровадження політики геноциду. Німецького колоніста зображено як джерело усього доброго: економіка на підйомі, квітучі ландшафти, мистецькі та культурні пам'ятки. Цей рожевий портрет європейської вищості, по своїй суті німецької, протиставлено іншому – образу «єврея-більшовика»[36]. Привабливість німців для українців зосереджувалась на понятті того, що нацисти вели визвольну війну у Східній Європі, завдаючи поразки «юдейському більшовизму».

На нижчих рівнях владної піраміди регіональним керівникам СС-поліції було передане прохання повідомляти про результати нацистського ідеологічного навчання поліції, утвореної з корінного населення. У жовтні 1942 р. лейтенант у запасі шуцполіції Бердичева Альбрехт прореагував на прохання. Альбрехт навчав фольксдойче та українців-командирів шуцманшафту в Бердичеві. Необхідність дбати про політичний вишкіл поліції, писав він, була очевидною для німців ще з початку 1942 р. і була постійним пунктом їхньої програми дій. У рамках цієї програми Альбрехт з допомогою окружного комісаріату та німецької ради з питань туризму розповсюджував яскраві плакати, фотолистівки та карти Німеччини. Вони спостерігали, що завербовані поліцаї надавали перевагу світлинам сучасних німецьких міст над романтичними сільськими пейзажами. Окрім цього, писав Альбрехт, розв'язання німцями єврейського питання дуже цікавило новобранців. Вони були вражені тим, що Бердичів вже більше не був «єврейським на 72 відсотки», зауважуючи, що «єврея відкидають скрізь. Навіть в'язні уникають роботи із євреями та напівєвреями»[37].

Німецькі цивільні керівники та начальники поліції вимагали лояльних сил поліції для забезпечення контролю над віддаленими територіями, які потерпали від дедалі частіших партизанських нападів. Вони апелювали до бажання «корінних» вести західний спосіб життя,

говорили, що їхня присутність була історично виправданою, та – з огляду на очевидний антисемітизм українців та фольксдойче – заявляли, що Голокост був обопільно вигідним[38].

Таким чином, тисячі українців-поліцаїв забезпечили службовців комісаріату людськими ресурсами та місцевою інформацією про населення та особливості місцевості. Сотні з них у складі мобільних батальйонів (№№ 108, 109, 110) та стаціонарних підрозділів СС-поліції брали безпосередню участь у вбивствах євреїв. Проте варто наголосити на тому, що німці виступали ініціаторами та керівниками проведення антиєврейської політики, а також керували українцями, яких було залучено до здійснення «остаточного розв'язання»[39].

Комісар як центральний координатор антиєврейської політики Співпраця між службами на місцевому рівні

Навіть набираючи та навчаючи значну кількість місцевої поліції, регіональні та окружні комісари були змушені викликати додаткові сили з Райху для здійснення геноциду. Наприклад, у Ружинському районі, площа якого становила 1800 квадратних кілометрів, на якій проживало 129 000 осіб, жандармський пост мав у розпорядженні два мотоцикли та моторизований велосипед, але не мав вантажівки. Відтак люди далекі від поліції повинні були допомагати поліції та виконувати її обов'язки. Для німецького офіцера СД не було чимось незвичним звернутися до працівника приватної фірми, наприклад інженера, який працював за урядовим контрактом в організації Тодта, із вимогою використати його вантажівку для перевезення євреїв, або залучити інженерів у ролі охоронців для проведення акції. У липні 1942 р. головнокомандувач СС та поліції Прюцманн вирішив навчати лісників у Житомирі «виконання завдань, подібних до тих, що їх виконують підрозділи поліції». Окрім євреїв-біженців, у лісах таборували постійно зростаючі групи партизанів, яких потрібно було арештовувати, допитувати та розстрілювати. Подібно до охоронців парків у США, лісники виконували правоохоронні функції, зокрема, стосовно браконьєрства, вандалізму та розшуку пропалих безвісти або підозрюваних осіб на територіях у їхньому підпорядкуванні[40].

Масштабне залучення німців з-поза структур поліції відбувалося в бюрократичному апараті цивільного комісаріату, а також, більш безпосередньо, між окремими особами, які погоджувались надати допомогу в акціях убивств. Інколи ці два види залучення помічників перетинались, коли комісари самі працювали над документами з Голокосту та особисто

брали участь у розстрілах. У структурі комісаріату регіональні та окружні керівники консультувалися з невеликою групою відомчих начальників, яка складалася з п'яти осіб. Одним із цих начальників був місцевий керівник СС та поліції, який був радником комісара з «єврейського питання» в окрузі. Кожного місяця комісар Клемм (та його наступник Ляйзер) звітували перед міністерством Розенберґа в Берліні про те, чи була відповідна територія «вільна від євреїв» та про кількість убитих.

Будучи головними особами, у віданні яких був добробут місцевого населення, комісари відповідали за харчові пайки, житло та загальне становище євреїв[41]. Відповідно до вказівок Коха, євреї отримували їжу лише за її наявності, а кількість з точки зору калорій не повинна була перевищувати кількість, передбачену для дітей віком до чотирнадцяти років[42]. Євреїв, яких призначали на виконання тяжких робіт і яким офіційно мали виділяти більші порції харчів, отримували не більше двох «прийомів їжі» на день у таборах, перший раз близько 5.30, а другий – десь о 18.30. Типове меню складалося із водянистого супу та ерзац-хліба. Один єврейський робітник, якого включили до групи 500, відправлених на будівництво автошляху біля Вінниці, писав, що вони отримували стограмову суміш каштанів та тирси[43]. Під наглядом так званих фахівців комісаріату з питань харчування, охорони здоров'я та праці євреїв у таборах, які не працювали, було полишено вмирати з голоду та через хвороби відповідно до офіційної політики.

Окрім роздачі харчів, комісари контролювали розподіл майна євреїв. Підрозділ відділу з впровадження політичного курсу, яким керував доктор Мюссіґ, рахував вилучену валюту, золото, коштовності та інші цінні речі[44]. Деякою мірою можна пов'язати звіти Мюссіґа та час убивств євреїв, оскільки працівники СС та поліція окружного рівня повинні були передавати найцінніші речі Мюссіґу. Наприкінці липня 1942 р. Мюссіґ наказав усім окружним та міським комісарам скласти опис золота, срібла, готівки та інших цінностей, що належали євреям, а також направити описи та майно до фінансового відділу комісаріату. Мюссіґ потворно видав цей наказ 27 жовтня 1942 р., додавши, що інші предмети, такі як одяг, мають бути використані для задоволення «нагальних» потреб місцевих організацій (наприклад, відділу зв'язків із етнічними німцями)[45]. В окружному офісі Бердичева гебітскомісар Ернст Ґьольнер увів спеціальний податок на євреїв у рамках вимоги Еріха Коха про підняття податків та пошуку «інших шляхів отримання грошей за рахунок місцевого населення». Зібрані гроші ретельно порахували та внесли до бухгалтерських книг комісара як дохід за статтею «податок на євреїв». Також

були складені списки усіх єврейських «платників податку»[46]. Станом на лютий 1942 р., бухгалтер окружного комісара в Чуднові перестав підраховувати «внески євреїв», що означає, що єврейське населення було або знищене, або переведене до табору в Бердичеві.

В умовах нестачі фінансів, що надходили від євреїв на радянській території, нацисти зосереджували свої операції грабунку на конфіскації квартир, меблів, постільної білизни, одягу та предметів побуту. 12 грудня 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав передати усе майно євреїв до комісаріату для розподілу. Ця вимога мала на меті досягнення різних цілей: вона забезпечила для німців можливість зібрати найкращі трофеї; вона дала німецьким комісарам хабарі, які можна було використати для маніпулювання колаборантами та оплати їхньої праці, та вигідне становище у численних конфліктах між українцями, які збирали єврейське майно або вимагали його собі. Коли місцеві українські поліцаї грабували статки євреїв, вони порушували накази нацистів, а також розбурхували суперечки з приводу вигоди, здобутої внаслідок геноциду[47].

Відділ комісаріату з питань житла та інвентаризаційна комісія реєстрували та перерозподіляли майно євреїв серед місцевих посадовців, військових командирів та етнічних німців[48]. З допомогою писарів-українців та етнічних німців комісар склав списки євреїв, яких було «переселено», та майна, що було в їхніх домівках. У контору інвентаризаційної комісії попливли листи від місцевих представників ОТ, фольксдойчів, високопосадовців армії та інших німців з Райху з вимогою передати їм ліжка, столи, стільці та шафи. У липні 1942 р. замісник Клемма в інвентаризаційній комісії, особа на прізвище Пліско, видав детальні вказівки про конфіскацію майна євреїв, накладання тимчасової заборони на розподіл єврейських коштовностей на складах, оскільки багато місцевих можновладців брали предмети без дотримання належної процедури документування. Він порадив окружним комісарам не позбуватися перших списків майна, зареєстрованого євреями, більшості із яких на той момент вже не було серед живих, оскільки ці списки були найповнішим джерелом відповідної інформації[49]. Пліско хотів зберегти ці списки для того, щоб забезпечити фінансовий порядок та попередити крадіжки.

Бюрократична машина переслідування комісаріату поширювалась на сферу охорони здоров'я. У Житомирі голова відділу охорони громадського здоров'я доктор Кульберг повідомив про спалах епідемії, що його спричинило прибуття будівельних загонів угорських євреїв у північні райони. Не було зроблено нічого, щоб надати допомогу хворим єврейським робітникам. Навпаки, робітники, хворі на тиф, були ізольо-

вані у сараї і спалені заживо у рамках «превентивного заходу з охорони здоров'я»[50]. Іншим наказом щодо громадської «гігієни» від червня 1942 р. командувач житомирської жандармерії зобов'язав усю німецьку поліцію, яка контактує з євреями, митися та перевірятися на присутність вошей[51]. Цей наказ збігся у часі з ліквідацією нацистами трудових таборів та гетто влітку 1942 р.

У той час як посадовці комісаріату (багато з них мали професійну освіту та вчене звання з юриспруденції, інженерної справи та медицини) регулярно займалися здійсненням антиєврейських заходів у бюрократичний спосіб – підраховуючи майно євреїв, розподіляючи мізерні порції харчів по таборах та проводячи моніторинг епідемічної ситуації навколо таборів, – інші працівники німецької цивільної адміністрації брали участь власне у акціях розстрілів[52]. Відповідно до «Коричневої папки» Розенберґа, окружний комісар мав необмежену владу для застосування сил поліції проти євреїв[53]. Зазвичай, після керівництва облавою на євреїв, гебітскомісар сам прибував із командою СД на місце страти та спостерігав за тим, як проводилися розстріли. У Літинському районі гебітскомісар штандартенфюрер СА Трауґотт Фолькаммер керував акцією та спостерігав за масовим убивством під час «звільнення гетто» 19 грудня 1941 р. Один із заступників комісара у відділі розвитку політики розстріляв одного чи більше євреїв у жовтні 1942 р.[54]

У Самгородку гебітскомісар Вольфґанґ Штойдель розпочав «остаточне розв'язання» відносно місцевих євреїв. Німецькі жандарми та українські поліцаї почали сконцентровувати євреїв там вперше ще 16 травня 1942 р.; у ході цієї акції «зі створення гетто» німецькі та українські поліцаї розстріляли хворих та престарілих, а також тих, хто намагався втекти. Кількома тижнями пізніше, 4 червня 1942 р., решту єврейського населення, що становила 500 осіб різної статі та дітей, було вбито після того, як Штойдель наказав українському мерові Германівки призначити 25 українців із сусіднього колективного господарства для копання братніх могил. Штойдель особисто оглянув могили незадовго до прибуття євреїв. Він керував усією акцією, координуючи дії начальника місцевої жандармерії Йозефа Ріхтера та залучаючи українських помічників. Двоє або більше службовців СД, котрі прибули з посту СД у Вінниці, здійснювали розстріл на могилах[55].

Служби Гіммлера відігравали головну роль в апараті масових убивств, але сам масштаб «остаточного розв'язання» та значення, якого йому надавала нацистська верхівка, означали, що СС-поліції потрібна була допомога майже усіх німецьких установ на місцях. На відміну від інших

установ у регіоні, участь комісара була обов'язковою[56]. Окрім комісарів, місцеві сільські та міські коменданти Вермахту, а також угорські та словацькі охоронні дивізії зробили свій внесок у здійснення Голокосту[57]. Військові надавали підрозділи охорони для таборів військовополонених. Протягом 1942 р. 2-га рота 351-го батальйону охорони здійснила масовий розстріл у піщаних кар'єрах, розташованих між кладовищем та стайнями стаціонарного табору 358 (спільно з службовцями житомирської команди зіпо-СД під керівництвом Рацезберґера)[58]. У південній частині регіону в околицях Вінниці угорські офіцери приєднувались до невеликих планувальних груп комісарів та СС-поліції, котрі визначали, коли і яким чином влаштувати наступну розправу. Наприклад, 26 травня 1942 р. у Гайсині (близько вісімдесяти кілометрів на південний схід від Вінниці), у місцевого сільського коменданта Вермахту відбулися збори. Метою зборів було спланувати страту місцевого єврейського населення, призначену на наступний день. Гебітскомісар Бехер, який, можливо, отримав певні попередні настанови від СД Вінниці, скликав збори і запросив двох місцевих військових командирів, майора Вермахту на прізвище Гайнріх та командира угорського батальйону, а також начальника жандармського посту Дрекмаєра[59]. Оскільки вони мали намір зібрати євреїв із трьох сіл, комісар Бехер розділив акцію на два етапи; одним керував майор Гайнріх за підтримки української поліції та угорських піхотинців. О 3-й годині ранку вони завантажили євреїв в автомобілі та відвезли їх до місця страти в Теплику, де вже чекала напоготові команда стрільців СД. Ця страта забрала життя близько 400 євреїв[60].

Окрім співпраці з боку військових підрозділів, розташованих у регіоні, одним із менш звичних фактів у Житомирі було залучення організації Тодта, напіввійськового формування, функції якого передбачали спорудження військових об'єктів та автошляхів. Участь цієї організації в «остаточному розв'язанні» в житомирському краї була найбільш очевидною при будівництві штаб-квартири Гітлера та роботі над проектом DG IV. Зазвичай офіційні особи ОТ, яких наймали на роботу приватні будівельні фірми, такі як фірма Дорманна, також займали посади в структурі комісаріату і підпорядковувались військовим начальникам. Але вже в 1942 р., коли СС почали переймати на себе функції цивільної адміністрації в проекті DG IV, ОТ почала більш тісно співпрацювати із будівельними інспекціями СС, штаб-квартира яких знаходилась у Вінниці, а передові відділи – поблизу місць спорудження доріг та таборів (таких, як у Гайсині). СС сформували загони поліції безпеки, які контролювали примусову працю на трасі; вони також охороняли об'єкти від партизанських атак.

Німецькі інспектори СС-поліції та їхні помічники-охоронці (здебільшого литовці) разом із керівниками відділків ОТ виявляли хворих єврейських працівників, які вважалися вже непотрібними як робітники.

«Знищення працею» Єврейські робітники проекту DG IV та на будівництві нацистських штаб-квартир

Політика нацизму щодо використання євреїв у таких проектах, як спорудження автошляхів, була офіційно схваленою Гайдріхом на нараді у Ванзеє у січні 1942 р.[61] Але те, що Гайдріх проголосив у Ванзеє, вже було втілене в життя багатьма місяцями раніше в Житомирі (а ще до того – у Східній Галичині). У серпні 1941 р. розквартирований у Житомирі командир айнзацгрупи С Отто Раш повідомив, що «доки єврейське питання не буде остаточно розв'язане на всьому континенті, євреїв можна буде *повністю використати* на обробці болотистих територій навколо Прип'яті, Дніпра, та Волги»[62]. Через місяць він повторив те, що, на відміну від процедури в Генеральному губернаторстві, євреїв в Україні потрібно вбивати за допомогою тяжкої праці, у виконанні якої існувала катастрофічна потреба. Оскільки євреї становили цілий клас кваліфікованих робітників, аргументував Раш, їх можна було використовувати в рамках спеціальних проектів, а потім, коли потреби в їхній праці не буде, вбити. З метою відбудови об'єктів для військових операцій, писав він, «виникла необхідність виключити, попередньо, зі списку призначених на страту кваліфікованих робітників-євреїв»[63].

У серпні 1941 р. офіційні особи ОТ прибули на місце і призначили євреїв для виконання примусової праці. Оскільки багатьох із цих євреїв сильно били або й вбивали під час виконання робіт, інші євреї перестали реагувати на вимогу ОТ щодо залучення до праці[64]. ОТ знайшли робочу силу, яка опиралася менше, в таборах для військовополонених, де захоплені червоноармійці відчайдушно намагалися втекти від страшних умов та забезпечити собі ліпше харчування. У першій половині вересня 1941 р. військові начальники та керівники ОТ у регіоні почали планувати створення семи трудових таборів для будівництва доріг, які мали бути розміщені між Вінницею та Гайсином[65]. У Житомирі була створена штаб-квартира ОТ для ведення проекту DG V, який передбачав будівництво автошляху із півночі на південь, який би сполучав Житомир та Вінницю. Трудові табори для робітників автобану планувалося розмістити через кожні п'ятнадцять кілометрів. Траса DG IV (яка проходила через Вінницю із заходу на схід) не була новозбудованим шляхом. Наприкінці XVIII ст.

Катерина Велика почала цю дорогу будувати, але у 1941 р. вона далеко не відповідала німецьким стандартам доріг. Німці планували реконструювати існуючу дорогу, розширивши її на вісім метрів, покривши її асфальтом та викопавши стічні канави по боках. За наявності потрібних ресурсів (каменоломень та робочої сили) та у зв'язку із близькістю штабквартири Гітлера, окремий відрізок DG IV, траса, яка з часом мала простягнутися зі Львова до Умані, стала пріоритетним завданням.

На ранньому етапі проекту DG IV місцеві німецькі військові командири перевели групи по 150 військовополонених кожна із стаціонарного табору в Жмеринці та транзитних таборів 201/205 у Житомирі до Вінниці; там із них сформували будівельні бригади і призначили до якогось із таборів, закріплених за проектом DG IV[66]. Підрозділи 444-ї та 454-ї охоронних дивізій охороняли робочих та табори для військовополонених, розташовані уздовж дороги[67]. Організація Тодта надавала технічний персонал, яким було укомплектовано спеціальні станції ОТ уздовж траси. Певна кількість інженерів ОТ прибула у Вінницю у квітні 1942 р., відразу після того, як працівники СС *Bauabschnittsleitung* (управління СС з питань будівництва) отримали свої завдання на відповідних станціях.

У січні та лютому 1942 р. Гіммлер визначив роль СС та поліції у проектах з будівництва автобанів на сході. Він доручив головнокомандувачу СС та поліції Прюцманну разом із його регіональними службами забезпечити робочу силу. Для цього Прюцманн створив спеціальну комісію під назвою «айнзацштаб Ґізеке», названу так на честь її директора, старшого лейтенанта жандармерії Вальтера Ґізеке. Ґізеке керував чотирма управліннями СС з питань будівництва, в яких на посаді інспекторів працювали керівники СС. Один із цих закладів СС був розташований у Вінниці, і ним керував бригадефюрер СС Людольф фон Альвенслебен, інспектор з будівництва доріг. Хоча спочатку мав місце певний конфлікт серед керівників щодо передачі проекту DG IV у ведення Гіммлера, на місцях працівники ОТ та СС без нарікань виконували відведені їм ролі. З часом СС взяло на себе завдання постачання примусових працівників та управління таборами, у той час як ОТ контролювало інженерні роботи та безпосереднє будівництво[68].

Станції ОТ розміщувались біля аванпостів СС, таких як Вороновиця (Немирівський дистрикт), та в каменоломнях Гнівані в Теплику (Вінницький дистрикт). Старші інженери ОТ та техніки створювали плани будівництва і потім наймали у підрядники приватні фірми, здебільшого з Німеччини та Нідерландів, для виконання робіт. Хоча приватні фірми, такі як фірма «Баркхаусен» у Літині, платили СС за кожного працівника та за його пайок,

СС у свою чергу не платило військовополоненим та євреям і примушувало їх працювати у найгірших умовах. Згідно із щоденником Арнольда Дагані, який вижив, ОТ найняла вісім підрядників для спорудження відрізка траси Гайсин–Умань у районі Вінниці. Приблизно 3500 українських та 3800 румунських євреїв працювали в цьому місці з 1942 р. по 1944 р.[69]

Станом на кінець березня 1942 р. в управліннях СС з питань будівництва працювали німецькі поліцаї та охоронні батальйони литовського, українського, латиського та козацького шуцманшафтів. Загалом цивільні інженери-німці визначали робочі завдання, а литовські та українські охоронці били робітників, часто досить жорстоко. Представники німецької поліції безпеки та поліції порядку служили комендантами таборів та керували помічниками-охоронцями на кількох відрізках автошляху[70].

Стосунки між працівниками ОТ, німецькими поліцаями та шуцманшафтом в рамках проекту DG IV загалом були злагодженими, проте не всі цивільні інженери організації ОТ схвалювали методи СС-поліції[71]. Наприклад, коли офіцер СД із Гайсина звернувся до механіка з ОТ Йозефа Радера (працівника фірми «Массенберг-Ессен») з проханням взяти участь у масовому розстрілі, Радер відмовився. Керівник бази фірми «Дорманн» допоміг 200 євреям, дозволивши їм утекти в 1943 р. В іншому випадку посадовець ОТ із цієї ж фірми скаржився на те, що розстріли поблизу територій будівництва знижували продуктивність інших працівників; у відповідь на це СС дали згоду проводити розстріли далеко від будівельних майданчиків[72].

Наведені вище приклади слугують ілюстрацією того, що представники ОТ ставилися критично до жорстокого поводження з єврейськими робітниками й у рідкісних випадках намагалися врятувати їх від неминучої смерті. Але більшість із них не могли відсторонитися від методів СС та поліції, а дехто навіть брав участь у стратах. Інженери ОТ та виконроби на будівництві часто передавали СС та поліції євреїв, які не могли працювати. Інженери ОТ разом із виконробами не мали повноважень «державного службовця», щоб здійснювати страти, але час від часу переступали через цей закон нацистської держави. Наприклад, військовий трибунал у Проскурові (Луцьку) засудив Йоганна Майссляйна до трьох місяців позбавлення волі за те, що він наказав литовським охоронцям убити двох єврейських жінок. Складом його злочину було не саме вбивство двох осіб єврейської національності (чи сприяння йому); Майссляйна засудили за вчинення дій, на які його не було офіційно уповноважено.

Майссляйн був бригадиром ОТ. У 1942 р. він керував єврейськими робітниками, які працювали на будівництві DG IV у Луцьку та Вінниці.

Одного дня, коли колони єврейських робітників виходили із табору в Осітній на роботи на його відрізку траси, Майссляйн побачив, як двох хворих єврейок вели у натовпі. Він скаржився, що коли жінки доходили до місця будівництва у групі робітників, від них вже не було ніякої користі: вони лежали в канаві біля дороги. Він порадив «усунути їх при першій можливості». Усім було відомо, що значило слово «усунення» в даному контексті. Фактично, подібна ситуація вже мала місце раніше, й ОТ попросив відправити хворих євреїв з будівництва у табір СС в с. Осітна. В Осітній німецькі поліцаї наказали двом литовським охоронцям розстріляти та поховати євреїв. Тож, коли наступного разу Майссляйн наказав своєму польському помічнику «зробити усе можливе для усунення» єврейських жінок із робочого майданчика, той привів їх до литовських охоронців, які розстріляли їх та поховали неподалік у лісі. Не очікуючи догани за інцидент, Майссляйн старанно повідомив про ці страти у місцевий штаб СС. Але через короткий проміжок часу капітан СС Франц Кріштофель закинув йому: втручався у «справи поліції»; Майссляйн постав перед трибуналом, на якому засідали офіцери армії, ОТ та СС-поліції і який засудив підсудного до трьох місяців позбавлення волі. Його приклад показує, що коли офіційні особи поза відповідними службами були задіяні у стратах євреїв, СС та поліція намагались зберегти за собою повну владу над «остаточним розв'язанням», заявляючи, що тільки вони були вповноважені призначати страту євреїв. Результат цього судового слухання показує, що в нацистській системі перебирання на себе чужих владних повноважень, а не вбивство євреїв як таке, було карним злочином[73].

Про умови таборів DG IV та долю євреїв, які працювали на будівництві дороги, є дуже мало свідчень та записів, та все ж кілька істориків вже почали досліджувати цю проблему, яка тільки починає випливати на поверхню[74]. Один єврей, що вижив, Володимир Ґойхер, опублікував свої мемуари про будівництво біля Вінниці. Він писав: «Я та дванадцять інших хлопців віком 13–15 років рили пісок по 12 годин на день… нас постійно бив» німецький «солдат», який часто займався побиттям хлопчаків «бо немав що робити»[75]. А працівник ОТ повідомляв, що охоронці поліції застрелили усіх вісімнадцятьох членів єврейської робочої бригади через те, що надворі було дуже холодно й охоронці хотіли залишити свій пост, щоб знайти тепле місце[76]. У Михайлівці, розташованій за дванадцять кілометрів на захід від Гайсина, близько 500 євреїв з України та Румунії було зігнано у стайню разом із кіньми. В таких жахливих умовах, як писав очевидець Арнольд Дагані, у своєму щоденнику часів

Арнольд Дагані (1909–1985), «Робота на будівництві головної дороги», 1943 р. Гуаш (Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).
Арнольд Дагані, румунсько-єврейський художник, у серпні 1942 р. був депортований до табору примусової праці в Михайлівці, що поблизу Гайсина, містечку, розташованому у Вінницькій області окупованої Німеччиною України. Німецькі керівники та литовські охоронці, які керували табором, вимагали, щоб Дагані писав їхні портрети. Вони давали йому папір, який Дагані таємно використовував для документування життя та досвіду єврейських робітників.
Він та його дружина Анішора втекли із табору влітку 1943 р., за декілька місяців до того, як його було ліквідовано.

війни, лютували хвороби, а тих, хто не міг підвестися, щоб йти на роботу, з часом відокремлювали і розстрілювали. Окрім дітей, серед робітників була певна кількість жінок[77]. Голод, напевне, був найгіршою формою страждання робітників[78].

Щоденник Дагані – рідкісне джерело, яке містить багато інформації. У ньому постає незвична суміш злочинців та їхні взаємини на будівництві доріг в Україні: німецьких інженерів та їхніх родин, непримітних есесівців, які прагнули здобути владу, литовських офіцерів у запасі та високопосадовців СС. Незважаючи на різноманітне походження, вони створили жорстоку систему для відбору та вбивства «непридатних» робітників (здебільшого жінок, дітей та ослаблених); вони ніби насолоджувались своєю владою над робітниками, б'ючи їх під час робіт зі спорудження дороги та у гравієвих ямах. Їхнє нелюдське ставлення виливалося у рутинні, а також випадкові акти приниження та вбивства з метою залякування та знищення опору. Дагані згадував, що в Гайсині, наприклад, литовські охоронці переконали німецьких інспекторів убити двох жінок похилого віку, які працювали на спорудженні дороги. Жінки (які були подругами) були здоровими, але в однієї із них була пара міцних зимових чобіт, які охоронці хотіли забрати собі. Їм просто наказали відійти на

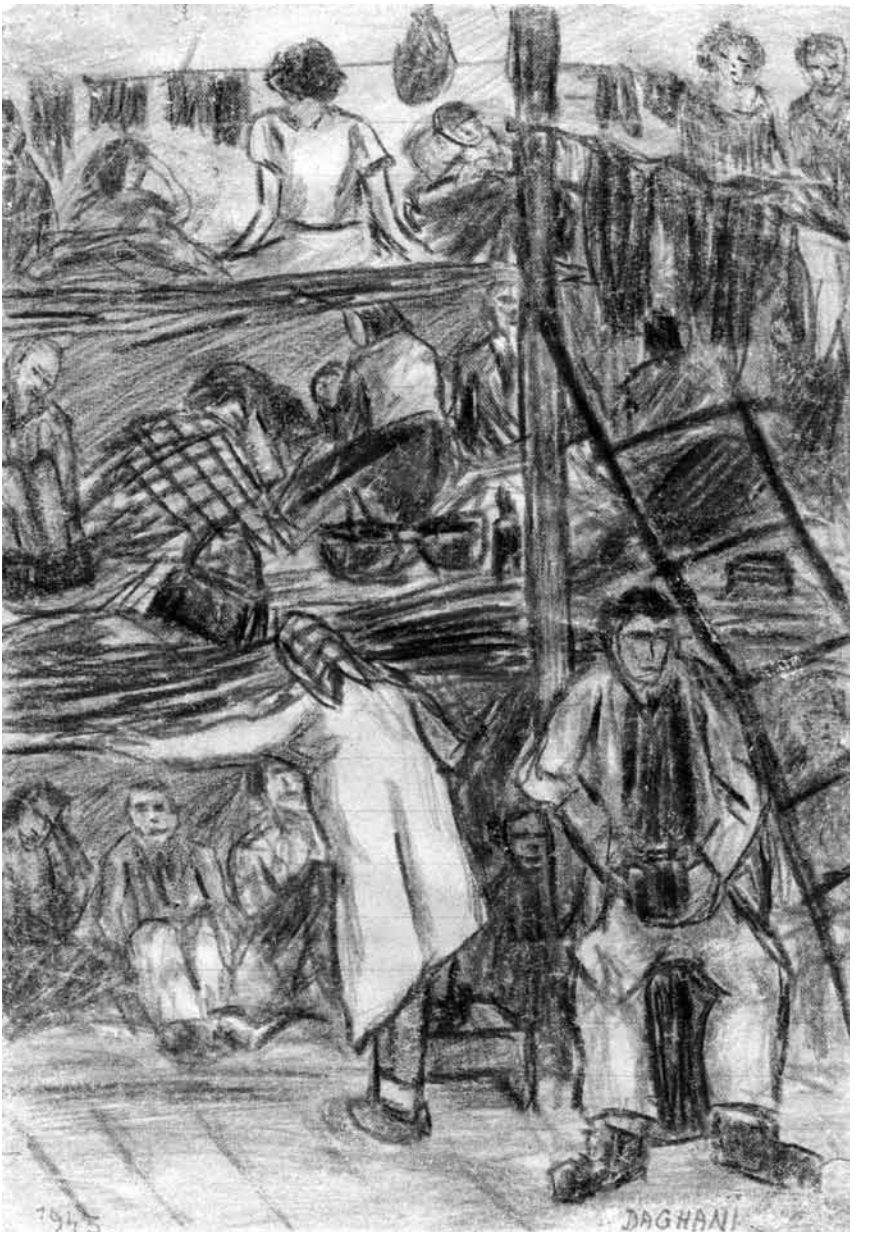

Арнольд Дагані (1909–1985), «Повернення “додому” з роботи», 1943 р. Олівець на папері. (Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).

кількасот метрів від місця роботи; потім один із охоронців застрелив їх. Бригадири ОТ знущалися над робітниками образливими словами, такими як, наприклад, зауваження молодого водія ОТ Ернста Йозефа Геннеса,

Арнольд Дагані (1909–1985), «Братні могили», 1943 р. Чорнило на папері. (Колекція музею мистецтва при «Яд Вашем», Єрусалим).

котрий крикнув до Дагані та інших робітників: «Ви – худоба, яку купив м'ясник. Одного із вас заріжуть сьогодні, інших завтра. До кожного з вас прийде черга».

Почувши це, Дагані згодом роздумував у своєму щоденнику: «Те зауваження можна було видати за співчуття. Али чи було це співчуття?»[79].

Окрім постійних рутинних «зачисток» таборів німецькою поліцією та її підлеглими, керівники управління СС з питань будівництва об'єднували зусилля із найближчими структурами зіпо-СД, щоб «вистежувати» євреїв поза таборами. Разом вони проводили масові страти євреїв із сусідніх сіл або з трудових загонів із Румунії чи Угорщини[80]. Німецькі військові та СС-поліція купували румунсько-єврейських робітників, перевозили їх через річку Буг (німецько-румунський кордон) та змушували працювати в каменоломнях і таборах вінницького регіону. Німці проводили «відбір» після того, як румунські євреї прибували в окуповану Німеччиною Україну[81].

Карл Кленк, працівник місцевої інспекції СС поблизу Вінниці, відзначився як убивця. Він служив гауптвахтмайстером шуцполіції та комендантом табору в Краснопілці й Тивреві. Він не лише мучив та вбивав

євреїв у таборах, він також полював на євреїв у сусідніх населених пунктах. Влітку 1942 р. Кленк допомагав місцевій жандармерії у різанині євреїв Гнівані. Спочатку він змусив двадцятьох робітників-військовополонених з одного із підконтрольних йому таборів DG IV вирівняти територію під злітну смугу, де бригада вбивць СД могла б посадити свій літак. Тоді Кленк та його литовські помічники повернулись до Гнівані, вигнали євреїв із їхніх будинків і завели їх у ліс, що знаходився поблизу. У лісі їх зустрів каральний загін СД, який зі злітної смуги туди провів місцевий гебітскомісар[82].

Збільшення кількості СС-поліцаїв, залучених у проект DG IV, означало, що над єврейським населенням Житомира нависла ще одна загроза – злагоджена спроба окупантів «очистити» території вздовж автошляхів. Для більшості євреїв, яких закріпили за проектом, їхні страждання всього лиш продовжились, а доля їх залишалася такою ж, як і їх рідних, які загинули у 1941 та 1942 рр. Після ліквідації таборів DG IV наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. німецькі СД, поліція порядку та ненімецькі помічники вбили, за підрахунками одного науковця, 25 000 євреїв-робітників в Україні[83]. У трудових таборах DG IV у Гайсині близько 7000 євреїв померли від непомірно тяжкої праці або були вбиті при ліквідації таборів. Тисячі були вбиті у червні 1943 р. та жовтні 1943 р. у гетто в Хмільнику. За результатами нещодавнього кількісного аналізу Голокосту у Вінниці, приблизно 10 000 євреїв померло у трудових таборах протягом 1942–1943 рр.[84]

Єврейські робітники та штаб-квартири нацистської еліти

Серед кількох тисяч євреїв, яких було залишено живими як робочу силу, понад 1000 закріпили за унікальним проектом у житомирському регіоні: будівництво штаб-квартир Гітлера та Гіммлера на початку 1942 р. Історія цього проекту виявляє правду про кілька аспектів «остаточного розв'язання». По-перше, ініціатива ОТ використати робочу силу євреїв при спорудженні штаб-квартири Гітлера пов'язує цю організацію з Голокостом[85]. По-друге, будівництво та, згодом, прибуття Гітлера й інших представників еліти в регіон збіглося в часі із найбільшими акціями вбивств на Житомирщині та Вінниччині. Більшу частину євреїв житомирського краю було вбито у період із вересня 1941 р. по липень 1942 р., адже на місцеву СС-поліцію чинився тиск з метою «зачистки» території до прибуття Гітлера, Гіммлера та інших нацистських лідерів. І, по-третє, використання трудової сили євреїв задовольняло

короткострокову потребу німців, а також давало СД «прийнятний» привід для вбивства євреїв-робітників, які працювали на будівництві. Вони наполягали на необхідності знищення усіх єврейських робітників та їхніх родин як «застережного заходу з підтримки безпеки».

При плануванні спорудження штаб-квартир перед нацистськими керівниками постала проблема, яка набула особливої гостроти наприкінці осені 1941 р. Німці знищили найбільше джерело кваліфікованих трудових ресурсів улітку та восени 1941 р. Але у січні 1942 р. пріоритети Гіммлера та Тодта схилились у бік іншого вирішення цієї проблеми; залишені живими євреї України, Румунії та Угорщини мали забезпечити нацистів дуже необхідною кваліфікованою робочою силою; і або їх мали змусити працювати так тяжко, що це призвело б до смерті через виснаження, або їх мали стратити після завершення проекту[86]. Спочатку місцеве СД було проти допуску євреїв на місця будівництва штаб-квартир. Офіцери СД намагалися переконати в цьому райхскомісара Коха, але армія та начальник проекту з будівництва автобану Фріц Тодт не могли знайти відповідну кількість каменярів, теслярів та столярів серед українського населення[87]. У службовій записці Розенбергу про дії щодо єврейського питання, датованій 10 січня 1942 р., Гіммлер зазначав, що «заходи зі знищення євреїв необхідно вживати без огляду на економічні наслідки», але (як видно із протоколу Ванзеє) він також прийняв політику використання євреїв у будівництві доріг та, більш стримано, у зведенні власної штаб-квартири і подальшого знищення цих осіб після завершення робіт[88].

У Вінниці, зокрема, де до «Eichenhein» (кодова назва операції із будівництва гітлерового бункера «Вервольф») приставили додаткові сили безпеки Вермахту, масові вбивства євреїв збігалися у часі із підготовкою до прибуття Гітлера в цю місцевість. Спорудження бункера тривало з 15 грудня 1941 р. по 15 липня 1942 р.[89] Перед тим, як робітники розпочали роботу над проектом «Eichenhein», штандартенфюрер СС Ганс Раттенхубер, начальник Служби безпеки Райху (RSD), зв'язався з місцевими відділами СС та СД для координації операцій з безпеки на території довкола запропонованого місця для будівництва[90]. Завданнями відділу RSD у Вінниці, де працювали офіцери СС із групи «Схід» таємної польової поліції, були збір розвідувальної інформації та контроль присутності підозрілих осіб, які становили загрозу «з огляду на свої більшовицькі погляди... та приналежність до єврейської раси»[91]. З початку листопада 1941 р. службовці таємної польової поліції (GFP 721) прочісували села біля запланованого місця будівництва з метою знищення усіх загроз «безпеці», включаючи євреїв. Окрім постійних

страт єврейських військовополонених, які прибували у табори регіону, близько 10 000 євреїв було вбито протягом жовтня, листопада, грудня та початку січня у сусідніх районах Хмільника, Літина та Брайлова. Також близько 1600 українських родин (приблизно 8000 українців) було пізніше «усунено» в радіусі 5 кілометрів навколо місця розташування штаб-квартири[92]. 10 січня RSD знищила 227 євреїв у Стрижавці, саме там, де мав розташуватись «Вервольф». Штурмбанфюрер СС Шмідт так описав страту у Стрижавці:

> У селі Стрижавка проживало 227 євреїв. Значна кількість євреїв серед населення пояснюється тим фактом, що в цьому селі був розміщений табір ГПУ. Оскільки євреї становили значну загрозу для місцевості [штаб-квартира фюрера], я надіслав вимогу гебітскомісару про евакуацію євреїв. У зв'язку з особливими обставинами евакуація була неможливою. Тому євреїв було оброблено 10 січня 1942 р. між 8:30 та 10:30.
>
> Для проведення цієї операції наша установа повинна була забезпечити підготовку рову, і після «перевезення» – належним чином вирівняти [братню могилу]. За допомогою працівників ОТ та військовополонених, рови було викопано використовуючи вибухівку, оскільки ґрунт був дуже мерзлим. Чотири офіцери поліції порядку, двадцять офіцерів польової жандармерії та міліції і весь персонал установи брали участь в операції. Залучення посадових осіб було необхідним для того, щоб перевести євреїв із їхніх будинків до віддаленого могильного рову, а також для ізоляції місця страти від неуповноважених осіб[93].

Станом на середину січня, територія, обрана для спорудження бункера «Вервольф» для Гітлера, була «вільною від євреїв», а пізніше, в березні, загін СС-поліції почав «очищати» території навколо аеропорту та вздовж траси, що вела до бункера. Місцеві посадовці СС-поліції та RSD у Вінниці були оповіщені колегами з СС-поліції з-поза меж регіону про можливі загрози безпеці на території. Було розповсюджено списки євреїв-утікачів із сусідніх регіонів та з окупованої нацистами Німеччини. Наприклад, кілька десятків єврейських медсестер втекли із табору військовополонених у Луцьку та спробували з'єднатися зі своїми сім'ями у регіоні Вінниці. Військовий головнокомандувач в Україні дав вказівку місцевій жандармерії впіймати цих молодих жінок (віком від вісімнадцяти до двадцяти років)[94]. Наступним важливим завданням

у контексті підготовки до прибуття Гітлера була остаточна ліквідація євреїв міста Вінниця, найбільшого міста, розташованого усього лиш за дев'ять кілометрів на південь від бункера. Для здійснення цієї страти потрібна була допомога кількох місцевих установ у плануванні та здійсненні її.

13 січня 1942 р. командувач СС та поліції Вінниці майор Курт Помме провів збори із окружним комісаром Вінниці, керівником таємної поліції Фріцом Галле, начальником зіпо-СД Вінниці Теодором Зальманціґом та заступником Раттенхубера, штурмбанфюрером СС Фрідріхом Шмідтом. Вони зібралися задля того, щоб обговорити кількість та місцезнаходження євреїв Вінниці, час наступної акції вбивств, а також кількість євреїв, яких необхідно було залишити живими як робочу силу. Йоган Бахманн, начальник поліції Вінниці, який щойно вступив на цей пост, також був присутній на зборах і його швидко прийняли у місцеву мережу злочинців, втягнених у Голокост. Він та інші есесівці, які прибули в регіон нещодавно, дізналися про криваві вбивства євреїв, що мали тут місце починаючи з липня 1941 р., коли зондеркоманда 4b знищила єврейських лідерів у перші дні військової окупації міста. Вони надавали перевагу вбивству євреїв біля заводу з виготовлення цегли, де вони також створили в'язницю для євреїв. Вони також утримували євреїв під вартою на швейній фабриці та у в'язниці[95]. 19 вересня керівники СС-поліції та німецької армії провели одну із найкривавіших акцій у регіоні; від 10 000 до 15 000 жінок, дітей, та людей похилого віку були змушені роздягнутися і стати перед ровами, а потім їх розстрілювала айнзацкоманда 6 та 314-й батальйон поліції порядку[96].

У січні 1942 р. у міській в'язниці та на цегельному заводі, який було передано у відання ОТ для обслуговування проекту Eichenhain, залишалось близько 5000 євреїв[97]. Деякі працювали на важливих промислових об'єктах міста, таких як електростанція та водогін. Але СД прийняла рішення про те, що для місцевої промисловості потрібно було лише 700 із них, а інших можна було просто знищити за один день[98]. 16 квітня міський комісар Фріц Марґенфельд наказав усім євреям зібратися на стадіоні; їм сказали, що буде створене гетто. Після відбору 1000 із них як кваліфікованих працівників для будівництва «Вервольфа», решту перевезли вантажівками до лісу і розстріляли[99].

Приблизно в цей самий час з'явилася нова «загроза безпеці», про яку місцеві посадовці СС та поліції повідомили начальника RSD Ганса Раттенхубера. Близько 60 000 єврейських біженців на окупованих Румунією територіях України (Трансністрія) проживали на відстані усього

лиш тридцяти п'яти кілометрів на південь від території «Вервольфа»; вони знаходились неприйнятно близько до такого надзвичайно таємного місця, тому СС-поліція виступила за те, що їх також «необхідно вбити». Румуни, як скаржився німецький посадовець СД, не були досить старанними у здійсненні «остаточного розв'язання». З метою припинення потоку голодних, хворих на тиф євреїв-біженців, які заходили на німецькі території в пошуках їжі, керівники СС у Вінниці ввели більш суворий прикордонний контроль та чинили тиск на румунів, щоб ті також запровадили тогочасний підхід німців до «єврейської проблеми» – масові розстріли[100].

Приблизно за тиждень до прибуття Гітлера до штаб-квартири «Вервольф», яка на той момент перебувала під захистом соснових лісів, кордонів охоронців, патрулів таємної поліції із собаками, системи наземного спостереження, протиповітряних гармат та огорожі із колючого дроту, начальник зіпо-СД у Житомирі Рацезберґер зв'язався зі своїм керівником по СД у Вінниці Зальманціґом. Він писав, що його начальник, командувач поліції безпеки України в Києві Макс Томас наказав провести остаточну обов'язкову акцію із зачистки, спрямовану проти всіх євреїв Вінниці. Рацезберґер додав, що він знав, зокрема, що шістнадцять євреїв працювали у «Вальдхофі» (військовому клубі на території «Вервольфа»), яких потрібно замінити на українців «з міркувань безпеки»[101].

Після цієї акції службовців СС, закріплених за RSD, було нагороджено військовим хрестом за заслуги (почесною військовою медаллю) за те, що вони були «мисливцями на партизанів» на територіях навколо бункера Гітлера[102].

Радянські військовополонені, які працювали на об'єкті, також вважалися загрозою безпеці і були вбиті. Не менше 10 000 радянських військовополонених працювали над будівництвом комплексу, 2000 померло на стадії будівництва, що сталося здебільшого в зимні місяці, коли земля була мерзлою, а німці наполягали на копанні глибокого бункера та бомбосховищ відповідно до бажань фюрера. Інші 8000 військовополонених «зникли» влітку 1942 р., і після того про них вже ніхто ніколи не чув[103].

Але для деяких місцевих можновладців нагальна потреба в робочій силі була доволі поважною причиною, щоб сповільнювати машину Голокосту. Історія використання праці євреїв у спорудженні штаб-квартири Гіммлера є незвичним прикладом того, як місцевий начальник СД перебував під тиском верхівки з приводу виконання наказу про «остаточне розв'язання». Близько 300 євреїв також працювали над спорудженням штаб-квартири Гіммлера «Геґевальд», на якій знаходився аеродром,

Німецький СС-поліцай розстрілює єврея у Вінниці в оточенні службовців СС-поліції та Вермахту (Меморіальний музей Голокосту США, надано Ullstein Bild, № 00463386).

кілька будинків, бараки, елегантні апартаменти та бункер із грубими бетонними стінами[104].

Після війни начальник зіпо-СД Житомира Рацезберґер надав єдиний детальний опис комплексу, згадавши між іншим про дорогий килим на стіні гіммлерового кабінету[105].

Гітлер із генерал-фельдмаршалом Вільгельмом Лістом та Германом Ґьорінґом у штаб-квартирі «Вервольф», Вінниця, 31 серпня 1942 р. (Ullstein Bild, № 00463386).

Приблизно у той час, коли Гіммлер прибув до своєї штаб-квартири «Геґевальд» (24 липня 1942 р.), керівник СС та поліції Житомира Отто Гельвіґ наказав начальнику СД Бердичева, гауптштурмфюреру Алоїсу Гюльсдюнкеру, стратити 300 останніх євреїв Бердичева, включно із вісімдесятьма жінками та десятьма дітьми, яких було виявлено після останньої розправи[106]. Гюльсдюнкер, який таємно дозволив тридцятьом євреям працювати на своєму посту, свідчив після війни, що він не спішив виконувати цей наказ. За його словами, його послали в Бердичів із Райху, тому що начальство запідозрило в ньому недостатню ідеологічну відданість нацизму[107]. Служба на сході мала загартувати його.

Для забезпечення виконання наказу про ліквідацію єврейського табору на Червоній Горі, що в Бердичеві, Рацезберґер поїхав до Бердичева й особисто вручив Гюльсдюнкеру цей наказ. Гюльсдюнкер вагався. Він запитав про працівників, в яких залишалася потреба, заперечував проти того, що жінки та діти становили загрозу, але Рацезберґер наполіг на тому, що усі євреї в окрузі, які працювали над спорудженням гіммлерового комплексу або ті, хто залишалися живими поблизу, загрожували безпеці німців.

Кабінет Гітлера у «Вервольфі». Фотографію зроблено під час останнього перебування Гітлера в штаб-квартирі у період із 19 лютого по 13 березня 1943 р. (Ullstein Bild, № 00038014).

Гюльсдюнкер підкорився і почав організацію розправи над 300 євреями у таборі. 15 червня 1942 р. німецькі керівники СС-поліції в Бердичеві та їхні українські помічники перевели євреїв у стайні, а потім відвели групами до рову, викопаного на відстані кількох сотень метрів. Кілька євреїв намагалися втекти, але були застрелені. Інших змусили лягти обличчям донизу на дні рову і вбивали пострілами в голову. Українська міліція накривала тіла землею. Гюльсдюнкер зателефонував Рацесбергеру, щоб відрапортувати про те, що наказ про ліквідацію табору було виконано. Без відома Рацезберґера, тридцятьох євреїв, які працювали в штабі СД, було врятовано. У своєму повоєнному свідченні Гюльсдюнкер заявляв, що дехто зміг втекти після того, як восени 1943 р. зіпо-СД закрило свою контору[108]. Васілій Ґроссман, який у 1943–1944 рр. збирав свідчення про Голокост у Бердичеві, дізнався, що німці застрелили цих останніх євреїв-робітників тоді, коли Червона армія наближалася до Житомира. Один чоловік, майстер з виготовлення збруї на ім'я Хаїм Борисович Сатановський, дивом вижив[109].

Той факт, що Гюльсдюнкер та СД у Бердичеві продовжували приховувати євреїв у своїх відділеннях, вказує на те, що на місцевому рівні була можливість оминути офіційну політику та продовжити і, можливо, навіть

Гіммлер приймає привітання з нагоди дня народження від колег по СС-поліції у своєму кабінеті у «Геґевальді», 7 жовтня 1942 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом Блевінсом, № 60390).

врятувати життя євреїв. Незалежно від того, чи було це пов'язано із корисливими інтересами чи мораллю, дехто із місцевих німецьких керівників таємно брали на роботу євреїв. Регіональних німецьких посадовців було неодноразово попереджено про необхідність передачі цих євреїв до найближчого штабу СД. Окрім цього, незначна кількість євреїв продовжувала займати посади кваліфікованих робітників у різних галузях. Наприкінці жовтня 1942 р. економічний аналітик із міського комісаріату Вінниці підтвердив те, що більше не існувало жодного єврейського цеху, оскільки «єврейське питання» було «з'ясовано», але він також додав, що окремі євреї все ще працювали у структурі різних галузей місцевої економіки, скажімо, 300 осіб працювали на місцевій фабриці з пошиття одягу[110]. Експлуатація нацистами робочої сили євреїв означала, що відносно невелика частина єврейського населення мала шанс пережити Голокост, і багато євреїв надіялися, що саме їм вдасться бути серед небагатьох врятованих. Проте, використання нацистами єврейських трудових ресурсів не було характерною рисою там, де німецькі керівники нижчого рівня в СС та поліції або інших установ намагалися врятувати євреїв або протидіяти «остаточному розв'язанню єврейського питання». Тиск з боку керівників та їхніх палких послідовників, які прагнули контролю над повсякденною

діяльністю нацистської системи, був настільки великим, що станом на кінець 1943 р. майже усіх євреїв-робітників та їх сім'ї було вбито.

Впровадження нацистами «остаточного розв'язання» було винаходом центральних та місцевих керівників, який постійно удосконалювався. Гітлер, Гіммлер та Гайдріх визначили мету цієї політики та сконструювали адміністративну структуру для досягнення визначеної мети. Але процес переслідувань та методи масового вбивства набували розвитку у напрямку «знизу вгору», часто після прийнятого «на ходу» рішення про те, як здійснювати вбивства у найбільш раціональний спосіб. Іншими словами, технологи та виконавці у системі «остаточного розв'язання» – такі люди, як головнокомандувач СС та поліції Єкельн, командир зондеркоманди 4а Блобель, суддя 6-ї армії Нойманн та головний штабний лікар Паннінґ – розробили «ефективний» підхід до масових розстрілів. Станом на серпень 1941 р., їхнім прагненням було вбити якомога більше євреїв. У багатьох письмових рапортах зазначається, що євреїв чоловічої статі вбивали першими, оскільки німці вважали, що в чоловіках був закладений потенціал опору найбільшої сили, але нацистський расовий антисемітизм по своїй суті був націлений проти усього єврейського населення. Стосовно впровадження політики існували певні обмеження та умови, такі як психічний вплив страт на німецьких катів, а також проблеми з транспортом на місцях. Але німецькі провідники та їхні підлеглі ефективно та надзвичайно швидко здолали такі перепони і створили систему поділу праці для здійснення геноциду.

Окрім величезних масштабів убивств, які проводили нацисти в регіоні, та методів роботи, обраних німецькими керівниками, призначеними там у липні–жовтні 1941 р., відсутність гетто у Житомирі також вказує на те, що нацисти мали намір знищити єврейське населення якомога швидше. Загалом вони вважали гетто «некорисними», окрім випадків їхнього використання як тимчасового заходу концентрації населення в ході планування та підготовки до масових страт. Протягом короткого часу на початку 1941 р. нацистська еліта вважала гетто в житомирському регіоні віддаленим місцем збору німецьких євреїв Райху, а не транзитними таборами для депортації українських євреїв. Єдиною підставою для тимчасового продовження життя євреїв, за рекомендацією Раша та інших, була тяжка робота аж до смерті.

Часові рамки вбивчих акцій в житомирському регіоні були безпосередньо пов'язані з прибуттям та присутністю лідерів найвищого рангу, у розпорядженні яких були численні сили безпеки. Масові розстріли жінок та дітей буди безпрецедентно масштабними тоді, коли із серпня по вересень 1941 р. у регіоні перебував головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Післявоєнні свідчення сходяться на тому, що загальне зростання кількості вбивств

спричинювалось відвіданням Житомира Єкельном або Гайдріхом у першій половині серпня 1941 р. Схожа і більш явна тенденція мала місце в 1942 р. перед та під час перебування Гітлера й Гіммлера в регіоні. Місцеві керівники в адміністрації комісаріату та СС-поліції самі без пояснень розуміли або отримували прямі вказівки про те, що євреїв потрібно було «усунути» з території навколо штаб-квартир.

На другому етапі «остаточного розв'язання» в житомирському краї (як і скрізь у райхскомісаріаті Україна) комісари практикували терор по відношенню до євреїв у своєму власному стилі – звідси мозаїчність місцевих історій Голокосту на теренах України. Такі комісари, як Ґьольнер (у Бердичеві) та Штойдель (у Козятині), були бюрократами середнього рангу та колишніми членами СА, які раптом отримали велику владу. Як і командири загонів головорізів СС, які пройшли тут рейдами у 1941 р., комісари усвідомлювали, що антиєврейські дії на місцях були частиною набагато більшої акції «остаточного розв'язання». Зрештою, перевірка успішності місцевого керівника була перевіркою його здатності використати усі можливості навколо себе, особливо залучення помічників з місцевого населення, для експлуатації та знищення євреїв. Коли комісари проголошували свої округи «вільними від євреїв», вони прагнули отримати схвалення від начальників у зв'язку із «сумлінно виконаною роботою».

Найвизначнішим стилем в адміністративному управлінні була спонтанна співпраця. За іронією, фактори, що в іншому разі спричинили б конфлікти чи протидію Голокосту, такі як нестача ресурсів індивідуального характеру та ізоляція сільських постів, фактично, сприяли йому. Тим не менше, в геноциді були присутні певні аспекти, такі як втрата кваліфікованої єврейської робочої сили та розподіл майна євреїв, які призводили до міжусобиць серед місцевих німецьких можновладців. Комісари та нацистська еліта, які мали амбіційні плани щодо розбудови транспортних систем, житлового сектору та промисловості, намагалися отримати якомога більше вигоди від «безкоштовної» праці євреїв.

Сотні кваліфікованих працівників-євреїв та тисячі військовополонених будували таємні бункери нацистських лідерів, а потім були вбиті, що було «застережним заходом», у першій половині 1942 р. Коли генеральний комісар Клемм проголосив свою територією «вільною від євреїв», такою вона насправді не була. Співробітники апарату комісаріату, а також спеціальні сили безпеки Гіммлера та Гітлера, проводили чи не найагресивніші полювання на євреїв. Також вони продовжували привозити євреїв із Трансністрії, Угорщини та України для будівництва нової транспортної системи. Зрештою, ідеологічний консенсус навколо «остаточного розв'язання» вия-

вився сильнішим ніж економічні мотиви до збереження життя євреїв. Тож із позиції нацистів, єврей-робітник міг бути корисним в економічному плані, але його використання завжди носило одноразовий характер.

У житомирському краї на питання, як єврейство регіону було настільки швидко та брутально знищене, можна дати відповідь про сукупну дію таких факторів: 1) тісна співпраця деяких із найбільш фанатичних керівників СС та армії (Блобель, Єкельн, Райхенау); 2) достатня кількість сил у зв'язку зі збільшенням чисельності поліції порядку та місцевих помічників; 3) присутність значної кількості євреїв, у яких було мало часу та засобів, щоб втекти, і, як виявилося, неєвреї-сусіди котрі залишалися здебільшого байдужими до їхнього становища; 4) присутність нацистської верхівки, яка чинила прямий або опосередкований тиск на своїх підлеглих, щоб зробити регіон «вільним від євреїв»; 5) залучення неполіцейських служб для здійснення антиєврейських заходів та розстрілів, зокрема, генерального комісаріату та організації Тодта. Оскільки ці фактори мали місце і в інших частинах райхскомісаріату Україна, Голокост у Житомирі був значною мірою явищем типовим, яке також відбувалось на решті території окупованої України.

Рівень згоди та співпраці в рамках політики «остаточного розв'язання» був вищим, ніж в інших напрямках політики нацистського режиму, таких як програми примусової праці, реквізиція в сільськогосподарській галузі та кампанії з переселення етнічних німців. На противагу цим напрямкам та програмам, «остаточне розв'язання» укорінилось у всіх сферах адміністративного апарату; як свідчив один німець, у стаціонарному таборі № 258, коли євреїв сортували та страчували, усе відбувалося автоматично[111]. Регіональне керівництво та чиновники, які не схвалювали масове кровопролиття, знайшли способи пристосуватись до геноциду. Навіть на найнижчих рівнях владної ієрархії можна було відіграти певну роль у Голокості, безпосередньо не забруднивши власні руки у крові. Іншими словами, можна було уникати офіційного сприяння вбивствам за допомогою усних наказів та навіть жестів (кивання головою і т. ін.), а можна було знайти серед німців та місцевого населення найбільш кровожерливих типів, готових виконати брудну роботу, таку як знищення дітей та пошук євреїв, що переховувались. Підхід нацистів до масового вбивства відзначався систематичністю та високим рівнем координації, але цією машиною знищення не керували «автомати». Радше, вона функціонувала в руках відданих справі професіоналів, які прагнули запустити «безперебійний» процес убивств, що давав їм можливість психологічно відсторонитись від убивств, що був досить ефективним для проведення масштабної різанини, що справив би враження на начальство.

Розділ 7 Геґевальд – колонія Гіммлера
Фольксдойчі та експерименти нацистів з переселеннями

Хто б міг навіть мріяти ще десять років тому, що ми проводитимемо збори СС у селі із назвою Геґевальд, розташованому поблизу російсько-єврейського міста Житомир… Німецькі східні території, що простягаються аж до Уралу, потрібно обробляти, як оранжерею німецької крові… Наступні покоління німців та історія не пам'ятатимуть, як це було зроблено, але пам'ятатимуть ціль, яка за цим стояла.

Гайнріх Гіммлер, 16 вересня 1942 р.

16 вересня 1942 р. Гайнріх Гіммлер, райхсфюрер СС та командувач поліції Райху і комісар з питань «зміцнення німецької нації», виголосив одногодинну промову перед головнокомандувачами СС та поліції. Конференція проходила у таємній польовій штаб-квартирі, яку він назвав «Геґевальд», що можна перекласти як заповідник, але у відповідному контексті ця назва пов'язана із колонією етнічних німців СС[1]. Для істориків нацистської Німеччини промова Гіммлера та її історичний контекст виявляють кілька важливих аспектів колоніального бачення нацистами раси та простору в Україні. По-перше, з цієї нагоди Гіммлер оголосив керівникам СС та поліції східних територій, що 10 000 німців Волині буде зібрано в поселенні Геґевальд. Натхненником проекту виступив Гітлер, який побачив багатьох людей «арійського типу», що працювали на полях та в селах у місцевості навколо його бункера «Вервольф». В очах Гітлера ці селяни були нащадками готів; таким чином, він вирішив: «Тут має звучати тільки німецька мова»[2].

Як багато німецьких імперіалістів та ідеологів того часу (а то й більш ранніх періодів), Гітлер дивився на східне пограниччя Німеччини як на природний простір для експансії[3]. Проте, на відміну від своїх попередників, Гітлер звів у одне ціле сили традиційного «руху на схід» та радикальний, расистський світогляд, наполегливо заявляючи, що для німців рух на схід був імперативом біологічного характеру. У «*Weltschauung*» (світогляді) Гітлера раса та нація становили одне ціле. Там, де проживали німці, заявляв Гітлер, у Третього райху були права щодо цих осіб. Іншими словами, кордони німецької нації визначались не усталеними

політичними, соціальними або культурними інститутами, а розмитим поєднанням псевдонаукових та міфічних понять раси.

Як і їхні расові теорії та практика, утопічні уявлення нацистів про український або східний рай продовжували сіяти незрозумілість та упередження. Для нацистів поняття ґрунту містило у собі два значення: перше – сільськогосподарське, що означало багатство імперії, та друге – метафоричне, на позначення культивації німецької раси. Запропонований сільський рай суто для німців також мав бути місцем розташування сучасних промислових підприємств, трудових таборів, мережі автобанів та оборонних укріплень. За словами Алана Стайнвайса, «у цьому шлюбі расового утопізму та сучасної технології мали місце вроджені суперечності. Романтичні поняття самодостатніх, вищих у расовому плані першопрохідців, які рухаються на схід з тим, щоб осісти на пограниччі, було важко примирити з централізованим плануванням і керуванням, технократією та великою промисловістю»[4]. Іншою рисою нацистського колоніалізму були гендерні стереотипи та ролі. Історик Елізабет Гарві у своєму дослідженні про роль жінок із Райху у германізації Польщі показала, що нацизм «одночасно піднімав проблеми жінок до рівня проблем нації, вітав силу жіночої турботи та схиляв жінок до сприйняття расистської та шовіністичної паннімецької експансії та домінування»[5]. Такі ідеологічні суперечності та гендерні візії виявилися тоді, коли німецькі центральні та периферійні лідери впровадили експериментальні колонізаційні програми в житомирському регіоні.

У своїй геґевальдській промові Гіммлер презентував новий просторовий концепт, який відрізнявся від більших поселень етнічних німців, що створювались в окупованій Польщі. У Любліні, наприклад, вірний послідовник Гіммлера, керівник СС та поліції Оділо Ґлобочнік здійснював найбільш агресивні операції з тим, щоб перетворити свій округ на європейський сільськогосподарський центр фольксдойче, нацистських таборів смерті та промислових підприємств, якими керувало СС[6]. На відміну від цього, улюблений проект Гіммлера в Геґевальді планувався, за його словами, як «поселення-перлина»[7]. Взагалі, ця «перлина» була групою сільських господарств, якими керували етнічні німці та гарнізони СС, що з часом мали розростися і перетворитися на оборонні лінії у формі «намист із перлів», які б захищали німців від «азіатських орд». Рішення Гіммлера про створення Геґевальду було продиктоване не тільки ідеологічними, а й прагматичними цілями. Місцем розташування була колишня радянська військово-повітряна база, яка мала залізничне сполучення та комунікації. На початку жовтня 1941 р. Гіммлер оглянув це місце; приблизно через місяць після того вже розроблялись плани з

перетворення цієї військово-повітряної бази на його власну резиденцію та базу СС, де могли проживати понад 1000 есесівців з усім необхідним озброєнням та обладнанням[8]. Гіммлер вважав абсолютно логічною консолідацію волинських німців регіону в цих околицях: тут вони б потрапили під контроль СС і обробляли б найродючіший чорнозем в Україні, а також вирощували б німецьку расу.

Час промови Гіммлера в Геґевальді також мав неабияке значення. Він позначає поворот в історії експериментів нацистів з переселеннями, наближення до якого відбувалось протягом 1942 р. Дедалі більша кількість активістів нацистської партії прибувала в житомирський регіон для впровадження освітніх програм та програм допомоги, зокрема, заснування шкіл та пологових будинків. Більш численними були сили СС та поліції, а також посадовці зондеркоманди «Росія». 272 службовці СС, котрі працювали на зондеркоманду «Росія» в Україні, входили до принаймні п'ятьох служб Гіммлера (Імперська комісія зі зміцнення німецької нації, Управління з расових питань та переселення, Головне управління у справах економічної адміністрації, Управління з питань зв'язків із етнічними німцями та СД)[9]. Багато хто із них прибув в Україну із дворічним досвідом роботи у Польщі, де вони займались переселеннями євреїв, поляків та етнічних німців. Загалом, персонал був різношерстим угрупованням «експертів» з демографії, картографії, руху населення, сільського господарства, примусової праці, промисловості та справ поліції. Вони направлялися до Чорного моря в район Одеси та до Криму для допомоги так званим чорноморським німцям, але влаштовували свої штаби в офісах головнокомандувача СС та поліції Прюцманна в Києві та неподалік від Гіммлера в Житомирі[10]. Станом на вересень 1942 р. у безпосередньому розпорядженні Гіммлера були ідеологічні рушійні сили кампанії, а також людські ресурси, потрібна експертна база та інвентар, необхідні для впровадження програми переселення, якою і був проект «Геґевальд».

Іншим фактором, що вплинув на час створення Геґевальду, було збільшення кількості атак радянських партизанів проти етнічних німців-селян у регіоні. Ця небезпека насторожувала нацистську верхівку, включно із Гітлером та Гіммлером, які часто обговорювали стратегії боротьби проти «партизанської загрози» на зборах у своїх штаб-квартирах. З метою захисту німецької раси вони сконцентровували фольксдойчів в оборонних поселеннях поблизу своїх штаб-квартир. Гіммлер погодився з місцевими керівниками, що найліпшим моментом для здійснення такого радикального переселення буде пізня осінь 1942 р., після збору врожаю.

Найважливішим є те, що нацистські лідери вважали, що необхідна підготовча робота для переселення в регіоні була в принципі завершена. Станом на серпень 1942 р. вони повністю знищили єврейські громади на територіях, призначених для переселення, та «очистили» їх від інших так званих небажаних елементів, включаючи незначне населення ромів. У своїй геґевальдській промові Гіммлер непрямо посилався на ці злочинні дії, коли зазначив, що «єврейсько-російське» місто Житомир стало німецьким. Він запевнив своїх підопічних, що майбутні покоління та історія не пам'ятатимуть ці дії, а скоріше захоплюватимуться їхнім результатом. Тож німецькі зусилля, які стоялі за створенням поселень фольксдойчів типу Геґевальд, сягнула свого апогею у другій половині 1942 р. В очікуванні потенційних перемог на сході, Гіммлер сміливо впроваджував свої колоніальні плани в життя, із впевненістю дивлячись у майбутнє, бачачи своїх арійців-наступників, сповнених вдячності за «жертви», принесені його поколінням[11]. Проте багато місцевих керівників, що не входили у близьке оточення провідників Райху, ставили під сумнів успіх таких схем облаштування життєвого простору.

Створення Геґевальду було ризикованою справою, яка виявила справжні центри влади серед нацистської еліти, а також химерність колоніальних сподівань нацистів. Багато суперечностей та напружених моментів у рамках теорій Гітлера щодо «життєвого простору» арійців на сході спливли на поверхню на місцевому рівні, а також на рівні щоденної практики. Місцевий комісаріат та керівники з економічних питань не погоджувалися зі своїми начальниками, які наказували їм надати етнічним німцям передові пости мерів, поліцаїв та голів колективних господарств, оскільки фольксдойче становили найбільш зубожілий та найменш кваліфікований сектор населення. Для багатьох німців з Райху, розміщених у регіоні, етнічні німці, здавалось, підходили під європейське принизливе поняття «східняків», а не під нацистський образ культурного арійця[12]. Регіональні комісари в окупованій Україні стояли на позиції, що повномасштабна колонізація повинна відбуватися після завершення війни.

Війна наклала свій відбиток на колоніальні експерименти нацистів, але хід цих експериментів не залежав повністю від перебігу війни. Історія Геґевальду, одного із найгучніших колоніальних проектів свого часу, залишилась здебільшого невідомою для повоєнних науковців, але проливає світло на деякі із більш визначних аспектів історії нацизму та Голокосту. Вона показує, як функціонувала німецька адміністрація на сході, зокрема, як реалізація ідеологічного бачення Гітлером життєвого простору зазнавала перешкод з боку прагматичних інтересів, інституціональної

конкуренції та розрізненого сприйняття німцями «сходу». Чому на даний момент так мало написано на цю тему, особливо беручи до уваги важливість Геґевальду у воєнний час як цілком таємної штаб-квартири та центру планування переселення в Україні?[13] Однозначно, нестача документації сповільнила наукові дослідження, але цю перепону було нещодавно подолано, частково шляхом відкриття доступу до колишніх радянських обласних архівів. Утім, закритість джерел інформації – не єдиний фактор, що стоїть на заваді дослідженням. Історію фольксдойчів ще більше ускладнив той факт, що етнічні німці були як очевидними вигодонабувачами нацизму, так і його жертвами. Як нова місцева еліта в апараті нацистського життєвого простору, вони також відігравали провідну роль у Голокості, ідентифікуючи своїх сусідів-євреїв, перекладаючи антиєврейські розпорядження і навіть допомагаючи у здійсненні масових убивств. Під час холодної війни, німецькі вчені політики та російсько-німецькі політичні емігранти в Америці виступали лобістами від імені етнічних німців, які зазнали страждань від радянської влади, водночас ігноруючи визначну роль фольксдойчів під час «остаточного розв'язання» та в інших напрямках окупаційної політики нацистів на сході[14].

Лише нещодавно тема нацистських схем переселення на сході привернула до себе увагу дослідників Голокосту, здебільшого завдяки праці Рольфа-Дітера Мюллера та Ґьотца Алі про розробників, виконавців та місцевих керівників СС, залучених до генерального плану «Ост»[15]. Мало кому спаде на думку сперечатись про те, що нацистська влада по своїй суті була владою руйнівною, але «логіка» цієї брутальності надто спрощена дослідниками, які описують «Голокост євреїв, геноцид радянських військовополонених та злочинну окупаційну політику в Польщі та Росії і як елементи, і як наслідки генерального плану "Ост"»[16]. Для «соціальних інженерів», про яких пише Алі, дилеми простору та матеріальні нестатки слугували рушійними силами для спрямування нацистської антиєврейської політики у напрямку геноциду. У той час як це могло бути мотиваційним фактором у Польщі, в окупованій нацистами Україні (де проживало понад 200 000 етнічних німців) зв'язки між Голокостом та переселенням були слабшими. Регіональні керівники, такі як комісари та окружні керівники СС-поліції, підходили до впровадження цих напрямків політики по-різному, і дуже рідко створювали зв'язки між ними[17]. Чому місцеві керівники, з одного боку, «мали успіх» у здійсненні Голокосту, але з іншого – не справилися із завданням реабілітації своїх «расових побратимів»?[18] Що можуть розповісти нам схеми колонізації фольксдойчів в Україні про різні рівні ідеологічної відданості місцевих нацистів-керівників по відношенню до расових цілей режиму?

Ранні спроби «германізації»

З роками, коли Гіммлер розбудував свою поліцейську імперію, він також створив всеосяжну бюрократичну систему, покликану служити потребам етнічних німців за кордоном. Незабаром після початку війни у 1939 р., Гітлер призначив Гіммлера, який уже керував Управлінням СС з расових питань та переселення (RuSHA), головою Імперської комісії у справах зміцнення німецької нації. Після цього призначення Гіммлер перебрав на себе керівництво Управлінням з питань зв'язків з етнічними німцями (VoMi), яке було основною службою, що координувала кампанії нацистської партії, СД та Міністерства закордонних справ щодо етнічних німців, які проживали на території Східної та Південно-Східної Європи. Управління з питань зв'язків з етнічними німцями було однією із чотирьох служб СС, які займалися справами етнічних німців та переселенням на окупованих територіях[19]. У 1940 р. ця агенція обстежувала завойовані польські території, шукаючи етнічних німців, та вносячи їх до відповідних категорій реєстру, відомого під назвою «Список німецького народу»[20].

Під час операції «Барбаросса» було створено польове відділення Управління з питань зв'язків з етнічними німцями в Житомирі (під керівництвом оберштурмфюрера Ервіна Мюллера) в рамках таємної операції зондеркоманди «Росія». Цілями цієї спеціальної оперативної структури було передусім визначити цінних у расовому відношенні осіб серед місцевого населення, а тоді вивчити питання та підготувати пропозиції щодо найкращої території для колонізації СС, яка мала відбутися згодом, а також поєднувати виконання цих обов'язків зі створенням регіональних відділень СС-поліції. У перші кілька тижнів своєї роботи німецьке Управління з питань зв'язків з етнічними німцями зареєструвало понад 40 000 фольксдойчів – найбільшу кількість в окупованій німцями Україні, відому на той момент[21]. Хоча зондеркоманда «R» Горста Гоффмайєра пізніше виявила велику кількість етнічних німців, які проживали в Дніпропетровську та контрольованій Румунією Трансністрії, штаби цих формувань все одно залишалися поблизу Гіммлера в Геґевальді[22].

Все-таки, хоч би яким впливовим був Гіммлер, він не отримав повного контролю у справі фольксдойчів. Далеко від Геґевальду члени нацистської партії та посадовці комісаріатів втілювали у життя менші за масштабами проекти переселення та германізації. Райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберґ створив спеціальну комісію з питань фольксдойчів під керівництвом Карла Штумппа, який був авто-

ритетним вченим та демографом, що вивчав питання етнічних німців у Росії[23]. Штумпп прибув до Житомира зі службою розвідки тилової армії наприкінці серпня 1941 р.; він перевірив тамтешніх військовополонених на присутність етнічних німців, які могли служити інформантами та перекладачами. У той час як Штумпп забезпечував армію етнічними німцями-колаборантами, його головною метою було проведення об'ємних досліджень про склад та недавню історію етнічного німецького населення. На момент свого прибуття в Житомир Штумпп зібрав штат із близько дев'яноста етнічних німців, яких він використовував для дослідження поселень етнічних німців, розташованих навколо міста, зосереджуючись на Новоград-Волинському та Коростенському районах[24].

У той час як Штумпп та його підлеглі займались дослідженням громад етнічних німців та заповненням великих анкет, лідери націонал-соціалістичної партії, які працювали в Націонал-соціалістичній службі з питань соціального забезпечення населення (NSV) також прибули до Житомира у вересні і розпочали свою «благодійну» роботу[25]. Однією із першочергових цілей NSV було забезпечення етнічних німців продовольством та предметами першої необхідності. Вони знайшли достатні запаси на складах СС, де зберігалось майно євреїв, спершу зібране під час винищення євреїв у житомирському регіоні, а потім у Київському. Пізніше, у липні 1942 р., працівники NSV налагодили перевезення майна єврейського населення до Житомира аж із Франції. Активісти нацистської партії в житомирському регіоні, які діяли від імені етнічних німців, також покладалися на співпрацю гауляйтерів Німеччини у проведенні благодійних кампаній і зверталися до приватного капіталу Німеччини з проханнями матеріальних пожертвувань[26]. Проте найбільшим джерелом матеріальних ресурсів для фольксдойчів були євреї. Фактом є те, що NSV розпочало свою кампанію в Україні, розповсюдивши близько 30 тонн білизни, одягу, взуття, посуду та інших предметів, конфіскованих німецькою поліцією у євреїв Житомирщини після масових розстрілів 19 вересня 1941 р.[27]

Робота, яку проводили Штумпп (агент Розенберґа) та NSV (під егідою націонал-соціалістичної партії), значно відрізнялася від роботи Управління з питань зв'язків з етнічними німцями (пов'язаного із СС Гіммлера). Під керівництвом Гофмеєра та Ервіна Мюллера команди Управління з питань зв'язків з етнічними німцями виконували «невідкладне завдання консолідації та захисту етнічного німецького населення з метою припинення подальшого псування раси». Вони зосереджувались на найбільших поселеннях та громадах фольксдойчів, а не на віддалених

територіях, де серед українців жили окремі представники спільноти етнічних німців. Загони Управління з питань зв'язків з етнічними німцями також намагалися активізувати етнічних німців на місці, реєструючи їх, класифікуючи відповідно до расових категорій, надаючи німецькі посвідчення особи та засновуючи нові або відкриваючи німецькі школи, що існували раніше. Керівники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями вибирали «надійну» молодь, і проводили серед неї нацистську пропаганду, прищеплюючи дисципліну та покору. Ті, кого було прийнято, мали «світле» майбутнє в лавах однієї із організацій Гіммлера. Зазвичай, першим завданням таких новобранців було інформувати СД[28]. Для дітей віком до десяти років одразу починалося нацистське виховання включно із вивченням мови, оскільки радянська влада закрила німецькомовні школи у 1938 р. Місцеві керівники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями примушували дітей вчити нацистське привітання, історію нацистської партії та «життєпис фюрера», співати німецькі пісні і слухати промови Гітлера. Хлопців залучали до виконання воєнізованих вправ та вступу в організацію Гітлерюґенд. Однією із цілей Управління з питань зв'язків з етнічними німцями було зробити школу центром сільського життя, і таким чином, – центром германізації у стилі нацизму[29].

Намагаючись завершити початкову реєстрацію та «перевиховання» фольксдойчів регіону, три основні організації – Управління з питань зв'язків з етнічними німцями, комісія Штумпа та NSV – працювали пліч-о-пліч, але не в унісон. Вони змагалися за підтримку місцевих комісарів, які могли забезпечити їх необхідними ресурсами, а також конкурували між собою за визнання та похвалу верхів із нацистських штаб-квартир Житомира, Вінниці та Берліна. Проте найбільшою спільною перепоною для них у перші місяці окупації була невизначеність стосовно німецької політики по відношенню до етнічних німців, а також загальна апатія серед цивільних та військових керівників, які вважали фольксдойчів скоріше тягарем, ніж надбанням.

Початки нової політики

У березні 1942 р., після трьох місяців правління комісаріату в Житомирі начальник регіональної цивільної адміністрації, генеральний комісар Клемм, написав свій перший меморандум про політику по відношенню до етнічних німців, адресований підпорядкованим йому міським та окружним комісарам. «За вказівками Коха, – писав він, – етнічні німці, які не мали можливості переселитися до Німеччини і були жертвами радянського режиму, заслуговують на шанобливе ставлення і вдячність;

їх варто цінувати. Відомо, – продовжував він, – що є етнічні німці, які не бажають працювати і не є старанними; тож буде вжито невідкладних заходів для того, щоб забезпечити їх необхідною освітою та вихованням»[30]. Інтенсивне навчання німецької мови, звісно ж, було пріоритетом, але у нацистів-посадовців були інші плани щодо цілей освіти.[31] Регіональні учасники цієї кампанії в адміністрації комісаріату, NSV та Управління з питань зв'язків з етнічними німцями погоджувалися на тому, що зусилля в освітній роботі потрібно скеровувати насамперед на тих дітей, чию свідомість та погляди можна було змінити та сформувати за відповідною необхідністю. Вони також прагматично вважали, що батьки дітей, які навчалися у школах фашистського типу, будуть вільні від турбот про своїх дітей і матимуть час працювати на полі. Перші завдання, що постали перед нацистами при впровадженні в життя плану германізації, включали відкриття дитсадка та забезпечення його вихователями із Райху[32]. Фактично, «експериментальні» програми з відкриття дитячих садків для етнічних німців на східних окупованих територіях почалися в житомирському регіоні. Такими навчальними закладами здебільшого керували жінки із Райху, яких націонал-соціалістична партія мобілізувала для роботи на сході. На противагу жінкам, які працювали в установах генерального секретаріату секретарками, жінки-освітяни у своїй роботі на місцях були досить самостійними[33].

Після приїзду в регіон Гітлера та Гіммлера у липні 1942 р. ці соціальні працівниці Райху (віком від вісімнадцяти до двадцяти одного року) почали прибувати до краю у великій кількості. Вони приїздили у віддалені сільські райони навколо Житомирщини, відкривали там школи, пологові будинки та дитячі садки[34]. Станом на кінець вересня 1942 р. було відкрито 41 постійний та сезонний дитячий садок для дітей фольксдойчів, а також організацію навчання 86 місцевих етнічних німкень для роботи шкільними вчителями[35]. Окрім цього, акушерки та медсестри із Райху створювали ясла по догляду за дітьми, де навчали етнічних німкень принципам «расової гігієни» щодо харчування і підтримання чистоти для підвищення плодючості та зміцнення репродуктивних можливостей[36].

Програми нацистської партії з відкриття дитсадків та догляду за малюками виявляють два визначні аспекти регіональної кампанії германізації. Передусім, німецькі посадовці намагалися асимілювати молодь відповідно до расових догматів нацизму, звідси велика кількість дитячих садків та дитячих будинків для етнічних німців на Житомирщині. Розпочавши роботу в цих закладах, німці-освітяни навчали фольксдойче,

що євреї вирішили знищити німецький народ і що ця війна велася проти євреїв, які оточували німців і погрожували заморити їх голодом. Аби захистити германську расу, вони радили молодим етнічним німцям брати приклад із фюрера, не курити та не вживати спиртного. Їх попереджали про неприпустимість споріднення із неарійцями, адже змішані шлюби були порушенням расової чистоти. Під час медичних обстежень нацистські лікарі та медсестри перевіряли наявність певних спадкових хвороб і планували стерилізацію таких «хворих» молодих людей як «захисний расовий засіб»[37]. І хоча наголос в освітньо-виховному процесі для обох статей робився на вірності Райху та обов'язку працювати, нацистські навчальні курси виявляли більшу спрямованість на гендерні ролі учнів. Хлопці займалися воєнізованими вправами, а дівчат навчали догляду за немовлятами, веденню домашнього господарства. Простіше кажучи, хлопці мали стати солдатами для Райху, а дівчата – «родильними машинами».

Нацистські місіонери в Житомирі намагалися обернути «прийнятних у расовому плані» етнічних німців на продуктивних працівників у спосіб, який нагадував робочі доми, якими керували протестанти, та кампанії з «виховання у праці» епохи Вільгельма. Все ж спрямування зусиль німців на дітей та ідеологічне наповнення нацистської кампанії більше нагадувало фашистські тоталітарні рухи свого часу. Діти фольксдойчів поверталися додому зі школи із фотографіями Гітлера, прапорами із зображенням свастики та нацистськими піснями[38]. Формування расової свідомості фольксдойчів, як аргументували свою позицію ці вчителі, не могло бути здійснене примусово, але мало проводитись через нацистську партію[39]. Вони пропагували поняття расової зверхності німців, які у своїй суті були радикально антисемітськими, націоналістичними, зосередженими на вірності фюреру та базувались на суворій робочій етиці[40].

З іншого боку, ті етнічні німці, які не прийняли чи не змирилися із нацистським світоглядом, або ті, що за фізичними показниками не відповідали расовим стандартам нацистів, не отримували ніякого співчуття з боку тих, хто проводив цю кампанію від імені Райху. Наприклад, заступник комісара у політичному відділі житомирської міської адміністрації порадив у лютому 1942 р. Управлінню з питань зв'язків з етнічними німцями викреслити одну етнічну німкеню зі «Списку представників німецького народу». Вона подала до комісаріату заяву на отримання дозволу на одруження, але оскільки вона бажала одружитися з українцем, з яким вона познайомилася після початку німецької окупації, і «її ставлення не відповідає тому, що вимагається від представника етнічної

німецької спільноти», то, як написав цей посадовець, «їй буде відмовлено у її теперішньому статусі і вона вважатиметься нижчою українкою»[41]. В іншому випадку етнічного німця Герберта Гафке, який служив у поліції в Козятині, було арештовано за те, що він украв продукти у місцевих українців у жовтні 1942 р. Гафке мали депортувати до Німеччини як примусового робітника, але він утік із в'язниці і був упійманий у квітні 1943 р. Після допиту, проведеного окружним керівником СС та поліції Козятина, лейтенантом Гайнріхом Бехренсом, його було засуджено до страти, оскільки, як стверджував Бехренс, Гафке – «бандит чистої води, і його у жодному разі не можна приймати у німецьку спільноту». Більш того, як писав Бехренс, «він одружений із українкою і, як мені здається, вважає себе скоріше українцем, аніж етнічним німцем»[42]. Офіційні особи Райху, які почувались тим чи іншим чином зрадженими з огляду на поведінку фольксдойчів, «яка не личить німцям», таким чином, убачали в них і одіозні расові дефекти, і серйозну загрозу системі.

Тим не менше, етнічному німецькому населенню надавались певні переваги, які відносили їх до категорії привілейованих, таким чином сіючи зерна обурення серед більш чисельного населення українців. Фольксдойчі повинні були отримувати принаймні удвічі більший пайок за інших місцевих жителів, і втричі більше за євреїв. По можливості до їх раціону можна було включати найбільш дефіцитні продукти, такі як м'ясо, сіль, цукор і масло[43]. Етнічних німців загалом захищали від брутальних дій української міліції та німецької поліції порядку. У містах та великих населених пунктах їм давали найкраще житло, яке часто в минулому належало євреям. У квітні 1942 р. заступник Коха, Гельмут фон Ведельштедт, дав розпорядження, щоб в розпорядженнях, які стосуються населення, фольксдойчів обов'язково відокремлювали та давали щодо них окремі вказівки, а також звільняли їх від податків та примусової праці[44]. За винятком кількох випадків, комісари з набору працівників, яких всюди боялися і які проходили рейдами по селах, оминали громади етнічних німців. У Житомирі Управління з питань зв'язків із етнічними німцями відкрило два спеціальні магазини для етнічних німців, де фольксдойчі могли придбати дефіцитні предмети та товари[45]. Гебітскомісар Ганс Шмідт відкрив подібний магазин у Новограді-Волинському[46].

Більшість із цих привілеїв разюче контрастували із трагічними втратами та жертвами серед інших верств населення. Відповідно до наказів Гіммлера про розподіл єврейського майна, а згодом, відповідно до наказу коменданта Рока від 28 серпня 1941 р., а також в інструкціях роботи

функціонерів нацистської партії у комісаріаті Житомир, активістам казали, що наявне єврейське майно спершу має бути розподілене між етнічними німцями, а потім серед українців[47]. Розподіл квартир, одягу, меблів, постільної білизни та інших особистих речей євреїв відображав нацистську расову ієрархію, в якій посадовці Райху отримували найбільш цінні предмети, тоді обдаровувалися фольксдойче, а потім – українські колаборанти.

Геґевальд – «сад» Гіммлера

Перед тим, як Гіммлер представив свій проект стосовно Геґевальду у вересні 1942 р., німецькі начальники на місцях зосередили більшість фольксдойчів у невеликі общини. Вони погоджувалися із Гіммлером щодо необхідності здійснення переселення з метою попередження расового змішування та сприяння роботі у сфері освіти та забезпечення добробуту, здійснюваній під керівництвом партії, але не мали особливого бажання впроваджувати широкомасштабну програму, яка могла поставити під загрозу економіку регіону та спровокувати заворушення. Попри їхні побоювання, Гіммлер – який відігравав керівну роль у формуванні німецької політики і мав безпосередній вплив на житомирський регіон із Геґевальду – провів акції з переселення у місцевості поблизу своєї штабквартири. Після того, як населення Геґевальду сягнуло необхідної кількості, його було проголошено районом проживання етнічних німців, яким мали керувати не комісари Розенберґа, а СС Гіммлера[48].

Створення зон переселень, таких як Геґевальд, було обдуманою спробою Гіммлера поширити та зміцнити свою владу над місцевою адміністрацією на сході. На додачу до контролю над імперією економічних підприємств, поліцією та трудовими таборами СС Гіммлер очолив соціальний проект «ґрунту і крові» на території, якій було призначено стати новою ретельно германізованою землею. Утім, створення нової східної колонії в житомирському краї турбувало не лише Гіммлера. Зростання інтенсивності партизанської діяльності в регіоні також змушувало Гітлера розглядати Геґевальд і з позицій оборони як «органічний, расовий» форпост етнічної німецької крові. При всій наполегливості, з якою Гіммлер до цього моменту прагнув досягнути цілі знищення євреїв, нині він міг форсувати вирішення питання німецької колонізації на сході, агресивно просуваючи ідею Геґевальду попри опозицію конкурентів, таких як Альфред Розенберґ. Геґевальд був дійсно його колонією і він добивався її створення; Гіммлер заснував подібне поселення поблизу Любліна у Польщі.

Першим, і зрештою типовим, кроком Гіммлера до досягнення своєї мети було заручитися підтримкою Гітлера. 25 липня 1942 р., наступного дня після прибуття до Житомира, Гіммлер поїхав до Вінниці на зустріч зі своїм фюрером. Під час цієї зустрічі у бункері «Вервольф» однією із тем, яку вони обговорювали, було становище та доля фольксдойчів[49]. Приблизно через два тижні (можливо, 9 серпня) Гіммлер повернувся до штаб-квартири Гітлера для участі у конференції службовців Управління з питань зв'язків із етнічними німцями та СС[50]. Під час цих зборів Гіммлер вихваляв «успіхи» Управління з питань зв'язків із етнічними німцями у Трансністрії, водночас засуджуючи комісарів Розенберґа як зграю бюрократів, яким занадто багато платять, які працювали мало, але брали собі довгі відпустки. Гіммлер стверджував, що Управління з питань зв'язків із етнічними німцями вже показало себе із кращого боку в Трансністрії, де його загони швидко переселили близько 90 тис. фольксдойчів. Окрім того, попереджував Гіммлер, партизани загрожували родинам етнічних німців у північних частинах житомирського регіону, отже, фольксдойчів необхідно було захищати. Маючи у своєму розпорядженні парк вантажних автомобілів та інших транспортних засобів на базі «Геґевальд», сили СС могли швидко перевезти населення на безпечну територію. Успішно переконавши Гітлера у корисності свого плану, Гіммлер отримав необхідну згоду для створення поселення Геґевальд[51].

Увечері 9 серпня та наступного дня Гіммлер зібрав у своїй штаб-квартирі головних високопосадовців СС для того, щоб презентувати їм проект. Він призначив Ульріха Грайфельта (начальника відділу кадрів штаб-квартири Імперської комісії з питань зміцнення німецької нації) та команди Управління з питань зв'язків із етнічними німцями для організації першого переселення 10 000 етнічних німців із «заражених партизанами» північних районів (Базар, Малин, Овруч та Ємільчине) до Геґевальду. На той момент ще не було відомо, куди саме мали бути переселені тисячі українців, яких потрібно було депортувати з їхніх домівок в околицях майбутнього Геґевальду. Родини етнічних німців були б переселені у приблизно 100 сіл, розташованих уздовж головної дороги, що сполучала Житомир та Бердичів. Епіцентром поселення мав стати командний пост Гіммлера, адже Гітлер хотів, щоб посадовці Райху переїхали із міст у сільські райони у рамках наступного кроку трансформації регіону у поселення етнічних німців-фермерів та військові форпости. Чиновники СС планували ввезти ще 30 000 етнічних німців, яких мали розмістити уздовж основних автошляхів, які будувались у краї[52].

Одного з учасників зборів з планування Геґевальду від 10 серпня 1942 р., головнокомандувача поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафена було призначено відповідальним за інший аспект програми: формування загонів поліції із етнічних німців. Ельгафен наказав етнічним німцям-чоловікам об'єднуватися у загони, відомі під назвою Selbstschutz, тобто загони самооборони. Бригади поліції фольксдойче, які були однією з тем, обговорених Гіммлером та Гітлером на зазначеній конференції, уже були сформовані у контрольованій Румунією Трансністрії, де вони брали активну участь в «остаточному розв'язанні»[53].

Проте в житомирському регіоні самооборона відігравала не таку важливу роль у Голокості. Її загони служили як регулярні сили поліції порядку у поселеннях етнічних німців, перебираючи на себе від німців Райху тягар виконання цього обов'язку, а також запобігаючи «расовому змішуванню», яке могло статися між етнічними німкенями-селянками та більш чисельною українською поліцією[54]. Плани щодо збільшення кількості загонів самооборони матеріалізувалися пізніше у Геґевальді, де Ельхафен призначив близько 2500 етнічних німців у лави формувань поліції, заснував чотири школи самооборони і почав навчати ще 1000 бійців[55].

Розробляючи технічні деталі акції з переселення, Гіммлер також готувався до можливої суперечки зі своїм суперником Розенберґом. Спершу Гіммлер відкрито розкритикував Розенберґа за неналежне ставлення до етнічних німців в Україні, і в той же момент він утвердив свою роль як господаря проекту переселення[56]. 9 вересня 1942 р. Гіммлер, як припускають, наказав підлеглому Розенберґа, райхскомісару Коху, «якомога швидше германізувати етнічних німців, які живуть навколо Геґевальду, Айхенгайну та Коростеня» (тобто навколо його штаб-квартири, штаб-квартири Гітлера та Ґьорінґа). Його влада над Кохом у цій справі, як писав сам Гіммлер, базувалася тому, що Гітлер призначив його комісаром Райху з питання зміцнення німецького народу, а також доручив йому очолити боротьбу проти партизанів на окупованих територіях. Із підтримкою Гітлера та маючи у своєму розпорядженні потужну СС-поліцію, Гіммлер зробив ще один крок, вимагаючи більше землі від Коха під свою колонію СС у Геґевальді. Він зазначив, що фермерські угіддя, виділені кожній родині етнічних німців, потрібно було збільшити з десяти–двадцяти гектарів, як планувалося раніше, до тридцяти–сорока. Коли Розенберґ дізнався про накази Гіммлера Коху, він негайно поставив під питання

відповідні повноваження останнього, і далі почалася типова для нацистів «паперова війна»[57]. У той час як владна битва відбувалася в Берліні, саме переселення набирало обертів на території України[58]. Керівник з питань харчових запасів та сільського господарства в адміністрації Коха Гельмут Кьорнер вже був направлений до Житомира на зустріч із новопризначеним керівником Спеціального штабу з переселення Гіммлера, оберфюрером СС Тео Геншелем[59]. Геншель працював у Головному управлінні з расових питань та переселення з початку 1930-х років і мав значний досвід у питаннях конфіскації майна, депортації та переселення в Польщі.

На цьому зібранні Кьорнер, Геншель та фахівці з питань сільського господарства із місцевого комісаріату більш чітко вирішили, кого і коли переселяти. Спершу їм потрібно було спланувати евакуацію приблизно 16 500 ненімців (здебільшого українців), які проживали на території, призначеній для заселення першою хвилею етнічних німців (1450 сімей, приблизно 6000 етнічних німців). Відповідно до пропозиції Гіммлера про збільшення земельних наділів, уздовж дороги між Житомиром та Вінницею необхідно було звільнити додаткові території. Розподіл землі серед етнічних німців-поселенців залежав від продемонстрованої ними продуктивності. Більшість родин повинні були починати працювати на наділах від одного до шести гектарів, доки не доведуть свою старанність. Тоді їхні володіння розширялись максимум до двадцяти п'яти гектарів. Під керівництвом сільськогосподарського монополіста Райху (LBGU) резервні сільськогосподарські угіддя мали обробляти українські та російські робітники під контролем німецьких наглядачів. Після переміщення фольксдойчі втрачали право власності на свої колишні будинки та господарства. Евакуйованих українців не мали переселяти у будинки, залишені етнічними німцями, як пропонувалось раніше. Натомість, їх мали переміщувати у трудові табори на південь Росії[60].

12 вересня начальник Управління з расових питань та переселення Отто Гофманн святкував «німецькі обжинки» із тридцятьма п'ятьма фермерами СС, розташованими поблизу Житомира.

Він назвав їх «піонерами німецького духу на сході» – революціонерами, на плечі яких було покладене завдання створення чогось нового. З огляду на це, вони завжди мали поводитись гідно, наголошував Гофманн і, поставши перед необхідністю прийняття важливих рішень, завжди повинні були запитувати себе: «Що б зробив фюрер чи райхсфюрер на їхньому місці?»[61]

Гіммлер перевіряє бавовняні поля в Україні, осінь 1942 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом Блевінсом, № 60407).

Через місяць після цього, 10 жовтня, почалася акція з переселення. Німецькі поліцейські підрозділи, підпорядковані головнокомандувачу СС та поліції Гансу-Адольфу Прюцманну, службовці місцевої жандармерії та керівники Управління з питань зв'язків із етнічними німцями зібрали 10 623 ненімців, що проживали на цій території, а також певну кількість голів худоби, і розмістили їх у 770 вантажних автомобілях, що прямували до Дніпропетровська. Водночас колони, або ж, як називали їх нацисти, «групи переселенців», етнічних німців загальною кількістю 6 362 особи (1579 чоловіків, 2371 жінка та 2412 дітей) перебралися до Геґевальду із різних місць північної Житомирщини. Як етнічних німців, так і українців переселяли примусово під вартою поліції[62]. NSV допомагало етнічним німцям на зупинках по дорозі. Для колони із 2500 етнічних німців Овруча було зарезервовано п'ять сіл для ночівлі та відпочинку під час подорожі до Геґевальду; жителів цих сіл просто виводили із їхніх домівок та поміщали у тимчасові табори; багатьох відправляли як примусових робітників до Райху. NSV виділило десять медсестер зі свого персоналу для допомоги етнічним німкеням-матерям та їхнім немовлятам[63].

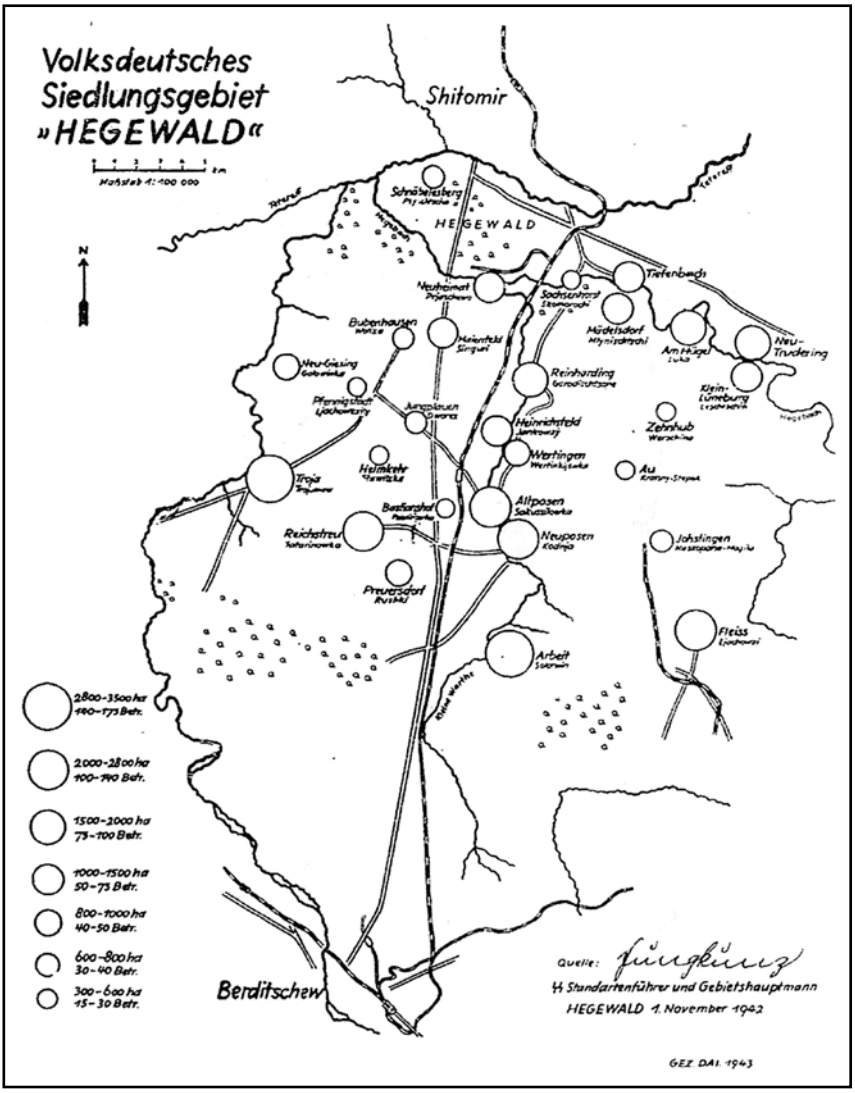

Територія поселень етнічних німців під назвою Гегевальд («заповідний ліс»). Кола на карті позначають громади фольксдойче, розмір територій проживання громад у гектарах, а також кількість місцевих промислових об'єктів (таких як молочарні, шкіряні заводи, коптильні цехи, винокурні, бійні, текстильні фабрики). Цю карту підготував полковник СС Юнґкунц, який був окружним капітаном Гегевальду, 1 листопада 1942 р. Джерело: BAK, R/69/215, люб'язно надано Меморіальним музеєм Голокосту США, RG 14.040M.

Після того, як етнічні німці прибули до Геґевальду, спеціалісти СС з питань сільського господарства надали їм земельні наділи та поради щодо технологій ведення господарства. Ферми фольксдойчів підпадали під вимоги високих квот і незаплановані конфіскації молока та інших продуктів[64]. Менш родючі землі було відведено під фабрики СС, на яких під вартою працювали українські примусові робітники. 20 жовтня Гіммлер перевірив нові села етнічних німців у Геґевальді. Коли він повернувся до своєї штаб-квартири, то наказав негайно доставити 10 000 пар взуття та предметів одягу для фольксдойчів у Геґевальді. Це мала бути додаткова поставка, окрім іншої, в якій надсилались речі зі складів Любліна та Аушвіца і прибуття якої було приурочене до Різдва[65]. Перший етап акції з переселення до Геґевальду було практично завершено до початку листопада 1942 р., коли лише одна група із 170 сімей етнічних німців ще проживала у Радомишлі, яку потрібно було перемістити до новоствореного анклаву.

До того, як громадськість дізналася про існування Геґевальду, генеральний комісар Ляйзер 16 листопада надіслав своїм представникам меморандум із поясненнями, що територія південніше Житомира і до Бердичева була віднині незалежним округом етнічних німців, адміністрацію якого мали очолювати етнічні німецькі мери, а керувати якою повинен був «окружний капітан» від німецького СС, а не комісар[66]. Ляйзер додав, що, оскільки територія була населена фольксдойче, у майбутньому б відпала необхідність направляти меморандуми капітану округу СС Геґевальд, що стосуються українців або росіян[67]. Приблизно через місяць, 12 грудня 1942 р., Геґевальд було офіційно проголошено окремою адміністративною одиницею, яка звільнялася з-під юрисдикції міністерства Розенберґа; її площа становила 200 кв. миль, а населення нараховувало 9000 фольксдойчів. Останні етнічні німці, переселені до Геґевальду, прибули з Києва у березні 1943 р.[68], внаслідок чого загальна кількість населення зросла до 10 178. Вони жили у двадцяти вісьмох селах, розташованих довкола семи економічних баз відділу СС з питань сільського господарства, яким було дано назви Троя, Маєнфельд («травневе поле»), Ной Позен («Нова Познань») та Ам Хюґель («На пагорбі»). Тут було шістдесять три комунальні підприємства, а також товарна база СС[69]. Посадовці СС та партії ініціювали освітньо-виховні програми для фольксдойчів, щоб таким чином підготувати у своїй більшості некваліфікованих етнічних німців як теслярів, механіків, операторів телеграфу, кравців тощо[70]. Члени партійної верхівки їздили із промовами по поселенню, площу якого розширили на початку 1943 р. до понад 500 кв. кілометрів[71].

Крах нацистських планів щодо життєвого простору

Публічність та помпа, що супроводжували процес заснування поселення Геґевальд, пророкували проектові успіх. Утім, внутрішнє урядове листування та звіти із різних установ, залучених до справи «порятунку» фольксдойчів, сповнені скарг та критики. Активістка нацистської партії Марія Корманн підрахувала, що пайки фольксдойчів були такими ж неадекватними, як і пайки, які виділялись в'язням. Протягом багатьох місяців після її тривожного повідомлення фольксдойче все ще животіли на жалюгідній дієті, яка була однозначно кращою за раціон в'язня, але й не такою доброю, як у німців Райху[72]. На відміну від «остаточного розв'язання» чи інших аспектів злочинної політики нацистської влади в Житомирі, хрестовий похід німців заради «спасіння» та «германізації» етнічного німецького населення був кампанією, яка породила більше конфліктів, аніж згоди у німецькій адміністрації. Інституційні та ідеологічні сутички, що спалахували під час виконання цих програм, демонстрували, наскільки «недолугою» могла бути нацистська система. У галузі освіти СС комісари, та партійні лідери загалом співпрацювали один з одним, але між комісарами та місцевими керівниками СС мали місце значні непорозуміння з приводу соціальних та економічних відголосків масштабних акцій з переселення, ініційованих Гіммлером. На рівні округу комісари, на яких була покладена робота з етнічними німцями, були залишені на одинці у проведенні своїх власних експериментальних програм, що різною мірою зазнали впливу з боку служб Гіммлера, нацистської партії та Розенберґа.

Німецькі управителі рідко ставили під сумнів політику експлуатації та винищення тих, кого вважали нижчими за себе, і водночас вони не були впевнені у тому, яку саме роль їм було відведено у формуванні етнічних німецьких колоній, а також в інтеграції фольскдойчів, до яких вони ставилися співчутливо, але часто і з презирством, як до групи неповноцінних. У житомирському краї політика та програми, які стосувалися етнічного німецького населення, зосереджувались здебільшого у містах Житомир, Бердичів та Вінниця, а також у кількох північних районах уздовж кордону із Білорусією. Ці програми не привертали настільки великої уваги до себе з боку нацистської адміністрації, як то було у випадку із геноцидом єврейського народу, набором робітників для примусової праці та, згодом, антипартизанською боротьбою.

Одним із більш показових аспектів провалу програм для етнічних німців на Житомирщині був негласний скептицизм серед місцевого керівництва стосовно гітлерового бачення життєвого простору на сході та

гіммлерових колонізаційних схем. Цей скептицизм виник унаслідок суперечливості ідей та уявлень про схід у нацистському світогляді. Нацистська верхівка уявляла собі цей простір водночас і як розсадник «юдеобільшовизму», і як майбутній рай для арійців. Ведучи війну на знищення на сході, нацисти ефективно вкорінювали зневагу німців до «неповноцінних» народів цього регіону. Але побудова консенсусу німців навколо утопічного бачення сходу як «квітучого парку» та «саду німецької крові» виявилось набагато складнішим у контексті війни, особливо в рамках тривалої кампанії, що не обмежувалася тільки фронтом. Концепція «арійської» народності та інші нацистські цінності, зосереджені в особі фюрера, не призвели до ефективної інтеграції Райху й етнічних німців у тій мірі, якої очікували партійні пропагандисти та нацистські демографи. Деструктивні аспекти політики фюрера щодо життєвого простору виявилися легшими для популяризації та впровадження, ніж аспекти конструктивні. Упередження німців щодо сходу та «східних народів» у поєднанні з умовами воєнного часу, а також руйнівна природа нацизму зірвали успішне впровадження програм для фольксдойчів у Житомирі. Зрештою, Гіммлер знайшов на сході плідну землю не для здійснення німецької колонізації, а, скоріше, для Голокосту.

Розділ 8 Занепад правління нацистів, 1943–1944 рр.

У моїй квартирі в Любарі нас зібралося семеро: голова колгоспу, агроном, бухгалтер, водій, директор школи, механік та я. Ми почали організацію мінування залізничної колії Житомир–Фастів. Жінки, включаючи і мою дружину, були у нас кур'єрами і допомагали знаходити джерела отримання боєприпасів та місця, в яких діяли інші рухи опору. Нам довелося вбити двох зрадників у нашому селі, щоб вільно працювати. Після цього люди боялися доносити німцям на членів підпільного руху.

Петро Гнатович Юницький (нар. 1912 р.),
Житомир, 1996 р.

Для українців, росіян, поляків та євреїв у Житомирі, яким вдалося пережити вторгнення німців, Голокост, депортації на примусові роботи та акції з переселення, які проводила СС-поліція, здавалося, що гірше вже бути не може. Відступ німців з-під Сталінграду у лютому 1943 р. відродив у них надію на краще. Але той рік видався найгіршим з усього періоду окупації для всіх, навіть для етнічних німців, які зрозуміли, що їхній привілейований статус становив для них ще більшу загрозу. Обурені українці, поляки та радянські партизани нападали на них навіть після того, як ті відступали на захід після розвалу адміністрації комісаріату у листопаді 1943 р.

Як і вся Європа, житомирський регіон перетворився на поле бою, на якому вирувала жорстока партизанська війна, що не була виключно нацистсько-радянською боротьбою. Локальні громадянські війни спалахували між різними етнічними та політичними групами (сталіністи, комуністи, націоналісти, сіоністи), які, з одного боку, прагнули здолати нацизм, а з другого – намагалися встановити власну владу на територіях, які свого часу перебували під німецькою окупацією. Ці локальні сутички поставали на тлі конкуруючих ідеологічних таборів і виявляли соціальні негаразди, породжені нацистською окупаційною системою. Використовуючи місцевих провідників та колаборантів у впровадженні своєї злочинної політики та нав'язуючи місцевому населенню нову ієрархію впливів, засновану на расовому пануванні, німці поглибили вже існуючі та спричинили нові роз-

коли в суспільстві на окупованій землі[1]. Багато хто з місцевих керівників зловживали своєю обмеженою владою, і їхня причетність до політики нацистів призвела до зростання ворожнечі. Окрім цього, самі комісари керували територіями дилетантськи, часто брутально та імпульсивно, що не сприяло зростанню поваги до них у «їхніх підданих». Навесні 1943 р. генеральний комісар Ернст Ляйзер повідомляв Розенберґу, що разюча різниця по всьому краї у тому, як комісари вирішували такі справи, як релігійна політика, нині ставала причиною громадських заворушень[2]. Німці були не в змозі утримувати представників корінного населення у своїх установах. У 1943 р. персонал окружного комісаріату Звягеля складався на одну третину з нещодавно найнятих етнічних німців. Багато українців перестали працювати на німців[3]. Тож, на противагу післявоєнним стереотипам про українців як масових колаборантів або прорадянських партизанів – історія опору в житомирському краї виявляє, що українське суспільство було далеко не об'єднаним.

Реакція німців на місцеві рухи опору та партизанські атаки була винятково радикальною. У Геґевальді Гіммлер та його ставленики в СС-поліції брали собі на озброєння в основному два підходи. Вони спочатку намагалися захистити фольксдойчів, консолідувавши їх у захищеному анклаві біля безпечної штаб-квартири. Тоді вони планували проведення більшої кількості антипартизанських рейдів в окремих місцевостях, які мали стати «мертвими зонами». Знищуючи населення територій, на яких партизани знаходили прихисток та місцевих прихильників, нацистські керівники вважали, що партизанську загрозу можна буде викорінити. Одна із майбутніх «мертвих зон» у генеральному окрузі «Житомир» знаходилася на Поліссі – болотиста територія на кордоні з Білорусією, де із самого початку німецької окупації різні українські націоналістичні угруповання, радянські військовополонені та євреї знаходили притулок, а згодом – розміщували штаби своїх рухів опору.

Цей розділ простежує зростання організованого руху опору в регіоні та радикальні спроби німецьких окупантів зберегти контроль над Житомиром, спершу шляхом злісної антипартизанської політики, а потім, як це не парадоксально, – через антирадянську пропаганду та заклики, що мали би зібрати усіх під переможним прапором нацизму. Проте, коли нацистська система почала тріщати по швах у 1943 р., те ж саме спіткало і без того добряче пошматоване суспільство житомирського краю. Потрапивши між двох вогнів серед радянсько-нацистської боротьби, групи людей та окремі індивіди були вимушені обирати різні стратегії виживання та вирішувати, на чию сторону перейти.

Виникнення партизанських рухів

Хоча випадки саботажу проти нацистського режиму з боку місцевого населення мали місце протягом усього окупаційного періоду, партизанські рухи на Житомирщині стали більш поширеними наприкінці 1942 та впродовж 1943 років. Зростання опору та партизанської боротьби мало кілька причин. Найпершими серед них були депортація на примусові роботи та затяжна війна, яка розбурхувала антинімецькі настрої та обмежувала можливість комісарів керувати значними територіями.

У житомирському регіоні партизанський рух здебільшого був представлений українськими націоналістичними групами, блукаючими загонами борців опору та великими сталінськими партизанськими бригадами, що були направлені сюди за наказом з Москви (наприклад, кінна бригада ім. Леніна)[4]. Взагалі, у найбільшому із цих рухів, радянському, було залучено дуже мало комуністів і навіть членів партії. Окрім спільного бачення необхідності перемогти нацистів та витіснити їх зі східної Європи, у радянському русі не було будь-якої іншої об'єднуючої ідеї; він був багатоетнічним та не відзначався сильним комуністичним духом. Згідно з дослідженнями перебігу війни у Вінниці історика Аміра Вайнера, у серпні 1943 р. у місті та навколишніх районах діяло 25 850 партизанів, лише 4913 (19,1%) з яких були членами комуністичної партії або кандидатами на членство у ній. Хоча населення регіону було українським на 80 чи 90 відсотків, сталінські бригади складались тільки на половину з українців, у той час як націоналістичні сили під проводом Андрія Мельника та Степана Бандери були, що очевидно, українськими (принаймні на 70%)[5].

Самостійні групи опору почали формуватися у перші місяці окупації і складалися з комуністів, українських націоналістів та невеликої кількості євреїв, до яких приєднувалися у значно більших кількостях дезертири з Червоної армії та військовополонені[6]. Спершу це були люди, що втекли від нацистського терору. Вони були дезорганізованими і не мали достатньо зброї для ведення ефективної кампанії. Так само й українські націоналісти мали у своєму розпорядженні мало вогнепальної зброї та вибухівки, а рух сам по собі був поділений, і отже, – вразливим. Проте українські націоналісти використали міжвоєнний період своєї діяльності у Польщі, де вони розробляли тактику підпільної боротьби та співпрацювали із німецькою розвідкою. Вони прибули в Україну, добре знаючи німецьку систему та організаційну структуру зсередини. Та навіть за такої умови вони чинили незначний вплив: німці зосередили свої зусилля

у боротьбі проти українського націоналістичного руху та придушили його місцеві мережі у період з осені 1941 р. до початку 1942 р.

Двох ватажків руху Мельника було вбито на вулицях Житомира, скоріш за все, агентами Бандери, яким допомагали німці[7]. Через місяць німці придушили бандерівський рух[8]. У кінці листопада 1941 р. айнзацгрупа С видала наказ про покарання бандерівців смертю, оголосивши їх «ворогами Райху», яких необхідно було «арештовувати і після допиту знищувати у найсуворішій конфіденційності як мародерів»[9]. Каральні заходи німців інтенсифікувались навесні 1942 р., коли було організовано адміністрацію СС-поліції комісаріату. Наприкінці березня німецька таємна поліція знайшла та вбила керівника ОУН(б) Житомира Романа Марчака. Слідчі зіпо-СД дізналися від в'язня про місцезнаходження штаб-квартири бандерівського руху в Житомирі. 8 лютого 1942 р. німецька поліція увірвалася до підвалу розбомбленого будинку в Житомирі, де було викрито друкарню фальшивих посвідчень особи та літератури щодо підпільної діяльності націоналістів у місті, а також у Києві, Харкові та Полтаві. Німецькі слідчі були розгнівані коли виявили розписки, що вказували на те, що націоналісти продавали підроблені документи євреям. Це не була альтруїстична операція зі спасіння євреїв. Насправді, бандерівці фінансували діяльність своїх місцевих активістів за рахунок вимагання грошей у євреїв, і, принаймні в одному випадку, вони звинувачували саме євреїв, коли німці викрили таємні склади зброї, що належали їхнім підпільним загонам[10].

Документи націоналістів, у яких містилися списки прихильників, потрапили до рук нацистів та посприяли знищенню руху. Маючи у своєму розпорядженні імена людей та інформацію про те, де їх можна знайти, німецька таємна поліція під керівництвом її начальника в Житомирі Франца Рацезбергера почала арештовувати та допитувати сотні українців, які вважались такими, що становлять загрозу партизанського характеру[11]. На початку квітня 1942 р. Рацезбергер відзвітував перед своїм керівником у Києві – начальником служби безпеки в Україні Максом Томасом, що в Житомирі було виявлено 356 підозрюваних націоналістів та арештовано 200 членів підпільного руху[12].

Влітку 1942 р. українські націоналісти, які змогли втекти від лабет німецької таємної поліції, переховувались та чекали вказівок від своїх керівників – Бандери, Мельника та Тараса Боровця[13]. Як і інші рухи опору, що зароджувалися в регіоні, вони шукали собі послідовників, зброю та надійні канали інформації. Напади на німецькі штаби, спроби вбивства німецьких посадовців та підриви німецьких установ були поодинокими та спонтанними[14].

Німцям було добре відомо про партизанські осередки, які зароджувалися в регіоні[15]. Коли комісари почали прибувати у регіон у листопаді 1941 р., командувач тилового району групи армій «Південь» Рок попереджував їх про те, що у селах формувалися партизанські осередки, в яких діяли дезертири Червоної армії та офіцери радянської розвідки, яких навмисне залишили у цій місцевості для ведення боротьби на окупованих територіях. Згідно із підозрами німців, ці агенти набрали собі інформантів в селах, у тому числі жінок та дівчат, які працювали пралями та покоївками. У цих жінок, як він попереджував, було завдання зближатися із німецькими офіцерами та солдатами[16]. У цій атмосфері параної німці реагували на невелику кількість нападів, взявши курс на сувору антипартизанську політику, спрямовану проти усього населення (хоча часто їх репресії були лише прикриттям для вчинення масових убивств євреїв). У грудні 1941 р. генеральний комісар Клемм наказав страчувати десятьох мирних жителів за кожного застреленого чи пораненого німця, і 100 цивільних осіб – за вбивство чи поранення будь-якого німця партизанами.[17]

Протягом літа 1942 р. кількість диверсій та опору на півночі комісаріату (сучасні землі Білорусії) постійно зростала[18]. Партизани вбили начальника окружної жандармерії та двох жандармів в Єльську. У зв'язку із цим командувач поліції порядку регіону Ганс Леберехт фон Бредов запровадив нові профілактичні заходи. По-перше, він радив своїм німецьким жандармам уникати поїздок на велосипеді через поля та ліси та не віддалятися від головних доріг. Також щомісяця окружні відділки поліції почали подавати спеціальні звіти про атаки партизанів, у яких йшлося про час та місце таких атак. Такі звіти допомагали визначити розміри руху опору та місцевості, в яких він діяв[19]. Коли німці арештовували партизанів, вони вдавалися до різних дій. Якщо так званий партизан був євреєм, його вбивали на місці. Якщо він був членом націоналістського чи радянського підпілля, тоді його спершу допитували, а потім зазвичай вбивали[20]. А тим часом німецька СС-поліція та військові підрозділи було перекинуто в цю місцевість для боротьби з партизанами. 18 липня 1942 р. (у рамках операції «Бамберг») підрозділи в окрузі Мазира, Коростеня та інших частинах околиць Єльська зруйнували села та вбили, за приблизними підрахунками, 1000 жителів за винятком фольксдойчів та міліціонерів, які жили у цих населених пунктах[21].

Фактом було те, що німці ніколи не мали повного контролю над північними районами краю уздовж Прип'яті. Під керівництвом С.Ф. Малінкова та під командуванням С. Ковпака (українця-комуніста, який говорив,

що був нащадком запорізьких козаків) радянські партизані, скинути у цю місцевість на парашутах, заснували стаціонарні табори уздовж білоруського кордону. В останній тиждень липня 1942 р. начальник безпеки Рацезберґер відзвітував керівнику зіпо-СД у Києві генералу Томасу, що в місцевості Мозиря, Брагіна та Овруча приземлялися російські парашутисти[22]. Вони нападали на річковий транспорт і зруйнували деякі військові об'єкти, у тому числі й госпіталь. У відповідь на це аванпост СД Овруча направив свої айнзацкоманди, які, схопивши одного парашутиста, зафіксували, що там було налагоджено канали комунікації із головним командним центром у Москві. За допомогою перехоплення радіосигналів, у СД також дізналися, що в окрузі має приземлитися літак із партизанами та провіантом. Німці захопили цей літак[23]. Для нацистів, здається, ситуація не покращувалась, попри збільшення кількості зіпо-СД та регулярних сил німецької поліції.

Під час перебування в регіоні Гітлер та Гіммлер часто обговорювали, як боротися із загрозою з боку партизанів. Наприкінці липня 1942 р. увага перемістилася з «єврейської проблеми» (яку в Житомирі було майже вирішено) на іншу зростаючу загрозу – партизанів. 25 липня Гіммлер, будучи у Геґевальді, підняв цю проблему під час вечері із вищими керівниками СС та поліції. Він самовпевнено зазначив: «Щодо небезпеки з боку партизанів, я про це також подбаю. Я поки що не знаю, що саме робитиму, але щось придумаю. Я тут думав про осліплення захоплених партизанів»[24]. Для дискредитації партизанів (які почали вести дедалі активнішу пропаганду серед населення Житомирщини), Гіммлер згодом наказав замінити термін «партизан» терміном «бандит»[25].

Через кілька тижнів після цієї зустрічі Гітлер призначив Гіммлера головнокомандувачем у боротьбі проти партизанів на окупованих територіях (та в тилових зонах армії). 18 серпня 1942 р. Гітлер, який уважно слідкував за боротьбою з партизанами через Гіммлера, видав спеціальну директиву № 46. У ній він проголосив, що «знищення бандитизму потребує активних бойових дій та вживання найсуворіших заходів щодо кожного, хто підтримує бандитів або бере участь у формуванні бандитського руху». У той же час, писав Гітлер, німці не могли не покладатися на місцеве населення у боротьбі з бандитами, тож німецькі керівники на місцях повинні були управляти суворо, але справедливо. Ті, хто чинив спротив німецькому правлінню, заслуговували на суворе покарання для того, щоб розохотити інших від дій опору[26]. Таким чином, Гіммлер та регіональні німецькі керівники отримали зелене світло для застосування найжорсткіших методів боротьби.

Протягом кількох місяців після видачі цієї директиви німецька антипартизанська політика вилилась у зруйнування 108 сіл та масових убивств більш ніж 2300 людей у регіоні[27]. У грудні 1942 р. головнокомандувач СС та поліції в Україні Прюцманн написав рапорт про новий підхід нацистів до вирішення проблеми партизанів. У зв'язку зі збільшенням кількості атак СС-поліція у співпраці із комісаріатом витісняла усіх жителів з територій, де діяли партизани, і вводила туди озброєні військові загони. Головними територіями, проти яких скеровувались зусилля, були болотисті райони, які в будь-якому разі вважалися «навряд чи корисними в економічному плані». За вказівками Гіммлера щодо цієї кампанії, усе мирне населення, яке проживало біля партизанських «гнізд» і яке не вбивали на місці, потрібно було масово депортувати до концентраційних таборів або на примусову працю до Райху. Проте багатьох із них не депортували відповідно до наказу, а вбивали на місці, оскільки у місцевих комісарів не вистачало транспортних засобів, щоб вислати мирних жителів із регіону; і комісари побоювалися, що ті, хто вижив, могли згодом піти до партизанів, щоб відплатити німцям[28].

За свідченнями радянського джерела, на початку 1943 р. німці спалили понад 100 поселень та вбили або залишили без даху над головою тисячі мирних жителів із цих «мертвих зон»[29]. У березні та квітні 1943 р. комісари Ляйзера зазначали у своїх рапортах про 617 сутичок із партизанами, внаслідок яких понад 600 селян втратили свої домівки; а ще кількасот інших відступили разом із партизанами[30]. Саме тоді, коли німці готували свої наступальні дії у 1943 р., сили Малінкова та Ковпака перемістилися углиб житомирського регіону, здійснюючи періодичні напади із Олевського району на південь. Вони захопили (тимчасово) столицю німецького окружного комісаріату Лельчиці і вбили окружного командира СС та поліції селища Брагін[31]. Навесні 1943 р. Ковпак керував 3000 радянськими партизанами, які діяли в рамках двох груп уздовж північного кордону Житомирщини. Кількість нападів на німців, їхні об'єкти та військовий транспорт значно зросла; за один тиждень німецькі командири нарахували двадцять дев'ять сутичок та тринадцять атак на головних транспортних магістралях[32]. Керівники СС та поліції Німеччини скаржились, що у зв'язку із недостатніми силами та спорядженням у їхньому розпорядженні, а також суворими погодними умовами вони не могли розгромити загони Ковпака[33]. Сталін тим часом посилав додаткові радянські сили на південний схід від Вінниці із наказом просуватись на північ для з'єднання із формуваннями Ковпака[34].

Від одного зі своїх агентів, поліцая на прізвище Мельниченко, який мав доступ до штабу СД у Житомирі, московське командування дізналось кількома місяцями раніше, що в Геґевальді неподалік від Житомира були розташовані штаб-квартира Гіммлера та військові об'єкти. Вже влітку 1942 р. підпільні рухи у Києві та Вінниці передали Москві по радіо, що Гітлер побудував бункер біля Вінниці, а також табір для «визначних» військовополонених, де утримували Андрія Власова та інших радянських командирів. Радянські партизани (перейменовані Сталіним на війська Червоної армії в тилу) спрямували свою увагу на цю важливу твердиню нацистів. Офіцери радянської розвідки намагалися вчинити замах на Гітлера, коли він перебував на території комплексу[35].

Але радянські партизани не були єдиними, хто намагався знищити нацистів «за лінією фронту». У той час як радянські партизани почали домінувати в житомирському регіоні і зуміли проникнути на території поблизу штаб-квартир Гітлера та Гіммлера, антирадянські партизани-націоналісти діяли на більш небезпечних рівнинах та в лісах центральних районів та на західних кордонах Житомирщини[36]. Послідовники Мельника у Вінниці та бандерівці на західних кордонах комісаріату на межі з Луцьком сформували менші мобільні підрозділи (хоча за розміром деякі із них прирівнювалися до батальйонів) і проводили немасштабні локальні кампанії саботажу та пропаганди. Вони добивалися власних цілей щодо «очищення» України від російських, єврейських та польських елементів[37].

У житомирському регіоні виникла ще одна націоналістична партизанська група; нею командував син українського начальника адміністрації Житомира Яценюк, колишній прибічник Мельника, який утік від німців після демонстрації в Базарі у листопаді 1941 р. Яценюк очолював єдину незалежну партизанську групу, що виникла в межах Радянської України із кордонами до 1939 р. Яценюк та його послідовники в Житомирі здійснювали ефективну пропагандистську кампанію проти німців, що була близькою для місцевого населення у тодішніх умовах[38]. У травні 1943 р. провідники розрізнених українських націоналістичних партизанських груп, пов'язаних із Боровцем, Яценюком та Бандерою розглядали можливість об'єднання своїх сил у рамках однієї командної структури. Але переговори між ними було зірвано. Вони відновилися лиш кількома місяцями пізніше, коли більшовицькі сили під проводом Ковпака проникли у Західну Україну та, разом із силами Бандери, загрожували меншим націоналістичним угрупованням. Боровець, Мельник та Яценюк не мали іншого виходу, окрім як об'єднати свої націоналістичні рухи під

проводом найбільш войовничого та найпопулярнішого націоналістичного ватажка – Бандери[39].

Об'єднання націоналістичних партизанів під командуванням Бандери означало, що консолідуючий підхід у цій боротьбі нарешті переміг[40]. Проте це злиття також означало поразку сил поміркованих націоналістів. Будучи родом із Житомирщини, Яценюк проводив свою підпільну кампанію, приділяючи увагу безпеці та збереженню життя сільських та міських жителів; Боровець також здійснював атаки у співпраці із селянами. А бандерівці, як і сили Червоної армії, часто проводили свої партизанські каральні акції проти німців, жертвуючи місцевим населенням.

Стосунки між населенням житомирського регіону та партизанами

Перед тим, як здобути контроль над населенням, і радянські, і націоналістські партизани розуміли, що їм потрібно змагатися за прихильність громад із старостами сіл, призначеними німцями. Одним із першочергових завдань підпільників було виявити, чи можна довіряти старості і чи співчуває він партизанам. До 1943 р. борці опору часто перебазовувались на інше місце, якщо вважали, що староста села був ненадійним, але у 1943 р. вони просто знищували старост, які не надавали їм підтримки (і часто знущалися чи вбивали їхніх дружин та дітей)[41]. Такі вбивства не йшли врозріз із офіційною стратегією партизанської війни Радянського Союзу[42]. Колишній керівник місцевого руху партизанського опору в околицях міста Житомир Леонтій Антонович Козарицький згадував:

> Серед старост було багато наших керівників, і не всі вони були українцями. В одному випадку ми заручились допомогою старости, який був етнічним німцем, і через це німці вбили його. Українець, призначений на його місце, відмовився допомагати нам і повідомив про наше місцезнаходження німцям, які потім організували масштабну повітряну атаку на ліс, у якому був наш табір. Тож командир партизанів постановив покарати смертю цього старосту, який вже перебрався до захищеного німецького штабу. Партизани, переодягнені в українських поліцаїв, увійшли до цього штабу, схопили старосту та розстріляли його в лісі[43].

Згідно з розповіддю Козарицького та кількома іншими свідченнями, знайденими у німецьких документах, радянські партизани нападали на старост та українських чи етнічних німецьких поліцаїв, які не хотіли

співпрацювати з ними (а також на їхні родини), понівечені тіла яких часто виявляли під час патрулювання у лісах[44].

Станом на червень 1943 р. сили опору контролювали близько 60 відсотків орних земель регіону. Вони вбили 2568 німецьких посадовців і управлінців та їхніх українських й етнічних німецьких спільників[45]. Комісари панікували, ховаючись у власних домівках та конторах. Вони зверталися по захист до СС-поліції і самі проходили навчальний курс із самооборони, який проводила поліція. Дехто обрав тактику захисту; інші – нападу. За спостереженнями Коха, комісари брали участь в антипартизанській боротьбі за межами своїх округів через «жагу пригод». У відплатній акції, проведеній 22 березня СС спільно із комісарами, було зруйноване село Казимирівка (Мозирський район), а його 500 жителів було вбито; 450 із них були жінками та дітьми[46]. Окружний комісар у Речиці, доктор Пауль Блюмель, допомагав силам СС-поліції (включаючи кінну дивізію СС) у проведенні операції «Вайсхель». До операції Блюмель визначив, кого з населення «мертвих зон» буде вбито, а кого – помилувано. Вони вбили 4018 осіб, депортували щонайменше 18 860 жителів на примусові роботи та знищили 61 село[47].

Ляйзер, якого Гіммлер пізніше засудив як такого, що «анітрохи не розумівся на антипартизанській боротьбі», був настільки розчарований своєю нездатністю управляти регіоном та експлуатувати його багатства, що надіслав у червні 1943 р. до Берліна уїдливий рапорт. У ньому він писав про зворотну реакцію у соціальній та політичній сферах, яку спричиняла антипартизанська війна нацистів. Надмірно велика кількість рейдів СС та поліції по селах створювала проблему бездомності та недостатньої продуктивності праці, що було тягарем у сфері економіки та соціального забезпечення для комісаріату, і це також у кінцевому результаті спричинило відчуження усього українського населення. Він пояснював, що втрати німців у сутичках з партизанами стали логічним наслідком корумпованої системи нацистів. За кілька місяців до рапорту Ляйзера Кох засуджував комісарів за те, що вони бралися за зброю і ставали до боротьби проти партизанів, наказавши їм залишатися на своїх робочих місцях і складати рапорти про атаки. Відповідно, Ляйзер подав свій рапорт за червень до Берліна (через штаб Коха в Рівному). Така критика з його боку шокувала декого із нацистських керівників, у тому числі й Гіммлера, адже, окрім детального опису невдач нацистської владної системи, Ляйзер скаржився на боротьбу за владу між посадовцями Вермахту та СС-поліції, які конкурували за першість у антипартизанських операціях. Ляйзер також добивався, але безрезультатно,

контролю над антипартизанською політикою у своєму регіоні, але він розглядав цю «проблему» як політичну у своїй суті, а не суто воєнну та стратегічну. У багатьох відношеннях Ляйзер передав загальний скептицизм та розчарування, які почали просякати східний аванпост імперії влітку 1943 р.[48]

У той час коли в комісаріаті зростала напруга у зв'язку із виступами партизанів, що заважало нормальній щоденній діяльності, у середовищі німецьких службовців почалися розколи. Недостача ресурсів та кадрів ставала особливо гострою і співпраця почала руйнуватися. Окружні комісари звітували Ляйзеру, що оскільки значну кількість їхніх колег уже було залучено до збройної боротьби, нечесним було, що так багато приватних німецьких підприємців все ще перебували на території, займаючись непотрібною роботою. Комісари таврували тих, хто ухилявся від військового призову. У відповідь на це Ляйзер попросив місцевих комісарів вивчити діяльність приватних німецьких підприємців і повідомляти про кожного, кого можна було залучити до роботи, яка мала більший стосунок до війни[49].

Комісари, які свого часу прибували в регіон із зарозумілим ставленням, усвідомлювали, що значна частина їхньої сили залежала від вірності саме тих «колоніальних підданих», яких вони тероризували. Така нестабільність була визнана на всіх рівнях німецької ієрархії. Улітку 1942 р. Гітлер та генерал Вільгельм Кайтель анонсували програму, за якою будь-які «східні народи» буде винагороджено за виявлену мужність у підтримці німців, зокрема, у справі «боротьби проти ворогів Райху»[50]. Через короткий час після оголошення цієї програми Імперське управління з питань харчування та сільського господарства направило до Житомира 2000 літрів горілки, 5000 кг тютюну та 100 тонн цукру для розповсюдження серед місцевих прихильників Райху. Місцева німецька поліція також пропонувала сертифікати на земельні наділи площею до двох гектарів (до яких входили і колишні єврейські володіння) тим цивільним, які допомагали викривати партизанів або битися проти них[51]. Українським поліцаям виплачували по 50 райхсмарок за кожного захопленого або вбитого ними «бандита»[52]. Коли німці намагалися задобрити українських помічників, ті хапали масло, м'ясо та хліб і вимагали більше. Коли українські поліцаї-помічники покидали німців і приєднувалися до партизанських рухів, вони приносили ці продукти із собою в ліси[53]. Багатьом селянам німецькі хабарі не були потрібні в будь-якому разі, оскільки вони таємно різали власну худобу; у 1943 р. німецькі комісари в житомирському регіоні повідомили про те, що 90 000 свиней та 55 000

голів рогатої худоби зникли, і люди перестали приносити свої продукти на базар. Через короткий час німці не були в змозі керувати місцевою економікою та забирати матеріальні ресурси з України тією мірою, яку вони передбачали у 1941 р.[54]

На початку 1943 р. місцеві німецькі комісари та керівники жандармів отримали наказ призначити помічників та адміністраторів з місцевого населення для отримання заохочень, адже до тих пір німці не визнавали великої кількості звитяжних дій та проявів мужності з боку цивільного населення на підтримку німців[55]. У Монастирищі німці були приємно здивовані старостою села, який агресивно боровся проти радянських сил і, за певної підтримки місцевих, зміг захопити та вбити кількох партизанів. Німці залишили після себе кілька рапортів про розподіл нагород серед цивільного населення або відзнак цивільних, які допомагали німцям. Хоча українці, які бажали приховати факти про власну співпрацю з німцями від радянської влади, можливо, знищили відповідні записи, ця прогалина в документації може також свідчити й про те, що німці вбачали лише у небагатьох українцях тих, хто був гідний визнання, і, таким чином, лише дехто з них залишався вірним німцям протягом всього періоду окупації.

Усередині українських громад назрівала незгода. Німецька політика налаштовувала українців один проти одного, а службовці української поліції (найбільш ненависні) зловживали своєю владою, виходячи за всі рамки. Наприклад, у Козятині український голова був свідком того, що український шуцман, не перебуваючи на своєму службовому посту, обкрадав місцеве населення та розважався, влаштовуючи стрілянину по бродячих тваринах. Голова зробив зауваження поліцаєві та погрозив повідомити німцям про його дикунську поведінку. Поліцай убив голову кийком. У селі Непедівка банда п'яних українських міліціонерів розпочала побиття старости. Така поведінка обурила кількох місцевих жителів, які вирішили вдатися до дій у відповідь. П'ятнадцять українців побігло до найближчого представника німецької адміністрації, керівника з питань сільського господарства; з його допомогою вони врятували старосту та затримали п'яних поліцаїв-українців[56].

Жінки та партизанський рух
Марія Атаманська та Марія Кондратенко

Зрешою, партизанська боротьба призвела до найгірших наслідків для місцевого населення, яке здебільшого складалося із жінок, молоді та похилих людей. Вони стали пішаками у місцевій боротьбі нацистів,

совєтів та націоналістів за панування в Україні. Жінки та діти, втягнені у рух опору на Житомирщині (добровільно чи примусово), забезпечували підпільних агентів харчами та одягом, а також інформацією про обстановку в краї, про німців чи про інші конкуруючі партизанські групи. Німці вважали, що роль місцевого населення – ключова чи периферійна – у будь-якому русі заслуговувала, якщо не на смерть, то на суворе покарання. Часто, за трагічним збігом обставин, люди опинялися не у тому місці не в той час. Наприклад, у березні 1943 р. шістнадцятирічна колгоспниця Марія Атаманська йшла у своїх справах, коли радянські партизани підійшли до неї і запитали, в якому домі живе сільський староста. Вони також вимагали дати їм харчів із колгоспу, а в той момент, як згадувала Марія, багато селянок плакали, оскільки у них не було достатньо їжі, щоб годувати і партизанів, і німців, і власні родини. Ця коротка розмова з партизанами привернула увагу німців. Атаманську схопили українські поліцаї і привели її до штаб-квартири німецької поліції в Житомирі. Там німецька та українська поліція допитувала її та намагалася змусити її підписати зізнання про те, що вона була членом партизанського угруповання або його помічником. Але Атаманська відмовилася, то ж її побили до втрати свідомості. Коли вона прокинулася у камері, вже пройшов цілий день. Українські поліцаї сказали їй, що звільнять її, але Атаманську тримали в ув'язненні ще протягом тижня, поки тривала підготовка до її депортації до Райху. Її помістили у товарний вагон та відправили до Райху на примусові роботи[57].

Члени сімей – зазвичай дружини, дочки та матері осіб, підозрюваних у партизанській діяльності – завжди були першими, стосовно кого проводилися розслідування діяльності руху опору[58]. Керівники жандармерії Мозиря наприкінці літа 1942 р. видали наказ страчувати членів сімей партизанів, якщо вони також пов'язані із рухом опору[59]. У серпні 1942 р. український районний керівник Базару видав наказ, подібний до наказу, виданого гестапо у Житомирі: якщо член громади у будь-який спосіб допомагав партизанові, потрібно було знищити усіх членів громади; якщо житель не повідомляв про присутність партизанів у своєму селі або поблизу нього, необхідно було зруйнувати все село[60].

В атмосфері непевності та параної нацистські регіональні керівники підозрювали кожного у партизанській діяльності, масово вбивали «тих, хто чинив опір» та спрямовували свої каральні заходи проти членів родин підозрюваних, тим самим рвучи останні нитки, які з'єднували німців із селами та громадами. Місцеві СС-поліцаї вбили етнічну німкеню фрау Веґерер у Мар'янівці; її було страчено за те, що вона давала партизанам харчі. Вранці 16 вересня 1943 р. тринадцятирічна дівчина на ім'я Ганя

наглядала за зібраним врожаєм. Вона була голодна і таємно взяла собі трішки продуктів. Коли до неї наблизився службовець СС-поліції Козятина, вона злякалася і побігла. Поліцай застрелив її[61]. У вересні 1943 р. німецькі жандарми в Козятині ходили від села до села з наказом вбивати дружин та членів родин українських помічників-поліцаїв, які дезертирували зі своїх постів і, за припущенням, втекли до партизанів. Радянські партизани вели таку ж політику по відношенню до українських колаборантів протягом понад рік[62].

Як місцеве населення – жінки, зокрема – залучалось до руху опору? Окрім підтримки радянських та націоналістичних партизанських рухів, пропонуючи їм прихисток та їжу, жінки краю працювали кур'єрами та саботували німецьку адміністрацію й економіку шляхом таємного вбивства худоби, приховування їжі, викрадення припасів та закладання вибухівки. Декілька з них убили німецьких посадовців, отруївши їхню їжу. Німецькі командири із самого початку попередили, що жінки мають перебувати під підозрою, як і чоловіки, можливо, намагаючись спростувати переважний гендерний стереотип про те, що жінки були «розумово обмеженими, емоційними та покірливими»[63]. Визначна роль жінки – ватажка партизанів у Коростені Марії Кондратенко насторожила нацистських лідерів та поставила під сумнів їхні гендерні упередження щодо здібностей жінок. Оскільки Кондратенко вміло тікала від німців, вони вистежували її та полювали на неї із такою рішучістю (а також і з роздратуванням), із яким не шукали будь-кого іншого серед місцевих партизанів[64].

У певний момент у період 1941 р. та початку 1942 р. Кондратенко (яка була родом із Ягнятина) пішла працювати до контори комісара Козятина. До війни вона працювали водієм вантажівки; тож вона добре знала місцевість та шляхи регіону. Але у німців вона працювала перекладачем, а також написала статтю в місцеву українську (під німецькою цензурою) газету у квітні 1942 р. У липні 1943 р., приблизно через рік після того, як вона поступила на роботу в комісаріат, німецькі поліцаї провели масштабні допити знайомих та друзів Кондратенко в Козятині. Вони також розіслали її фотографію, на якій було видно, що в неї є маленька дитина.

Поліція почала розшук Кондратенко після одного вечора в середині травня 1943 р., коли вона постукала у вікно хати своєї подруги Анни Ткачової. Вона сказала Ткачовій, що збирається переховуватись у лісах поруч із Ружином і що вона намагалася «організувати хлопців із залізниці». Її завданням було переконати українців-охоронців залізниці допомогти їй у запланованій диверсії на залізничній колії. Наступного дня ці українські міліціонери втекли із Кондратенко у ліс, де вони поставили

табір біля будинку лісника, поблизу Ружина. Тим часом Ткачова отримала підроблені документи на поїздку і відправилась на підводі на базар у Ружині; по дорозі назад вона зупинилася біля зазначеної лісової схованки і передала втікачам мило, сірники та інші предмети. Ткачова продовжувала працювати прибиральницею в будівлі українського суду, таємно передаючи у ліс листи та провіант. Приблизно через два місяці, наприкінці липня, німці схопили Ткачову і допитали її про Кондратенко та її групу опору. Коли німецькі слідчі закінчили цей допит, керівники СС та поліції передали жінку до СД Бердичева. Її стратили 29 липня 1943 р.[65]

Окрім Ткачової, німці арештували та допитали друзів, сусідів Кондратенко та власника квартири, де вона жила. Вони дізналися, де саме переховується група Кондратенко і спланували «зачистку» лісу поблизу Ягнятина. Вранці 18 серпня дванадцять німецьких есесівців та поліцаїв, дев'яносто один український поліцай та шістдесят угорських солдатів здійснили напад на табір. Вони знайшли одну жінку серед дванадцяти «бандитів», але під час перестрілки вона втекла; проте нападникам вдалося захопити та вбити ватажка групи – єврея, відомого як Міша Чорний, а також Федорука, коханця Кондратенко[66]. Через два дні після цього рейду, 20 серпня, один із начальників поліції Козятинського округу Йозеф Ріхтер, начальник відділку в Самгородку, який очолював численні полювання проти євреїв та проти партизанів у 1943 р., був убитий, коли його вантажівку було зупинено на дорозі поблизу Ягнятина[67]. Кондратенко успішно переховувалась від німецьких переслідувачів. Але її друзі, яких було арештовано, допитано та пізніше – страчено, розказали німецькій поліції, що її депортовано до Райху як примусового робітника[68].

Приклад Кондратенко показує, що жінки дійсно вступали до партизанів у лісах, де виконували ряд важливих та небезпечних завдань. Але Кондратенко представляла тут невелику частину жінок, які відігравали керівну роль у русі опору. Більшість жінок на Житомирщині працювали під контролем німецьких та українських наглядачів, проте в їхніх будинках та селах від них дедалі більше чекали готовності допомогти партизанам. Коли вони не працювали на полях навесні, влітку та восени, німці залучали їх до робіт, де вимагалася тяжка фізична праця, таких як копання канав та очищення доріг від сміття, льоду та снігу. У містах та селах їх брали на роботу покоївками, робочими фабрик та, що було більш поширено, прибиральницями. Вони також намагались хоч якось уберегти те, що залишалося від їх домівок та родин, ховаючи своїх дітей від рейдів з набору примусових робітників, а харчі – від німців, щоб прогодувати свої сім'ї. Коли німецькі чи радянські

війська руйнували їхні будинки, вони облаштовували укриття в ямах, на місці яких колись були їхні домівки[69]. По можливості, вони обробляли невеличкі городи поруч зі своїм житлом.

Тож в історії роздробленого партизанського руху, що торкнувся майже всіх родин у північних районах Житомирщини та в деяких місцевостях у центрі та на півдні регіону поблизу Вінниці, є важливі соціальні аспекти. Станом на 1943 р. майже всі українці, однаково чоловіки та жінки, мали спільні антинімецькі настрої та бажання витіснити нацистів з української землі. Але присутність кількох груп опору у воєнний час – передусім українських націоналістів та радянських загонів – також вказує на те, що за цим спільним бажанням негайного вигнання німців стояло суспільство, розділене за етнічними, політичними, ідеологічними, релігійними та гендерними ознаками.

Сталінські злочини і німецька пропаганда

Українська «Катинь» у Вінниці

Функцією комісарів у період «тотальної війни» 1943 р. було виконання поліцейських заходів та запровадження посилених «заходів безпеки». Окрім цього на них покладалося ведення нової нацистської пропагандистської кампанії, головним акцентом якої, як це не парадоксально, були злочини сталінізму. Метою такої діяльності було спонукання українців до боротьби проти Червоної армії та партизанів. В апараті комісаріату було створено новий головний відділ з питань пропаганди, який раніше перебував у структурі політичного департаменту. Генеральний комісар Ляйзер написав підлеглим комісарам, що першочерговою метою у 1943 р. було ширше використання пропаганди на «службі німецької адміністрації у війні на сході», адже «ми повинні переконати українців, що тільки німці дозволять вільне віросповідання та захистять українців від голоду та злочинів совєтів». За словами Ляйзера, нова нацистська пропаганда мала «наголошувати на радянських злочинах»[70].

Наприкінці березня 1943 р. Ляйзер поставив перед комісарами вимогу збирати та передавати йому усі фотографії, свідчення та документи, які виявляли жахи більшовицького режиму. Він також наказав оголосити в українських газетах конкурс на кращу статтю на теми «За що ми маємо дякувати німцям?» та «Більшовизм – більше ніколи!». Ляйзер подав теми, на які українці повинні були писати свої статті: щедра та сучасна адміністрація німців, справедлива правова система, декрет про приватизацію сільськогосподарських угідь та майна, збільшення земельних наділів, можливості працевлаштування, релігійна терпимість та свобода

культури. Як винагороду за перемогу в конкурсі, німці запропонували подорож по Райху протягом десяти або чотирнадцяти днів, що, можливо, було привабливим для декого з українців з огляду на постійно зростаючу присутність радянських сил у регіоні[71].

Найбільшим пропагандистським заходом нацистів у Житомирському комісаріаті була розкопка масових поховань у Вінниці, в яких було знайдено 9432 жертви сталінських репресій 1937 року. Українські керівники повідомляли німців про місцезнаходження цих братніх могил раніше, але німці вирішили використати вінницьку трагедію лише у липні 1943 р., після виявлення слідів злочинів у Катині (що Геббельс хвалив як успішну пропаганду). Релігійні достойники та судові експерти з окупованої нацистами Європи прибули до Вінниці в рамках заходу, який німці голосно назвали міжнародним розслідуванням. Одним із експертів, що прибули на місце розслідування, був доктор Герхардт Паннінґ, який раніше, у серпні 1942 р., проводив жахливі експерименти над євреями-військовополоненими. Міський комісар Фріц Марґенфельд опитав українських управлінців у своїй управі відносно того, хто у Вінниці міг бути працівником НКВС у 1937 р., щоб тепер поставити їх перед громадськістю у показовому суді нацистів[72].

Українська Автокефальна церква підтримувала усю нацистську кампанію, зокрема, її антисемітський зміст. Під час однієї з похоронних процесій автокефальний єпископ Григорій сказав присутнім, що євреї замордували цих жертв у 1937 р. Потім він продовжив свою палку критику: «Отже, ви, мої дорогі сини, встаньте зараз і запитайте, подібно до Христа, цього кровожерного ката, “батька всіх трудящих” – Сталіна, за яке з тих добрих діл, що ми за життя своє зробили для тебе і твоїх жидів, ти нас так тяжко скатував? Чи, може, за те, що, не розгинаючи спини, працювали ми на каторжних колгоспних ланах, вирощуючи дорідну пшеницю, щоб твої жиди на сабаш і пейсах мали смачну булку, чи, може, за те, що, заливаючи потом свої очі, працювали на буряках, щоб твої юдеї мали солодощі, чи, може, за те, що випестували найкращу худобу для смачного бульйону і котлет «совєтському дворянству», чи, може, за те, що в інкубаторах виводили мільйони птиці та яєць для вас же, чи, може, за те, що, відриваючи від рота у своїх дітей молоко, переробляли на масло для “чада ізраїльського”»?[73]

Розкопки захоронень у Вінниці влітку 1943 р. було описано у серії пропагандистських плакатів, які в антисемітському дусі зображували особу єврейської національності, що здіймається над масовими захороненнями. Таким чином, навіть після того, як німці вбили майже кожного

єврея в регіоні, вони і далі продовжували використовувати ідеї антисемітизму як дієву силу, що мобілізувала народ проти більшовизму. Як було показано в праці історика Аміра Вайнера, після майже трьох років нацистської антисемітської пропаганди лише дехто противився чи хоча б ставив під сумнів такі гротескні, але вправні перекручення. Дійсно, під час війни німці роздмухали жевріючу етнічну ворожнечу та запропонували нові форми антисемітизму в Житомирі (і по всій Європі). Тим часом у місцевих німецьких колах комісари та їхні заступники продовжували принижувати українців як «білих негрів» та «колоніальний народ», показуючи, що їхні пропагандистські звертання до українців як жертв злочинів сталінізму однозначно не черпали натхнення із раптового та відвертого співчуття по відношенню до місцевого ненімецького населення[74]. Це була суто короткострокова тактика, взята німцями на озброєння з розпачу при спробі зберегти владу в регіоні. Програма винагороди та пропагандистські зусилля нацистів зазнали краху. Вони були надто незначними та надто запізнілими. Окрім того, українці, які потрапили в центр війни між совєтами та нацистами, звісно ж, обирали сторону тих, кого вважали потенційним переможцем. Після поразки Німеччини під Сталінградом на початку 1943 р., перехід на бік радянської влади видавався більш безпечним кроком.

Крах колонізаційних експериментів нацистів Напад на Геґевальд

Втрати на східному фронті 1943 р. змусили нацистських провідників скоротити програми для фольксдойчів до рівня місцевих ініціатив, а пізніше – і взагалі від них відмовитися[75]. Місцеві керівники продовжували діяти згідно з планами, розробленими восени 1942 р., переселяючи на початку 1943 р. дедалі більше фольксдойчів до Геґевальду та в інші населені пункти Черняхівського району (названого *Försterstadt*). Але станом на квітень 1943 р. генеральний комісар Ляйзер оголосив, що всі акції з переселення потрібно було відкласти, і лише у крайніх випадках за загрозливих для життя умов, зокрема нападів партизанів, етнічних німців необхідно було переселяти в інші місця[76].

Пізніше, 5 липня 1943 р., генеральний план «Ост» Гіммлера було категорично відкинено, коли Гітлер наказав припинити переселення етнічних німців та роздачу земель до закінчення війни[77].

Хоча Гітлер вимагав припинення широкомасштабних схем колонізації, місцеві спроби «виховати» фольскдойчів та надати їм вищого статусу німців тривали аж до останніх днів відступу нацистів. Ці спроби,

зрештою, припинило наближення фронту, але навіть до повернення Червоної армії в Житомир у листопаді 1943 р. плани Гітлера щодо життєвого простору підривали й інші місцеві фактори. Хоч би скільки говорили місцеві посадовці про «захист» етнічних німців, яких називали переселенцями, населення, фактично, потерпало від брутальності нацистів та обставин війни. СС та NSV силою і часто у жорстких умовах перевозили тисячі етнічних німців на інше місце. Після прибуття фольксдойчів до своїх нових поселень нацисти не змогли надати їм ті привілеї, що пропагувались у рамках виданих раніше декретів та планів. Німецькі керівники із різних установ, що діяли в регіоні, не мали адекватних ресурсів та робочої сили, щоб належним чином подбати про переміщених жителів.

Фольксдойчі Геґевальду отримали найбільше уваги, але багато етнічних німців залишилися поза межами поселення. Вони були розкидані по українських селах у північних регіонах, де ставали жертвами жорстокої радянсько-нацистської партизанської війни. Для того, щоб захистити цих фольксдойчів, начальник Управління з расових питань та переселення, який відповідав за проведення спеціальних акцій з переселення, Тео Геншель та учасники проекту «Список німецького народу» почали швидку кампанію з перепису та переселення понад 9000 етнічних німців навколо Геґевальду[78]. Вони утворили другу колонію в житомирському краї під назвою Фьорстерштадт («Поселення лісника»)[79]. Під час цієї поспішної акції з переселення підлеглі Гіммлера слідували його наказу про викрадення «цінних у расовому відношенні» дітей з українських родин (цей злочин Гіммлер заохочував у своїй промові у 1942 р.). Після останнього рейду СС по селах фольксдойчів у північно-східних районах житомирського регіону кількість сиріт, взятих під опіку СС та Управління з питань зв'язків з етнічними німцями, у краї зросла приблизно на 600[80].

Підлеглі Гіммлера кинулися зміцнювати підтримку серед фольксдойчів, і робили це настільки старанно, що місцевий начальник зондеркоманди «Росія» із аванпостом у Житомирі штурмбанфюрер СС Ріхард Шілл був звільнений у липні 1943 р. за несанкціоноване взяття на облік етнічних німецьких поселенців[81]. Сотні місцевих українців та поляків перехитрили нацистських расових фахівців, неправдиво заявляючи про власне німецьке коріння задля забезпечення собі кращих пайків, кращих робочих місць, а також можливого варіанту втечі від радянських сил, що наступали. СС-поліція, партія та комісаріати Розенберґа не були в змозі дати раду такій зростаючій кількості етнічних німців. У місті Житомир, де зондеркоманда 4а спершу зареєструвала 963 етнічних німців наприкінці

серпня 1941 р., кількість їх станом на літо 1943 р. зросла до кількох тисяч. Міський комісар Фріц Магасс мав номінальний контроль над цими жителями, оскільки вони проживали у місті, але основні установи, що керували програмами для етнічних німців, також мали там свої штаб-квартири. З огляду на присутність впливових СС та партійних організацій, фольксдойчі тут повинні були б отримати привілеї найвищого рівня, популяризовані нацистами. Проте влітку 1943 р. посадовець зі штабу генерального комісара Ляйзера був свідком того, що етнічні німці у місті все ще жили у примітивних будинках і не мали змоги отримати харчі. В одному магазині, який мав обслуговувати 3500 фольксдойчів, етнічні німці простоювали в черзі весь день, а серед натовпу всередині крамниці був лиш один службовець, який намагався водночас розкласти товар по полицях і продавати його покупцям. Перед прилавком етнічні німці билися за продукти, а пайки не можна було нормально розподілити: одна родина на вечерю їла тільки горох, у той час як іншій завжди доставалось тільки молоко. Як писав зазначений посадовець, уся ця програма – «просто жахливий безлад»[82].

Тим часом нацистські головорізи, які проводили рейди з набору примусових робітників по всьому регіону, почали нападати на поселення фольксдойчів. Етнічні німці мали бути звільненими від депортацій до Райху на примусову працю, але такі нацистські керівники, як Еріх Кох та Фріц Заукель, чинили величезний тиск на місцеву владу з тим, щоб зібрати якомога більше людей. Навіть у поселенні Геґевальд керівник СС Геншель скаржився в одному рапорті, що «дикі» агенти з набору робітників хапали етнічних німців, примусово вантажили їх на автомобілі та перевозили до тимчасових таборів. Коли генеральний комісар Ляйзер згодом докорив агентам з набору працівників, він аргументував, що «зміцнення німецького народу, яке було метою переселення, не буде можливим у разі депортації [етнічної німецької] робочої сили»[83].

З точки зору радянського партизанського руху, «расовий» статус етнічних німців відносив їх до табору фашистів та колаборантів. Атаки радянських загонів на населені пункти та будинки фольскдойчів, які розпочались у 1942 р., значно зросли кількісно у 1943 р. Для місцевого українського населення не було секретом те, що на складах армії та СС знаходились значні запаси харчів та обладнання для німців Райху в житомирському регіоні. У травні 1943 р. партизани напали на спеціальні магазини СС у Геґевальді та захопили транспортні засоби й продукти харчування. За межами Геґевальду – наприклад, у Мозирі – партизани винищували родини етнічних німців. По всій північній частині

Житомирщини партизани постійно грабували худобу та продукцію в господарствах етнічних німців. СС-поліція проводила репресії у відповідь на партизанські набіги; і коли у певну місцевість прибували загони етнічної німецької самооборони, вони мстилися на сусідніх українських селах[84]. А тим часом південніше Геґевальду, поблизу Вінниці, Гітлер в останній раз відвідав свій комплекс «Вервольф» 27 серпня 1943 р. для зустрічі із генералом Еріхом фон Манштайном. Через місяць після цього підлеглі йому сили безпеки повідомили про понад 1360 актів опору на цій території та навколо неї, в результаті чого було арештовано 722 особи. Серед арештованих та вбитих партизанів було кілька євреїв із Вінницької області[85].

Звірства, що супроводжували відступ німців, здебільшого не потрапили в поле зору дослідників війни. Окрім надзвичайно тяжких страждань та масових втрат людських життів, насилля мало інші психологічні та політичні наслідки. Поглиблюючи деморалізацію населення Житомирщини, значна частина якого втратила рідних та близьких або дах над головою внаслідок партизанської боротьби, найсильніший із рухів – радянський повстанський рух, зміг ефективно придушити будь-який український опір повторній сталінській окупації житомирського регіону. Натомість багато українців пішло у Червону армію, що стало джерелом єдності, яке, з-поміж інших, Сталін ефективно використав у власних цілях у післявоєнний період.

Розділ 9 Наслідки правління нацистів

Незадовго до вступу Червоної армії в Житомир наприкінці листопада нацисти поспішно впроваджували план евакуації. У міській в'язниці Бердичева в'язнів збирали у дворі та розстрілювали; інших кидали в криниці. Один із кількох євреїв Бердичева, котрі пережили ті часи, Хаїм Сатановський описав евакуацію німців:

> Коли Червона армія вперше звільнила Житомир, серед німців у Бердичеві розпочалася паніка. У цей момент я зміг під час роботи втекти. Я ховався по різних місцях, шукаючи прихистку у льохах та напівзруйнованих будинках; так зміг переховуватися до 1 січня 1944 р. Цього дня, відчуваючи, що їхня евакуація мала ось-ось завершитись, німці почали збирати мешканців, без розбору відправляючи всіх до Німеччини. Я таємно пробрався у порожній будинок по сусідству із СД, сподіваючись, що його обшукувати ніхто не буде… Вночі з 1 на 2 січня 1944 р. я виліз на горище покинутої будівлі у дворі СД. Знаючи, що червоноармійці були вже близько, німці намагалися якомога швидше вбити усіх в'язнів. Вранці 3 січня я бачив з горища розстріли в'язнів на подвір'ї СД. В'язнів виводили по 5–10 осіб; їм перед розстрілом зв'язували руки за спиною. Близько 120 в'язнів, яких розстріляли того дня, поховали в ямі на подвір'ї відділку СД… Вночі з 3 на 4 січня 1944 р. усі офіцери СД та солдати втекли. Декого із в'язнів було поховано живцем, адже німці так поспішали з відступом. Наступного дня, 4 січня 1944 р., у Бердичів увійшли радянські війська…[1].

Навіть в останні години свого правління німецькі посадовці продовжували полювати на кожного живого єврея; деякі з них боялись, що євреї, які вижили, помстяться своїм катам. Інші, здавалося, мали ненаситну жагу крові та насилля, яку не могла втамувати навіть невідворотна поразка Райху. Українців, які намагалися допомогти в'язням, включно із небагатьма живими євреями, також розстріляли[2]. Комісари, СС та поліція знищували таємні документи. Вони завантажували потяги, вантажівки, автомобілі та підводи найціннішим із свого награбованого майна. Разом із худобою етнічних німців формували у колони та змушували йти на захід до німецько-польського кордону.

Гіммлер зволікав до останньої хвилини з евакуацією етнічних німців із Житомира, він примусив багатьох фольксдойчів брати участь

в оборонних військових операціях[3]. 12 листопада 1943 р., наступного дня після втечі комісара Ляйзера з Житомира, етнічні німці відійшли чотирма групами. Одну із колон етнічних німців, у якій нараховувалось 600 осіб (переважно жінки та діти), було знищено радянськими військами 16–17 листопада[4]. І без того складну ситуацію погіршувало ще й те, що етнічні німці із загонів самооборони та українські помічники, які повинні були діяти як «охоронний конвой» для подорожуючих груп фольксдойчів (за словами одного посадовця СС) «не мали над собою влади» і були схильні до «грабунків та інших протиправних перевищень своїх повноважень»[5]. Станом на 26 листопада потоки етнічних німців-утікачів прибували пішки та в потягах до польського Вартегау, де вони перебували в таборах, під керівництвом Управління з питань зв'язків з етнічними німцями[6]. За результатами дослідження історика Доріс Берґен, здебільшого хворі, голодні та залякані фольксдойче, які прибували у ці табори, були «поселені у будівлі шкіл, під охороною поліції, а в деяких випадках їм було відмовлено у медичній допомозі у місцевих лікарнях». Свого часу гордість колоніальних ентузіастів-нацистів, тепер вони «уособлювали крах нацистської імперії, як усередині, так і ззовні Райху»[7]. Для етнічних німців-біженців поразка нацизму позначила початок нової стадії переслідувань з боку Радянського Союзу. Коли Червона армія входила у ці табори у січні 1945 р. під час наступу на Берлін, її бійці збирали етнічних німців, заштовхували їх у товарні вагони та відправляли за Урал. Тих, хто не помер під час подорожі, змусили оселитись у спецпоселеннях для німців[8].

За багато місяців до того, як Червона армія вперше тимчасово витіснила німців із Житомира, що сталося 12 листопада 1943 р., українці готувалися до повернення радянської влади. Вони почали таємно збирати рублі та створювати собі алібі, які б врятували їх під час допитів радянських владних органів. Багато хто розпочав запасатись власною зброєю, обмінюючи їжу на зброю у солдатів Вермахту, що відступали виснажені та деморалізовані. Червона армія звільнила Житомир напередодні нового року 31 грудня 1943 р., а Вінницю – 20 березня 1944 р.[9] Утім, для більшості людей ейфорія визволення була короткою. Усі чоловіки віком від 17 до 50 років були призвані у лави Червоної армії. Підрозділи таємної поліції та розвідки Радянського Союзу (НКВС та СМЕРШ) почали розшукувати та розстрілювати колаборантів; з колективних господарств забирали залишки продукції. У деяких випадках радянські сили, після вступу в трудові табори, таврували робітників як зрадників, а потім брутально вбивали їх за допомогою танків та гранат.

Німецькі солдати під час повторного захоплення Житомира, грудень 1943 р. (Ullstein Bild, № 00190443).

У той час як майже усі німці боялися кари з боку совєтів та втекли на захід, електрик Іван Шинальський, який працював у конторі житомирського комісаріату, згадував протилежний приклад, що мав місце в останні дні війни у місті. Один із його німців-начальників був у дуже близьких стосунках із однією українкою, яка народила не одну дитину від нього. Він також підтримував місцевий підпільний рух українців.

Коли німці евакуювались із Житомира, цей комісар вирішив залишитися. Розвідка Червоної армії арештувала його. Він зізнався їм, що підтримував комуністів, але його все одно розстріляли на місці[10].

З точки зору українців Житомирщини, подібність окупаційного режиму нацистів та совєтів була вражаючою. Як і у випадку тоталітарного правління Сталіна, українці під владою нацистів стали предметом радикального переформатування суспільства за допомогою насилля. Вони часто порівнювали ці два режими між собою. Наприклад, коли нацисти закрили місцеву православну церкву в Житомирі, а потім заштовхали туди сотні євреїв-робітників, українські селяни відзначали, що і німці, і більшовики вдавались до однакових методів. Також українці часто жалілися, що німецькі рейди з набору працівників були подібні до сталінських масових депортацій 1930-х років.

Але те, що нацисти намагались досягнути в регіоні, і те, як вони впроваджували свою імперську злочинну політику, було епізодом в історії України, абсолютно відмінним від сталінських кампаній 1930-х років та подальшої радянської політики повоєнного періоду. Німці вдавались до вже відомих колоніальних форм правління, а також ініціювали расові програми, що були геноцидом по своїй суті. Першим кроком, відповідно до бачення нацистів, у впровадженні в життя їхніх утопічних планів щодо сходу було знищення євреїв. Це було метою ведення політики, про яку чітко повідомили високопосадовців армії, СС та поліції, а також цивільної адміністрації незадовго до прибуття в окупований регіон.

Проте, з огляду на таємність «остаточного розв'язання», не всім рівням місцевої владної ієрархії було повідомлено про те, що від них очікувалась роль виконавців цієї політики. Будучи розквартированими в Житомирі, деякі рядові солдати армії і навіть службовці СС-поліції в спеціальних (каральних) оперативних формуваннях почали усвідомлювати всю масштабність цього кримінального діяння; проте всі прояви стурбованості на нижчому рівні було придушено запевненнями та «роз'ясненнями» вищих командирів. Жодна інша група у складі корінного населення окупованих земель не була піддана переслідуванням та знищенню із такою завзятістю й систематичністю та за такої поширеної участі німців та ненімецьких жителів.

На противагу цьому, коли місцеві лідери взялися за впровадження значно менш чітко окресленого проекту «германізації», вони продемонстрували нижчий рівень можливостей для втілення в життя намірів владної верхівки. Історія та результат проектів щодо етнічних німців в житомирському регіоні свідчать, що нацистські владні структури на місцях функціонували по-різному залежно від політики, яку необхідно було впроваджувати. Іншими словами, на нижчих рівнях влади типовий німецький посадовець розумів, «що робити з євреями» і загалом був готовий робити те, що від нього очікувалось. З іншого боку, політика щодо етнічних німців не мала під собою такого консенсусу; натомість у ній панували імпровізація та хаос.

Гітлер добре розумів, що існування його імперії неможливо було забезпечити винятково шляхом воєнних загарбань. Німці мали за плечима лиш коротку історію імперіалізму, тож мусили навчитися, яким чином управляти та експлуатувати завойовані території як власні колоніальні володіння. Нацистська верхівка, і передусім Гіммлер, плекала надію про східні території як про лабораторію, в якій можна було безоглядно проводити революційні експерименти расового характеру та

Карта. Розвал нацистської імперії. Примусова евакуація фольксдойчів з України, 1943 р. Стрілками вказані шляхи руху груп етнічних німців, які їхали (переважно у кінних підводах) та йшли пішки до окупованої нацистами Польщі і Райху. Квадрати на карті показують колонії фольксдойчів та території прийому біженців або табори, в яких евакуйовані зупинялися по дорозі до пункту призначення або закінчували свою подорож. Джерело: NA, T-81/314/2443669.

втілювати у життя аграрні колоніальні прожекти. Короткостроковий та, зрештою, невдалий експеримент Гіммлера у Геґевальді пролив світло на нераціональні, утопічні елементи творення нацистської імперії. Трагічні парадокси та оманливість усіх прагнень нацистів проступають особливо чітко у словах місцевого працівника школи СС-поліції у Бердичеві. Він вітав знищення євреїв, проголошуючи «нову Східну Європу» під керівництвом нацистів як історичне продовження міграцій німецьких колоністів, «які приїздили у східноєвропейські країни протягом століть… і не приносили із собою грабунок та руйнування, пожежі та вбивства, смерть та руїни; натомість вони успішно обертали родючі простори на квітучі міста, красиві будівлі, та створювали мистецькі [і] наукові праці, що мали найвищу цінність»[11]. Це іронічне твердження мало переконати молодих українців та етнічних німців-поліцаїв, які були переважно призовниками, у тому, що німецький колоніалізм був цивілізованим та історично виправданим.

Реакція українців, етнічних німців, євреїв та поляків на правління німців не була однорідною, насамперед у зв'язку з тим, що Україна була країною, яка мала довгу історію чужоземного правління та регіонального сепаратизму на своїх землях. Жоден із помітних політичних імпульсів не був виразником настроїв більшості населення. Натомість більшість українців робили спроби відновити шкільну систему та релігійні інститути; вони виступали за приватизацію колгоспів. Все ще оговтуючись від жахів сталінізму, вони щиро сподівалися на «нове життя» (обіцяне німцями), яке б дійсно приносило користь самим українцям[12]. Хоча німці робили певні кроки назустріч українцям у цих питаннях, обіцянки їхньої пропаганди так ніколи і не справдились.

Німці знайшли достатню кількість українців, які б могли працювати в адміністрації райхскомісаріату. Але на противагу нацистській окупації більшості західноєвропейських країн, німці не воювали проти українського уряду та армії, що робило приєднання до німецької адміністрації ще легшим для багатьох українців, бо вони не мали підстав почуватися зрадниками своєї землі. Українські націоналісти, які працювали у нацистській адміністрації, вбачали у поразці совєтів можливість здобуття незалежності України під протекторатом Німеччини. Але найбільш типовою мотивацією українського керівника була жага влади та бажання покращити власне матеріальне становище, що часто було далеко не на користь його ближнім. Українці, які мали керівні ролі в німецькій системі управління, вважали, що від співпраці з німцями можна було щось здобути для себе, принаймні у короткостроковій перспективі[13].

Відродження православ'я, хоча і сповненого розколів, стало визначним прикладом сили релігії як механізму психологічної адаптації українців. Поставши перед тотальним терором, горем та втратами, українці шукали пояснень своєму становищу і духовного прихистку від жахів щоденного життя. Утім, навіть ненависть до нацизму ані об'єднала українців під стягом націоналізму, ані вселила в них нову віру у комунізм радянського кшталту. Фактично, руйнівні роки нацистської окупації породили більше невизначеності стосовно націоналістів та зробили українців більш уразливими до повторної радянської окупації; взагалі, німці посіяли на окупованій землі зерна нових незгод та зміцнили старі протистояння. Польсько-українські та єврейсько-українські відносини опустилися до дна насилля, виливаючись у громадянські конфлікти, спочатку за лінією фронту на окупованій території, а потім у вирі нацистсько-радянського військового конфлікту, який рухався на захід.

Українці зазнали величезних втрат за правління нацистів. Після жахливих жертв у 1930-х рр., принесених для розбудови колгоспів та промисловості, вони нині спостерігали, як усі ті зусилля зводилися нанівець. Матеріальні руйнування були надзвичайно масштабними, але вони відступали на другий план на тлі смертей, невимовного горя, що спіткало всіх, кому довелося жити під нацистською окупацією.

Майже кожен став свідком того, як брутально повелися із його друзями, членами родини та сусідами. Єдиним фатальним ударом німці та їхні поплічники знищили єврейське життя та культурне середовище, що будувалося століттями. Примусові евакуації та міграції етнічних німців також призвели майже до зникнення цієї національної групи в Україні. За заявами радянських повоєнних слідчих та висновків судово-медичної експертизи, у Житомирській та Вінницькій областях під час війни померло 321 503 особи; половина з них належала до мирного населення, а решта були військовополоненими[14]. На відміну від інших іноземних правителів, які раніше окупували регіон, німці не залишили після себе нічого, що б мало якусь соціальну чи економічну цінність. Проте для радянських керівників німці залишили набагато більше.

Навіть до повернення Червоної армії до Житомира керівники радянських партизанів та офіцери розвідки слідкували за поведінкою та лояльністю людей, які перебували під німецьким правлінням. Вони не забарились із помстою націоналістам та колаборантам адміністративного устрою воєнного часу. Кожного у післявоєнній Україні було піддано новому типу «чистки» з боку радянської влади. Як засвідчив у ході свого дослідження впливів війни на Вінницю історик Амір Вайнер,

«поведінка у час війни стала головним критерієм в оцінці "партпридатності". Запитання [інквізиторів радянського типу, які бажали знати]: "Де ти був під час німецької окупації, і як ти вижив?" (під чим часто малося на увазі "чому ти вижив?"), були покликані оцінити кар'єру та переконання тисяч комуністів крізь призму нового міфу про війну, який легітимізував певні її аспекти»[15].

Тріумф Радянського Союзу над нацизмом для багатьох став виправданням комуністичного експерименту і навіть провісником нового етапу соціалістичної революції. У центрі нового патріотичного міфу про війну було твердження про те, що «всі мирні радянські громадяни» були об'єднані у боротьбі проти фашизму і всі радянські народи однаково постраждали від нацистів. Хоча тисячі етнічних німців та поляків Житомирщини вже було депортовано у період з 1935 по 1941 роки, саме війна закріпила радянську політику повномасштабних етнічних чисток та гомогенізації. Сила та стабільність Радянського Союзу і соціалістичного експерименту тепер залежала від республік, які складались скоріше із великих етнічних груп, ніж із конгломератів потенційно нелояльних етнічних меншин. Очистка радянського суспільства означала, що всі внутрішні вороги, а саме колаборанти та українські націоналісти, були викриті й відразу вбиті або депортовані. Голокост проголошено загальним, оскільки жодній етнічній групі не можна було надати особливого статусу як жертві нацизму. Війна дала Сталіну можливість відсунути власні злочини на задній план, а злодіяння Гітлера – вивести на передній.

Голокост став визначним не як джерело співчуття по відношенню до євреїв, а як щось повністю протилежне. Відлуння антисемітської практики та пропаганди нацистів звучали серед українців і в повоєнний період. У 1944–1945 рр. євреї повернулися в Україну із служби в армії або з евакуаційних таборів Ташкента і побачили, що їхніх родичів було вбито, квартири – зайнято, а меблі та інше майно – розкрадено. Спроби євреїв повернути собі свої домівки злили українців, які під час війни зайняли їхнє житло і стверджували, що євреї, які повернулися, нічого не зробили для перемоги над німцями. Такі суперечки часто переходили в бійки, а в Дніпропетровську та Києві мали місце погроми. У Дніпропетровську шалений натовп накинувся на євреїв, вигукуючи: «Смерть жидам!» та «Тридцять сім тисяч жидів уже вбили [нацисти], ми докінчимо інших»[16]. Такі вибухи насилля, а також повернення офіційного антисемітизму по всій радянській державі та у всі партійні установи змусило багатьох євреїв, що залишилися живими, замовкнути. Водночас, за спостереженнями антрополога Ребекки Ґолберт, «приватне вшанування пам'яті жертв

тривало на тлі суспільної мовчанки». Скажімо, мали місце «щорічні відвідини місць колишніх таборів та братніх могил»[17].

З часу розпаду Радянського Союзу громадяни вже незалежної України роблять спроби розібратися із цією історичною спадщиною та побудувати свою націю[18]. У 1990 роках, після майже півсторіччя замовчування Радянським Союзом Голокосту, очевидці воєнного часу та їхні нащадки почали відкрито ставитися до історії війни. Багато євреїв з Ізраїлю та Північної Америки поверталися до України, щоб відновити історичну пам'ять, часто ініціюючи реставрацію синагог та відкриття єврейських шкіл. Радянські меморіальні дошки, покликані віддати честь тим, хто загинув у Другій світовій війні, було змінено, щоб показати світові, що значну частину «мирних радянських громадян» становили єврейські жертви[19]. У Житомирі було зведено новий пам'ятник жертвам Голокосту. Але глибоко вкорінені упередження не зникають, попри зменшення кількості євреїв у населенні України. Пам'ятник у Житомирі було піддано акту вандалізму в 2002 р., антисеміти-хулігани сплюндрували нову меморіальну дошку в Бабиному Яру в 2003 р. Як політичний рух, український націоналізм все ще несе на собі тягар подій періоду війни. Українці сходу ставляться з підозрою до галицького націоналізму та засуджують ОУН за «співпрацю» з нацистами і вчинення звірств проти поляків та євреїв. А тим часом герої Радянського Союзу та інші ветерани Червоної армії, нагороджені медалями, які доблесно перемогли нацизм, відходять з цього світу. Радянська імперія, за яку вони боролися, нині дискредитована і розглядається як ще один згубний політичний експеримент, який поряд із нацизмом зруйнував двадцяте століття України і привид якого все ще є і в столітті двадцять першому.

Додаток

Німецькі та українські варіанти топонімів

Німецький варіант	*Український варіант*	*Німецький варіант*	*Український варіант*
Andruschewka	Андрушівка	Mosyr	Мозир
Baranowka	Баранівка	Naroditschi	Народичі
Baraschi	Бараші	Narowlja	Наровля
Basar	Базар	Nemirow	Немирів
Berditschew	Бердичів	Nikolajew	Миколаїв
Bila Zerkwa	Біла Церква	Nowograd-Wolynski (Zwiahel)	Новоград-Волинський (Звягель)
Bilopilje	Білопілля	Nowo Miropol	Новий Миропіль
Bragin	Брагин	Olewsk	Олевськ
Brailow	Браїлів	Oratowo	Оратів
Brussilow	Брусилів	Owrutsch	Овруч
Chmelnik	Хмільник	Petrikow	Петриків
Choiniki	Хойнікі	Pliskow	Плисків
Czernowitz	Чернівці	Pogrebischtsche	Погребище
Daschew	Дашів	Polessia, Polesje	Полісся
Dschulinka	Джулинка	Popelnja	Попільня
Dsershinsk	Дзержинськ	Potijewka	Потіївка
Emiltschino	Ємільчине	Pripjet	Прип'ять
Gaissin	Гайсин	Radomyschl	Радомишль
Gorodniza	Городниця	Retschiza	Речиця
Illjinzy	Іллінці	Rushin	Ружин
Januschpol	Іванпіль	Schepetowka	Шепетівка
Jarun	Ярунь	Shitkowitschi	Житковичі
Jelsk	Єльськ	Shitomir, Shytomyr, Zhitomir	Житомир
Kalinkowischi	Калинковичі	Slowetschno	Словечне
Kalinowka	Калинівка	Ssamgorodok	Самгородок
Kamenez-Podolsk	Кам'янець-Подільський	Ssitkowzy	Сітківці
Kasatin	Козятин	Strishawka	Стрижавка
Komarin	Комарин	Teplik	Теплик
Komssomolskoje	Комсомольське	Trojanow	Троянів
Kornin	Корнин	Tschepowitschi	Чоповичі
Korosten	Коростень	Tschernjachow	Черняхів
Korostyschew	Коростишів	Tscherwonoarmeisk	Червоноармійськ
Leltschizy	Лельчиці	Tschudnow	Чуднів
Lemberg	Львів	Turbow	Турбів
Lipowetz	Липовець	Turow	Турів
Litin	Літин	Ulanow	Уланів
Ljubar	Любар	Wassiljewitschi	Василевичі

Німецький варіант	*Український варіант*	*Німецький варіант*	*Український варіант*
Lojew	Лоїв	Winniza, Vinnitsa	Вінниця
Luginy	Лугини	Wolodarsk-Wolynski	Володарськ-Волинський
Luzk	Луцьк	Woronowiza	Вороновиця
Machnowka	Махнівка	Wtscheraische	Вчорайше
Malin	Малин		
Marchlewsk	Мархлевськ (Довбиш)		
Michailowka	Михайлівка		
Mogilew-Podolsk	Могилів-Подільський		
Monastyrischtsche	Монастирище		

Примітки

Скорочення

BAL	Федеральний архів Німеччини, відділення у м. Людвіґсбург
BDC	Центр документації у Берліні
IMT	Записи судових слухань у справі проти головних воєнних злочинців у рамках Міжнародного Нюрнберзького трибуналу, Злочини війни, NA
KTB	Журнал бойових дій
MHI	Архів Інституту воєнної історії, м. Прага
NA	Національний архів США, м. Колледж-Парк, штат Меріленд
NMT	Записи судових слухань у справі проти воєнних злочинців у рамках Нюрнберзьких військових трибуналів
RG	Група документів в архіві
USHHMA	Архів Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон, округ Колумбія, США)
ГАРФ	Державний архів Російської Федерації, м. Москва
ДАВО	Державний архів Вінницької області
ДАЖО	Державний архів Житомирської області
РГВА	Російський державний воєнний архів, м. Москва (колишній «Особливий архів»)
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Вступ

1 Magosci, *A History of Ukraine,* 638.

2 Brown, *A Biography of No Place.*

3 Наприкінці 1942 р. є контори комісаріату житомирського регіону, розділеного на двадцять п'ять округів, відомих як *гебітскомісаріати,* було призначено 870 німців з Райху. У лютому 1943 р. було здійснене перепланування адміністративної структури генерального округу Житомир і створено двадцять шість округів. ДАЖО, Р1151-1-26.

4 Щодо гітлерового бачення колоніалізму як закордонної політики із першочерговими економічними інтересами див.: Townshend, «Hitler and the Revival of German Colonialism» у *Nationalism and Internationalism*, ed. Earle, 399–430. Рання праця Ганни Арендт (Hannah Arendt) та

Рафаеля Лемкіна (Raphael Lemkin) про нацизм, геноцид та імперіалізм знайшла продовження у: Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe* та W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism.* Також див.: Lennox, Friedrichsmeyer and Zantop, *The Imperialist Imagination* та Jürgen Zimmerer, «Colonialism and the Holocaust: Toward an Archeology of Genocide» у: Moses, ed., *Genocide and Settler Society.*

5 До пізніших досліджень історії переселення та генерального плану «Ост» належать: Aly and Heim, *Vordenker der Vernichtung*; Rössler, Schleiermacher and Tollmein, eds., *Der «Generalplan Ost»*; R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*; та Aly, «Final Solution».

6 Hitler, *Mein Kampf*, 654.

7 Комісари носили світло-коричневі костюми у військовому стилі з медалями й орденами. Див.: «Richtlinien für die Ausrichtung der Gefolgschaft: Das öffentliche Auftreten der Deutschen», видану головнокомандувачем СС і поліції 22 червня 1942р., USHMMA, RG 11.001m15, reel 83, 1323-2-272. Щодо теоретиків та ідеологів експансіоністського світобачення, див.: Haushofer, *Weltpolitik von Heute* та Burleigh, *Germany Turns Eastward.*

8 Щодо ремарок Гітлера про «плідних» українських жінок і політику стерилізації, яка постала на основі цього, див. запис від 22 липня 1942 р., *Hitler's Table Talk,* 587–588. Наказ Бормана, 23 липня 1942 р., NA, RG 238, NO-1878. У меморандумі Коха стосовно нових пайків для українців, він обґрунтовував таку зміну політики ремарками Гітлера про те, що зерно росло у великій кількості навколо його вінницького бункера, у той час як німці Райху недоїдали. Наказ Коха у «Vermek über die Tagung in Rivne», 26–28 серпня 1942 р. NA, RG 242, T-454/R 92/000895.

9 Промова Гайнріха Гіммлера в Геґевальді, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/22.

10 Свідчення Пауля Альберта Шеера (Paul Albert Scheer), 29 грудня 1945 р., USHMMA, RG 06.025 Kiev. Witte et al., eds., *Der Dienstkalendar Heinrich Himmlers,* 498–499. Про голод у Києві див.: Berkhoff, *Harvest of Despair*, 164–186.

11 Про процес радикалізації в рамках диктаторського правління Гітлера див. аналіз «роботи назустріч фюреру» у: Kershaw, *Hitler, 1889–1936*, 529.

12 Див.: Charles Sydnor, «Reinhard Heydrich: Der 'ideale Nazionalsozialist'» у *Die SS,* eds. Smelser and Syring, 208–219, та Wistrich, *Wer war wer,* 161. Щодо вирішальної присутності Гайдріха у житомирському гене-

ральному окрузі див. свідчення колишнього службовці SK4a Аугуста Гефнера, 6 липня 1965 р., суд над Куно Калсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62, 17.

13 Див.: Snyder, «The Causes of Ukrainian–Polish Cleansing, 1943», 204–205. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*.

14 Ці цифри базуються на переписі населення, проведеному в СРСР 1939 р. Оскільки до підрахунку було включено частини радянських областей Вінниці та Полісся, котрі потрапили до складу контрольованої Румунією Трансністрії та до райхскомісаріату Остланд, вони не мають точної відповідності із плановим рівнем продуктивності сільського господарства генерального округу Житомир. Див. рапорт міністерства окупованих східних територій «Der Generalbezirk Shytomyr», 15 березня 1942 р., 15–16, ДАЖО, P1151c-1-51. Житомирська область (створена 1937 р.) і Вінницька область (створена 1932 р.) були окремими адміністративними одиницями на території Української Радянської Соціалістичної Республіки. У дорадянські часи регіон навколо Житомира, Вінниці та Бердичева був відомий як Поділля на правобережжі Дніпра. Див.: Magosci, *A History of Ukraine,* 5–8.

15 Глибокий аналіз польської історії житомирського регіону та радянської «антиполонізації» див. у: Brown, *A Biography of No Place*, 18–55, 134–140.

16 Відділ статистики генерального комісаріату Житомир, березень 1942 р. Окружні звіти про населення та його професійний розподіл, ДАЖО, P1151-1-700. Про вплив індустріалізації на українське суспільство у міжвоєнний період див.: Krawchenko, *Social Change and National Consciousness,* 119–130. Стосовно впливу радянської політики щодо національних меншин на українців див.: Liber, *Soviet Nationality Policy.* Провал українізації та русифікації вдало показано у: Martin, *The Affirmative Action Empire,* 122–124.

17 Weeks, *Nation and State,* та Snyder, *The Reconstruction of Nations,* 119–122.

18 Poticnhyi and Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations.* Див. статті про Житомир, Вінницю та Бердичів у: *The Encyclopedia of Jewish Life,* ed. Spector.

19 Любар – 70%; Олевськ – 42; Чуднів – 46; Коростень – 35; Хмільник – 63; Бершадь – 73; Іллінці – 63; Томашпіль – 62; Тульчин – 41%. Ці дані за 1939 р. було зведено 1996 р. у неопублікованому звіті житомирського відділення Єврейської Агенції. Також див.: Altschuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*.

20 Політику царату було спрямовано на асиміляцію та секуляризацію населення шляхом заборони друкування книг на івриті й обмеження кількості місць для навчання рабинів у Вільні та Житомирі. Raisin, *The Haskalah Movement in Russia,* 15, 186 та 197. Дані щодо населення взято із *The Encyclopedia of Jewish Life*, ed. Spector; див. статті про Бердичів і Житомир.

21 Див.: Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces.*

22 Див. рапорт Штумппа про його діяльність у період із серпня по вересень 1941 р., надісланий Bfh. rückw.H.Geb.Süd. Ic, NA, RG 242, T-501/R 6/001142–52; також див. рапорт VoMi від 12 жовтня 1941 р. «Volksdeutsche in Shitomir», NA, RG 242, T-454/R 100/000661–670. За словами Бухвайлера (Buchweiler), 1926 р. на території навколо Житомира проживало 76 185 етнічних німців (1941 р. ще близько 40 000); див.: Buchweiler, *Volksdeutsche in der Ukraine*, 129. Міграція німців до України значно зросла у XVIII ст., коли за правління Катерини II колоністів було запрошено для розбудови Поволжжя. Станом на початок XX ст. в Україні існувало понад 300 німецьких поселень, в яких нараховувалося понад 500 000 жителів. Див.: «Braune Mappe: Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten, Teil II: Reichskommissariat Ukraine», ГАРФ, 7021-148-183, та Fleischhauer and Pinkus, *The Soviet Germans*.

23 Щодо радянських записів про поселення етнічних німців на Житомирщині у міжвоєнний період, див.: ДАЖО, P85-1-490, 491, 661. Див. також: Martin, *Affirmative Action Empire*, 40–45.

24 Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2:35, 41.

25 Упродовж 1930-х рр. нацистська програма «Нужденні брати» поширилася на етнічне німецьке населення Житомира. Див. дослідження про села Житомирщини за 1941–1942 рр., підготовлені агентом Розенберґа Карлом Штумппом, ДАЖО, P1151-1-142.

26 Відповідно до рапортів Штумппа, що був схильний до перебільшення, населення сіл фольксдойче Звягільського району, таких як Владин із 250 осіб, зменшилося принаймні вдвічі 1936 р. У селі Маковіць із 259 етнічних німців, що проживали в ньому, 172 особи було депортовано; у селі Теснівка 1934 р. жило 335 фольксдойче, 146 з яких було депортовано 1935 р.; у Новій Романівці нараховувалося 556 етнічних жителів-німців, з яких депортації піддано 338. 1935 р. у селі Миколаївці жило 300 етнічних німців; станом на 1939 р. кількість цієї громади зменшилася до 151 особи. Див. дослідження сіл Штумппа, ДАЖО, P1151-1-142. Щодо депортацій та «сертифікатів Гітлера» у 1933–1934 рр. див.: NA, RG 242, T-501/R 6/001142–52.

27 Про пакт між Гітлером і Сталіним, а також про фольксдойче, див.: Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin,* 86–90, 105.

Розділ 1

1 Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature.*

2 Як показав історик Вудро Сміт (Woodruff Smith), провідні науковці кайзерівського Райху не достатньо наголосили на тому, наскільки популярною та поширеною була ідея імміграції та колоніального переселення у 1880-х та 1890-х рр. Див. Smith, *The German Colonial Empire*, 30; Oelhafen von Schoellenbach, *Die Besiedlung Deutsch Südwestafrikas,* 114. Майор шуцгрупи SWA з 1911 по 1919 рр. Ельхафен фон Шоелленбах зазначав, що розумні та фізично здорові німці були винятковими колонізаторами та поселенцями. Колонії ускладнювали, а водночас розв'язували «жіноче питання»; див.: Wildenthal, *German Women for Empire*.

3 Див.: Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe,* 79–95 та Arendt, *The Origins of Totalitarianism,* 123–125. Неопублікований рукопис Лемкіна з історії геноциду та колоніалізму знаходиться серед збірки його документів, що зберігаються в Американському єврейському історичному товаристві у Нью-Йорку. Я вдячна Джону Докеру та Енн Кертхойс за те, що звернули мою увагу на цей матеріал.

4 Norman Goda, *Tomorrow the World*, та Zantop and Jameson, *Colonial Fantasies*.

5 NMT, NO-1805. Передруковано в: Kamenetsky, *Secret Nazi Plans,* 189–192 (Appendix 2).

6 Також див.: Alan Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the "Frontier" in Germany to 1945», у *Germany and Eastern Europe*, eds. Bullivant, Giles, and Pape, 56-69. Grill and Jenkins, «The Nazis and the American South in the 1930's», 667–694. Grönig and Wolschke-Blumahn, *Der Drang nach Osten,* 132. Фотографії волинських фольксдойчів у критих фургонах див. у праці: du Prel, ed., *Deutsche Generalgouvernement Polen*.

7 Black, «Askaris in the 'Wild East'».

8 Див. відповідний розділ у: Darre, *Neuadel aus Blut und Boden,* про Геґегоф, який був подібний до пізніших сільських громад, сформованих на території Геґевальду у 1942–1943 рр. Дарре народився у 1895 р. у німецькому поселенні в Аргентині і навчався у британській приватній школі, а також у *Kolonialschule* у Віценхаузені. Читайте його біографію у: *Das Deutsche Führerlexikon 1934/1935*, 21–22. Також див.: Corni, Gies, «*Blut und Boden*».

9 Wippermann, *Der «deutsche Drang nach Osten»*.
10 Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the Frontier», 61–63.
11 Ibid., 56–69.
12 Herwig, «*Geopolitik*», 218–241.
13 Див. дискусію з приводу німецьких утопій у Mosse, *The Crisis of German Ideology*, 113, 114. Щодо жінок, див.: Harvey, *Women and the Nazi East*, 1–22.
14 Див. останній аналіз адміністрації Ober Ost Людендорфа: Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 8. Див. обговорення впливу Пола Рорбаха у: Fedyshin, *Germany's Drive to the East,* 24–25. З питання порівняння окупації під час Першої та Другої світових війн див.: Torke and Himka, eds., *German-Ukrainian Relations*, 95–99.
15 Див.: Igor Kamenetsky, German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II, у *German-Ukrainian Relations*, eds. Torke and Himka, 95–99.
16 Mosse, *The Crisis of German Ideology*, 116–117, та Harvey, *Women and the Nazi East,* 23–44.
17 Noakes and Pridham, *Nazism: A Documentary Reader,* 1:14–15.
18 Підготовлено активістом DNVP Готтлобом Траубом, цитата із праці: Murphy, *The Heroic Earth*, 195.
19 Ibid., 193. Стосовно Колоніальної асоціації Райху, див.: Hilderbrand, *Vom Reich Zum Weltreich*.
20 Службова записка Госсбаха із засідання від 5 листопада 1937 р. подана у книзі: Hilderbrand, *Vom Reich Zum Weltreich*, 682.
21 Schmokel, *Dream of Empire,* 95.
22 Німецькі експансіоністські ідеології – життєвий простір, колоніалізм поселенців та світова політика (Weltpolitik) – розглянуто у: W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*.
23 Монолог Гітлера від 17 вересня 1941 р., *Hitler's Table Talk,* 34.
24 Монологи Гітлера за 8–11 серпня 1941 р., ibid., 24.
25 До народів германського типу Гітлер відносив голландців, люксембуржців, данців, фламандців, шведів, норвежців, ельзасців, а також українських дітей із світлим волоссям та блакитними очима. За словами Шпеєра, Гітлер також заявляв, що втрата кількох сотень тисяч німців на полі бою не грала ніякої ролі, оскільки такі втрати можна було легко виправити за два-три роки. Speer, *Spandau,* 46–49.
26 Kershaw, *Hitler, 1936–1945,* 400–405.
27 Монолог Гітлера від 22 серпня 1942 р., *Hitler's Table Talk,* 654–655.
28 Alsdorf, *Indien,* 64.

29 *Hitler's Table Talk*, 654–655.

30 Schmalz and Sinner, «The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp», 28–64.

31 Меморандум генерального комісара Клемма до окружних комісарів, 27 лютого 1942 р., ДАЖО, Р-1151с-1-21. Книги для адміністраторів у бібліотеці націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини перераховані в ДАЖО, Р-1151-1-104.

32 Промова Гайнріха Гіммлера в Геґевальді, генеральний округ Житомир, Україна, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/18.

33 Щодо загального прийняття британської моделі та перенесення імперських концепцій, див.: Schumacher, «The American Way of Empire», 35–50.

34 Нацистські теоретики расизму також захоплювалися Індією, на яку вони пред'являли права як на власну арійську спадщину. Див.: Lixfield and Dow, *Folklore and Fascism*; Poliakov, *The Aryan Myth*; Kater, *Das «Ahnenerbe» der SS*.

35 Щодо ментальності *tabula rasa* та антибільшовизму див.: Dr. Guilleaume, «Gedanken zur Verwaltungsorganisation des Ostraumes». NA, RG 242, T-454/R 156/99-498 (MR 336), та Aly and Heim, *Vordenker der Vernichtug*.

36 *Hitler's Table Talk*, 588–589.

37 Informationsblätter Polizeischulungsgeleiter, командувач поліції в Україні (Der Befehlshaber der Ordnungspolizei für Die Ukraine), «Wie verhält sich die deutsche Polizei der einheimischen Bevölkerung im Osten gegenüber?», 29 травня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а, 5.

38 Епп намагався переконати нацистських керівників та німецьку громадськість у важливості закордонних колоній і посприяв зростанню сильних антиверсальських настроїв та усвідомлення необхідності повторної мілітаризації Німеччини. Див.: Epp, *Deutschlands kolonile Forderung*.

39 З питання посилань на Togo-Gesellschaft та Togo-Ost, див.: USHMMA, RG 31.002M, reels 2, 4, у вибраних записах у ЦДАВОУ. Співпраця між кайзерівськими агентами в Того та Інститутом ім. Букера Т. Вашингтона розглядається у: Zimmerman, «The Tuskegee Institute in German Togo and the Construction of Race in the Atlantic World».

40 Wildenthal, *German Women for Empire*, 197.

41 Я дякую Девідові Ферберові за інформацію стосовно східних африканців у Вартхегау, а також за додатковий матеріал про колоніальні

теорії та політику в Польщі. Див.: «Litzmannstädter Zeitung», USHMMA Newspaper Collection. Також див. докторську дисертацію: Furber, «Going East».

42 Kershaw, *Hitler, 1936–1945*, 384.

Розділ 2

1 У північній частині комісаріату, на Подільській низовині, «темпи урбанізації знизились на 5 відсотків у період між 1926 та 1939 р.», за твердженням Кравченка, *Social Change and National Consciousness,* 119.

2 Офіцер абверу із групи армій «Південь» писав про це у жовтні 1941 р. Див.: «Stimmung und Lage beim Einmarsch der deutschen Truppen». Abwehr II bei Heeresgruppe Süd, 28 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R 1028/6500707.

3 «Erlass Adolf Hitlers vom 13. Mai 1941 über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit», у *Europa unterm Hakenkreuz*, ed. N. Müller, 132, та *Verbrechen der Werhmacht*, ed. Hambuerger Institut für Sozialforschung, 46–49. Стосовно планування перед операцією «Барбаросса» масових убивств і, зокрема, повного винищення єврейського населення, див.: Breitman, *The Architect of Genocide,* 146–166.

4 Див. свідчення Лееба (Leeb), NMT, High Command Case XII, vol. 10, 1090–91. Наказ комісара знаходиться в NA, RG 238, NOKW-1076. Бехлер свідчив у грудні 1943 р. Див.: Breitman, *The Architect of Genocide,* 284, n. 21.

5 Стосовно звернення Гітлера від 30 березня 1941 р. та наказів, що переросли у «Правила» та «Наказ про комісарів», див.: Hans-Adolf Jacobsen, «Kommisarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener», у *Anatomie des SS-Staates*, ed. Buchheim et al., 144–152.

6 «Правила», цей цілком таємний меморандум, було розповсюджено Йодлем серед командирів рівня дивізії із вказівкою подальшого поширення (на рівень батальйону – 15 червня 1941 р.). «Принципи» Йодля командирам дивізій, отримані 454-ю охоронною дивізією 8 червня 1941 р., KTB SD454, Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000711–13. Додаткова документація про знищення мирного населення під час війни була оприлюднена в праці: Jacobsen, «Kommisarbefehl und Massenexekutionen», 166–194.

7 Меморандум про «Правила» було розповсюджено на рівні роти. Головнокомандувач збройних сил Альфред Йодль забезпечив виконання цього меморандуму та пропагандистських заходів під час бойових

дій у червні 1941 р. Див.: «Aus den Weisungen des Chefs des OKW vom Juni 1941 zur propagandistischen Beeinflussung der Angehörigen der Roten Armee und der sowjetischen Zivilbevölkerung» у *Die Faschistische Okkupationspolitik*, ed. N. Müller, 153–155.

8 Зібрання зазначене у журналі бойових дій 454-ї охоронної дивізії у записі від 20 червня 1941 р. Див. конкретні вказівки щодо поводження із мирним населенням, «Freischärlern usw.», а також із політичними комісарами у нотатках зборів: «Kommandeur Besprechung vom 20 Juni 1941», в КТВ SD454 Anlage, NA, RG 242,T-315/R 2215/000393 та 000684–5.

9 Окрім цього, 11-та армія, яка складалася із німецьких та румунських військ, увійшла до складу групи армій «Південь» і слугувала як передова частина на південних кордонах України (із айнзацгрупою D). Про повний бойовий штат групи армій «Південь», червень–липень 1941 р., див.: Militärgeschichtes Forschungsamt, ed., «Germany and the Second World War», 4: 550–55.

10 AOK 17 Ic/AO, 8 та 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-312/R 674/8038278–9.

11 Колишній радянський пілот часів Другої світової війни із Житомира, Павло Горлач, бесіда із автором, 15 травня 1996 р., Житомир, Україна.

12 Mordechai Altschuler, «Escape and Evacuation of Soviet Jews», у *The Holocaust in the Soviet Union,* ed. Dobroszycki and Gurock, 94–96.

13 Ibid., 94.

14 Пізніше, у липні, СД знайшла в Житомирі радянські накази про системне винищення «усього державного майна, наприклад, будівель та провіанту». За твердженнями СД, радянський наказ також передбачав евакуацію політичних комісарів, росіян та «євреїв». Meldungen der Einsatzgruppen und -kommandos, Ensatzgruppe C, Standort Chitomir (*sic*), 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/7–10. Деякі описи знищення матеріальних ресурсів було опубліковано в місцевій газеті. Наприклад, у селі Баронівка до вторгнення нацистів було 170 хат, а вціліло лише 7. У Яльцівці свого часу було 240 хат, а у вересні залишилось тільки дев'ять; див. «Українське слово» (Житомир), 7 вересня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

15 Біля міста Житомир німецькі СС та поліція знайшли понівечені рештки колишніх в'язнів; частини тіл було кинуто у каналізацію та стічні труби, а також криниці. Есесівці сфотографували сліди цих звірств задля пропаганди і провели відплатну акцію проти місцевих євреїв, яких публічно звинуватили у скоєнні звірств. Див.

допит Віктора Трілла, водія Пауля Блобеля, 25 червня 1960 р., BAL, 207 AR-Z 419/62; та статтю в газеті «Українське слово» (Житомир), 17 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

16 Див. рапорт розвідки 60 піхотної дивізії (моторизованої) до головного командування 48-ї армії, 13 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000425.

17 Див.: «Morgenmeldung 16 I.D. (mot)» із Oblt. Holtermann, 10 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000277.

18 «Лінія Сталіна», хоча й базувалася на принципах захисту «лінії Мажіно», була роз'єднаною мережею укріплених районів у радянській Росії. На Житомирщині частини «лінії Сталіна» проходили навколо Звягеля (Новограда-Волинського) та Вінниці, Clark, *Barbarossa,* 30–31.

19 Див. повідомлення зі Звягеля (MG батальйони 86 та 56) до головнокомандувача Panzergruppe I від 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-313/R 10/7241488.

20 Panzer Gruppe I, Abt. Ic/AO, 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000267–268.

21 60 піхотна дивізія Ic до 48-ї АК Ic, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000340–341 та 000424.

22 В одному рапорті йдеться про те, що від 50 до 60 відсотків з них мали листівки. Fernspruch 16 Pz.-Div., 14 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000467.

23 48-а АК до Panzer Gruppe IIc/AO, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000315–6.

24 48-а АК до Panzer Gruppe I, 13, 14 та 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000424, 000468, 000544–5.

25 Див. рапорт АОК 17, Ic від 19 липня 1941 р., частина (3), NA, RG 242, T-312/R 676/8310377.

26 АОК 6 Ic відрапортувала про те, що в околицях Житомира та в лісах росіяни покинули багато танків та літаків. NA, RG 242, T-312/R 1406/000299.

27 Окрім договору між Гайдріхом та Ваґнером, їхню таємну згоду було засвідчено в меморандумі ОКН від 28 квітня 1941 р. про те, як армія повинна підтримувати сили безпеки СС при виконанні ними «спеціальних завдань». Див.: NMT, High Command Case XII, NOKW-2080 та NOKW-3234. Ці документи вищого командування збройних сил про співпрацю СД та військових передруковано в: *Anatomie des SS-Staates,* ed. Buchheim et al., 2: 171–173. Куно Каллсен, офіцер зондеркоманди 4а, зазначав, що серед колони військових рухались два автомобілі,

які везли членів їхньої команди, і що СД прибуло в Житомир «під прикриттям бронетанкових військ». Допит Куно Каллсена, 28 червня 1965 р., BAL, 207 AR-Z 419/62; також описано в Streit, *Keine Kameraden,* 112.

28 Окрім того, що молоді жінки України були змушені бути головами власних сімей у час війни, часто вже у двадцять років і старше вони мали троє чи четверо дітей, що відбувалося внаслідок відсутності контрацепції та заборони Сталіним абортів у 1936 р.; див.: Ereignismeldung Einsatzgruppe C, Standort Zhitomir, 1 серпня 1941р., NA, RG 242, T-175/R 233, 17–18; Ereignismeldung Einsatzgruppe C, 7 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness,* 129. Щодо тенденцій структури населення та зростання кількості жінок, залучених до некваліфікованої сільськогосподарської роботи, див.: Lapidus, *Women in Soviet Society,* 113, 172–77.

29 Також була певна кількість дрібних службовців із державних партійних установ та комісаріатів, які продовжували працювати в німецькій адміністрації. Abteilung Statistik (відділ статистики), генеральний комісаріат Житомир, ДАЖО, P1151-1-700. «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк), 13 лютого 1942 р., 3, Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

30 Більшість із них уміли читати; менше осіб серед селян могло писати. Середня густота населення складала сорок – п'ятдесят осіб на 1 кв. км. Найнижчим показник густоти населення був в Олевську – 18 осіб на 1 кв. км. Див. дослідження, датовані жовтнем 1941 р. Abteilung Statistik, генеральний комісаріат Житомир, ДАЖО, P1151-1-700.

31 Heyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine,* 170–171.

32 Старші офіцери армії писали, що українці в житомирському регіоні ставилися до них із «дружелюбністю, вартою подиву»; див.: Bfh.rückw.H.Geb. 103, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000482; та звіт розвідки AOK 17 (Ic) від 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-312/R 674/8308271.

33 Українські біженці, свідчення яких були записані на початку 1950-х рр., пояснили, що спершу вони не були знайомі із расовою ідеологією Гітлера та брутальною природою нацистського режиму і вважали, що німці були добрими людьми, котрі «не вбивали». Вони отримали полегшення від того, що німці витіснили більшовиків. Див., наприклад: Human Resources Research Institute, *Harvard University Refugee Project,* vol. 15, інтерв'ю № 284, графік A, 8; та № 285, 54.

34 Див. звіт Відділу закордонних справ про українців 1941–1943 рр. від березня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 92/001022–26.

35 Листівка знаходиться в додатках до журналу бойових дій АОК 17 від середини липня 1941 р. (німецькою та українською мовами). NA, RG 242, T-201/R 674/8308414. У другій листівці, адресованій міським чи сільським головам, армія наголошувала на тому, що українські керівники несли відповідальність за підтримання порядку у власному населеному пункті та за виконання сільськогосподарських контингентів до 15 жовтня 1941 р. Листівка завершується зверненням до питання релігійної свободи. КТВ Bfh.rückw.H.Geb., листівка датована 19 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000518.

36 Berkhoff, «Was There a Religious Revival…?», 538.

37 Див. звіт активіста ОУН(б) про діяльність українців поблизу Житомира (Черняхівський район), 25 липня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-13. Подібна ситуація також описана в: Heyer, *Die Orthodoxe Kirche,* 170–172.

38 Berkhoff, «Was There a Religious Revival…?», 549–550 та *Harvest of Despair*, 83–84.

39 Ilnytzkyi, *Deutschland und die Ukraine,* 173–194; Матла, *Південна похідна група,* 1. Матла був керівником південної похідної групи.

40 Щодо списків прихильників по кожному селу, див. справу ОУН(б) у ДАЖО, Р1151с-1-2.

41 Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism,* 55, 60–61; та Матла, *Південна похідна група,* 9, який описує, як активісти подорожували вночі річками.

42 Друкарню з виготовлення посвідчень було викрито СД у березні 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 235/2724106.

43 Мирослав Прокоп (нар. у Пшемишлі в 1914 р.) навчався у Львівському та Берлінському університетах. Його ув'язнили поляки за супротив полонізації українських шкіл у Галичині; після звільнення з тюрми у 1938 р. він утік до Берліна. Він був одним із підпільних провідників ОУН(б), які переїхали зі Львова до Києва у період між липнем 1941 р. та квітнем 1942 р. У Києві він працював редактором націоналістичного друкованого органу «Ідея та чин». У 1943 р. він організував українську радіостанцію в Карпатських горах, яка передавала новини про Україну французькою, англійською та українською мовами. Він також допоміг при створенні Української головної визвольної ради у липні 1944 р. Бесіда автора із Прокопом, 15 березня 1995 р., Товариство ім. Т. Шевченка, Нью-Йорк. Молодий вік Прокопа на той час відображає склад ОУН; у 1941 р. у русі було задіяно близько 20 000 членів, вік половини з яких був менше 21 року. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness*, 157.

44 Див. документи ОУН(б) про цілі революції, ДАЖО, Р1151-1-2.

45 Про проголошення Акта у Львові та його скасування німцями див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism,* 54–59.

46 Матла розповідає про це у праці *Південна похідна група*, 28. Допити СД у Житомирі у період із червня по березень 1942 р. проводив Рацезберґер. Багато із них були залучені до слідства через те, що їхні імена згадувалися як прихильників у захоплених звітах бандерівців; дехто із арештованих працював у німецькій адміністрації, як наприклад, Микола Клименко, котрий перебував на посаді міського голови Мирополя, Іван Печерський, службовець поліції у Новограді-Волинському та Микита Пивовар, голова районної адміністрації Черняхова, ДАЖО, Р1151-1-16.

47 Націоналіст «Буйний» також наголошував на проблемі пияцтва серед місцевих керівників. ДАЖО, Р1151-1-2.

48 Свідчення націоналістів сходяться у тому, що місцева українська міліція грабувала, вбивала та знущалась над мирним населенням. Див. звіт 454-ї дивізії безпеки «Stand der Militärverwaltung», 4 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000213.

49 Рапорт Корнієнка від 25 липня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-2.

50 У українців розвинулись сильні антиугорські та антирумунські настрої; вони називали угорців «австрійськими вандалами», оскільки угорські формування грабували господарства та відбирали усе, «що погано лежало». Рок до головнокомандувача штабу, 7 вересня 1941 р., Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA,RG 242, T-501/R5/000848–9.

51 Колишній посадовець Союзу закордонних німців та ключовий учасник переговорів із радянською владою (1939–1940 рр.) щодо переселення етнічних німців із радянських (східнопольських) територій Гоффмайєр також був призначений заступником фюрера у справах переселення в рамках угод та домовленостей з Румунією у 1940 р. Koehl, *RKFDV*, 64; Heinemann, «*Rasse, Siedlung, deutsches Blut*».

52 Щодо ранніх спільних кампаній VoMi та СД із використанням Списку німецького народу, див.: Fleischhauer, *Das Dritte Reich,* 185.

53 Lumans, *Himmler's Auxiliaries,* 244. Вступ до справи Клауса Зіберта, BAL, 45 Js 26/62. Зіберт був заступником Гофмеєра у Трансністрії у 1941–1942 рр.; у 1943 р. його було призначено начальником відділення VoMi в генеральному окрузі Житомир.

54 Див. звіт Einsatzgruppe C, 6 вересня 1941 р., «Lage der Volksdeutschen in Shitomir», NA, RG 242, T-175/R 233/2722221–5.

55 У відповідь на наказ Сталіна про евакуацію етнічних німців та розформування АСРР німців Поволжя Розенберґ проголосив, що

відповідальність за долю етнічних німців будуть нести євреї. Див.: Fleischhauer, «The Ethnic Germans under Nazi Rule», у Fleischhauer and Pinkus, *The Soviet Germans: Past and Present,* 83–84.

56 Див. звіт про обстановку Шмідта (гебітскомісара Новоград-Волинського), датований початком 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-142.

57 Рапорт Карла Штумппа від серпня 1942 р., із ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG.31002M, reel 11). Гебітскомісаріат Шмідта в Новоград-Волинському також повідомляв про те, що українці переховували етнічних німців під час відступу радянських сил; див. «звіт про поточні події», початок 1942 р. (дата нерозбірлива), ДАЖО, Р1151-1-142.

58 Див. рапорт «RR» від 30 липня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-2.

59 Суд СД над Марком Ковальським, грудень 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-3.

60 Див. свідчення Босса від 23 червня та 6 липня 1966 р., справа проти Куно Каллсена та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62. Щодо мережі інформантів фольксдойче при RGC, див. рапорт від 11 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722288. В іншому випадку етнічна німкеня-перекладачка, закріплена за жандармерією Хмільника, ідентифікувала євреїв та була звинувачена у розстрілі єврейських дітей під час акції з ліквідації гетто у тій місцевості; див.: «Abschlussbericht», справа комісаріату м. Літин, BAL, 204a AR-Z 135/67, 53. За межами житомирського регіону на окупованій Румунією території, відомій як Трансністрія, члени етнічної німецької «Selbstschutz» відіграли значну роль у здійсненні Голокосту.

61 Див. рапорти командувача Маркулла про призначення місцевих жителів на посади керівників районів, серпень 1941 р. ДАВО, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG.31011M, reel 92).

62 Стосовно переслідування українців поляками див. справи німецького консула у Львові та Катовіце, 1938–1939 рр., NA, RG 242, file DW, box 24, folder 20a.

63 Див. рапорти «RR», ДАЖО, Р1151-1-13. Згодом, у 1943 р., ОУН(б) розпочала боротьбу проти поляків; польське підпілля чинило акції відплати, що вилилося мало не у громадянську війну. Німці використали фотографії звірств, учинених поляками та українцями по відношенню одне до одного, щоб утверджувати свою репутацію цивілізованої влади та змалювати і українських націоналістів, і поляків як дикунів. Див. декрет райхскомісара України щодо українсько-польських звірств, 19 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6; та «Lagebericht» генерального комісара Житомира, 5 червня 1943 р. (в якому йдеться

про зустріч з Розенергом у Рівному, на якій обговорювались звірства, вчинені поляками проти українців), BAK, R6/310. Армстронг описує українсько-польські конфлікти у своїй праці *Ukrainian Nationalism,* 131, n. 30. Найгірші сутички мали місце на Волині; див.: Snyder, *The Reconstruction of Nations,* 165–201.

64 Див. звіти ОУН(б), ДАЖО, P1151-1-13; Berkhoff, «Was There a religious revivial?…», 548.

65 «Українське слово» (Житомир), 19 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

66 Цей наказ був виданий 16 липня 1941 р. генеральним штабом 48-ї армії до виконання Panzergruppe 1, NA, RG 242, T-314/R 1146/000531.

67 Див.: «Besondere Anordnungen für die Behandlung der ukrainischen Frage», NA, RG 242, T-501/R 5/0004823. Panzergruppe 1, Ic/AO, 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000531; KTB SD 454 Anlage zum Div. Befehl Nr/ 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA, RG 242, T-315/R 2216/000091-94; AOK 17, Ic/AO, 10 серпня 1941 р.; NA, RG 242, T-501/R 674/8308394.

68 Див. звіт Panzergruppe 1, Ic/AO, NA, RG 242, T-314/R 1146/000606.

69 Накази по дивізії, 454-та охоронна дивізія, 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000065–66.

70 Повідомлення про створення української поліції в місті Житомир було опубліковане в газеті «Українське слово» (Житомир), 30 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

Розділ 3

1 Польовим комендантом Вермахту в Житомирі був полковник Рідль (Riedl), а його наступником – полковник Кефер (Kefer) (FK 197). Станом на кінець липня, польових комендантів було також призначено у Звягелі (Новоград-Волинському) та Бердичеві; протягом серпня армія призначила додаткових комендантів у Коростені, Овручі, Козятині, Коростишеві та Радомишлі.

2 Із прибуттям більшої кількості представників німецьких установ було виокремлено відділи в обласній адміністрації, і українців посилали до німецького управління з питань праці для перепризначення. Наказ про передання Житомира під юрисдикцію Рока, 21 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000529–30.

3 За свідченням службовця SK4a, однією з основних причин, чому окупанти обрали це містечко у перші тижні, була наявність діючих об’єктів харчової промисловості. Містечко було розташоване при-

близно за п'ятдесят кілометрів на північний схід від Житомира. Судовий процес у справі Куно Каллсена (Kuno Callsen), BAL, 204 AR-Z 269/1960, Urteil, Fall VII Radomyshl', 343.

4 Див. рапорт польового коменданта 675-ї комендатури д-ра Маркулла від 14 серпня 1941 р. РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Керівні особи Вінниці також згадані в праці: Weiner, *Making Sense of War*, 246, а також Armstrong, *Ukrainian Nationalism,* 195.

5 З питання про міліцію та грабунки див.: «Українське слово» (Житомир), 24 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд. Щодо української поліції та інших помічників німців, див. звіт FK 675 від 1 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

6 Командир військ установив адміністрацію 22 липня 1941 р. Див. звіт FK 675 від 1 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 195. Див. рапорти Маркулла, FK 675 «Lageberichte», 14 серпня 1941 р. та 30 серпня 1941 р. у РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

7 Див.: FK 675 Abt VII 9Mil-Verw.), рапорти від 11 серпня, 25 серпня, 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

8 Див. наказ Рока від 14 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000494–5. «Можливість переселення» стосується нацистсько-радянської угоди про дозвіл етнічним німцям, що проживають у радянських зонах, переселитись до Райху. З питання договорів 1939–1940 рр. див.: Kohl, *RKFDV*.

9 Наказ Рока від 16 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000803; «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

10 Згідно із рапортом Маркулла, СД стратила членів першої єврейської ради в серпні; нова єврейська рада загалом співпрацювала із окупантами, хоча одного члена відсторонили у зв'язку із «політичним обвинуваченням». Див.: FK 675 рапорт від 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Щодо питання притулку у Вінниці див.: Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941–1944*.

11 RND SD 454 Anlage zum Div. Befehl Nr. 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA, RG 242, T-315/R 2216/000091–94.

12 Ці населені пункти розташовані між річками Дністер та Буг, котрі згодом були частиною українських земель, окупованих Румунією.

13 Через тиждень після цього Маркулл їздив на північ у напрямку до Козятина та Бердичева, де він зустрів більше німців із Райху у будівельних батальйонах та групах зі спорудження залізниці. Місцева адміністрація під керівництвом німецьких міських та польових комендантів також розпочала ремонтні роботи і навіть відкривала школи. Звіт FK 675 від 25 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

14 Див. наказ штаб-квартири 17-ї армії про формування місцевих адміністрацій, NA, RG 242, T-501/R 674/8308420.

15 Див.: FK 675, рапорт від 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Подібний до цього рапорт містить інформацію про склад населення та про місцевих керівників у Літині, Хмільнику, Уланові, Мачнівці, Самгородку, Калинівці, Вороновиці та Немирові. Див. звіт FK 675 від 25 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

16 Див. звіти FK 675 за серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Звіт генерального комісара («Lagebericht») від 3 червня 1942 р., BAK, R6/310; Brown, *A Biography of No Place,* 209.

17 Див. наказ німців про формування поліції в Житомирі та Бердичеві, підписаний Яценюком, яким було встановлено, що має бути один поліцай на десять домів. «Українське слово» (Житомир), 30 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

18 Див. указ штабу 17-ї армії, Вінниця, 12 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308420.

19 Black, «Police Auxiliaries for Operation *Reinhard*». Подяка д-ру Блеку за матеріал про охоронців Травників із Житомира.

20 З питання формування армією українських груп поліцаїв та міліції, див. наказ від 2 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 2216/000098-100. Факти про формування армією міліції задокументовано у підпільних звітах ОУН(б), липень–листопад 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-13; 30 липня 1941 р. у газеті «Українське слово» командир армії оголосив про початок формування української поліції. Див. наказ командувача групи армії «Південь» Рундштедта про створення української допоміжної поліції, яку він передав під командування відділів безпеки армії, та HSSPF, NA, RG 242m T-501/R5/00916918. Підрахунок поліцаїв-помічників капітаном Дітріхом із SD 454, 4 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R2216/000213.

21 Записи FK 675 Вінниці, серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

22 Див. звіт («Tätigkeitsbericht») начальника СС та поліції із Ружина про Витовція, березень 1943 р., ДАЖО, Р1452-1-2.

23 Див. листи, багато із яких написані жінками, у ДАВО, Р2383-2-41 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 9).

24 Лист від 20 серпня 1941 р. стосовно табору військовополонених у Холмі, ДАВО, Р1311-1-1 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 1).

25 Див. повідомлення про Український Червоний Хрест у «Голосі Волині» (Житомир), 27 листопада 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

26 Див.: FK 675, Звіт про обстановку, частина 2б – Відділ з питань праці (Arbeitsamt), 14 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

27 Див.: KTB SD454 Anlage zum Div. Befehl Nr. 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA RG242, T-315/R 2216/000094.

28 Див. наказ Рока, в якому визначається, що кожен, хто не зареєструвався для отримання роботи, вважався партизаном і підлягав розстрілу. «Українське слово» (Житомир), 14 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд; також див. німецький наказ, представлений бургомістром Павловським із Житомира, який встановлював, що тим, хто не працює, не передбачено надання харчів та інших товарів. «Українське слово» (Житомир), 17 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

29 За радянської влади голови районів отримували 750 рублів. Німці запровадили вищі зарплати у перші тижні окупації; пізніше ці заробітні плати через інфляцію виявилися неадекватними. Дивіться німецький звіт про заробітну плату місцевих керівників, 22 серпня 1941 р. Bfth. Rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R5/000752-3. Джерелом інформації про зарплати від радянської влади є Fitzpatrick, *Stalin's Peasants,* 175.

30 Інструкція для керівників районів («Dienstanweisung für den Rayonchef») містила в загальному визначені заходи, такі як підтримання миру та порядку; підлеглі ж втілювали їх у конкретні кроки. Пор.: FK 675 ABT VII, 26 липня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92), та записи у ДАВО, 1417-3с-1 (копія у USHMMA, RG31.011M, reel 4).

31 Див. наказ Яна Лазара з Тульчина, 17 листопада 1941 р.: «Усі міські голови, які не виконують німецькі накази, чи ті, хто видає фальшиві посвідчення особи, вважатимуться шпигунами». ДАВО, Р1417-3с-1 (копія у USHMMA, RG31.011M, reel 4).

32 Меморандум Кайтеля від 12 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R 1028/6500510. Так само, як у пізнішому меморандумі Райхенау, командування вищого рівня намагалося пояснити своїм підлеглим ідеологічну основу кампанії та антиєврейських заходів. Наказ Райхенау від жовтня 1941 р., NA, RG 242 T-315/R 2216/000283.

33 Радянські джерела зосереджуються на Маркуллі, зазначаючи, що ще 29 липня 1941 р. він наказав убити двадцять п'ять заручників у кар'єрі поблизу П'ятничан і ще 350 осіб на початку серпня (імена більшості із жертв були єврейськими). Див. радянські свідчення (росіян, українців та євреїв), дослідження Шмідта та Даннера, BAL, 204a AR-Z 122/68 та 136/67, 45, 299, 303, а також у праці: *History teaches a lesson,* 240.

34 Berkhoff, *Harvest of Despair,* 64.

35 Див. меморандум головнокомандувача генерального штабу до військ, АОК 17 Ic/AO, 8 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R674/8308425.

36 Одним із перших друкованих джерел про злочини Вермахту був рапорт майора Рьосслера про вбивство євреїв Житомира; копія рапорту вміщена в праці: N. Müller, *Okkupation, Raub, Vernichtung*.

37 Рок народився у 1880 р.; під час Першої світової війни він перебував на посаді офіцера відділу генерального штабу і став командиром дивізії у грудні 1939 р. Він був командувачем тилового району групи армій «Південь» з березня 1941 р. по 15 червня 1942 р. (через хворобу його замінив Еріх Фрідерічі, з 27 жовтня по 10 січня 1941 р.). Пізніше його було призначено командувачем тилового району групи армій «А» (Кавказ); він пішов у відставку у чині генерал-лейтенанта в грудні 1942 р. Рока засуджено американським військовим трибуналом у Нюрнберзі. Див.: NMT, Vol. 2, 630.

38 Див. таємний наказ Рока «Заходи пацифікації» («Befriedungsmassnahmen»), 29 липня 1941 р. у KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000476. У секретному наказі командира тилового району групи армій «Південь» йшлося про те, що «солдати та офіцери самостійно почали вбивати євреїв… але це належить до прямих обов'язків HSSPF», 1 вересня 1941 р., KTB SD454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000081.

39 Вердикти військового трибуналу (Kriegsgerichtliche Verurteilungen), 5 листопада 1941 – 16 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-21.

40 Оскільки Штюльпнаґель був військовим комендантом окупованої нацистами Франції, пізніше йому закидали зв'язок із групами опору в окрузі Хальдера та Бека і стратили в Пльоцензее (після невдалої спроби самогубства). Він відповідав за злочини проти

мирного населення України та Франції, відтак його зв'язок із рухом опору не базувався на моральній боротьбі проти нацизму, але був консервативною, націоналістичною спробою попередити поразку Німеччини Гітлера. Його наукової біографії немає; див. основні біографічні дані у: Wistrich, *Wer war Wer,* 350.

41 Наказ Штюльпнаґеля від 30 липня 1941 р., КТВ, АОК 17, NA, RG 242, T-501/R 674/8308402.

42 Див. наказ Штюльпнаґеля від 16 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

43 Рапорт Шредера щодо стосунків із цивільними, 12 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308418.

44 Виділення в оригіналі. «Behandlung der Bevölkerung und Aufrechterhaltung der Disziplin», 24 липня 1941 р. КТВ АОК 6, запис із АОК 17 Ic/AO, NA, RG 242, T-312/R 674/8308378.

45 Армійський офіцер зв'язку з СД був призначений у підрозділ розвідки (Ic) штабу армії. Див. наказ від 30 липня 1941 р., КТВ АОК 17 Ic/AO, NA, RG 242, T-501/R 674/8308378.

46 АОК 6, наказ від 10 серпня 1941 р., КТВ SD454, Anlage, NA, RG-242, T-315/R 2215/0000959. Приблизно в цей час Райхнер також мав зустріч із делегацією командування армії та 1-ї бригади СС та визнав значні успіхи, яких було досягнуто внаслідок працевлаштування офіцерів та персоналу ЕК2 в районі Коростеня. Рапорт 16 серпня 1941 р., 41, 1-ша бригада СС, КТВ Kommandostab RFSS, записи RFSS, Прага (копія у USHMMA, RG 48.0004M, reel 1).

47 Рапорт про події EGC від 20 серпня 1941 р., NA, RG, T-175/R233/2721995.

48 Наказ Райхенау від 10 жовтня 1941 р., схвалений Гітлером та розповсюджений на рівні батальйонів. NA, RG 242, T-315/R 2216/00283.

49 КТВ Kommandostab RFSS, MHI, Прага, carton 1 (копія у USHMMA, RG 48.004M, reel 1); також див.: Büchler, «Kommandostab Reichsführer-SS», 17–18.

50 Як уже згадувалося, міський комендант Житомира Йозеф Рідль використовував одну роту 82-го батальйону орпо для виконання завдань поліції у перші тижні окупації, станом на 19 липня. До батальйону орпо долучились бригади таємної польової поліції (Gehime Feldpolizei) та формування Landesschützenverbände. Див. запис у журналі бойових дій від 3 вересня 1941 р. та розпорядження по дивізії (Divisionbefehl) від 26 липня 1941 р. в КТВ SD454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000412–14, 000446 та 000890.

51 Див.: KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., «10-tägige Meldung», 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T/501/R 5/000519.

52 Батальйон орпо Вроцлава був одним із дев'яти моторизованих батальйонів, підпорядкованих відділу безпеки армії, що не «виконують свої завдання на основі базових наказів» Гіммлера. Інші батальйони орпо в житомирському краї (номери 318, 45, 311, 314) отримували накази від головнокомандувача СС та поліції Єкельна. Наказ Гіммлера від 21 травня 1941 р. стосовно частин орпо на сході опубліковано у: *Der Krieg gegen di Sowjetunion 1941–1945*, 99–100. Див. завдання орпо 82 (Вроцлав) у KTB SD454, 16 травня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000392.

53 Інструктаж 454-ї охоронної дивізії про страти комісарів та поведінку військових частин у Росії був проведений 20 та 21 червня 1941 р.; KTB SD454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000393–394.

54 Командувач тилового району групи армій «Південь» писав, що в операціях із зачистки між Фастовом та Овручем Єкельн мав співпрацювати із підрозділами 454-ї охоронної дивізії; 8 вересня 1941 р., KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000894. Див. рапорт розвідки про військову секретну польову поліцію та перевірку і роботу підрозділів HSSPF із цивільним населенням та «рівні» стосунки із СД; 1–8 серпня 1941 р., KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000663–4. 213-та охоронна дивізія координувала операції із HSSPF на північний схід від Звягеля (Новоград-Волинського) та в Рівному; KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000681–2, 000694–95.

55 Ereignismeldungen der Einsatzgruppen und -kommandos, 22 липня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/3. Журнал бойових дій 454-ї охоронної дивізії свідчить про захоплення 1486 цивільних та військовополонених у період із 29 липня по 16 серпня 1941 р.; з них 78 були євреями, яких вбили за відсутність пов'язки на руці, за «допомогу» партизанам або за приховування зброї. Піхотний полк 375 також діяв на болотах Прип'яті 3 вересня 1941 р. за підтримки L.S.Btl 566; KTB SD 454, NA RG 242, T-315/R 2215/000385–469.

56 KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2217/000222–219.

57 SD444 у Вінниці, як SD454 у Житомирі, виходили на «операції із зачистки» в ліси та села, які були, за твердженнями місцевих, партизанськими районами. Про акцію в Хмільнику див.: Fernspruch, 5 серпня 1941 р. та рапорт Рока до OKH Gen Qu, 10 серпня 1941 р. стосовно «Säuberung des noch unsicheren Gebotes», див.: KTB Bfh. rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000639 та 000661–662.

58 Divisionsbefehl від 22 серпня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/00003.

59 У військових рапортах, що стосуються «кампаній із зачистки», німці були схильні використовувати поняття «партизан», «повстанець», «комісар», «більшовик» та «єврей» як синоніми. Така плутанина термінів призводила до певного нерозуміння того, як слід ділити на категорії полонених та які дії вживати по відношенню до них. Див.: Fernspruch SSD 444 від 5 серпня 1941 р., KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000639. AOK17; KTB, 30 липня 1941 р.; стосовно поводження із цивільними ворогами (партизанами, молодіжними бандами) та російськими військовополоненими див.: NA, RG 242, T-501, roll 674, frames 8308400–401. Цей термін, «Freischhärler», було використано в списку призначених до страти, відповідно до визначеного у передокупаційних «Вказівках» та «Наказі про комісарів»; див.: *Anatomie des SS-Staates,* ed. Buchheim et al., 2:192. Про використання нечіткої термінології як про спробу свідомого приховання злочинів див. твердження Ернста Оскара Конзее (Ernst Oscar Consee), 19 березня 1964 р., судовий процес на Куно Каллсеном, BAL, 204 AR-Z 269/1960.

60 Див. лист Рока до Генерального штабу ОКН, «10-tägige Meldung», 20 серпня 1941 р., KTB командувача тилового району групи армій «Південь», NA, RG 242, T501/R 5/000970.

61 Дії 1-ї бригади СС разом із АОК 6 у Житомирі найкраще показують переплетення цілей армії та СС щодо «пацифікації» територій шляхом убивства та утримання цивільних (майже усі були євреями) та військовополонених. Німецькі рапорти часто не згадували, чи євреї були чоловіками, жінками або дітьми. З питання таких масштабних «операцій зачистки» див. журнал бойових дій штабу RFSS, MHI, Прага, папка 1 (копія у USHMMA, RG 48.004M, reel 1), а також журнал бойових дій Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000557-60. У своєму «Einsatzbefehl» HSSPF Єкельн писав, що під час антипартизанської акції щодо жінок-підпільниць та євреїв необхідно вживати «відповідних дій» – страчувати, напр., наказ Єкельна від 25 липня 1941 р. у KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000559–60.

62 Arad, Krakowski, Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports,* 134.

63 Див. звіт Маркулла (FK 675) перед SD 444, 2 серпня 1941 р., с. 5, та від 25 серпня 1941 р., с. 3, РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 2.001M13, reel 92).

64 Після появи рапортів про облави 213-ї охоронної дивізії та бригад СС в Емільчиному, 20 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000694 та

000970, HSSPF Єкельн зустрівся з офіцерами 6-ї армії в Житомирі 23 липня 1941 р. для обговорення акції зачистки, призначеної на 24 липня, в лісах поблизу Шепетівки; NA, RG 242, T-501/R 5/000543 та 000894–5. 1-шу бригаду СС було дозволено для використання АОК 6 для виконання спеціальних завдань із безпеки на територіях тилу; серпень 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000695.

65 Українці в селах також могли виявляти чужинців і питали німецьку владу, куди цим чужинцям слід було йти. Спершу, можливо, українці не усвідомлювали, що їхні запити були фатальними для чужинців; але коли вони почали розуміти цей факт, дехто намагався переховувати військовополонених. Panzergruppe IIc/AO, 20 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000606. Розмова автора з Павлом Горлачем, родина якого переховувала військовополоненого з Росії.

66 Див.: «Operational Situation Report USSR no. 86», 17 вересня 1941 р., айнзацгрупа C, у: *The Einsatzgruppen Reports*, eds. Arad, Krakowski, Spector, 56.

67 Згідно із замітками Борманна зі зборів від 16 липня 1941 р., Гітлер заявив: «Dieser Partisanenkrieg hat auch wieder seinen Vorteril; er gibt uns die Möglichkeit ausxurotten was sich gegen uns stellt». N. Müller, ed. *Die faschistische Okkupationspolitik*», 161. Це питання також розглядається у: Büchler, Kommandostab Reichsfuhrer-SS, 14.

68 Див. рапорт полку піхотинців 375 від 9 серпня 1941 р. у: KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000935–36.

69 Streit, *Keine Kameraden*, 350, n. 193.

70 Документ № 25, «Житомирщина в період...», 74. Це «повторне видання» вісника від серпня 1941 р. називає співучасників у влаштованих німцями тортурах «українськими петлюрівцями, націоналістами».

71 Gross, *Neighbors.*

72 Наказ АОК 17 від 10 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308393.

73 Наказ по додатковій дивізії № 49 (без дати) про дії щодо цивільних в'язнів, KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000063–64.

74 Там само. Офіцер також зазначив, що не можна було звільняти нікого родом із територій на північ від Житомира поблизу транспортного маршруту армії; це був критично важливий маршрут поставок провіанту для 6-ї армії, яка втрачала темп у своєму наступі на Київ, і цей маршрут також був ціллю атак радянської сторони.

75 Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 1–32; Dallin, *German Rule,* 409–411.

76 Директива OKW від 16 червня 1941 р., NA, RG 238, NOKW-549 та Dallin, *German Rule,* 418.

77 Gerlach, *Calculierte Morte,* 44–47.

78 Streit, *Keine Kameraden,* 70–79, 169.

79 Наказ ОКН, «Behandlung feindlicher Zivilpersonen und russischer Kriegsgefangener im rückwärtigen Heeresgebiet», 25 липня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000919–922. Також див. таємний наказ Рока розстрілювати військовополонених, якщо ті не виконали наказ німців здатися владі, «Befriedungsmassnahmen» від 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000476.

80 Див. табори, вказані в записі від 25 липня 1941 р., журнал бойових дій 454-ї охоронної дивізії, NA, RG 242, T-315/R 2215/000415.

81 Стаціонарний табір 358 було створено в Житомирі 15 вересня 1941 р., і він проіснував до евакуації у листопаді 1943 р. Післявоєнне слідство у справі працівників стаціонарного табору 358 відбулося в західній Німеччині, Дортмундське слухання 45 Js 13/69, BAL, 319 AR-Z2/69, але судового процесу по ньому не було. Підрозділ стаціонарного табору 258, розташований у Бердичеві, знаходився у колишніх радянських військових казармах на окраїні міста. Підрозділ стаціонарного табору 329 (Вінниця) також ввели в дію в Бердичеві, куди переводили військовополонених із Дарниці, що поблизу Києва, аж до літа 1943 р. Справа проти Фрідріха Бекера (офіс СД у Бердичеві), BAL, AR-Z 129/67, vol. 4, 915–917.

82 Власова доставили туди наприкінці липня 1942 р., щоб розпочати переговори з представниками нацистської еліти щодо утворення армії. З питання Власова та табору для «визначних» поблизу Вінниці, де «було близько 80–100 в'язнів, до яких ставилися відносно добре і забезпечували харчуванням на рівні із німцями», див.: Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement,* 40–42. Також див. цілком таємний рапорт ОКН про військовополонених в операційних зонах та Румунії, 1 лютого 1942 р., WiID, Anlage 3, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg.

83 Наказ ОКН, «Kriegsgefangenen-Arbeitseinsatz und -Abschluss» та Anlage, «Russische Kriegsgefangene» від 31 липня 1941 р., NA, RG 242, T315/R 2215/000651–652 та 000912–14.

84 Див.: Anlage 2, «Russische Kriegsgefangene» (без дати; початок серпня?), KTB SD 454, T-315/R 2215/000912-914. У цих вказівках Гайдріх наказав своїм загонам «не проводити страт в'язнів у таборах або поблизу них, окрім випадків, в яких такі страти були необхідними з огляду на підтримання дисципліни в таборах». Наказ Гайдріха від

NMT, справа вищого командування XII (Лееб та інші), vol. 2, 9-11. Про накази Гайдріха, видані влітку та восени 1941 року див. копії його Einsatzbefehle 8, 9 та 14 у: *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion*, ed. Klein, 331–341, 355–360.

85 Під час завоювання перші німецькі рапорти, що стосуються військовополонених, у деяких випадках згадують велику кількість азіатів у лавах Червоної армії. Як расова група, такі особи були приречені нацистами на знищення. Їх відділяли від інших військовополонених та вбивали разом із євреями; проте за інформацією СС та з документів армії від 1941 р. не відомо, скількох було захоплено і вбито в житомирському регіоні. Див. інструкції щодо поводження із військовополоненими, KTB SD454, серпень 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000912; також 60 Inf.Div Ic до 48-ї АК, 13 липня 1941 р., T-314/R 1146/000424.

86 Також Фройхте засвідчив про таке: «Євреїв, яких ми тримали окремо в таборах, без винятку розстрілювали загони служби безпеки, які прибули згодом». NMT, High Command Case XII, vol. 2, 15–17.

87 Меморандум д-ра Летша, радника міністра з питань праці Райху, нарада від 5 грудня 1941 р. NMT, High Command Case XII, vol. 10, 1090.

88 Тих, хто працював в операційних зонах, призначали на виконання більш небезпечних робіт, таких як спорудження копалень. Праця військовополонених на територіях тилу загалом стосувалася будівництва та відновлення об'єктів. Дивіться лист від SD 454 Ia до комендантів стаціонарних та тимчасових таборів щодо кваліфікованих працівників та спеціалістів із середовища військовополонених, 25 липня 1941 р., KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000889.

89 Наприклад, два трудові загони чисельністю триста військовополонених були взяті із житомирського тимчасового табору на вуличні роботи під керівництвом компанії Тодта. Див. запис з журналу бойових дій від 12 вересня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000453. Звільнені українські військовополонені, які не могли повернутися в рідні міста, були першими, з числа яких сформували трудові загони; див.: AOK 6 O.Qu., «Befehl zur Bildung von ukrainischen Arbeitskompanien», 23 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000010–11.

90 Відновлення шляхів було основним пріоритетом, оскільки зміна ширини російських залізничних шляхів для німецьких потягів здійснювалась не досить швидко, щоб задовольнити потреби у транспорті. Станом на 3 жовтня 1941 р. єдиним залізничним маршрутом, що мав німецькі стандарти, була лінія від Бердичева до Житомира;

інші маршрути до Києва чи на північ до Овруча не могли використовуватись. Див. карту від 3 жовтня 1941 р., KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000218. Проте залізниця від Звягеля через Житомир до Києва була в доброму стані.

91 Про військовополонених та будівництво доріг див.: SD 454 (дата нерозбірливо) вересень 1941 р., наказ SD 454, KTB Bfh.rückw.H.Geb. Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000608 та 000879-880.

92 Щодо розміщення сільських комендантів Вермахту біля тимчасових трудових таборів, див.: SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000198. Про табір військовополонених у Гнівані див. допит колишнього коменданта табору Карла Кленка, BAL, 204 AR-Z188/67, vol. 1, 94–98, 260–285.

93 Накази генерального штабу ОКН стосовно «Kriegsgefangenen-Arbeitseinsatz und -Abschluss» від 31 липня 1941 р., у KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T315/R 2215/000651–653.

94 Пораненим або хворим військовополоненим не надавалася жодна допомога з боку німців, їх полишали вмирати серед інших в'язнів або страчували. Їх відокремлювали, як «непридатних» для праці, а деяких поміщали у «військові шпиталі» або у спеціальні частини таборів, які були, наприклад, у Бердичеві. Група поранених військовополонених у Бердичівському таборі дожила до грудня 1942 р., коли СД віддало наказ стратити їх, але деякі втекли під час перевезення до місця страти; див.: USSR-311, матеріали 5–19 лютого 1946 р., IMT, vol. 7, 406.

95 Після того як ці тисячі людей були залишені на певний час у непридатних для життя умовах табору просто неба у Звягелі (Новоград-Волинський), тих, хто вижив, пішки відправили до стаціонарного табору в Шепетівці. Див.: «Bericht» майора Мюнхау з 213-ї охоронної дивізії, 13 серпня 1941 р., KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000681. У Гайсині, де населення складало понад п'ятнадцять тисяч осіб, у місцевому тимчасовому таборі перебувало щонайменше п'ять тисяч військовополонених. Рапорт АОК 17 від 17 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000707.

96 6 жовтня 1941 р. дванадцять тисяч військовополонених із Києва транспортовано до Житомира; подальші вимоги перевести більше полонених до Житомира були відхилені місцевими комендантами у зв'язку із переповненням таборів. KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000169. Цифру 600 000 радянських полонених подає Штрайт у праці: *Keine Kameraden*, 152.

97 Щодо наказу Рахенау від 31 жовтня 1941 р. див.: Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 6. Цей наказ з'явився після того, як військовослужбовці нижчого рангу почали розстрілювати військовополонених під час вересневих походів.

98 Цей перехід завершився в Бердичеві, тому що в'язні були виснаженими до краю і не могли рухатись далі до Шепетівки. Офіцер SD 454 висловив жаль з приводу того, що в'язнів у такому жахливому стані бачили місцеві жителі; він вважав, що це було привселюдним соромом для армії. Див.: SD 454 Abt. Ic до Bfh.rückw.H.Geb.Süd, Betr: «Transporte von Kriegsgefangenen», 19 серпня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2217/000163. Про марші смерті див.: Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 5–6.

99 Див. рапорт до генерала Томаса стосовно військовополонених на окупованих територіях, 29 листопада 1941 р., NA, RG 238, IMT, PS-2174.

100 Телеграма начальника гестапо Мюллера про рівень смертності серед військовополонених, RG 238, IMT, 1165-PS. Вермахтсбефельсхабер RKU генерал-лейтенант Кіцінґер у грудні повідомив, що смертність серед в'язнів складала 2500 осіб на день. Цей рівень зріс у грудні до 4300 смертей на день. Див.: Streit, *Keine Kameraden,* 113.

101 Rosenberg, «Vermerk über Unterredung beim Führer am 14 Dec. 1941», NA, RG 238, PS-1517.

102 Див. рапорт 6-ї армії, «Befehl zur Bildung von ukrainischen Arbeitskompanien», 23 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000011.

103 Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 1–32; Dallin, *German Rule,* 9.

104 «Голос Волині», 22 липня 1941 р., із матеріалів радянського слідства воєнних злочинів у Житомирі, передруковано в: Klee and Dressen, *Got mit Uns,* 37. Цей інцидент в Богунії детально описаний у матеріалах українського радянського дослідження обставин окупації, «Житомирщина в період...», 18–19, 27–40. Щодо експерименту в Звягелі, див. допит Августа Хефнера, 6 липня 1965 р., та допит Ернста В. Бьорнеке, 5 листопада 1965 р., справа Куно Каллсена, BAL, 207 AR-Z 419/62. Див.: Gerhard Panning, «Wirkungsform und Nachweis der sowjetischen Infantriesprengmunition», *Der Deutsche Militärarzt*, січень 1942 р., бібліотека Конгресу, мікрофільм 0184. Паннінґ згодом повернувся до регіону в 1943 р. у рамках судово-медичної групи, яка вивчала ексгумовані тіла жертв сталінських репресій у Вінниці. Див.: Herber, *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz,* 274–276.

105 Останні цифри щодо вбитих полонених лише у Житомирській області (що охоплює близько половини населення німецького комісаріату) варіюються між 101 293 та 101 900; те, що кількість убитих сягнула понад 100 тисяч, було визначено меморіальною комісією в Житомирі 1988 року. Див.: «Стривожена пам'ять», 209, 240.

106 Рівень смертності в бердичівському таборі в грудні 1941 р. висвітлено в рапорті тилу групи армій «Південь», 20 грудня 1941 р., NMT, NOKW-1605. Через рік цей табір, що був колишніми російськими казармами, все ще був пристановищем деяких поранених військовополонених, близько вісімдесяти яких стратили місцеві загони СД під командуванням гауптштурмфюрера СС Кальбаха та командира СС Фріца Кнопа; див. справу № 490 (Нюльсдюнкерт та Кноп), «Justiz und NS-Verbrechen», vol. 16. Записи штабу зіпо-СД Бердичева про цей злочин також містяться в IMT, USSR-311. Післявоєнні радянські дослідники відкрили на Червоній Горі в Бердичеві чотири масових захоронення, в яких поховано 4832 тіла зі зв'язаними руками та ногами і роздробленими щелепами внаслідок вогнепального поранення або удару тупим предметом. Про 8000 військовополонених, розстріляних на Червоній горі силами СД, див. у свідченні Михайла Пекеліса, справа проти Фрідріха Бекера, контора СД у Бердичеві, BAL, 204 AR-Z 129/67, vol. 2, 476 та vol. 4, 1024, 1035.

107 Див. рапорт головного інспектора армії в Україні від 29 листопада 1941 р., в якому критикувалися вбивства євреїв та військовополонених як марнування кваліфікованої робочої сили. IMT, NA, RG 238, PS-2174. Конфлікти з приводу політики щодо військовополонених у період літа–осені 1941 року більш детально описані у: Streit, *Keine Kameraden*, 191.

108 Див. наказ штабу 17-ї армії від 7 липня 1941 р., NA, RG 242, T5501/R 674/8308428; Гітлер заперечував проти звільнення українців. Згодом Кох звинуватив військових у створенні партизанського руху внаслідок звільнення військовополонених; IMT, NA, RG 238, 1193-PS. Загроза хвороб також була взята за аргумент проти звільнення. Станом на початок жовтня звільнення військовополонених було заборонене; див. накази дивізії, KTB SD 454 anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000286.

109 Dallin, *German rule in Russia,* 413. Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War…», 17.

110 Наказ АОК 6 від 24 липня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000888-

889. Формування інструкцій щодо української поліції у: KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000917-8 та T-315/R 2216/000098-101. Див. Divisionsbefehl, «Enlassung von Kriegsgefangenen», 8 серпня 1941 р., KTB SD 454, T-315/R 2216/000089, та вказівки квартирмейстера, Befh.Rückw.H.Geb.Süd, відповідно до наказів ОКН про звільнення військовополонених від 11 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000985-6.

111 Ця цифра взята з: Garrard and Garrard, *The Bones of Berdychiv*, 10–11. Дякую авторам книги за надіслану копію відповідного німецького документа, рапорту Генерального штабу ОКН про військовополонених від 20 лютого 1942 р. У цьому рапорті також повідомляється про те, що у січні 1942 р. у таборах для військовополонених у розпорядженні групи армій «Південь» загинуло або було ростріляно 24 861 військовополонених. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, WiID/33,94.

112 Велика кількість звільнених українців, цифра, подана підрозділом Вермахту, також певним чином неточна, адже в документах німців застосовується формулювання «звільнений», у той час як велику кількість полонених було повторно заарештовано за межами таборів. Наприклад, у Бердичеві після оприлюднення офіційного наказу стосовно військовополонених-українців комендант тимчасового табору також отримав усний наказ про повернення назад до табору звільнених військовополонених, що блукали по дорогах. Очевидно, багато із військовополонених використовували підроблені посвідчення особи, і батальйон 82 служби охорони порядку було вислано на патрулювання з метою повторної перевірки особи цих в'язнів. Див. накази SD 454 до начальників місцевих тимчасових та стаціонарних таборів, 1–9 вересня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000449–50.

113 Див. наказ по частині (Tagesbefehl) головнокомандувача поліції громадського порядку (BdO (Befehlshaber der Ordnungspolizei) від 2 лютого 1942 р., передрукований у RKU «Amtliche Mitteilungen», випуск за лютий 1942 р., 13, у ЦДАВОУ, 3206-6-2 (копія у USHMMA, RG31.002M, reel 6).

114 Оперативний наказ Гайдріха № 8 від 17 липня 1941 р. (350 його копій було розповсюджено між керівниками СС-поліції та армійськими командирами). Повторно надруковано в NMT, High Command Case XII, vol. 2, 5.

115 Див.: N. Müller, *Die faschistische Okkupationpolitik*, документ № 52. Arad, Krakowski, Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports,* 3 листопада

1941 р., 211–212, 218–220; меморандум Райхенау від 10 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000283.

116 Див.: Jan Philipp Reemtsma, «The Concept of the War of Annihilation: Clausewitz, Ludendorf, Hitler» у *War of Extermination*, 13–15; Rossino, *Hitler Strikes Poland,* 136–137. Стосовно Першої світової війни, див.: Horne and Kramer, *German Atrocities, 1914,* 419–431.

117 Isabel V. Hull, «Military Culture and the Production of 'Final Solutions' in the Colonies» у *The Specter of Genocide*, ed. Gellately and Kiernan, 161–162.

118 Bartov, *The Eastern Front, 1941–1945* та *Hitler's Army*. Попередні дослідження – спершу обвинувачувачів у справі XII про вище командування NMT, а потім німецьких істориків (наприклад, Штрайт, Якобсен, Крауснік, Мессершмідт та Фостер) – пояснили злочини та ідеологічне підґрунтя Вермахту. Сьогодні злочини Вермахту все ще залишаються темою публічних виступів та конфліктів у Німеччині; див.: Heer and Naumann, eds. *War of extermination.*

119 Schulte, *The German Army,* 289–292.

Розділ 4

Цитата в епіграфі до розділу взята із бесіди, проведеної автором 20 травня 1996 р. Юрій Олексійович Киян народився в Любарі 1 квітня 1929 р. У 1943 р. його вивезли до Лейпцига як остарбайтера, де він працював на заводі з виготовлення боєприпасів.

1 Dieter Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine» у *The Shoah in Ukraine*, eds. R. Brandon and W. Lower.

2 «Lagebericht» генерального комісаріату, «Judenfrage», 3 червня 1942 р., Bundesarchiv Koblenz, R6/310, s. 6.

3 Pohl, *Nationalistische Judenvervolgung in Osgalizien* та «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an der Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Rechscommisariat 1941–1943» у *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, ed. Frei, 135–173. Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*; Dean, «The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmanschaft, and the 'Second Wave' of Jewish Killings in Occupied Ukraine», 168–192; Dean, *Collaboration in the Holocaust*; Penter¸ «Die Lokale Gesellschaft im Donbass unter Deutsche Okkupation», 183–223.

4 Див.: Browning, *The Origins of the Final Solution,* 307–314. Нові дослідження послуговуються базовим аргументом Браунінга про те, що у певний момент між кінцем липня та серединою грудня 1941 р. було

прийнято два фундаментальні рішення, одне – проти євреїв на радянських територіях, а Друге – проти євреїв усієї Європи. Див.: Herbert, ed., *National Socialist Extermination Policies.* Протилежна точка зору на еволюцію цієї політики, яка підкреслює чіткість намірів провідників Райху вже на початку 1941 р., викладена у: Breitman, *The Architect of Genocide*. Щодо руху на схід (Ostrausch), див.: Harvey, *Women and the Nazi East,* 125.

5 Щодо операції «Танненберг», див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland.*

6 Про важливість частин Єкельна див. у: Büchler, «Kommandostab Reichsführer-SS», 11–26, та Breitman, Official secrets, 26–68.

7 Свідчення під присягою Ервіна Шульца, 26 травня 1947 р., NMT, NO-634, передруковано у томі 4, 135–136. Будучи одним із найстарших за віком командирів айнзацгруп, Шульц народився 1900 року, вступив у поліцію 1923-го, а в 1935 році перейшов на роботу в політичніу розвідку. Після березня 1938 р. він допомагав створювати відділи гестапо в Австрії і став інспектором зіпо-СД у Зюдетенланд. Він був запеклим антикомуністом, що брав участь у придушенні повстання спартакістів та приєднався до вільного корпусу. Див.: Wildt, *Generation des Unbedingten,* 573–578.

8 Заява Конзее від 6 вересня 1965 р., суд над Куно Каллсеном та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62.

9 Див.: Witte et al. eds. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers,* 191; свідчення командувача поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафена, Нюрнберг, травень 1947 р., NA, RG 238, каталог 50, m1019.

10 Longerich, *The Unwritten Order.*

11 У книзі «The Destruction of the European Jews», Гілберг (Hilberg) показав визначну роль орпо (поліції охорони порядку), теперішні дослідження розвинули його висновки, показавши, що орпо виконували великі «зачистки». Про роль орпо в «Барбароссі», див.: Breitman, *Official Secrets,* 27-68. Також див.: Westermann, «'Ordinary Men' or 'Ideological soldeirs'», 41–68 та Matthäus, «What about the 'Ordinary Men'?», 134–150.

12 Підрозділи зондеркоманд та айнзацкоманд мали розмір взводу – близько двадцяти п'яти чоловік. Krausnik та Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauunskrieges,* 186–189; Ogorreck, *Die Einsatzgruppen.*

13 Віктор Трілл, свідчення від 25 червня 1960 р. та 8 червня 1965 р., справа Каллсена, BAL, 207 AR-Z 419/62. Трілл був одним із водіїв вантажівок передової бригади. Про страти, що начебто були карою за підпали, було повідомлено у газеті «Українське слово» (Житомир),

19 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд. Ці вбивства також були записані в Ereignismeldungen від 19 липня 1941 р.; див.: Arad, Krakowski, and Spector, eds., The Einsatzgruppen reports, 41.

14 Ereignismeldung, 7 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-175, R234/2722808–09. Щодо перетворення гетто на в'язницю–трудовий табір, див. свідчення колишнього ад'ютанта начальника поліції порядку Житомира Карла Кіцмана, 9 вересня 1960 р., BAL, 204 AR-Z 1301/61, 4.

15 Згідно з рапортом німецького зіпо-СД, до окупації у Житомирі та його околицях було приблизно 30 тисяч євреїв, а в самому Житомирі – понад 15 тисяч до червня 1941 р. Від 25 до 50 відсотків міського єврейства Центральної та Східної України втекли на схід; але сільське населення залишилось у пастці в містечках та селах, де майже не було залізниці та автошляхів. Ereignismeldung від 29 липня 1941 р. подає цифру 5000 євреїв у місті Житомир; Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 55. Згідно з інформацією тогочасної місцевої газети, населення Житомира становило 41 131 особі, включаючи 4079 євреїв; «Українське слово» (Житомир), 4 вересня 1941 р., ДАЖО, збірка газет. Також див. відомості про населення в регіоні відділу статистики комісаріату Житомир, ДАЖО, P1151c-1c-700. Цифри померлих євреїв, подані різними післявоєнними комісіями, суттєво різняться. У шістьох масових могилах за межами міста було знайдено 9323 жертви, багато з них були цивільними та дітьми. Див.: Benz, Langenheim, *Mordfelder,* 127–128.

16 Гіммлер перевів Єкельна на східні землі наприкінці жовтня 1941 р. для здійснення там «остаточного розв'язання»; як видно, головнокомандувач СС та поліції Прюцманн, що замінив Єкельна, мав кращі стосунки із райхкомісаром Еріхом Кохом. Про Єкельна див.: Breitman, *Official Secrets,* 37–41 та «Friedrich Jeckeln: Spezialist für die 'Endlösung' im Osten», у *Die SS,* eds. Smelser and Syring, 267–275. Також див. Birn, «Die Höheren SS und Polizei-führer», 337. Радянський суд засудив та повісив Єкельна посеред руїн ризького гетто.

17 Див. Einsatzbefehl Єкельна від 25 липня 1942 р. щодо Новограда-Волинського, NA, RG 242, T-501/R 5/000559–60, та *Unsere Ehre Heisst Treue*, 95–96. У вбивствах липня–серпня загинуло 4000 євреїв.

18 Окрім рапортів айнзацгрупи С, див. також свідчення Ганса Вільгельма Ізенманна, солдата дивізії СС «Вікінґ», у USHMMA, RG 06.025.02 (Київ, документи колишнього КДБ).

19 Можливо, що 546 євреїв було вбито під час акції із заселення гетто; одне джерело повідомляє, що загони поліції головнокомандувача СС та поліції несуть відповідальність за вбивство 26 серпня 1941 р. Розшифровки німецької поліції, ZIP G.P.D. 335, 30 серпня 1941 – 10 вересня 1941, NA, RG 457, Box 1386. Цей короткий опис гетто міститься у праці: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 16. Також див. свідчення та частини звіту Надзвичайної комісії в: Елисаветский, *Бердичевская трагедия,* 81–85. Я вдячна Асі Вайсман за допомогу в перекладі з російської. Також див.: Garrard and Garrard, *The Bones of Berdychiv,* 23–25.

20 Розшифровки німецької поліції, ZIP/MSGP.28, 27 серпня 1941 р. та 12 вересня 1941 р.; також щодо подій періоду 13-31 серпня див. с. 5 «Executions». NA, RG 457, Box 1386. Батальйони поліції порядку 45-й та 320-й були призначені на здійснення акцій у Бердичеві та Кам'янці-Подільському у співпраці із айнзацкомандою 5. Справа «Abschlussbericht» проти Фрідріха Бекера, поліція Бердичева, BAL, 204 AR-Z 129/67, 1000.

21 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 17.

22 Свідчення Ельгафена від 7 травня 1947 р. Після зустрічі з Єкельном Ельгафен повернувся до Німеччини, щоб організувати своїх людей, що були розміщені у штабі в Києві. Кох попросив Ельгафена «звільнити Рівне від євреїв» до свого прибуття; коли Ельгафена запитали після війни про цю акцію, він відповів на Нюрнберзькому процесі: «Рівне, то було невелике гніздо, 500-600». Але точне число вбитих євреїв становило 15 000. Ельгафен командував 10-м та 11-м полками поліції порядку. Він був командиром поліції порядку в Україні з 1 вересня 1941 р. по вересень 1942 р. На Нюрнберзькому процесі його було допитано 7 та 28 травня 1947 р.; NA, RG 238, каталог 50, m1019.

23 Можливо, Єкельн посилався на ряд облав у самому Бердичеві, або у його північній та південній окрузі. Скоріш за все, він «хизувався» найбільшими акціями, проведеними його підрозділами на той момент, здебільшого 320-м батальйоном поліції порядку в Кам'янці-Подільському та його околицях. Див.: Breitman, *Official Secrets,* 64.

24 Розшифровки німецької поліції, ZIP/MSGP.28, 27 серпня 1941 р. та 12 вересня 1941 р.; також щодо подій періоду 13–31 серпня див. ч. 5 «Executions». NA, RG 457, скринька 1386. У радянській версії подій цієї акції ідентифіковано загін СД та двох українців-поліцаїв, Зелінського та Машковського; див. свідчення радянських свідків, справа

проти Фрідріха Бекера¸ «Untersuchungsbericht», BAL, 204 AR-Z 129/67, 998. Також див.: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 16–17. Можлива також причетність солдат 1-ї роти 303-го батальйону. Див. свідчення колишніх службовців батальйону, Вальтера Бостельмана та Вальтера Бьотеля, суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z, 419/62.

25 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 18.

26 Файли Kommandostab SS, MHI, Прага, box 1 (копія у USHMMA, RG 48.004m, reel 1); також див.: *Unsere Ehre Heisst Treue*, 96–97, 104–105.

27 Розшифровки німецької поліції, №№ 344-386 за період 1–30 вересня 1941 р.; ZIP/MSGP.29, 22 жовтня 1941 р., с. 4. NA, RG 457, box 1386.

28 Дякую Вольфгангу Зайбелю та Джеральду Фельдману за те, що звернули мою увагу на тему «поділ праці». Див.: Feldman and Seibel, eds. *Networks of Nazi Persecution.* Обмін інформацією відбувався між штабами Єкельна та Раша, але документів на підтвердження того, як саме вони координували свої дії, мало. Айнзацгрупи рідко звітували про акції під керівництвом головнокомандувача СС та поліції; в одному нетиповому випадку айнзацгрупа С відрапортувала 11 вересня 1941 р., що «в Кам'янці-Подільському за три дні було розстріляно 23 600 євреїв одним загоном у складі підлеглих головнокомандувача СС та поліції». NA, RG 242, T-175/R 233/2722291.

29 Переговори між армією та СД розпочалися у березні 1941 р. і були доведені до кінця Гайдріхом та генеральним квартирмейстером Едвардом Ваґнером наприкінці травня. Див.: Breitman, *The Architect of Genocide,* 149-150, та Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden,* 299. Heer and Naumann, eds., *War of Extermination*.

30 Саме цей період позначився піком співпраці між армією та СС в акціях проти євреїв. Напередодні Єкельн тимчасово передав командування 1-ю бригадою СС (IR 8/10) генералу 6-ї армії Райхенау. Див.: *Unsere Ehre Heisst Treue*, 24.

31 Хоча ці дві особи і могли мати зв'язок із судовою системою Радянського Союзу, звинувачення німців, метою яких було розбурхати антисемітські настрої, були невірогідними. Вони стверджували, що Кіпер та Коган, як євреї, були винні у голоді та смертях 8 мільйонів українців. Див.: Ereignismeldung від 19 серпня 1941 р. у Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 96–97. Свідчення Й.А. Бауера, 2 серпня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.

32 Відповідно до свідчення Й.А. Бауера, водія Пауля Блобеля, командира зондеркоманди 4а, під час страти було присутнє кінематографічне

обладнання. Свідчення від 29 січня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.

33 Див. свідчення очевидця, колишнього солдата Вермахту, із повоєнного судового слухання, P.A., Landeskriminalamt Nordrhein-Westfallen, 27 лютого 1964 р. та 26 січня 1966 р. Це свідчення, світлини та розповідь про злочини 6-ї армії представлені Берндом Боллем та Гансом Сафріаном у: Bernd Boll, Hans Safrian, «Auf dem Weg nach Stalingrad: Die 6. Armee 1941/42», надруковано в каталозі виставки *Vernichtungskrieg*, eds. Heer and Naumann, 270–272.

34 Деякі солдати та офіцери армії, можливо, також брали участь у розстрілах. Свідчення Куно Каллсена, 28 червня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Рішення у справі Каллсена також можна знайти в праці: Krausnick and Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges,* 234. Ця подія також описана в: Klee, Dressen and Riess, eds., *The Good Old Days,* 107–117.

35 Див. свідчення Августа Хефнера із зондеркоманди 4а, 9 червня 1965 р. Хефнер також стверджував, що солдати Вермахту били дрючками євреїв, які очікували страти, тож коли вони ставали на краю рову, то були повністю закривавлені. Суд над Каллсеном.

36 Див. свідчення Ернста Вільгельма Бьорнеке від 5 листопада 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Згідно з одним джерелом, бризки мозку жертв попадали на тих, хто стріляв, один із яких, службовець зондеркоманди 4а на ім'я Янссен, повернувся до Райху для лікування висипу на шкірі обличчя. Свідчення Августа Хефнера, 10 січня 1965 р.

37 Свідчення Курта Фрідріха Ганса від 30 вересня 1965 р. Командир тайлькоманди зондеркоманди 4а, суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.

38 Див.: Gerhart Panning, «Wirkungsform und Nachweis der sowjetischen Infanteriesprengmunition», січень 1942 р., *Der deutsche Militärarzt,* Library of Congress, microfilm 0184. Паннінґ помер у березні 1944 р. Див. лист Мольтке, передрукований у: Ruhm von Oppen, ed., *Letters to Freya, 1939-1945,* 160. Також див.: Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener,* 135–137. Внесок Паннінґа у «злочинну боротьбу» детально описаний у Хербера, *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz*, 274–276.

39 Див.: Hans Mommsen, «Preussentum und Nazionalsozialismus» у: Benz, Buhheim, and Mommsen, eds. *Der Nazionalsozialismus,* 29-41. Особова справа Блобеля передрукована у: Friedlander and Milton, eds., *Archives*

of the Holocaust, 11, 70.

40 Повсякденна співпраця між армією та СД виявляється в акціях, що відбулися в Бердичеві до прибуття сюди головнокомандувача СС та поліції Єкельна, який став головною особою цих подій. Див.: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 14. Також див. «Abschlussbericht», справа проти Фрідріха Бекера, BAL, 204 AR-Z 129/67.

41 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 31.

42 Umanskij, *Judisches Glück,* 66–67.

43 Ereignismeldung айнзацгрупи C, 17 вересня 1941 р., USHMMA, Pax. 1999.A.1096 (також можна ознайомитись у NA, RG 242, T-175, R233, frame 2722384).

44 Особова справа СС на Еміля Отто Раша, NA, RG 242, Berlin Document Center records, A3343 SSO-0007B, 836-846. Також див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland,* 50.

45 Див.: Michael Wildt, *Generation des Unbedingten,* 537–578, та Matthäus, Kwiet, Förster and Breitman, *Ausbildungsziel Judenmord?,* 201.

46 Див.: Peter Black, «Arthur Nebe: Nationalsozialist im Zwielicht» у *Die SS*, ed. Smelser and Syring, 365–378.

47 Про Раша чит. у: Krausnick and Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*; Headland, *Messages of murder*; та статтю Шмуеля Спектора про Отто Раша в: *Encyclopedia of the Holocaust,* ed. Gutman, 3:1223.

48 Свідчення Гайнріха Гуна від 13 жовтня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.

49 Записи FK 676 за серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-661 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).

50 Переклад взято із відредагованої версії листа Розенберґа. Перший друкований текст включав таке твердження (яке було викреслене): «Оскільки самі українці покищо не витіснили євреїв, малі громади потрібно помістити у великі табори і примусити працювати, подібно до практики, яка нині діє в м. Лодзь», NA, RG 238, IMT, Doc. 1098-PS, 12–13.

51 Михайло Олексійович Розенберґ, бесіду провела Кіра Бурова, 25 квітня 1996 р., Єврейська агенція («Сохнут»), Житомирська область, Україна. Результат вивчення складу населення Романова, що під Чудневом, проведеного нацистами, показує в категорії «інша» в частині приналежності до етнічної групи та релігії від 987 до 1036 осіб. Відділ статистики (Abteilung Statistik), ДАЖО, P1151-1-700. Ніна Борисівна Глоцман, бесіду провела Кіра Бурова, 2 лютого 1995 р.,

Єврейська агенція («Сохнут»), Житомирська область, Україна. Пані Глоцман була родом із села поблизу Козятина (Білопілля); вона не змогла евакуюватись, оскільки село було далеко від залізниці. Див.: Mordechai Altshuler, «Escape and Evacuation of Soviet Jews at the Time of the Nazi Invasion» у *Holocaust in the Soviet Union*, eds. Dobroszycki and Gurock, 91–96.

52 Goykher, *The Tragedy of the Letychiv Ghetto,* 5. «Lagebericht» генерального комісара Клемма від червня 1942 р. зазначав, що 434 євреї було вбито в Іллінцях у травні 1942 р., Bundesarchiv Koblenz, R6/310, 6.

53 Ereignismeldung, 19 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722427-9, та Ereignismeldung від 25 вересня 1941 р., у Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 158.

54 Свідчення Йозефа Кванте, 24 травня 1955 р., справа проти Франца Разецберга, BAL, 204 AR-Z 8/80, Band II, p. 71

55 Наказ Рока від 28 серпня 1941 р. КТВ командувача тилового району групи армій «Південь», NA, RG 242, T-501/R 5/000805. Цей наказ видано відповідно до попереднього наказу головнокомандування армії від 19 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000805.

56 «Інструкції» райхскомісара України, 1 вересня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-22.

57 Облавою командувала німецька служба СД, але вказівки давав мер-українець. Ця територія пізніше опинилася поза межами генерального комісаріату Житомир. ДАВО, 1358-1с-1 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 3).

58 «Abschlussbericht», справа проти Герберта Зіттіга, окружного комісара Немирова, BAL, II 204a AR-Z 141/67, p. 373-374.

59 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book,* 20-21.

60 Такий хід дій описано в кількох свідченнях службовців зондеркоманди 4а. Щодо Черняхова див. свідчення Фрідріха Вільгельма Ебелінга, 11 серпня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Також у Вінниці особа, яка вижила, писала, що євреїв сконцентрували на фабриці; див. лист Ізраеля Вайнера від 1 травня 1944 р., USHMMA, RG 22.003.1. В інтерв'ю, яке провела К. Бурова (25 квітня 1996 р.), Розенберґ стверджував, що у Дзержинську «нас заштовхали в одну будівлю». В Козятині євреїв зібрали на території, яку описували і як гетто, і як трудовий табір; див. інтерв'ю Бурової із Глоцман, 2 лютого 1995 р. Євреїв Козятина помістили в казарми за містом, а не в гетто; див. справу про козятинський табір від жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

61 Щодо комендантських годин та інших обмежень, а також меморандуму Коха від 20 серпня 1941 р. щодо розміщення євреїв у гетто,

див.: ДАЖО, P1151-1-31a. Обмеження також описані очевидцем, який вижив, у праці Umanskij, *Jüdisches Glück*, 66–67. Аналіз процесу переміщення та утримання євреїв у гетто знаходиться у: Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 117–119.

62 Плани відносно депортації німецьких, австрійських та чеських євреїв на схід, де їх мали знищити, виникли раніше, наприкінці вересня та в жовтні 1941 р. Див.: Aly, *Endlösung,* 350–352, 359–361.

63 Див. спільний меморандум Коха та Прюцмана до генеральних комісарів, командирів поліції порядку та зіпо-СД і керівника СС-поліції. Вони попросили, щоб інформація про євреїв, їхнє місцезнаходження та залізничні маршрути для євреїв Райху була надана до 1 березня 1942 р. Меморандум від 12 січня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-137, 8.

64 Оборонні загони (Landesschützenverbände) також були введені для підтримки кампанії «пацифікації» в тилу; в Житомирі до них належали: L.S. батальйони 416, 466, 286б 566 та L.S. полк 102. У січні 1942 р. в Хмільнику L.S. батальйон 466 брав активну участь у розправах, і деякі солдати батальйону добровільно залучалися до розстрілів. «Abschlussbericht», розслідування окружного комісаріату Літина (Фолькаммер та ін.), BAL, II 204a AR-Z 135/67, 600–601.

65 Ereignismeldung, 17 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R233/2722375.

66 John Paul Himka, «Ukrainian Collaboration in the extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long Term and Conjunctural Factors», у *The Fate of the European Jews*, ed. Frankel, 172.

67 Брайтман, «Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories», 23-39.

68 Гіммлер уточнив, що ці помічники мали використовуватись у мобільних батальйонах за межами батьківщин, тож литовці (батальйон 11, розташований у Коростені) та латвійці (батальйон 25, розміщений в Овручі) активно діяли в Житомирській області у 1942–1943 роках. NA, RG 242, T-454/R 100/699. Щодо формування армії українських допоміжних поліцаїв та груп міліції, див. наказ від 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000482–3, та наказ від 14 вересня, NA, RG 242, T-315/R 2216/000098–100. Інша версія викладу фактів, хоча й пропагандистська, щодо формування загонів українських помічників, міститься в «Українсько-німецькій газеті» (*Deutsche Ukraine-Zeitung)* (Луцьк), 2 жовтня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

69 Накази українських старост та командирів міліції, липень-вересень 1941 р., ДАВО, 1358-1с-1 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 3).

70 Див.: Ereignismeldung, 12 вересня 1941 р. у Arad, Krakowski,

and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 131.

71 Бесіда К. Бурової з Н. Глоцман, 2 лютого 1995 р.

72 Віктор Трілл, свідчення від 25 червня 1860 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.

73 Галина Юхимівна Пекерман, інтерв'ю К. Бурової, 21 травня 1996 р., Житомирська область, Україна. Г. Пекерман (нар. 1927 р.) є однією із трьох євреїв Чуднова, що вижили. Після того, як вона вилізла із братньої могили і блукала лісами кілька місяців з іншою невеликою групкою євреїв, вони пішли до Бердичева (кінець зими 1942–1943 рр.); вона видала себе за українську сироту і пізніше була відправлена у транспорті українців як примусовий робітник до Аушвіцу. Вона жила в бараках серед українців, працювала на фабриці з виготовлення цементу і була звільнена звідти радянськими військами. У своїй розповіді про масові розстріли в Чуднові вона описала трьох німців-офіцерів, які стояли біля ровів, у той час як українські поліцаї проводили розстріл.

74 Німецький уповноважений комісар Штумпп писав, що на захід від комісаріату Житомир, у м. Луцьк українка підійшла до нього і прошепотіла йому на вухо, що німцям варто позбутися євреїв, яких вона описала як «злих нехристів». Штумпп, рапорт про поїздки зі Львова до Житомира за серпень 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 6/001144-45.

75 Див. повідомлення про арешт українських поліцаїв, котрі грабували доми євреїв, у газеті «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

76 Використання службою СД місцевих керівників сіл та міліції описано частково у рапорті айнзацгрупи С від 19 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/233/2722016–7. Районні комісари використовували місцевих українців-мерів та голів районів для реєстрації населення, введення податків, переміщення євреїв до таборів та гетто тощо. Антиєврейські «адміністративні» заходи були визначені у «Службових повідомленнях» («Amtliche Mitteilungen») для комісарів, починаючи з антиєврейських податків. 3 листопада 1941 р., Повідомлення райхскомісара України № 4, ЦДАВОУ, 3206-6-1 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

77 Інтерв'ю Бурової з Глоцман, 2 лютого 1995 р.

78 Див.:: Ereignismeldung, 17 вересня 1941 р., у: «The Einsatzgruppen Reports», Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 134; рапорти Імперського міністерства у справах окупованих територій та рапорти Офісу у справах зв'язків з етнічними німцями

про антиєврейські настрої етнічних німців та українців, NA, RG 242, T-501/R 6/001143-4; ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reels 6, 11).

79 Шерей був родом із Чернівців, що на румунській території, окупованій Радянським Союзом. На початку вересня 1941 р. його та інших 800 чоловіків було відіслано до Житомира. Шерей заявив, що їхнє переміщення було наказом СД, і під керівництвом унтерштурмфюрера СС Шлоссера із айнзацкоманди 5 їх об'єднали у загони поліції по 120 чоловік, щоб розіслати по основних містах та містечках окупованої України; київський загін залишався у Бердичеві до взяття Києва німцями. Розслідування СД по доносу Ковальського від 9 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-3. Про переведення українців Румунії, яких там переслідували, до окупованої нацистами України див.: Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 25 (Ereignismeldung від 14 липня 1941 р.).

80 Одним із питань, яке розслідувалось, було питання про власника єврейського шкіряного плаща, який оцінено у 3000 рублів. Марта Арндт, етнічна німкеня, знайшла його, коли зайняла колишню єврейську квартиру за адресою Москауштрассе № 30; 9 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-3.

81 Кулицький народився у Києві, але його родина походила з Кьоніґсберга. Його родичі перебували на подібних посадах: його брат, етнічний німець, був шефом СД у Ліцманнштадті; його двоюрідний брат був унтерштурмфюрером в Управлінні у справах зв'язків з етнічними німцями в Житомирі; а двоє його шуринів були у Вермахті, ДАЖО, Р1151-1-3.

82 Глоцман описала українця, який охороняв євреїв у Козятині; вночі, коли поблизу не було німців, він мучив євреїв. Пізніше її зрадила етнічна німка–перекладачка, колишня однокласниця. Бесіда Бурової з Глоцман, 2 лютого 1995 р.

83 Щодо радянських та єврейських версій подій, що таврують українських націоналістів як колаборантів, див.: Zvi Gitelman, «Politics and the Historiography of the Soviet Union» у *Bitter Legacy,* ed. Gitelman.

84 Berkhoff and Carynnyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists», 153.

85 Ibid, 171.

86 Одним із небагатьох наукових підходів до розгляду цієї теми є праця: Potichnyj and Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, зокрема, есе у цій книзі, написане М. Альтшулером: Altshuler, «Ukrainian-Jewish Relations in the Soviet Milieu in the Interwar

period», 281–305. Я розглядатиму більш детально українські націоналістичні угруповання (ОУН(б) та ОУН(м)) у контексті їхньої діяльності в Житомирі у розділах 6 та 8.

87 ДАЖО, Р1151с-1-2. Під час Збору ОУН у квітні 1941 р. було прийнято резолюцію, в якій зазначено, що ОУН «воює проти євреїв як опори московсько-більшовицького режиму». Нацисти вважали євреїв расовою загрозою та джерелом більшовизму, у той час як провідники ОУН у Кракові поставили свій антисемітизм на політичні рейки, а не расистські. Цю різницю неправильно висвітлено Т. Гунчаком у: Taras Hunczak «Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations», у кн.: *Ukraine During World War II*, ed. Boshyk, 42; Гунчак стверджує, що ані український підпільний рух, ані «будь-які інші організації, таким чином, не культивували антисемітські програми чи політику».

88 Про ліквідації в Хмільнику див.: Abschlussbericht, BAL, II 204 AR-Z, 135/67, 23–24.

89 Один із двох євреїв, які вижили в Дзержинську, де німці знищили 4000 осіб єврейського населення, описав свої муки під час переховування в старих коморах та блукання по селах у пошуках їжі та прихистку; бесіда Бурової із Розенберґом, 25 квітня 1996 р. Ніна Борисівна Глоцман також розповідала, як їй доводилось ховатись у старих коморах, покинутих будинках та заводах; бесіда К. Бурової із Н. Глоцман, 2 лютого 1995 р. Єва Аврамівна Франкель пройшла сотні кілометрів і була змушена жебракувати та просити схованки у селах навколо Бердичева; бесіда К. Бурової із Є. Франкель, 2 лютого 1995 р. Володимир Гойхер описав подібний досвід у своїх мемуарах, *The Tragedy of the Letychiv Ghetto*.

90 Свідчення Карла Кіцмана, 9 вересня 1960 р. Справа проти Кольморгена, BAL, 204 AR-Z 1301/61. У квітні 1942 р. було також 500 робітників-євреїв, яких утримували в таборі біля міста. Протягом наступних місяців німці привезли ще сотні євреїв із Волині та Галичини і тимчасово тримали їх у кількох будівлях на вулиці Михайлівській, аж доки не привели їх до останнього пункту призначення, ровів Богунії. Свідчення Йозефа Квятовського (котрий працював на кухні на вул. Михайлівській у Житомирі). Справа проти Франца Рацезберґера, BAL, 204 AR-Z 8/80, band 1, 82. Відносно звільнення євреїв із посад у Вермахті, див. наказ Кайтеля «Juden in den besetzten Ostgebiete», 12 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R1028/6500570. Євреїв Житомира брала на роботу в дру-

карню 6-та армія, де «буцімто» вони могли підробляти документи. Рапорт айнзацгрупи С від 17 вересня 1941 р. у: Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports,* 135.

91 Невелика частина Житомирської області, включена в наказ Гітлера від 20 серпня 1941 р., лежала на захід від Новограда-Волинського. Див. запис у журналі бойових дій від 20 серпня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000438, та повідомлення командуючого групи армій тилу півдня до генерального штабу головнокомандування армії, «Übergabe and die Zivilverwaltung d. Reichskommissare», 7 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000848. Повна передача регіону цивільній владі під керівництвом генерального комісара Житомира Курта Клемма відбулася 20 жовтня 1941 р., коли територію райхскомісаріату Україна було розширено до р. Дніпро (на сході) та р. Буг (на півдні); це було зроблено відповідно до декрету Гітлера від 11 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000861-62 та T-315/R 2216/000330. Постійна військова адміністрація була передана під керівництво військового головнокомандувача в Україні Кіцінґера, котрий розмістився у столиці райхскомісаріату Україна, м. Рівне; командири армії, які зосереджувались на просуванні військ, військовополонених та провіанту по регіону до фронту та назад, також були залучені у впровадження цивільної окупаційної політики. Військовий польовий командир 811 прибув до Житомира 27 жовтня 1941 р.; AN, RG 242, T-315/R 2216/000437.

92 Він здійснював управління у стилі Штюльпнаґеля та інших командувачів у 6-й та 17-й арміях. В одному із декретів, виданих Кіцінґером відразу після вступу на посаду військового головнокомандувача в Україні, постала вимога про колективні відплатні акції проти місцевих євреїв, а також про те, щоб місцевий міський голова виступав рупором німців під час публічного оголошення наказів про розстріл мирного населення. Наказ Кіцінґера від 10 жовтня 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-1 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).

Розділ 5

1 Нотатки зборів, зроблені Борманном, 221-L, IMT, vol. 38, 86–94. Також надруковані у пр.: N. Müller, *Die faschistische Okkupationspolitik,* 160–162.

2 Нотатки зборів, зроблені Борманном, 221-L, IMT, vol. 38, 86–94.

3 Ibid.

4 Розенберґ формував персонал спеціалістів зі сходу з початку квітня. 20 квітня 1941 р. Гітлер офіційно призначив Розенберґа головним на

сході; див.: IMT, NA, RG 238, 865-PS. Гіммлер та Гайдріх також планували з початку 1941 р. очолити операції поліції та служби безпеки на окупованому сході, направляючи айнзацгрупи та вищих керівників поліції та СС (включаючи поліцію порядку) у зони розташування військ та на цивільні території. Щодо планування Гіммлером війни на сході див.: Breitman, *The Architecht of Genocide*.

5 «Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten, Teil II: Reichskommissariat Ukraine, «Brown File», РГВА, 7021-148-183, p. 10. Подяка панові Юрґену Метхойсу за копію цього документа.

6 Генеральний округ Житомир як географічна одиниця був створений німцями; до його складу входили колишня радянська Житомирська область та частини Вінницької області (які межували на півдні з Румунією по річці Буг), Полісся (північний кордон Білорусії включно із південними частинами боліт Прип'яті) та Гомель (північно-східний край). Див. огляд «Der Generalbezirk Shytomyr», 15 березня 1942 р., RMfdbO, ДАЖО, P1151-1-51.

7 У лютому 1942 р. у трьох із двадцяти п'яти районів не було комісара: Лельчиці, Комарині та Монастирищі. ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.003M, reels 3, 14–16).

8 Див. рапорт генерального комісара про структуру адміністрації, ДАЖО, P1151-1-42. Також див. опис управлінь районних комісарів у «Abschlussbericht», розслідування районних комісарів житомирського регіону, BAL, ZSL II 204a AR-Z 135/67 та справу проти Фрідріха Бекера, поліція Бердичева, BAL, II 204a AR-Z 129/67, Band IV.

9 Ці цифри базуються на складі окружної поліції Козятина, поліції міста Житомира та окружної поліції Ружина; ДАЖО, P1182-1-162 та P1182-1-36. Чотири поліцейські жандармерії, група із приблизно 150 сільських поліцейських були закріплені за регіоном станом на середину 1942 р. для підтримки та управління стаціонарними жандармськими підрозділами в околицях Бердичева, Вінниці, Житомира та Мозиря. Німецька поліція в містах, таких як Бердичів, Вінниця та Житомир, не була жандармерією, а радше поліцією муніципальною, або *Schutzpolizei,* якій допомагала українська допоміжна поліція (*Hilfspolizei*).

10 «Abschlussbericht», Козятинська справа, BAL, 204a AR-Z 137/67, Band II, 225. Дякую Мартіну Діну за інформацію про відділення зіпо, ДАЖО, 1182-1-26, 104.

11 *Hitler's Table Talk*, 35.

12 Ibid, 424.

13 Імені Павловського немає в німецьких розповідях та повідомленнях.

Також до комітету входили інженер із Вінниці на прізвище Бернард, районний начальник із Коростишева, очільник одного із департаментів районної адміністрації Мозиря на прізвище Міко і районний медичний радник з Новограда-Волинського Невідовський. «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк), 25 лютого 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

14 Щодо структури генерального комісаріату та призначення українців керівниками районів та старостами сіл див. декрет райхскомісара України від 14 лютого 1942 р. ЦДАВОУ, 3206-6-2 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

15 Див. наказ Яна Лазара з Тульчина, 17 листопада 1941 р.: «Будь-який мер, котрий не підкоряється німецьким наказам або видає фальшиві посвідчення особи, буде прирівняний до шпигуна». ДАВО, Р1417-3с-1 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 4).

16 Генеральний комісар Клемм, «Lagebericht» від 3 червня 1942 р., BAK, R6/310.

17 Див.: IMT, NA, RG 238, NO-1897. Див. також повоєнну версію подій заступника Розенберґа, Бройтігема, «Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges», 25; а також розповідь історика Дж. Стейнберга: Jonathan Steinberg, «The Third Reich Reflected», 621.

18 Щодо кореспонденції між Клеммом та Меєром, див.: ДАЖО, Р1151-1-9; інформацію про досвід та кваліфікацію персоналу та партійної квоти – див.: ДАЖО, Р1151-1-26 та Р1151-1-46; щодо засідання в Берліні 23–24 вересня 1941 р. та призначень див.: ДАЖО, Р1151-1-24.

19 Два інших замки були в Фогельсангу та Зонтхофені. Див. статті у: Michael and Doerr, *Nazi-Deutsch.*

20 Справа Клемма; ДАЖО, Р1151-1-26; прибуття комісарів також описане Фріцом Марґенфельдом, колишнім міським комісаром Вінниці. Див. свідчення Марґенфельда, 17 березня 1971 р., BAL, Sta Stuttgart 84 Js 3/71, 2. Дякую Конраду Квіту та Юрґену Метхойсу за матеріали стосовно Марґенфельда.

21 Див. вступний меморандум Клемма до комісарів, 5 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-33.

22 «Коричнева папка», RGVA, 7021-148-183, 12; також знаходиться у справі комісара Клемма за 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-31а; посилання на папку міститься у Dallin, *German Rule in Russia,* 305.

23 «Коричнева папка», РГВА, 7021-148-183, 37; також див. накази генерального комісара про стосунки із місцевою поліцією; див. наказ Клемма до комісарів щодо адміністративних процедур, 5 грудня 1941 р.,

ДАЖО, P1151-1-33, P1151-1-42.

24 З питання системи владних структур та створення судів СС та поліції, див. Клемм (нотатки інструктажу в матеріалах Крьоссінгзее), ДАЖО, P1151-1-31a; та службову записку Коха із Кьоніґсберга від 5 вересня 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-1-72 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 2).

25 Станом на середину грудня 1941 р., Розенберґ, здається, добре знав про рішення «знищити» усіх євреїв, принаймні тих, що проживали на території Радянського Союзу. Нічого із написаного Розенберґом раніше, навесні 1941 р., не вказує на те, що йому було відомо про це рішення. Див.: «Vermerk über Unterredung beim Führer am 14 Dez. 1941» Розенберґа, IMT, NA, RG 238, PS-1517.

26 Вказівки Розенберґа стосовно єврейського питання у його «Коричневій папці», РГВА, 7021-18-183, 35.

27 Меморандум райхсміністра окупованих східних територій про поводження з українцями, 22 листопада 1941 р., ДАЖО, P1151-1-137.

28 Кох знову повторив про «правильне» застосування батога у наказі від 18 квітня 1942 р. та меморандумі від 17 липня 1942 р. до генерального комісара Житомира, «Verhalten der deutschen Bevölkerung gegenüber die Ukrainern», ДАЖО, P1151-1-42, с. 38. Була достатня кількість випадків настільки жорстокого поводження, що Альфред Меєр, заступник міністра Розенберґа, видав наказ райхскомісарові Остланду Лозе та райхскомісарові України Коху, яким заборонялось застосування кийків та батогів; 9 квітня 1942 р., NA, RG 242, T-177/R 1174/001085.

29 Звіт НСДАП про поїздку у період 3–23 липня 1942 р., NA, RG 242, T454, roll 92, frames 000193-000199.

30 Опис та критика порядків у комісаріаті, політичних авантюристів та колоніального сільського господарства у приватних листах німців, NA, RG 242, T-454/R 161/folder 1001; а також критика райхсміністра фінансів Крозіга від 4 вересня 1942 р., NA, RG 238, Box 38, NO-1897.

31 Berkhoff, «Hitler's Clean Slate», 505.

32 Див. меморандум Коха від 17 жовтня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-42.

33 Див. рапорт інспектора з озброєння по Україні від 29 листопада 1941 р., IMT, NA, RG 238, PS-2174.

34 Див. наказ керівника СС та поліції Житомира Отто Гельвіґа від 13 квітня 1942 р. у повоєнних розслідуваннях у рамках кримінальних справ проти окружних комісарів, Житомир, округ Немирів, BAL, 204a AR-Z 141/67, том документів, 125-126, 183. Гельвіґ (нар. 1918, Нордхаузен) командував курсантами зіпо у ході завоювання Польщі.

У період із 1937 по 1941 рр. він очолював школу командувачів зіпо. Див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 50–51, а також особистий файл Гельвіґа в «Lebenslauf», в NA, RG 242, Berlin Document Center Records, A3343 SSO-083A.

35 Див. наказ від 19 лютого 1943 р. про те, що кожного, хто має товариські стосунки із місцевими, буде страчено, ДАЖО, Р1182-1-162.

36 У Вінниці СД повідомили в липні 1941 р. про зростання кількості випадків венеричних захворювань до 1400, які відділ охорони здоров'я цивільної адміністрації намагався тримати під контролем. Звіт айнзацгрупи С, 7 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/ p. 10. Див. меморандум відділу охорони здоров'я Житомира про міський бордель та західноєвропейських жінок, 28 січня 1943 р. та 18 березня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-4.

37 Рапорт оберфюрера СА Пауля Троєра, заступника міністра з питань окупованих східних територій, направленого в Житомир для зустрічі із Клеммом; він описав клуб комісара та розваги у виконанні етнічних німкень. Див. рапорт від 16-17 квітня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-5 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

38 Згідно з розповіддю головного архіваріуса ДАЖО, ветерана Другої світової війни Григорія Денисенка, який під час прогулянки містом вказав на ріг вулиці, де її тіло було викинуте із автомобіля. Бесіду провів автор, 11 серпня 1993 р., Житомир, Україна. Також див.: «Abschlussbericht», справа Бекера, BAL, 204 AR-Z 129/67, p. 1023.

39 Див.: «Bandenbekämpfung» головнокомандувача СС та поліції Отто Гельвіґа, 21 січня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-4; згадка про українських жінок як шпигунок є також у звіті (без дати) головнокомандувача СС та поліції Козятина під назвою «Erfahrungen im Bandenkampf», ДАЖО, Р1182-1-37.

40 У цьому звіті не зрозуміло, чи більш серйозним злочином був розстріл, чи те, що він був п'яним; можливо, тяжкість злочину визначалась поєднанням і того, й другого. Див.: «Lagebericht» генерального комісара, березень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

41 Службову записку відділу праці комісаріату до місцевого командування армії, 13 липня 1942 р., ДАЖО, Р1465-1-6.

42 Щодо рапорту СД від 18 вересня 1942 р., про нелегальне спілкування між німцями Райху, здебільшого про німецьких солдатів, які привозили листи українцям у Німеччині, див.: NA, RG 242, T-175/R 17/2520312-26.

43 Про сиріт див. у праці: Heinemann, *«Rasse, Siedlung, deutsches Blut»,* 508-536.

44 Борманн наказав Коху арештувати українських проституток; див. меморандум від 23 липня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0008894-897. Кох надав повноваження відповідному гебітскомісарові покарати жінок та членів місцевої громади, якщо вони протидіятимуть абортам; див. вказівки Коха до своїх комісарів, 23 грудня 1942 р, ДАЖО, Р1151-1-698. Також див. запис від 22 липня 1942 р. у: *Hitler's Table Talk*, 587-588.

45 Щодо німецького ресторану в Житомирі, спеціальних німецьких крамниць, перейменування вулиць та спеціальних районів німецьких апартаментів див. справу міського комісара, ДАЖО, Р1151-1-32.

46 Іван Шинальський, бесіда з автором, 20 травня 1996 р., ДАЖО, Україна.

47 Саме особисті листи, відправлені німцями Райху, котрі працювали в Україні, були перехоплені цензорами Райху і проаналізовані у період 1942–1943 рр., NA, RG 242, T-454/R 161/ML 465, папка 10001.

48 Наказ головнокомандувача СС та поліції Отто Гельвіґа, 30 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.

49 Німецькі, словацькі та угорські військові загони в місті обмінювали свої цигарки, пиво та горілку у місцевих; предмети було вилучено місцевою поліцією та передано німецькій адміністрації, яка потім продала німецькі та українські товари поліцейським (Schutzmannschzften), як описано у рапорті, ДАЖО, Р1151-1-26. Цей звіт стосується меморандуму поліції порядку від 30 січня 1942 р. про контроль чорного ринку в місті.

50 Лист та пакунки Хьопеля, передані його дружині Еммі в Тюринґен, було перехоплено Абвером у Берліні і направлено до СД у Бердичеві у березні–квітні 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-1.

51 Рапорт головнокомандувача армії в райхскомісаріаті Україна від 5 листопада – 16 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-1.

52 Цей наказ вперше вийшов під час військової окупації, але був повторно виданий комісарами; «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

53 Спеціальна команда Розенберґа із вилучення творів мистецтва, Einsatzstab Reichleister Rosenberg (ERR), також діяла і в Житомирі. Міський комісар Житомира Магасс скаржився ERR про те, що не міг знайти достатньо коробок та матеріалів для пакування творів мистецтва із місцевого музею; справа міського комісара, 22 травня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-32. У Бердичеві посадовці ERR знайшли приватні колекції Бальзака у місцевій бібліотеці і відправили їх до Берліна.

ЦДАВОУ, 3676-1-44 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 7). Див.: Grimsted, «Twice Prundered or Twice Saved?», 191–244.

54 Див. документи міського відділу з питань житла, ДАЖО, Р1152-1-13; меморандум генерального комісаріату до офіційних осіб партії стосовно забезпечення житла для німців Райху, 30 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-32; і лист гебітскомісара про єврейські будинки, які підлягали передачі до поліції, Іллінці, 16 липня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-1.

55 Наприклад, головний лікар німецького лазарету писав комісії, що він би хотів купити єврейські речі, такі як піаніно та витончену оздоблену шафу. ДАЖО, Р1151-1-18.

56 29 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-37.

57 Справа Марка Ковальського, 9 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-3

58 Райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Нотатки про окуповану Україну», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038.

59 Опис майна Ґольнера. 8 лютого 1944 р., ДАЖО, 2375-1-1.

60 Про різницю умов життя різних комісарів див. у меморандумі генерального комісара Ляйзера до окружних комісарів від 20 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-42.

61 Див. райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Нотатки про окуповану Україну», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038.

62 Німецькі високопосадовці, котрі їздили по регіону, критикували жандармів у зв'язку із поганим станом їхньої уніформи і через те, що вони не вітають один одного належним чином на людях офіційним нацистським знаком піднятої руки; розповсюджувались численні пам'ятки про належне привітання німців та про неналежний стан німецької уніформи, що було іронічною турботою про зовнішній вигляд та репутацію влади, тоді як їхнє загальне ставлення до оточуючих та поведінка виказували крайню збоченість. Див. справу командувача жандармерії, ДАЖО, Р1151-1-9. Також у: «Lagebericht» Меєра за березень-квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

63 Щодо справи Мюллера, див.: ДАЖО, Р1151-1-383.

64 «Українське слово» (Житомир), 11 вересня 1941 р., ДАЖО, збірка газет. Цей перший підхід армії також описано у «Richtlinien zur Behandlung der Kollektiv-frage», Bfh.rückw.H.Geb.Süd, 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000799-800.

65 «Німецькі війська навколо Вінниці живуть за рахунок місцевих і пригноблюють селян», 31 серпня 1941 р., NA, RG 242, справи DW (Департамент закордонних справ Німеччини), box 24, file № 20.

66 Лист Ведельштадта до Клемма, 26 листопада 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-28.

67 ДАЖО, Р1151-1-21. Щодо оголошення про створення сільськогосподарського союзу в Житомирі див.: «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 23 вересня 1942 р., с. 3, Library of Congress, newspaper microfilm 3010. Щодо підходу Гітлера та Коха до ферм див.: «Rede von Koch», 26-28 серпня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000895-7.

68 Щодо врожаю 1941 р. див. щомісячний рапорт військового головнокомандувача Кіцінґера від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653–56.

69 Рапорт керівника WiStab Ost, 2 листопада 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 110/000242.

70 Наказ Мошовського, районний базар, 13 січня 1942 р., ДАЖО, Р1426-1-2.

71 Див. рапорти керівника СС та поліції в м. Ружин, зокрема, рапорти від 9 вересня 1942 р., 5 лютого 1943 р. та березня 1943 р., «Lagebericht», ДАЖО, Р1182-1-36, Р1145-1-2.

72 Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire*, 63; Laskovsky, «Practicing Law in the Occupied Ukraine», 123–137.

73 Рапорт райхсміністра з питань окупованих східних територій про поїздку «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine», 15 жовтня 1942 р.: «Гебітскомісар та ла-фюрер тут є диктаторами із абсолютною владою… вони правлять деспотично», NA, RG 242, T-454/R 92/001046. Див. промову заступника керівника з питань сільського господарства в житомирському регіоні в адміністрації генерального комісара Ляйзера перед Кохом та Розенберґом, які відвідали Вінницю 17 червня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000878-81.

74 Ла-фюрерів обирала військова влада. Багато з них були фермерами або посадовцями служб у справах сільського господарства; їх досвід та кваліфікація були різноманітними, але більшість були погано підготовленими до управління українськими колективними господарствами та фермами без використання терору. Див.: Dallin, *German Rule in Russia,* 318–319 та Chiari, «Alltag hinter der front», 68–72.

75 Меморандум керівника СС та поліції Козятина усім жандармеріям та керівникам сільськогосподарських станцій, 11 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-3. Українська селянка Марія Атаманська, яка працювала в колективному господарстві в Чуднові, згадувала, як німці забирали все із ферми, але захоплення майна здійснювали суто українські поліцаї. Бесіду з Марією Альбінівною Атаманською (нар. 1925 р.) мав автор, 20 травня 1996 р., Житомир, Україна.

76 Див.: «Lagebericht» генерального комісара Житомира, 3 червня 1942 р., BAK, R6/310.

77 Райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Notes about occupied Ukraine», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038-1046/EAP99/457.

78 Розенберґ, «Instruktion für einen Reichskommissar in der Ukraine», 7 травня 1941 р., IMT, NA, RG 238, 1028-PS; Dallin, «German Rule in Russia», 130–150.

79 Наприклад, див. рапорт про концтабір для молоді (8-18 років) у Козятині, серпень 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

80 Наказ Томаса від 15 серпня 1942 р., розповсюджений у Житомирі 5 листопада 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6. Рапорт Бехренса із Козятина, 30 листопада 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

81 У м. Житомир Магасс на постійні основі отримував звіти від Пінтова, директора українського клубу, показував театральні вистави, опери та хорові виступи; ДАЖО, Р1152-1-11.

82 Ґьорінгу подобались такі виступи українських театральних та балетних груп, і він схвалював культурну діяльність як форму дозвілля для військових; рапорт про поїздку економічного інспектора Райхскомісаріату Україна, Берлін, 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 3).

83 Щодо спільних україно-німецьких театральних постановок у Вінниці та Гайсині див.: «Lagebericht» генерального комісара Ляйзера за березень–квітень1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

84 Справа проти Франца Рацезберґера, Abschlussbericht, BAL, 204 AR-Z 8/80, 51.

85 Рапорт райхсміністра з питань окупованих східних територій «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine»,15 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038-46.

86 Українська Автокефальна церква була заснована в 1920 р. під час громадянської війни та національної революції. Під час сталінських репресій Української Православної церкви (починаючи з Липовського у 1929–1930 рр.) Українську Автокефальну церкву було заборонено. Промосковську автономну православну церкву в Україні систематично придушували шляхом надмірного оподаткування, скасування дозволів на розпорядження церковними приміщеннями, масових арештів служителів церкви, а також проникнення агентів у громади. Див.: Fireside, «Icon and Swastika», 45.

87 Митрополит Діонісій та Архієпископ Полікарп згадуються у німецькому рапорті «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine»,15 жовтня

1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001046. Також див.: Magocsi, *History of Ukraine*, 628, та Fireside, *Icon and Swastika*, 25–41.

88 Непорозуміння між Українською та Російською Православними Церквами стало очевидним, принаймні для німців, у травні 1942 р.; контора генерального комісара описувала, як обидві Церкви змагалися за підтримку народу за допомогою листівок, декларацій та пасторських листів. Див.: Клемм, «Lagebericht», 3 червня 1942 р., BAK, R6/310.

89 Наказ командира зіпо від 2 лютого 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 154/MR 334 EAP 99/439. Наказ Клемма про розформування обласної адміністрації, 1 лютого 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-21. Місцевим керівникам поліції та СС наказали слідкувати, наскільки могло політизуватися українське релігійне життя. Керівник СД у Вінниці Зальманціґ писав керівникові СС-поліції Козятина Бехренсу про масове хрещення та Католицьку Церкву. Бехренс провадив слідство стосовно римо-католицької громади Козятина та служб, які проводились на кладовищах; листування між Зальманцом та Бехрінсом від 15 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

90 Вимога комісара до командира поліції порядку, Ельхафена, та його наказ від 18 березня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-11. Генеральний комісар Клемм, 10 липня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-141.

91 Про скандали та боротьбу всередині Українських Церков, здебільшого сконцентрованих у Житомирі та Вінниці, див.: Berkhoff, «Was There a Religious Revival…?»

92 Ibid., 544.

93 Fireside, *Icon and Swastika,* 116–22.

94 Рапорт замісника Райхскомісара України, інспектора з економіки та озброєння, 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 3).

95 Наприклад, у Бердичеві головний штаб жандармерії розміщувався в штабі військового командира. Лідери OT із «OT Einsatzstab Russland Süd» працювали у тому ж приміщенні, що й генеральний комісар Житомира; ДАЖО, Р1151-1-26. У Житомирі організація націонал-соціалістичної партії з питань добробуту, NSV, яка розподіляла майно євреїв серед етнічних німців, розташовувалася на першому поверсі приміщення комісаріату, і була розміщена там з метою посилення співпраці з комісаріатом. Див. рапорт керівника партії Керстена від 5 квітня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-256 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

96 «Lagebericht» генерального комісара Клемма, 3 червня 1942 р., BAB R6/310.

97 Спільний наказ генерального комісаріату та командувача СС і поліції Гельвіґа щодо: «Gefährung der Ernte», 8 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.

98 Наказ Коха від 1 листопада 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-6-1 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

99 Станом на 18 листопада 1842 р. ОТ, оперативна група «Росія-Південь» перейняла на себе керівництво відділами комісаріату у справах будівництва вулиць, каналів та гідроекономіки. Див. меморандум райхскомісара України у ДАЖО, Р1151-1-469.

100 «Lagebericht» генерального комісара, 3 червня 1942 р., BAB R6/310, 23-24.

101 Контора командира жандармерії, Вінниця, Hauptmannschaftsbefehl, 5–6 січня 1942 р., «Jüdische Arbeitskräfte», ДАЖО, Р1151-1-703. Також див. службову записку відділу праці комісаріату, 28 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-31.

102 Еріх Кох, «Lagebericht», грудень 1941 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 3).

103 Командир зіпо Томас, Київ, 19 грудня 1942 р., стосовно: примусова праця в Україні у червні 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 156/MR 336.

104 Стаття від серпня 1942 р. була надрукована в україномовних газетах по всьому житомирському регіону; ДАЖО, Р1151-1-147а. Українські газети в регіоні виходили в Ружині, Бердичеві, Чуднові, Житомирі, Коростишеві, Новограді-Волинському, Олевську, Овручі, Лельчицях, Мозирі, Калинівці, Вінниці, Козятині та Гайсині.

105 Див. рапорт СД про ситуацію в Україні, зокрема, про транспортування робочих у Новограді-Волинському (Звягелі) та чутки про умови життя українських робітників, 18 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 17/2520312-26.

106 Reitlinger, *The House Built on Sand*, 266–277 та Berkhoff, *Harvest of Despair,* 259–274.

107 Див. звіт «Про щоденні справи» табору в Козятині, 4 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1181-1-6. Усі посилання в цьому документі на євреїв та поводження з ними було викреслено.

108 Станом на 25 червня 1942 р., районний комісар взяв на себе обов'язки створення та керування таборами і поставив перед українськими помічниками вимогу охороняти табори. Після березня 1943 р. українцям не довіряли завдання, пов'язані із виконанням наказів, спрямованих проти інших українців, тож німецьким силам було доручено більше обов'язків у таборах; ДАЖО, Р1151-1-9.

109 Див. наказ комісара Штойделя, 5 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

110 «Lagebericht» генерального комісара Клемма, 3 червня 1942 р., BAK, R6/310.

111 Наказ Томаса від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6; справа начальника СС та поліції Ружина, ДАЖО, Р1182-1–36.

112 Рапорт командувача зіпо-СД Томаса, 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6, справа козятинського табору. Наказ Гіммлера надійшов Готтлобу Бергеру, контактній особі від СС у міністерстві Розенберґа, 1 січня 1943 р. NA, RG 242, T-175/R 140/2668067–68.

113 Chiari, «Alltag hinter der front», 56. Gerlach, *Kalkulierte Morde*. Також див.: Birn, «Die Höheren SS und Polizeiführer», 226.

114 Щодо будівельних проектів у місті Житомирі – наприклад, німецьких кварталів, трамвайних колій та житла Клемма – див.: ДАЖО, Р1151-1-32; також див. нотатки зі зборів адміністративного радника Клемма, Карла Нотбома, про першочергові проекти з будівництва в районі та перелік кваліфікованих та некваліфікованих працівників, 28 серпня 1942 р., ДАЖО, Р 1151-131.

115 Начальник зіпо-СД Томас чи начальник поліції порядку Ельгафен також могли бути присутні. Свідчення Курта Клемма, 22 серпня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 129/67, папка III, 830.

116 Наказ Гельвіґа, 20 липня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-706.

117 Свідчення Клемма, 22 серпня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 129/67, папка III, 830. Свідчення Франца Рацезберґера, 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, папка III, 207, 830. Службова записка Клемма щодо уніформи на ім'я Розенберґа, 12 липня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000873.

118 Меморандум Розенберґа-Гіммлера, вересень 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 91/2521105.

119 Але, як зазначив Тімоті Маллиґен, співпраця між німцями сама по собі навряд чи була надто тісною: «У січні 1943 р. приблизно 25 тис. німців Райху управляли 16 910 008 жителями, що проживали у п'яти містах та 443 районах райхскомісаріату... Вже самі ці цифри були гарантією того, що принаймні основні рівні адміністрації цілком залежали від українців». Див.: Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire*, 64.

Розділ 6

1 Hilberg, *The Destruction of European Jews* (1985), 263, 266.

2 За словами Вайцеля, сили Гіммлера були «federführend» – тобто головними. Див. справу Отто Бройтігема, «Guidelines for the treatment of Jewish Question», NA, RG 242, T-454/R 154/MR 334 EAP 99/447.

3 Imort, «Forestopia».

4 Див. свідчення свідків з Вінниці Соломона Голяка (вересень 1969 р.) та Лева Шайна (травень 1944 р.), а також свідчення колишнього українського поліцая у вінницькому штабі кріпо Костянтина Климанова (серпень 1969 р.) BAL, 204 AR-Z 122/68, 195–198 та 299–303; BAL, 204 AR-Z 136/67, 180–182.

5 Щодо складу у 1942 р. див. лист розсилки Kommandobefehl, ДАЖО, P1151-1-9. Див.: Dean, «The German Gendarmie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the 'Second Wave' of Jewish Killings in Occupied Ukraine», 176–181.

6 Франца Рацезберґера виправдав суд у Відні, 26 липня 1961 р. LG Wien: 20 Vr 5774/60, Віденські повоєнні судові слухання у справах злочинів війни, USHMMA, RG-17.003M.

7 Спершу українській міліції було дозволено носити національні українські пов'язки на руках, на яких було зазначено службовий номер та місце служби, визначене німцями. Їхня уніформа була уніформою Червоної армії, з якої було обірвано радянські відзнаки. У Житомирі були мобільні батальйони № 108 (688 чоловік), № 109 (631 особа), № 110 (500 чоловік), литовський батальйон № 11 (454 особи) та латвійський батальйон № 25 (422 особи). ДАЖО, P1151-1-383. Hauptmannschaftsbefehl 5/41, ДАЖО, 1182-1-17; наказ KdG від 12 лютого 1942 р., ДАЖО, 1182-1-3. Мобільний каральний загін етнічних німців із Латвії був задіяний у розстрілах у Кам'янці-Подільському у серпні 1941 р. Див. Pohl, «Schauplatz Ukraine», 140–143.

8 Наказ Клемма від 3 грудня 1941 р., ДАЖО, P1182-1-3; KdG Kommandobefehl № 4/41, ДАЖО, P1182-1-3.

9 Цей наказ посилався на нову редакцію інструкцій від січня 1942 р., яких не було знайдено. Керівники жандармерії у Вінницькій області повторно видали наказ від березня 1942 р. у червні 1942 р. Див. «Sonderbefehl» Hauptmannschaft Winnitza, вересень 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.

10 Жандармський пост, Ружин, «Lagebericht», вересень 1942 р., ДАЖО, P1182-1-36.

11 Вік німецьких керівників поліції становив від тридцяти двох до сорока шести років. Керівником СС та поліції в Козятині був Гайнріх Бехренс (нар. 1898 р.); окружним лейтенантом жандармерії Козятину був Крістіан Кіршнер (нар. 1898 р.); старшим охоронцем округу в Самгородку був Йозеф Ріхтер, а начальником жандармів у Погребищах був Бруно Майрхофер. Жандармерія та штаб-квартира

поліції знаходились у будівлі, яка свого часу використовувалась міськомом комуністичної партії Козятина; українські помічники розташувались у колишній будівлі відділу міліції. ДАЖО, Р1182-1-1.

12 Вони також проходили тренування на колишніх тюремних бараках, які були табором для євреїв у 1942 р. Див. «Правила тренування шуцманшафту» начальника поліції порядку та наказ Гіммлера про тренування та навчання працівників міліції на місцевих постах, 19 серпня 1942 р., ДАЖО, 1182-1-17, 128 та 131.

13 Близько третини були працівниками сільськогосподарської сфери; другою за кількістю групою були «різнороби». Див. рапорт начальника жандармерії в Погребищі, 11 грудня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-5 та 21 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-35. Про грабунки та судові вироки щодо українських поліцаїв див. районні справи СС та поліції Козятина й Ружина, 17 липня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-703, Р1182-1-6.

14 Ніна Борисівна Глоцман, інтерв'ю провела Кіра Бурова, 2 лютого 1995 р., Єврейська агенція «Сохнут», Житомирська область, Україна.

15 Окружний керівник СС та поліції в Козятині, Бехренс, 6 липня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1с-2.

16 «Abschlussbericht», справа Козятина, BAL, ARZ 204 137/67, Band II, 227–228.

17 Ibid., 229.

18 Службова записка окружного лідера СС та поліції Бехренса від 30 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

19 Див. численні рапорти за період січень–липень та жовтень–листопад 1943 р., районні керівники СС та поліції в Козятині та Ружині, ДАЖО, Р1182-1-6 та Р1452-1-2.

20 Рапорт Meister d. Gen. u. Postenführer Майрхофера до окружного керівника СС та поліції, 13 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

21 Hauptmannschaftsbefehl, Бердичів, наказ, що розпочинається зі слів «з огляду на особливий випадок постала необхідність повідомити про неприпустимість прийняття євреїв на роботу...», 5 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-703; окружний керівник СС та поліції Ружина, 1 березня 1943 р., ДАЖО, Р1452-12.

22 Наказ керівника СС та поліції Гайнріха Бехренса від 6 липня 1942 р., ДАЖО, 1182-1с-1.

23 Павло Горлач, інтерв'ю провела автор, 15 травня 1996 р., Житомир, Україна. Горлач був зведеним братом Світлани Борковської, вродженої Люби Гершманн, єврейської дівчини, яку переховувала його мати та передала її у сирітський будинок. У дитбудинку по

вул. Михайлівській у Житомирі переховували вісьмох єврейських дітей. Щодо сирітського будинку, див.: «Житомирщина в період...», 47 (документ № 10); Zhilbovskaia, «The Memory That I Save». Валентина Петрівна Щеневська, працівниця дитбудинку, яка сховала єврейських дітей, була почесно відзначена «Яд Вашемом» як Праведник народів світу; бесіда автора зі Щеневською, 22 травня 1996 р., Житомир, Україна.

24 Umanskij, *Jüdisches Glück,* 66–67.

25 Каєнбург (Kaienburg), «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 35.

26 Місячний звіт окружного керівника СС та поліції Козятина Фрідріха Баумґертнера, листопад 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-32.

27 Середній вік службовців міліції становив 20–25 років у липні 1942 р. та 9 березня 1943 р. ДАЖО, Р1151-1-383.

28 Із цих 16 400 поліцаїв-помічників, 7000 були в складі пожежної команди; «Lagebericht» генерального комісара, 4 травня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

29 Політика Гітлера та головнокомандування Вермахту щодо нагородження представників східних народів за відвагу була схвалена 17 липня 1942 р. Номінування Ріхтером зазначеної особи датоване 31 травня 1943 р.; ДАЖО, Р1182-1-38.

30 Розстріл, проведений СД, відбувся в Германівці; місцеві колгоспники викопали яму. Справа Козятина, BAL, 204a AR-Z 137/67, Band II, 233–235.

31 У Радомишлі, а також поблизу Білої Церкви німецька поліція та військові командири прийняли рішення доручити страту дітей українцям. В іншому випадку етнічну німкеню–перекладачку жандармського посту в Хмільнику Ельзу Зелер було звинувачено очевидцями у тому, що вона видавала та розстрілювала єврейських дітей в акції 9 січня 1942 р. Справа Козятина, BAL, Abschlussbericht II 204a ARZ 135/67, 52. Ereignismeldung про Радомишль. 19 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722427. Свідчення Августа Гефнера про Білу Церкву, 10 травня 1966 р. Суд над Куно Каллсеном та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62.

32 Black, «Police Auxiliaries for Operation *Reinhard*».

33 Гіммлер та інші місцеві німецькі командири були стурбовані з приводу психологічних наслідків, які могли спіткати німецьких катів; були випадки психічних захворювань та суїцидів в айнзацгрупах. Але ця стурбованість не дала поштовху офіційній політиці призначення більшої

кількості українців на роль убивць. Щодо психологічних наслідків, описаних колишніми службовцями зондеркоманди 4а, див. свідчення доктора Артура Босса, 23 червня 1965 р., та свідчення Віктора Трілла, 8 червня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Крістофер Браунінг писав, що значне збільшення кількості місцевих помічників у 1942 р. чітко вказувало на «постійну тенденцію передати виконання розстрілів саме цим підрозділам з тим, щоб перекласти психологічний тягар з німецької поліції на колаборантів». Див.: Browning, *Ordinary Men,* 24–25. Річард Брайтман показує, що Гіммлер вирішував проблему негативних психологічних наслідків і в інші способи, наприклад, «влаштовуючи світські зібрання… та розповідаючи бійцям про політичну необхідність таких заходів». Див. Breitman, *The Architecht of Genocide,* 173–174, 195–196.

34 Навчальна програма та графік житомирської школи навчання міліції містяться у справах СС та поліції Козятина, ДАЖО, Р1182-1-35. Також див. угоду Гіммлера–Розенберґа, яка визначає антисемітські цілі навчальної діяльності, NA, RG 242, T-175/R 146/2673518-19. Навчання міліції доктринам нацизму окреслилось в окремий напрямок німецької політики у серпні 1942 р. Наказ KdO Житомира про «Політичний вишкіл шуцманів» та рапорт від 18 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а; також див. меморандум керівника СС та поліції Житомира щодо ідеологічного вишколу, 14 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1536-1-1.

35 Командування поліції порядку України, керівник відділу освіти міліції, 22 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а. Подібні теми піднімалися під час навчання еліти зіпо-СД. Див.: Matthäus, Kwiet, Förster, and Breitman, *Ausbildungsziel Judenmord*?

36 Однією із ключових постатей у процесі ідеологічної освіти поліції порядку в Україні був Адольф фон Бомхард, який засступив на пост начальника поліції порядку в Україні 3 жовтня 1942 р. і перебував на цій посаді до 26 жовтня 1943 р.; див.: ДАЖО, Р1151-1-10 та Р1151-1-11. З питання кар'єри Бомхарда у воєнний та повоєнний час, а також про його стратегію захисту (він був мером м. Прінь у 1967 р. і помер у 1976 р.), див.: Martin Hölzl, «Grüner Rock und weisse Weste».

37 Це відповідало наказу Гіммлера «про політичний вишкіл міліції», виданому 24 червня 1942 р. Деякі із навчальних тем було висвітлено спершу керівником поліції порядку 22 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а, а потім конторою міліції (Шупо) в Бердичеві 8 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1155-1-5.

38 Див. наказ начальника місцевого відділу поліції прядку про те, що жандарми повинні залишатися на маршрутах під час патрулювання; Befehl 20/42 № 3, ДАЖО, Р1151-1-9. Навчальна програма та графік житомирської школи міліції містяться у справах СС та поліції Козятина, ДАЖО, Р1182-1-35. Також див. спілкування між Гіммлером та Розенберґом щодо антисемітських цілей вишколу¸ NA, RG 242, T-175/R 146/2673518-19.

39 Керівник жандармерії в Бердичеві повідомив, що шуцманів відправляли на завдання без німецького супроводу, і вони продемонстрували неабияку продуктивність; 25 липня 1942 р., РГВА, 1323-2-228, 14–15. Також див. «Hauptmanshcaftsbefehl» із Мозиря про те, що працівників української міліції, які не воюють проти партизанів під час акцій, мають на місці розстріляти співслужбовці або, за необхідності, німецький командир. Серпень (?) 1942 р., НАРБ, 658-1-4 (копія у USHMMA, RG 53.002M, reel 5). У рапорті СС-поліції від 23 жовтня 1942 р. вказана цифра 5200 бійців, ДАЖО, Р1151-1-383.

40 «Kommandobefehl» KdG, 6 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.

41 «Коричнева папка», РГВА, 7021-148-183, 12, 35.

42 Див. звіт райхскомісара України, Abteilung Ernährung und Landwirtschaft, 20 лютого 1942 р., ЦДАВОУ, 2306-1-65 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 2).

43 Щодо Козятинського табору та розпорядку прийому їжі див.: ДАЖО, Р1182-1-6. Більшість євреїв, яких тут утримували, було розстріляно до жовтня 1942 р., хоча кілька залишилось живими після закриття табору у травні 1943 р. Див. листування між начальником СД Бердичева Кнопом та окружним комісаром Штойделем, 5 травня 1943 р., ДАЖО, Р1536-1-2. Щодо харчового раціону із тирси, див. свідчення Лева Шайна від 4 травня 1944 р., BAL, II 204 AR-Z 122/68, 299.

44 Див. рапорт окружного керівника СС та поліції Козятина до СД у Бердичеві, 11 лютого 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6, 167–168, а також рапорт начальника жандармерії Погребища до керівника СС та поліції Козятина, 1 березня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

45 Наказ Мюссіґа окружним комісарам, липень 1942 р. та 27 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-139.

46 Наказ Ґьольнера, 27 листопада 1941 р., ДАЖО, Р1188-2-421 (копія у USHMMA, 1996.A.0269, reel 3). Див. список платників «податку на євреїв», складений конторою гебітскомісара доктора Блюмеля,

з листопада 1941 р. по лютий 1942 р., ДАЖО, Р1537-1-282 (копія у USHMMA, 1996.A.0269, reel 3).

47 Наказ Клемма до комісаріату, 12 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1537-1-6, 170.

48 Див. кілька випадків стосовно перерозподілу колишнього єврейського житла на вулиці Любарській у Житомирі. В одному згадується, що квартиру з єврейськими меблями та побутовими речами зайняв німецький сержант із адміністрації Pohlового командира.; службова записка від 12 травня 1942 р., ДАЖО, Р1152-1-13.

49 Вимоги про передачу житла та меблів, переглянута процедура використання майна євреїв; автор – Пліско, 29 липня 1942 р., ДАЖО, Р1152-1-16.

50 Рапорт райхскомісара України до Омі в Берліні (Міністерство Розенберґа в Берліні), 21 травня 1943 р., ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 13).

51 Див. «Kommandobefehl» від 5 червня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-4. Свідома відмова у наданні медичної допомоги та вбивство осіб із фізичними чи ментальними недугами мало місце у Вінниці за правління міського коменданта Марґенфельда. Див. розслідування та свідчення Фріца Марґенфельда (міського комісара Вінниці) від 17 березня 1971 р., BAL, Staatsanwaltschaft Stuttgart, 84 Js 3/71, 3–9.

52 У генеральному секретаріаті головними радниками Клемма та Ляйзера були доктор Цагель, доктор Моїш, та доктор Кунст; головним суддею був доктор Ґункель; головним прокурором був доктор Деркс; начальником кадрів відділу економіки був доктор Карл Аменд, а його підлеглий доктор Холлнаґель був начальником підрозділу з питань промисловості та виробництва; начальником відділу праці був доктор Фаєрабенд. Головою відділу розподілу продуктів харчування та сільського господарства був доктор Кьонігк. Начальником адміністрації з розвитку політики, що керувала антиєврейськими заходами, був доктор Раух. Див. таблиці працівників та телефонні довідники в ДАЖО, Р1151-1-42. Середній вік комісарів та начальників відділів становив від тридцяти шести до сорока п'яти років, що означає, що свої докторські ступені вони здобули в період з початку 1920-х до середини 1930-х рр.

53 Див.: «Verordnung über polizeiliche Strafgewalt der Gebietskommissar», 23 серпня 1941 р., в «Коричневій папці», РГВА, 7021-148-183, 56.

54 Заступника звали (Гайнріх?) Зундермаєр. Див.: «Abschlussbericht», справа Літина, BAL, II 204a AR-Z 135/6, 561-563.

55 «Abschlussbericht», справа Козятина, BAL, 204 ARZ 137/67, Band II, 20–22.

56 Цивільна адміністрація в Білорусі відігравала подібну роль, згідно з Chiari, *Alltag hinter der Front,* 59 та розділ 7.

57 Звіт польового командира подає кількість армійських командирів, розташованих у південній частині регіону. Командири місцевої військової адміністрації знаходились у Бердичеві, Гайсині, Брайлеві, Немирові, Калинівці, Вальдзе, Кордилівці, Бродецькому, Чеселеві, Хмільнику, Кожишеві, Літині, Попільні, Козятині, Мирополі, Іванополі, Вороновиці, Липовці та Іллінцях. Див. рапорт від 6 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6.

58 Див. справу проти Франца Рацезберґера, BAL, II 204 AR-Z 8/80 I, 66–72.

59 Abschlussbericht», Справа Козятина, BAL, 204a ARZ 137/67, Band II, 225.

60 Ibid., 12. Рейд СД у Типлику та Соболів згадується у праці: Круглов, «Уничтожение еврейского населения в Винницкой области», 9–10. Жорстоке ставлення до угорських євреїв-робітників в Україні (приставлених до Другої угорської армії) детально описане в праці: Braham, *The Hungarian Labor Service System,* 35–38.

61 Із ранніх років Третього райху Гітлер запроваджував політику експлуатації «нижчих» елементів через тяжку працю у перших концентраційних таборах, але рішення про використання євреїв, яким був закритий доступ до Вермахту, як робочої сили для обслуговування військових проектів з розбудови дорожньої інфраструктури на сході було прийняте лише тоді, коли нацистська верхівка почала планувати війну на початку 1939 р. Це рішення прийняли вищі військові чини, Міністерства внутрішніх справ, гестапо, поліції порядку та інспекції концентраційних таборів (Теодор Айке). Див. Kaenburg, «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 15. Використання єврейської примусової праці у впровадженні проектів та радикалізація цієї антиєврейської стратегії досліджені у: Ali, Heim, *Vordenker der Vernichtung,* 40, 462. Також див.: Grüner, *Der geschlossene Arbeiteinsatz deutscher Juden*.

62 Виділено мною. Важливим тут є використання німецького слова «verbrauchen», яке містить у собі значення «повністю використати, виснажити» замість просто «використати». 14 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-174/R 233/13.

63 Див.: Ereignismeldung, 20 серпня 1941р. в *The Einsatzgruppen Reports*, ed. Arad, Krakowski, Spector, 159, а також невідредаговану версію рапорту айнзацгрупи С від 17 вересня 1941 р., у NA, RG 242, T-175/R 233/2722383.

64 Ereignismeldung, 20 серпня 1941 р., NA, RG 242, T -175/R 233/2721992.

65 Див. рапорт «Kriegsgefangene-Arbeitskompanien für Strassenuneterhaltung», 11 вересня 1941 р., Befh.rückw.H.Geb.Süd, у NA, RG 242, T-501/R 5/000729–730.

66 У жовтні 1941 р. євреїв було поселено в табори DG IV біля Львова, звідки починалось будівництво автошляху. Див. справу проти Франца Рацезберґера, BAL, II 204 AR-Z 8/80 I, 80. На будівництво DG IV призначили набагато більше таборів та робітників; див.: Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*.

67 Рапорт «Kriegsgefangene-Arbeitskompanien für Strassenuneterhaltung», у журналі бойових дій Bfh.rückw.H.Geb.Süd, у NA, RG 242, T-501/R 5/000729–730.

68 Див.: Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 20–22.

69 Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard*, 7. Зазначеними фірмами були: August Dormann-Schütte, Feras, Kaspar, Emmerich, Horst Jüssen, Kaiser, Stoer, Teeras та Ufer. Серед найбільш ранніх розповідей про операції/ табори DG IV та Голокост – праця Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, яка вперше побачила світ 1961 р.; див. третє видання, с. 830–831. Також див. більш детальне дослідження цього питання у роботі Angrick, «Forced Labor along the Strasse der SS».

70 Свідчення Йозефа Радера, 14 червня 1965 р. та свідчення Фрідріха Галле, 23 травня 1966 р., справа DG IV (Фрізе та ін.), BAL, 213 AR-Z 20/63, 253-260, 220-221. Свідчення Карла Кленка, 22 квітня 1965 р., Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Tgb.Nr.SK.Zst. III/2-35/6. Дякую Юрґену Маттеусу за наданий матеріал. Допити, пов'язані зі справою DG IV, також можна знайти у справі 213, BAL, AR-Z 86/60 та розслідуваннях вінницьких СС та поліції, BAL, 204 AR-Z 188/67.

71 Комісари також не завжди схвалювали будівельні роботи у своїх округах. У Літині гебітскомісар Фолькаммер (який брав активну участь в антиєврейських акціях 1942 р. та надавав робітників-євреїв для DG IV, що проходили на відстані близько семи кілометрів від його штабу) подав скаргу до станції OT у червні 1942 р. про те, що добування граніту в його регіоні призвело до руйнування цінних сільськогосподарських угідь. ДАЖО, P1151-1-495. Керівники у сфері сільського господарства вже передбачали раніше, що спорудження DG IV стане на заваді місцевому сільськогосподарському комплексу через те, що просторі території навколо будівельних майданчиків будуть зайняті робітниками та охоронцями. Див.: WistabOst, «Lager der Landwirtschaft in der Ukraine», 17 квітня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000670–4.

72 Свідчення Йозефа Радера, 14 червня 1965 р., справа DG IV, BAL, 213 AR-Z 20/63, 253–260; також див.: Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 28-30. Див. спілкування Дагані із керівником ОТ стосовно скарги фірми «Dormann» у праці: Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard,* 8.

73 «Feldurteil», Gericht der Kdtr. Des Bereiches Proskuriv (FK 183), 12 березня 1943 р. у МНІ, Прага, різні архіви СС, carton B142. Дякую Юргену Маттеусу за надання цього документа.

74 Див.: Pohl, *Von der «judenpolitik» zum Judenmord,* та Sandkühler, *«Endlösung» in Galizien.*

75 Goykher, *The Tragedy of the Letichev Ghetto,* 10.

76 Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 34.

77 Ibid., 27-30.

78 Робітник, який вижив і який працював у каменоломні фірми Horst Jüssen-Steinbrüche в Тульчині, повідомив, що їх забирали на роботу о 4.30 ранку, опівдні їм давали «обід», який складався із капустяного супу та гороху з личинками. Див.: Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden,* 2:834. Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard*, 18–19.

79 Ibid., 28–29.

80 ОТ перебували в договірних відносинах із урядами Угорщини, Румунії та Болгарії у сфері будівництва та трудових ресурсів. Угорські євреї утворювали деякі із більш чисельних трудових батальйонів в Україні, яких контролювали ОТ та Вермахт. Див.: Braham, *The Hungarian Labor Service System,* 25–31. Про один із небагатьох оглядів ОТ, її численні трудові проекти в окупованій нацистами Європі та про її стосунки із приватними німецькими фірмами та іншими урядовими та партійними структурами див. дослідження SHAEF *Handbook of the Organization Todt* (Лондон: MIRS, березень 1945); копії цього дослідження зберігаються в NA та USHMMA.

81 Ріка Буг була демаркаційною лінією кордону між Трансністрією, яким керувала Румунія, та окупованою німцями Україною. Див. вимогу військової влади Німеччини до губернатора Трансністрії, ДАОО, 2264-1-23 (копія у USHMMA, reel 11). Див.: Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden,* 2:834. Євреїв з Бессарабії та Буковини, яких депортували до Трансністрії, румунські власті передали німцям. Вермахт використовував цих євреїв для будівництва мостів та оборонних укріплень. «Abschlussbericht», справа Зіттіга, BAL, 11 204a AR-Z 141/67, 366–367. Також див. спілкування між румунськими

відділами праці та префектами Трансністрії та Вермахтом в Одесі щодо проекту будівництва мосту Тригат та роботи в рамках проекту DG IV в Миколаєві, ДАОО, 2264-1-23 (копія у USHMMA, RG 31.004M). Я дякую Віорелю Акіму за привернення моєї уваги до цих фактів та переклад із румунської.

82 Див. свідчення Карла Кленка від 19 травня 1967 р., BAL, 213 AR-Z 20/63.

83 Див. свідчення Ернста Йоганнеса Шмідта (нар. 1908 р.) від 4 червня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 188/67, Band I, 94-98 та 260-285. Цифра 25 000 подана Каєнбургом у праці «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 38.

84 Різанина в Хмільнику у:: BAL, II 204 AR-Z 135/67. Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области,* 14.

85 Див. телеграму до керівника Служби безпеки Райху (RSD) штандартенфюрера СС Ратенхубера, 28 січня 1942 р. стосовно стану безпеки в Айхенхаймі та кваліфікованих працівників на будівельному майданчику. У ній ішлося про те, що райхсміністр «Доктор Тодт переведе кількасот євреїв на це будівництво». Високопосадовці служби безпеки (керівники СД у структурі Гіммлера) виступили проти такого заходу. ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

86 Значна частина єврейської робочої сили, яку використовували в північних частинах житомирського регіону, походила з Угорщини. Присутність євреїв-угорців у регіоні було також розкрито у рапорті про інцидент, який стався 29 квітня 1943 р., коли німці закрили 300 угорських євреїв у коморі колгоспу в Купищах (Коростень) і підпалили її. Райхскомісар України з Рівного до Omi в Берліні, 21 травня 1943 р., ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 13). Відповідно до запиту міністра оборони Угорщини Надя та свідчень тих, хто вижив, близько 600 євреїв загинуло під час розправи 30 квітня 1943 р. Комори колгоспу в Дорожищі слугували карантинною територією для євреїв, хворих на тиф, яких залишали там помирати. Див.: Braham, *The Hungarian Labor Service System*.

87 Див.: «Fernschreiben» від 28 січня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

88 Див. службову записку Гіммлера від 10 січня 1942 р. стосовно єврейського питання на сході, NA, RG 242, T-454/R 154/MR334.

89 Гітлер прибув 16 липня і пробув там до 1 листопада 1941 р. Він повернувся 17 лютого 1943 р. і перебував у місцевості до 13 березня

1943 р. включно. Див. меморандуми щодо будівництва та безпеки, РГВА, 1323-2-231 (копія у USHMMA, RG 11.001M15, reel 81 та «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, Sta München, 111Js 24/69. Дякую Конраду Квіту за те, що звернув мою увагу на джерела щодо «Eichenhain» та інших дотичних тем.

90 Служба безпеки Райху розвинулася на основі спеціальної служби охорони фюрера, відомої під назвою Führerschutzkommando. Офіцери СС та поліції, які охороняли штаб-квартиру фюрера, були закріплені за таємною польовою поліцією сходу (спеціальна таємна польова поліція на сході). Начальником цієї структури у Вінниці був Фрідріх Шмідт, а його заступником Карл Даннер. Див.: «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, BAL, case № 111Js 24/69.

91 Оригінальний німецький документ, датований 1 січня 1942 р., процитовано в: «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, Sta München, 111Js 24/69.

92 Зачистка території, здійснена до грудня, згадується у рапорті Шмідта до Раттенхубера, 11 грудня 1941 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11). Раттенхубер наказав гебітскомісару провести відповідні акції (12 січня 1942 р.). Пізніше, наприкінці березня, було прийняте рішення зачистити всю територію від аеропорту до штаб-квартири. ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

93 ГПУ (Головне політичне управління) діяло в СРСР з 1922 р., а в 1934 р. було включене до НКВС. До офіційних осіб, які брали участь в операції у с. Стрижавка, входили чотири працівника зіпо, двадцять польових жандармів та шупо, а також інші працівники контори у справах «Eichenhain». Див. рапорт Шмідта «Короткий звіт про діяльність штабу у новій зоні безпеки», 12 січня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

94 Генерал-майор Райхтмаєр до жандармерій житомирського регіону (сімнадцятьом), 28 січня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-39, USHMMA, reel 8. Пошуки «євреїв-утікачів» із Кам'янця-Подільського та Ченстохова, Польща, нацисти сконцентрували на можливому напрямку Вінниці у травні та червні 1942 р., див.: ДАЖО, Р1182-1-1.

95 Убивства початку серпня та 13 вересня 1941 р. забрали життя 1550 євреїв. Ізраель Вайнер, лист про долю членів його родини у Вінниці, 1 травня 1944 р., копія у USHMMA, RG 22.00301.

96 На менших дітей кулі не «марнували», їх вбивали кулаками і вкидали у масові могили. Радянські свідчення, свідчення Лева Олександровича

Шайна, 5 травня 1944 р., справа Шмідта/Даннера, BAL, 204a/AR-Z 122/68, 300-302. Свідчення Фріца Марґенфельда, 28 липня 1971 р., BAL, Stuttgart Staatsanwaltschaft, 84 Js 3/71, 1. У першій половині серпня айнзацкоманда 5 убила приблизно 600 євреїв у Вінниці та 229 євреїв у Хмільнику; також 150 осіб було вбито в Томашполі, а в Літині – 57 євреїв. Див.: Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области*, 6–7.

97 Цегельний завод був розташований на краю міста; у ньому жило зазвичай близько 250 робітників. Ereignismeldung C, 21 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722029. Щодо функціонування заводу під керівництвом OT у рамках операції «Eichenhain», див. рапорт міського комісара Вінниці про промисловість міста Вінниця, 1 листопада 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000885-888.

98 Спілкування між керівником СС-поліції у Вінниці, майором Помме, та окружними комісарами Вінниці із начальником зіпо-СД Вінниці (Зальманцігом) описане у рапорті про безпеку на ім'я Раттенхубера, начальника Служби безпеки Райху, «Judenfrage in Winniza und Umgebung», ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

99 Див. свідчення очевидця, що вижив, Соломона Голяка, 11 вересня 1969 р., BAL, 204a AR-Z 122/68, 196–197, та свідчення Йоганна Бахманна, 15 жовтня 1965 р., BAL, 204a AR-Z 122/68, 223–225. Ця розправа також описується у: Gutman, ed., *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, стаття «Vinnitsa».

100 Див. рапорт на ім'я Раттенхубера (дата нечітко), «Judenfrage in Winniza und Umgebung», ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11); також див.: Ereignismeldung від 29 серпня 1941р. та рапорт айнзацгрупи C від 14 серпня 1941 р. у: *Einsatzgruppen reports,* eds. Arad, Krakowski, Spector, 87, 119; див.: Anchel, *Transnistria*.

101 Наказ Рацезберґера до СД Вінниці, 11 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116, 56; дякую Річарду Брайтману за надання мені цього документа. Згідно із твердженнями Шмуеля Спектора, виконання цього наказу було зведене вінницьким відділенням СД та Прюцманном лише до вбивства незначної кількості євреїв, у той час як інших було відправлено в трудові табори для євреїв в окрузі, де вони померли у 1942 та 1943 рр. Див.: Gutman, ed., *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, стаття «Вінниця».

102 Kriegsverdienstkreuz та заходи на території «Вервольфа», РГВА, 1323-2-31 (копія у USHMMA, RG 11.001M.15, reel 81).

103 Комплекс складався із басейну, кінотеатру, кафе, офіцерського клубу, перукарні, а також резиденції для Мартіна Борманна, особистих помічників Гітлера та вищого персоналу служби безпеки. Два місцевих історики у Вінниці – Луїза Білозерова та Фаїна Винокурова – дослідили «Вервольф» та долю військовополонених. У лютому 2003 р. територія штаб-квартири була виставлена на продаж, що призвело до конфліктів щодо її комерційної вартості як привабливого для туристів місця на противагу некомерційній вартості земельної ділянки як території, що належить до історичної спадщин краю. Див.: Мирослава Соколова, «Тендер на "Вервольф". Що має бути на місці колишньої ставки Гітлера? Віддати землю – готові, а коректних ідей – немає» в газеті «День» (Київ), 30 січня 2003.

104 Комплексом Гіммлера Геґевальд керувало понад 100 офіцерів та 1000 рядових СС; він межував із річками Тетерів та Грива, розташувавшись поблизу дороги із Житомира до Бердичева на колишній радянській повітряній базі. Між бункерами, аеропортом та штаб-квартирами було прокладено підземні комунікації. Сьогодні на цьому місці діє великий аеропорт селища Озерне; уціліли два німецьких бункери, але штаб-квартира Гіммлера була сильно зруйнована під час евакуації нацистів.

105 Свідчення Франца Рацезберґера, 18 липня 1961 р., 158–162, Landesgericht Wien, 20 Vr/5774/60 (копія у USHMMA, RG 17.003M, № 1103 та 1104).

106 Рацезберґер отримав відповідну вказівку від Томаса із Києва. Рацезберґер заявляє, що вони відкладали вбивство євреїв протягом місяця до травня, коли вони почали боятися прибуття Гіммлера. Свідчення Франца Рацезберґера, BAL, III 204 AR-Z 8/80, 326–327.

107 За свідченням Гюльсдюнкера, коли він прибув в Україну в травні 1942 р., йому було сказано, що за усним наказом Гітлера він зобов'язаний розстріляти кожного єврея. У СД Бердичева працювало три офіцери, два агенти гестапо/стапо, 6 есесівців, 30–50 українських міліціонерів та 25 українських агентів (кримінальна поліція (Kripo) та V-männer). Див. справу проти Кноппа та ін. в: «Justiz und NS-Verbrechen», 16:345–349.

108 Див. свідчення Х. Сатановського у праці С. Єлизаветського «Бердичівська трагедія», 84. Дякую Асі Вайсман за те, що переклала це свідчення із російської на англійську мову.

109 Ehrenburg, Grossman, eds., *The Black Book,* 23.

110 Контора міського комісара, Abteilung IIIa, 26 жовтня 1942 р., NA, RG 242 T454, roll 91/000885/с. 9. Щодо 300 євреїв, які працювали на фабриці з виготовлення одягу, див. звіт професора Грунберга від 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 3).

111 Див. свідчення колишнього водія вантажівки у стаціонарному таборі 358, Фрідріха Бука, 26 листопада 1969 р., в «Abschlussbericht», справа проти Франца Рацезберґера, BAL, 11 204 AR-Z 8/80 1, 85.

Розділ 7

1 У червні 1941 р. Гіммлер обрав кодову назву «Геґевальд» для своєї польової штаб-квартири у Східній Пруссії, яка мала знаходитись на відстані 50 км від бункеру Гітлера під назвою Wolfschanze. У середині липня 1942 р. він заснував штаб-квартиру «Геґевальд» біля Житомира, а східнопрусську штаб-квартиру перейменував на Гохвальд. Німецьке слово *hegen* означає зберігати, піклуватись або ростити. *Hegemeister* – це лісник-охоронець дичини. У нацистському контексті вважалося, що термін *Hegehof* означав «місце розведення особин», де надійні нордичні молоді жінки зачинали дітей від есесівців під юрисдикцією Управління СС у справах раси та поселення. Велика кількість посилань на Геґевальд міститься у праці: Wittte et al., eds., *Der Dienstkalendar Heinrich Himmlers*.

2 Бачення Гітлером та Гіммлером германізованого східного простору описане у ряді джерел, включаючи дещо проблемні мемуари Альберта Шпеєра, у яких він намагався виправдати себе. Albert Speer, *Infiltration,* 296. Серед більш надійних джерел є: Hartenstein, *Neue Dorflandschaften,* 25–28; Madajczyk, ed., *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan.* Також див.: Harvey, *Women and the Nazi East.*

3 Див.: W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism.*

4 Alan Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the 'Frontier' in Germany to 1945», у *Germany and Eastern Europe (Yearbook of European Studies 13)*, eds. Bullivant, Giles, Pipe, 62.

5 Harvey, *Women and the Nazi East,* 3.

6 White, «Majdanek»; Pohl, *Von der «Judenpolitik» zum Judenmord.*

7 Концепцію «поселень-перлин» було представлено на зборах у серпні 1942 р. у Геґевальді. Див. «підсумкові нотатки» конференції з питань фольксдойче, NA, RG 238, № 2278; також див. запис від 10 серпня 1942 р. в *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, ed. Witte et al., 510–511.

8 Небагато згадок про комплекс СС Гіммлера в Геґевальді пережили війну, багато з них все ще можуть залишатись засекреченими в архівах колишнього Радянського Союзу. Див. рапорт оберфюрера СС Юнґкунца про евакуацію та руйнування штаб-квартири Гіммлера, в якому повідомляється про об'єкти комплексу, такі як, наприклад, два аеродроми, великий військовий/навчальний комплекс, понад двадцять будинків та інших споруд, магазини, склади та «Цвинтар героїв»; «щоденник» подій евакуації від листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 71/2589091–95. Не дуже детальний опис бази міститься у праці Breitman, *The Architect of Genocide,* 238, який в основному базується на повоєнному свідченні начальника СД Житомира Франца Рацезберґера, який відвідав цей об'єкт; свідчення від 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, 204–206.

9 У серпні 1942 р. Гіммлер наділив Гофмеєра додатковими повноваженнями як начальник зондеркоманди «Росія», створивши «Volksdeutsche Leitstelle», що формально об'єднав різні департаменти СД, які займалися програмами для етнічних німців та переселенням, такими як RKFDV, Rasse und Sindlungshauptamt (RuSHA), VoMi та SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, у нове «координаційне» Управління СС для етнічних німців на сході. Управління було під безпосереднім командуванням головнокомандувача СС та поліції Прюцманна у Києві, але сам відділ знаходився у Житомирі біля Геґевальду. Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 246.

10 На радянських територіях не було незалежних контор EWZ – Центрального управління у справах імміграції (Einwandererzentralstelle) Гайдріха чи контор UWZ – Центрального управління у справах переселення (Umwandererzentralstelle) Айхманна. Виправлений Генеральний план «Ост» (GPO) від травня 1942 р. охоплював колишні радянські території та передбачав встановлення центрів поселення в Україні (Рівне, Шепетівка, Бердичів, Біла Церква, Бобруйськ, П'ятихатки, Кривий Ріг та Миколаїв). Через п'ять місяців плани знову переглянули, зосередившись в основному на чорноморському регіоні та Житомирщині із центрами у Звягелі, Бердичеві, Житомирі, Умані, Миколаєві та Дніпропетровську. Heinemann, *Rasse, Sidlung, deutsches Blut,* 451.

11 Промова Гіммлера в Геґевальді, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/2612809, 4.

12 Див. меморандум генерального комісара Клемма до окружних комісарів щодо зустрічі із керівником SS-VoMi Гоффмайєром 25 травня 1942 р., ДАЖО, Р 1151-1-120.

13 Популяризація поселення Геґевальд проводилася у газеті Deutsche Ukraine-Zeitung (Луцьк), 5 травня 1943 р. Щодо порівняння умов в українському поселенні фольксдойче див. рапорт Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 90/2612809, 4.

14 Щодо різного ставлення етнічних німців до Голокосту див.: Bergen, «The 'Volksdeutschen' of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust»; Valdis O. Lumans, «A Reassessment of *Volksdeutsche* and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement» у *The Impact of Nazism*, eds. Rogers and Steinweis, 81–100.

15 Див.: Aly, «Final Solution»; Aly, Heim, *Vordenker der Vernichtung*; R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*, та Koehl, *RKFDV*.

16 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg,* 8

17 У своєму докладному аналізі питання фольксдойчів та Голокосту Доріс Берген зазначає, що «невиразність поняття "фольксдойче" взагалі сприяла розвитку антисемітизму». Дійсно, місія нацистів зі «спасіння» етнічних німців слугувала виправданням Голокосту для деяких німецьких злочинців. Навіть Гіммлер казав своїм підопічним у Геґевальді, щоб вони пам'ятали, що тогочасні жертви та труднощі, на які їм доводилося йти на сході, були героїчним внеском у майбутнє життєвого простору Німеччини. В Житомирі більш поширеним поясненням «на папері» убивств євреїв була «необхідність врятувати Райх»; цей підхід нацистів забезпечив пряму та переконливу мотивацію відповідних дій проти євреїв, в яких нацисти вбачали найбільшу загрозу. Див.: Bergen, «The Nazi Concept of 'Volksdeutsche'», 578.

18 Влітку 1942 р., коли начальник СД Житомира Франц Рацесберґер дав усний наказ убити євреїв у Бердичеві, які ще залишалися живими (багато з яких працювали на будівництві Геґевальду). Він пояснив необхідність такого кроку «застережними заходами безпеки». Щодо наказу Рацезберґера, див. справу проти Кнопа та ін. в: «Justiz und NS-Verbrechen», 16: 345–349. Також див.: Pohl, «Schauplaz Ukraine» у *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, ed. Frei.

19 Див.: Koehl, *RKFDV*, 49-70. Розпорядження райхсфюрера СС про повноваження партії та СС стосовно етнічних питань (№ 4237) передруковане в праці Koehl, 251-252. Щодо історії VoMi, див.: Lumans, *Himmler's Auxiliaries.*

20 Список німецького народу (DVL) містив у собі чотири категорії осіб: до I групи були включені ті, кого вважали представниками арійської раси і хто бажав бути германізованим; II групу становили чисті у

расовому відношенні німці, які відмовлялись від германізації, але яких можна було германізувати; до III групи входили особи зі змішаною, але здебільшого арійською кров'ю і яких можна було германізувати та які могли подати заявку на отримання тимчасового громадянства Райху, потім жити під контролем служб у расових та політичних справах протягом десяти років, перед тим як отримати постійне громадянство; IV групу становили ті, хто був лише частково німецького походження, асимільований з іншими групами і бажав отримати громадянство Райху, або ж вважався таким, щодо якого германізація була неможливою. Осіб, які належали до останньої категорії, передавали гестапо, а потім відправляли до таборів або ліквідовували на місці. Ті, хто підпадав під категорію I та II, отримували негайне право на отримання громадянства Райху. Див.: Fleischhauer, Pinkus, *The Soviet Germans,* 96–97.

21 Рапорт про діяльність Управління з питань зв'язків з етнічними німцями за вересень–грудень 1942 р. «Aussenstelle Zhitomir», що перебував під керівництвом оберштурмфюрера Мюллера, який прибув 23 вересня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-120. Щодо прибуття Мюллера: див.: KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/2216/000146.

22 Згодом команди Гіммлера нарахували 76 737 фольксдойчів на Дніпропетровщині та 127 000 фольксдойчів у Трансністрії. Управління Гіммлера з питань зв'язків з етнічними німцями працювало з населенням, під контролем румунів у Трансністрії, і планував переселити цих німців до Криму, але ці плани зазнали краху у 1943 р. У Дніпропетровську нацистські керівники сконцентрували 5 376 фольксдойчів у поселеннях, які проживали у 194 селах регіону. Див. рапорт Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589163.

23 Праця Штумппа «Ostwanderung» (1941 р.) була другим томом у серії праць під назвою «Sammlung Georg Leibbrandt, Quellen zur Erforschung des Deutschtums in Osteuropa». Ляйббрандт був начальником департаменту політики в структурі міністерства окупованих східних територій Розенберґа з липня 1941 р. по 1943 р. Свіжий аналіз роботи Штумппа та Ляйббрандта в Україні та опис їх долі після завершення війни міститься у праці: Schmaltz, Sinner, «The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp». Також див.: Brown, *A Biography of No Place*, 193–235.

24 Багато хто із етнічних німецьких фахівців був закріплений за сільськогосподарськими інспекторами армії. Див. рапорт Штумппа до

Рока стосовно роботи в Житомирі, 14 серпня 1941 р., NA, RG 424, T-501/R 6/0001142.

25 Щодо цілей NSV на сході див.: ЦДАВОУ, 3206-6-256 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6); з питання кампаній зі збору одягу в Житомирі див.: ДАЖО, P1151-1-11.

26 З питання перевезення єврейського майна з Райху та Франції в Житомирську область, див. листування між партійним керівником Деґенгардом при міністерстві окупованих східних територій та NSV, 2 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-258 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

27 Див. звіт айнзацгрупи С від 7 жовтня 1941 р. в: *Einsatzgruppen Reports*, eds. Arad, Krakowski, Spector, 174.

28 Гофмеєр був «закріплений за конторою СД у Києві під командуванням головнокомандувача СС та поліції «Росія-Південь». Люманс дослідив, що представники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями інтенсивно використовували місцеві сили СД, але він не розглядає, чи персонал Управління також був залучений до антиєврейської різанини, яку постійно вчиняли підрозділи СД. Lumans, *Himmler's Auxiliaries,* 244–245.

29 Див. звіт «Hauptamt VoMi, Aussenstelle Shitomir: Arbeit und Aufgaben der Volksdeutschen Mittelstelle», вересень – грудень 1941 р., ДАЖО, P1151-1-120. Також див. рапорт Гоффмайєра від 12 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 100/000661–670.

30 Службова записка Клемма до всіх міських та окружних комісарів, 5 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120. У слід за цим наказом дуже скоро було видано інший циркуляр до комісарів Коха, де уточнювалось, що Volksdeutsche Mittelstelle, очолюваний оберфюрером СС Гофмеєром, отримав завдання набору та навчання етнічних німців-чоловіків, які могли підтримувати здійснення заходів безпеки та адміністрування, а також те, що команди Штумппа вивчали за допомогою анкетних опитувань поселення етнічних німців та, відповідно, окремих осіб. Комісарам наказувалось надавати допомогу у цій діяльності, а також у турботі про бідних; меморандум райхскомісара України (IIa) щодо фольксдойче, 6 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.

31 Див.: Шмідт, «Lagebericht» (дата нерозбірлива) із посиланням на весну 1942 р., ДАЖО P1151-1-142.

32 Звіт генерального комісара Клемма про вчителів фольксдойче до штаб-квартири нацистської партії в Берліні, 5 березня 1942 р., у ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

33 У липні 1942 р. світ побачила серія статей про святкування етнічних німців з приводу відкриття дитячого садочка. «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 1 липня 1942 р., 2 липня 1942 р., 5 липня 1942 р. та 9 липня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

34 Див.: «Vermerk», 9 червня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6); та «Einweisung von 14 Kindergärtnerinnen zur Betreuung Volksdeutscher in der Ukraine», 21 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

35 Див.: NSV, «Lagebericht», 29 вересня 1942 р., Житомир, ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). 16 грудня 1942 р. комісари оголосили, що шкільна освіта була обов'язковою для дітей етнічних німців. «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 16 грудня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

36 Див. рапорт NSV від 11-12 червня 1942 р. та рапорт міністра окупованих східних територій від 15 червня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). Ірма Вільдхаффен та її медсестри створили пункти турботи про матерів та немовлят у Черняхові, Новограді-Волинському, Андреєві, Горошках та Садках. Див.: огляд працівниками NSV від 11 серпня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA), RG 31.002M, reel 6.

37 Ця папка із освітніми матеріалами для німецької молоді на сході не містить дати, але можливо, датується кінцем 1942 – початком 1943 р., ДАЖО, P1151-1-139. Див. меморандум Коха до генеральних комісарів щодо освіти та виховання фольксдойче про расові злочини та покарання щодо євреїв, 13 травня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.

38 Рапорт Гоффмайєра, 12 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 100/000661-670.

39 Циркуляр райхскомісара усім лідерам молоді Райху, вихователям дитячих садків та їхнім помічникам стосовно цілей їхньої роботи в Україні, 1 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). Комісаріат та посадовці NSV активно сприяли діяльності лютеранської церкви в Житомирі, де пастор Лемке проповідував про покору Гітлерові. Див. рапорт від 20 березня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147.

40 Щодо детального аналізу питання жінок Райху, направлених до Польщі, див.: Harvey, «Die deutsche Frau im Osten», 191–214.

41 Міський комісар IIa до Управління з питань зв'язків з етнічними німцями в Житомирі, 20 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.

42 Рапорт Бехренса до СД Бердичева стосовно Герберта Гафке, 21 квітня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-35.

43 Офіційні розміри раціонів було опубліковано у «Verordnungsblatt» від 20 лютого 1942 р., ЦДАВОУ, 2306-1-65 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 2).

44 Див.: наказ Ведельштедта від 7 квітня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-21.

45 Дивіться меморандум Управління з питань зв'язків із етнічними німцями щодо пайкових талонів та магазинів з кінця грудня 1941 р. по початок 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-138.

46 Представник Штумппа в Житомирі Ердманн доповів про діяльність фольксдойче в цьому районі, 30 квітня 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11). Серед пільг, які надавались етнічним німцям, була подорож до Чорного моря для навчання ремеслам, а також туристичні поїздки по Райху; NA, RG 242, T-315/R 2216/000272-273.

47 Див.: декрет Гіммлера від 9 грудня 1940 р., NA, RG 242, T-175/R 194/2732996. Див.: меморандум Управління з питань зв'язків із етнічними німцями (без дати) (у справах за 1940–1941 рр.) стосовно планів щодо Радянського Союзу, де зазначається, що «по своїй суті фінансування переселення буде здійснюватися за рахунок конфіскованого майна витіснених чужих народів». NA, RG 242, T-175/R 194/2732977. Командувач Карл фон Рок наказав забезпечувати етнічних німців кращим житлом та припасами, отриманими внаслідок звільнення будинків євреїв, та награбованим майном. Наказ командувача тиловим районом групи армій «Південь», 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000803. Див. «завдання» NSV, поставлені окружними комісарами, «VI. Vorläufige Aufagaben» стосовно «Judennachlass», ЦДАВОУ, 3206-6-254 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6, 5).

48 За інформацією контори Коха, СС-комісар або СС-гебітсгауптсманн призначався Кохом, але все одно належав до адміністрації комісаріату, 16 грудня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-17. Гіммлер призначив Отто Юнґкунца (нар. 1892 р.) гебітскомісаром Геґевальду. Юнґкунц вступив до націонал-соціалістичної партії у 1933 р., працював у мерії Ґьоттінґену та був спеціальним уповноваженим у Геґевальді перед тим, як його було призначено на посаду гебітскомісара восени 1942 р.

49 Після зустрічі із Гітлером 25 липня, Гіммлер влаштував у Геґевальді звану вечерю; він торкнувся теми фольксдойчів, говорячи доволі відверто про свої плани щодо них, а потім раптово переключився на питання загрози з боку партизанів. Дискусія Гіммлера після зустрічі з Гітлером описана у свідченні Франца Рацезберґера, 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, 204–206.

50 Див.: Jochmann, ed., *Die Monologe in Führerhauptquartier*, 335. Замітки з цих зборів у «Вервольфі» не мають дати, але 9 серпня 1942 р. Гіммлер перебував у бункері Гітлера із більшістю осіб, згаданих у нотатках конференції, і наступне зібрання, яке відбулося після цього у Геґевальді 10 серпня, стосувалося впровадження програм, щодо яких були прийняті рішення напередодні у бункері «Вервольф». Учасниками конференції у «Вервольфі» щодо фольксдойчів були начальник особистого персоналу Гіммлера Карл Вольф; директор Управління з питань зв'язків із етнічними німцями Вернер Лоренц; головнокомандувач СС та поліції «Росія-Південь» Ганс Прюцманн; контактна особа СС в Омі Ґоттлоб Берґер; начальник RKF Ульріх Ґрайфельт; державний секретар при Міністерстві внутрішніх справ та генерал-майор СС Вільгельм Штукарт; розробник генерального плану «Ост» професор доктор Конрад Меєр; а також, можливо, головнокомандувач СС та поліції Геррет Корземанн. Замітки стосовно «Besprechung im Führerhauptquartier» знаходяться в NA, RG 242, T-175/R 17/2521076-9. У «Der Dienstkalendar Heinrich Himmlers», зборах, проведених Гіммлером та Гітлером 9 серпня 1942 р., зазначені на с. 509–510.

51 Службова записка Гіммлера Ґоттлобу Берґеру щодо некомпетентності комісарів Розенберґа стосовно питання етнічних німців, серпень 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 66/2582327. Гітлер директивою № 46 від 18 серпня 1942 р. передав СС контроль над боротьбою з партизанами на мирних окупованих територіях; NA, RG 238 477-PS. Гіммлер призначив Еріха фон дем Бах-Зелевскі уповноваженим СС з питань антипартизанської боротьби на сході наприкінці жовтня 1942 р.; NA, RG 238, NO-1661. Див. Dallin, *German Rule in Russia,* 210–211.

52 Нотатки з конференції, яка проводилася у штаб-квартирі Гітлера, NA, RG 242, T-175/R 17/2521076-1079. Про нотатки Гітлера стосовно германізації України див.: Dallin, German Rule in Russia, 286. Додаткові матеріали про створення Геґевальду знаходяться у NA, RG 238, NO-2278; ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6); NA, RG 242, T-175/R 17/2587879б E-175/R 88/2611402.

53 Ioanid, *The Holocaust in Romania,* 187-201, 232-237. Див.: Zentralstelle Dortmund gegen Dr. Siebert und andere, BAL,45 Js 26/62 та Dalia Ofer, «The Holocaust in Transnistria» у *The Holocaust in the Soviet Union*, eds. Dobroszycki, Gurock, 136–138.

54 Див. наказ Ельгафена про загони самооборони, 30 липня 1942 р., РГВА, 1323-2-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 81). Стосовно Selbstschutz в Україні та Трансністрії див. замітки зборів, NA, RG 242,

T-175/R 17/2521076-79. Щодо питання обмеження присутності етнічних німців-поліцаїв та перекладачів у селах з метою сприяння шлюбам між етнічними німцями див. наказ командира поліції порядку в Україні від 17 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-23.

55 Для порівняння, у Трансністрії було шістнадцять шкіл з підготовки службовців самооборони, де пройшло навчання 7000 осіб. Див. рапорт без дати, NA, RG 242, T-175/R 72/2589180.

56 Див. лист Гіммлера до Берґера, в якому перший наполягає на переданні контролю над питанням етнічних німців у Росії в свої руки, серпень 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 66/2582327.

57 Реакція Розенберґа на наказ, виданий Гіммлером Коху, 28 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 17/25210816 252101.

58 На папері у цій битві переміг Розенберґ. Здається, Гітлер бажав децентралізації політики щодо етнічних німців та акцій з переселення і, можливо, також хотів збільшити роль партії, наказавши (під час зборів у Вінниці із Гіммлером, Кохом, Прюцманном, заступником Коха Паулем Дарґелем та Гофмеєром), щоб «вирішення усіх питань стосовно населення та німців відбувалося в райхскомісаріаті Україна винятково через генерального та гебітскомісарів». Водночас Гітлер наказав, щоб на форпостах етнічних німців, зокрема у Коростені, Геґевальді, Вінниці, Гальбштадті та Кронау, СС призначали окружних комісарів. Стосовно рішень, прийнятих Гітлером на зборах від 23 жовтня 1942 р. див. нотатки Дарґеля від 24 жовтня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

59 Тео Геншель (нар. 18 лютого 1904 р. у Шляйсені). Вступив до націонал-соціалістичної робітничої партії у 1928 р. і був призначений окружним керівником з питань пропаганди та став членом СА. У грудні 1939 р., після кількох років роботи в Управлінні з расових питань та переселення, за наказом Гіммлера він обійняв посаду начальника особистого персоналу райхскомісара з питання зміцнення німецького народу. До скерування на службу в Житомир Геншель очолював одну із трьох оперативних груп під час завоювання Польщі, організував захоплення промислових об'єктів в околицях Лодзя, а також працював начальником територіального відділу СС у Данціґу – Західна Прусія. Див.: Heinemann, *«Rasse, Siedlung, Deutsches Blut»*, 454–455. Див. особову справу в СС Тео Геншеля, NA, RG 242, архіви Берлінського центру документації, A-3343, SSO-87A-88A. Я дякую Ізабель Гайнеманн за надання мені копії цього документа.

60 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*, розділ документальних додатків, 193–196.

61 Heinemann, *«Rasse, Siedlung, Deutsches Blut»,* 436–437.

62 Dallin, *German Rule in Russia*, 286. Даллін вказав неправильну дату переселення до Геґевальду, можливо, переплутавши її із листопадовою акцією у Черняхові (Нойборн).

63 Див.: NSV, «Lagebericht for East» з планами щодо акції в Овручі, 29 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-235 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

64 Див. звіт штандартенфюрера Геншеля щодо акції в Геґевальді, виголошений на зібранні комісії з питань переселення за участі представників штабу генерального комісара, NSV, головнокомандування СС та поліції і Управління з питань зв'язків з етнічними німцями 6 листопада 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-120.

65 Гіммлер раніше надіслав службову записку Полю та Лоренцу щодо надання на Різдво усім основним поселенням фольксдойчів (Геґевальд, Трансністрія, Гальбштадт [Дніпропетровськ], Корець, Миколаїв та Люблін) речей зі складу у Любліні та Аушвіцу. Див. наказ Гіммлера від 6 жовтня 1942 р., NA, RG 238, NO-5395 та T-175/R 129/2655141. Щодо меморандуму, виданого опісля, 20 жовтня, з вимогою негайного забезпечення етнічних німців у Геґевальді товарами та предметами побуту, див.: Witte et al., eds., *Der Dienstkalendar Heinrich Himmlers,* 591–592.

66 Це було «відповідно до жовтневого декрету Коха щодо надання майна етнічним німцям, яких у «Списку представників німецького народу» було віднесено до категорій з першої по третю». Наказ Коха від 15 жовтня 1942 р., «Житомирщина в період…», документи №№ 71, 104.

67 Меморандум генерального комісара Ляйзера від 16 листопада 1942 р., «Житомирщина в період…», документи №№ 72, 104–105. Оригінал документа знаходиться в ДАЖО, Р1151-1-32.

68 Щодо поселенців Геґевальду із Києва, які «завершили заселення території», див.: Ляйзер, «Lagebericht», березень-квітень 1944 р.; ДАЖО, Р1151-1-45. Також див.: Dallin, *German Rule in Russia,* 286. Стосовно збільшення площі Геґевальду, див: вивчення райхскомісаром України генерального округу «Житомир», 1 січня 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 3).

69 Керівники СС з питань сільського господарства були виведені зі складу поліції порядку та Управління з расових питань і переселення. Геншель та начальник Управління з расових питань і переселення Тессеро зустрілися в Геґевальді 13 вересня 1942 р. для того, щоб окреслити ці

посади в рамках роботи поліції та в економічній сфері. Вони визначили, що працівники СС, розташовані у Гегевальді, мають бути старшого віку із досвідом у сільськогосподарській галузі (близько тридцяти чи сорока працівників). Див. нотатки зустрічі від 13 вересня 1942 р. та службову записку Геншеля від 1 жовтня 1942 р. в особовій справі члена СС Тео Геншеля, NA, RG 242, архіви Берлінського центру документації, A-3343, SSO-87A-88A. Також див.: Heinemann, *«Rasse, Siedlung, Deutsches Blut»,* 457.

70 У Новограді-Волинському також була школа з підготовки вчителів, червень–липень 1943 р.; ДАЖО, Р1151-1-185.

71 Див. вказівки щодо мітингу від 24 березня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-146. Дещо менший мітинг було проведено в перших числах травня. Див.: «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк), 5 травня 1943 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010. Пауль Дарґель був заступником Еріха Коха, а згодом був приставлений до Борманна як контактна особа армії Власова. Reitlinger, *The House Built on Sand,* 434.

72 Окружний лідер націонал-соціалістичної партії в Житомирі Марія Корманн скаржилася, що пайки фольксдойчів були такими ж бідними, як і у місцевих в'язнів. Див. порівняння пайків етнічних німців та ненімців у звіті Корманн від 29 жовтня 1942 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

Розділ 8

1 Цей процес детально розглянуто у праці: Jan Gross, *Polish Society under German Occupation* – одному із ранніх досліджень цього питання.

2 Ляйзер намагався організувати релігійні структури в рамках усього комісаріату під керівництвом трьох єпископів – двох у Вінниці та одного в Житомирі; «Lagebericht», березень–квітень 1943 р.; ДАЖО, Р1151-1-26. Див. наказ генерального комісара Ляйзера щодо реєстрації священиків, 24 березня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6. Див. критику головнокомандувача Вермахту Кіцінґера від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653–659.

3 Окружний комісаріат Звягеля, листок оплати праці, травень 1943 р. Із вісімдесяти семи працівників, лише сімох (здебільшого фольксдойчів) було прийнято на роботу у період липень-грудень 1941 р. Див.: ДАЖО, Р1465-1-7 (копія у USHMMA, Acc 1996.A.0269, reel 6).

4 Armstrong, ed., *Soviet Partisans in World War II*; Fyodorov, *The Underground Committee Carries One*; «Стривожена пам'ять»; Poltava, *The Ukrainian Insurgent Army*; Tys-Krochmalyuk, *UPA Warfare in Ukraine*; Kohn, Roiter, *A Voice from the Forest*.

5 Weiner, *Making Sense of War,* 156.

6 Перший партизанський загін українських націоналістів було сформовано на Поліссі під командуванням Боровця, який свого часу був пов'язаний з Українською Народною Республікою у 1918–1920 рр.; Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 103–105. В Ушомирі євреї, які втекли від першої хвилі масових розстрілів, убивств, нападали на містечко із лісу. У 1942–1943 рр. невеличкі осередки єврейського опору утворились на території південніше Вінниці. Див.: Spector, «Jews in the Resistance», 136–137.

7 Люди Андрія Мельника влаштували свій штаб у Житомирі, де працювало двоє головних посадовців його проводу – Омелян Сеник та Микола Сціборський. 30 серпня 1941 р. Сеник та Сціборський переходили перехрестя в центрі Житомира, коли іззаду до них наблизився молодий чоловік. Він застрелив Сеника та Сціборського. Сеник помер на місці, а Сціборський «помер від великої втрати крові через кілька годин після інциденту». Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 68. Очевидно, що напад вчинив агент Бандери (з допомогою німців).

8 Див. звіт ОУН(б) «Wino» щодо членів, яких арештували німці і які не повернулись, 26 вересня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-3.

9 Наказ айнзацкоманди 5 від 25 листопада 1941 р. у:: Potichnyi, ed., *The UPA in Light of German Documents*, 99; передруковано із IMT, vol. 39, 269–270.

10 Див. SD Meldungen Ost, щотижневий звіт від 15 травня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 16/2519847, а також кадри 2529873-2529874.

11 Викриті звіти бандерівців були передані іншим штабам таємної поліції та підрозділам айнзацгруп у Львові, Рівному, Києві, Чернігові, Харкові, Горлівці, Кременчуку та Дніпропетровську. Див. рапорт Томаса від 23 березня 1942 р., ДАЖО, Р1151-114. За словами начальника служби безпеки в Україні Томаса, арештованих націоналістів не можна було вбивати на місці; їх потрібно було залишати для допиту для того, щоб дізнатися ще більше імен й іншої інформації. У деяких випадках їх розстрілювали; якщо вони відігравали важливі керівні ролі, їх потрібно було направляти до Головного управління безпеки Райху в Берліні. Наказ Томаса від 22 лютого 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-14. Коли Рацезберґер запитав Томаса з приводу його дій щодо в'язнів у квітні 1942 р., Томас відповів, що на той час їх потрібно було утримувати у концентраційному таборі. Лист Томаса до Рацезберґера, 14 квітня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-14.

12 Звіт Рацезберґера до бригадефюрера СС д-ра Томаса, 1 квітня 1941р., ДАЖО, Р1151-1-14.

13 Тарас «Бульба», Боровець, був уродженцем Волині; він заснував перші загони поліції при німецькій адміністрації в Олевську; і Боровець, і його люди (українська допоміжна поліція) з Олевська перейшли у підпілля у листопаді 1941 р., а пізніше сформували одну із перших націоналістичних партизанських груп. Potichnyi, ed., *The UPA in Light of German Documents*, 6, 47.

14 Див. рапорти генерального комісара Клемма про партизанські атаки, 14 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-21, та 18 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-4.

15 До листопада 1941 р. вони таємно працювали із групою Боровця та його «вільним корпусом», котрий боровся проти радянської влади у північно-східних частинах України на території між Житомиром та Києвом. Щодо «стосунків» між Боровцем та німцями див. рапорт СД від 15 травня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 16/2529874-5.

16 Меморандум Рока представникам цивільної влади, 15 листопада 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-703.

17 Наказ Клемма, 18 грудня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-4.

18 У лютому 1942 р. штаб Гіммлера повідомив по телеграфу, що болотиста місцевість навколо Прип'яті мала бути підкореною з усією силою та із застосуванням сил Ваффен-СС і військових частин. 19 лютого 1942 р., МНІ, Прага, Var-СС B27. Свідчення Ганса Леберехта фон Бредова, колишнього начальника жандармерії в житомирському регіоні, 21 травня 1962 р., справа Кольморгена, BAL, Sta Braunschweig 1 Js 1848/61. Дякую Конраду Квіту за ці документи.

19 Див. «Kommandobefehl» головного жандарма регіону щодо вразливості поліції під час патрулювання лісів та полів, 25 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9. Наприкінці червня у рапортах за кожні два тижні та місячних рапортах було створено спеціальний розділ щодо нападів партизан; див. рапорт від 29 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9. З питання партизанських набігів навесні 1942 р., таких як диверсія проти фабрики з боку радянських військовополонених, див.: «Lagebericht» комісара Клемма, 3 червня 1942 р., BAK, R/6. Інші атаки описано у рапорті головнокомандувача Вермахту від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653-4.

20 Німецька політика стосовно захоплених партизанів відображала німецьке бачення категорій расових та політичних ворогів. Коли СД розпочало полювання проти націоналістів, бригадефюрер СС Макс

Томас наказував обшукувати та допитувати партизанів перед тим, як вбивати їх. Але на початку червня, коли німці проводили ретельні зачистки лісів у пошуках євреїв і коли радянські партизани почали вбивати німецьких посадовців в Єльському та Брагині, начальник жандармерії Житомира наказав у червні 1942 р. розстрілювати «бандитів та волоцюг» чоловічої статі в лісі без вагань. Див.: керівник служби безпеки Томас, наказ із Києва начальнику СД житомирського комісаріату Рацезберґеру, 23 березня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-14; накази KDG Житомира, 6 червня 1942 р., Мінська збірка 658-1-2 (копія у USHMMA, RG 53.0002, reel 5). Наказ KDG Житомира, 11 липня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-37.

21 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 942.

22 Начальник поліції безпеки Житомира Франц Рацезберґер, та його підлеглі здобули чимало важливої інформації при допиті упійманого радянського партизана на ім'я Леонтій Онагров. Він зізнався, що радянські партизани сформували осередки навколо Житомира, зокрема, у Девешині, Чуднові, Мирополі, Баранівці та Романівці, а також на кордоні між Луцьким та житомирським регіонами у Шепетівці. Див. службову записку начальника СД Рацезберґера до начальника жандармерії житомирського регіону, 16 квітня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-2.

23 Рапорт Рацезберґера від 23–31 липня 1942 р., МНІ, Прага, Var-CC B 22. Дякую Конраду Квіту за цей документ, а також і за багато інших із архіву в Празі. Щодо інших атак, див.: SD Meldungen Ost, 7 серпня 1942 р., 20 серпня 1942 р., 28 серпня 1942 р., та 11 вересня 1942 р., NA, RG 242 T-315/R 17/2520129-30, 2520186-7, 2520214 та 2520277-8. У березні 1943 р. радянські сили створили один із більших та важливих аеродромів у Лельчицях. Див.: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*, 387.

24 Свідчення Франца Рацезберґера від 19 січня 1957 р., справа проти Рацезберґера, BAL, 204 AR-Z 8/80, Band III, 205. Witte et al., eds., *Der Dienstkalendar Heinrich Himmlers*, 498–499.

25 Німецькі та українські поліцаї захопили три різних радянських листівки у Василевичах. Перша була воєнним повідомленням про стан справ, в якій ішлося про те, як німці зазнали поразки на північному фронті; друга була адресована до «Народів окупованих територій» і повідомляла про те, що Радянська армія відтісняла фашистські банди і що «усі вільні радянські люди дбають про вас… Відступаючи, німці руйнують лани протяжністю 200 кілометрів»; вашим обов'язком є

збереження зерна та його захист від знищення німцями. Беріть до рук зброю, вступайте до партизанів, нищіть ворога в тилу. Пам'ятайте, що ваші батьки, брати та чоловіки проливають кров за вас у бою. Смерть фашистам! Хай живе ваша свобода!». Див. рапорт Рацезберґера від 12 серпня 1942 р. до Томаса стосовно подій 17 липня 1942 р. у Василевичах, MHI, Прага, Var-CC B 22. Стосовно наказу Гіммлера про зміну терміну див.: «Kommandobefehl» від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.

26 Gerlach, *Kalkulierte Morde,* 974. Директива Гітлера № 46, 18 серпня 1942 р. у праці Dallin, *German Rule in Russia,* 210.

27 SD Meldungen Ost, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725410, 2725526.

28 Стосовно рапорту Прюцманна, див.: Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 1018. Щодо підходів Гіммлера див.: NA, RG 242 T-175/R 140/2667728. З питання зростання місцевого спротиву, який призвів до збільшення жертв серед цивільних, див. рапорт головнокомандувача СС та поліції в Житомирі Гельвіґа усім жандармським постам регіону, 27 січня 1943 р., ДАЖО, Р1465-1-6.

29 *Стривожена пам'ять*, 209–214.

30 Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

31 Командир жандармерії Житомира, рапорт від 19 листопада 1942 р. ДАЖО, Р1151-1-9.

32 Рапорт СД зі сходу, 22 січня 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725410.

33 Рапорт СД зі сходу, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725529.

34 Німці не могли розрізнити радянських командирів та їхні підрозділи в Житомирі. Хоча бійці Ковпака були найвідомішими, радянські загони на Житомирщині також перебували під командуванням А.Г. Сабурова, А.Ф. Федорова, М.І. Наума, Б.А. Карасьова, І.І. Шитова та А.М. Грабчака. Радянські та українські джерела також повідомляють про чесько-польський загін. Див.: *Стривожена пам'ять*, 208.

35 Щодо дій загонів Ковпака в Житомирському краї, операції «Nixe» («Русалочка») та південних сил Радянського Союзу під командуванням Сабурова, березень–квітень 1943 р., див.: SD Meldungen Ost за цей період, NA, RG 242 T-175/R 236/2725410, 2725529, 2725679, 2725747–8, 2725795. Мельниченка викрило гестапо у грудні 1942 р.; див. повідомлення начальника гестапо Мюллера (Берлін) до Гіммлера (Геґевальд) від 12 грудня 1942 р., NA, RG 242 T-175/R 68/2584189–93. Щодо службової записки Мюллера до Раттенхубера (тоді підвищеного у званні до оберфюрера СС)

про радянських агентів на комплексі «Вервольф» від 22 липня 1942 р., див.: «З архівів ВуЧК-ГПУ-НКВС-КДБ» 1/2 1999, 428–442 у ДАВО, Р1425-1-35, 14 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 14). Після війни Ратенхубера допитував КДБ і, очевидно, він помер у радянському полоні. Я вдячний Вадимові Альцкану за те, що він надав мені текст та переклав його з української мови.

36 Німці розмістили націоналістів-партизанів (ОУН(б), довкола Вінниці, Бердичева та менших міст, таких, як Козятин. Керівники бандерівців також намагалися організувати свій рух в Овручі; рапорт СД, 11 вересня 1942 р., NA, RG 242 T-175/R 236/724822–26. Прихильника ОУН(б), який розповсюджував листівки, робітника на ім'я Борис Жуменій, було арештовано в Ружині на початку вересня 1942 р. Рапорт окружних СС та поліції про події в Ружині, ДАЖО, Р1182-1-36. Посадовець із столиці райхскомісаріату, Рівного, який приїздив до Вінниці, дізнався, що два села недалеко від міста перебували під повним контролем бандерівців; див. рапорт професора фон Грюнберга (IIg), 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMMA, RG 31.0002M, reel 3).

37 Див.: Weiner, *Making Sense of War*, 244–264. Див. Snyder, *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing*.

38 Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 108.

39 Щодо розвитку УПА та більш прихильного опису групи Бандери, див.: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*. Із приблизно 40 000 бійців УПА, на початку 1943 р. у Житомирі діяло менш як 1500.

40 Це було помітно у зміні принципів та політики ОУН(б), які зрушили в бік більшої етнічної толерантності та демократичних ідеалів. Див. рішення, прийняті на Другому конгресі у лютому 1943 р. та Третьому позачерговому конгресі у серпні 1943 р. у праці: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*, 614, 631. Коли німці евакуювались зі східних районів Житомирщини у листопаді 1943 р., ОУН-УПА провели таємну конференцію представників «пригноблених народів Східної Європи та Азії» у північно-західних лісах Житомирщини; див.: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine,* 397.

41 Німці почали усвідомлювати, наскільки важливими були старости для партизанів, коли вивчили партизанський рух у 1942 р. Вони виявили, що на найнижчих рівнях, де німці були відсутні, партизани мали можливість діяти за рахунок сіл та у лісах за підтримки і співпраці старост і місцевого населення; німцям також стало відомо, що дехто з українських керівників саботував німецьку політику, навмисне

направильно перекладаючи накази німців. Див. накази начальника жандармерії Житомира щодо боротьби з партизанами, в яких була поставлена вимога, щоб місцеві керівники були вірні німцям, та звучали погрози місцевому населенню у разі надання підтримки партизанам, НАРБ, 658-1-2 (копія у USHMMA, RG 53002M, reel 5). Стосовно питання неправильного перекладу німецьких наказів на українську мову див.: 26 серпня 1942 р., Hauptmannschaftsbefehl Berdichev, РГВА, 1323-2-228 (копія у USHMMA, RG 11.001M, reel 81).

42 Наказ радянського командира Сергєєва, керівника партизанського руху на тимчасово окупованих німцями територіях, 14 серпня 1942 р. у *Soviet Partisans in World War II,* ed. Armstrong, 672.

43 Леонтій Антонович Козарицький, інтерв'ю з автором, 20 травня 1996 р.

44 Окружний керівник СС та поліції Козятина, реєстраційні листки вбитих поліцаїв, листопад 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-35.

45 Ляйзер то Розенберґа, 17 червня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000878-881.

46 Генеральний комісар Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

47 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 1020.

48 Див. меморандум Ляйзера усім комісарам та головнокомандувачу СС та поліції Житомира щодо вказівок Коха, 10 березня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-26. Щодо критики Ляйзера та реакції Гіммлера, див.: 16 червня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 140/2667587-593.

49 Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45. Комісари також починали підозрювати господарські підприємства СС, які висували більші вимоги щодо свого матеріального забезпечення. У Новограді-Волинському окружний комісар спочатку відмовився надати працівників для порцелянової фабрики під керівництвом СС в Городниці, аж поки головнокомандувач СС та поліції Прюцманн не почав чинити тиск на генерального комісара Ляйзера. Див. архіви про місцеві промислові об'єкти під управлінням СС – наприклад, порцелянові фабрики СС у Бердичеві, Коростені та Олевську – ДАЖО, Р1151-1-383 та Р1151-1-22.

50 Див. декрет Гітлера та Кайтеля щодо заохочення «східних народів», 14 липня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-35.

51 Щодо премій місцевим жителям, котрі допомагали німцям у війні проти партизанів див. меморандум відділу з питань харчування та сільського господарства при комісаріаті Коха, Рівне, 21 серпня 1942 р.,

РГВА, 1323-2-255 (копія у USHMMA, RG 11.001M, reel 81). Ця програма була одним із заходів Гітлера в рамках делегування Гіммлеру завдання знищення партизанів до кінця року за допомогою найбільш жорстких каральних методів та програм заохочення місцевих колаборантів. Див. вказівки Розенберґа райхскомісаріату України та райхскомісаріату Остланду, 18 серпня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 155/ MR 35599/476, T-175/R 56/2571325.

52 Начальник жандармів Житомира, «Kommandobefehl», № 35/42, (15?) жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.

53 Див. повідомлення генерального комісара Ляйзера до райхсміністра Розенберґа, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 140/2667592-3; також в NA, RG 238, NO-2628.

54 Промова Ляйзера з нагоди візиту Розенберґа до Вінниці, 17 червня 1943 р., NA, RG 238, reel A213, frames 088693-699.

55 Щодо призначень, ініційованих керівником жандармів Самгородка Ріхтером, також дивіться відповідний меморандум від 31 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-38. Списки висунутих на отримання винагороди осіб знаходиться в ДАЖО, Р1182-1-162.

56 Свідчення міліціонера Івана Ковальського та керівника з питань сільського господарства Мартіна Лемке, допити окружного керівника СС та поліції Козятина, 20 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-35.

57 По дорозі їй та іншим робітникам надали трішки сіна, один кілограм хліба, одну ковбасу, але не дали води. Цієї їжі вистачило на 2–3 дні, але поїздка тривала п'ять–дев'ять днів. Під час подорожі, згадує пані Атаманська, потяг інколи різко гальмував і можна було чути постріли, спрямовані на тих, хто намагався втекти. Марія Атаманська, бесіда з автором, 21 травня 1996 р., Житомир, Україна. Рапорт начальника СД Києва командувачу СД по Україні, червень 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 156/MR336. Також див. рапорт про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина щодо жінки та дитини, яких було застрелено при спробі вистрибнути із потяга, який перевозив примусових робітників, 5 лютого 1943 р., ДАЖО, Р1452-1-2.

58 Коли підозрювані втікали, німецькі слідчі починали приводити дружин та подруг підозрюваних; часто партизан чи дезертир ішов до своєї дівчини, щоб переховуватися. Див. звіти про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина, зокрема, від 21 жовтня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-2 та з 8 серпня по 26 грудня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-32; також у SD Meldungen Ost від 5 березня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 236/2725620.

59 СС-поліція Ружина арештувала Настю Семерчук, дружину підозрюваного партизана. Після того як німецькі та українські поліцаї завдали їй тортур, її повернули до камери. Пізніше українські охоронці знайшли її мертвою в камері; вона повісилася на шматку матерії. Див. «Lagebericht» окружного керівника СС та поліції Ружина, листопад 1942 р., ДАЖО, Р1452-1-2.

60 Див: «Оголошення» Мошовського від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1426-1-2. Будь-які службовці місцевої поліції, які відмовлялися здійснювати напади на партизанів, також мали бути розстріляні на місці керівником загону, співслужбовцем чи, за необхідності, німецьким посадовцем-жандармом. Начальник жандармів Мозиря письмово наказав, відповідно до доручення Гіммлера, боротися з партизанами в Україні. Українська поліція також повинна була брати участь у боях; командувач СС та поліції Гельвіґ наказав, що, якщо члени родин допомагали «бандитам», то уся сім'я підлягали знищенню. Див. справу із НАРБ, 658-1-2 (копія у USHMMA, RG 53.002, reel 5).

61 Інформація із щоденних рапортів про партизанів командувача СС та поліції Козятина Бехренса, 8 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-32. Також див. рапорт про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина, 5 лютого 1943 р., в якому він звітує про те, що ними було схоплено ще одну жінку, яка забезпечувала партизанів їжею у Погребищі; ДАЖО, Р1452-1-2. Також див. рапорт командувача СС та поліції Козятина Бехренса про діяльність партизанів, ДАЖО, Р1182-1-32.

62 У серпні 1942 р. батальйон радянських партизанів пройшов районом Олевська, радянські партизани розстріляли усіх жителів. SD Meldungen Ost, рапорт від 11 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 17/2520242, 2520277–8.

63 SD Meldungen Ost, 5 березня 1943р., NA, RG 242, T-175/R 236/2725620.

64 Nechama Tek, *Resilience and Courage*, 264–272, 305–306.

65 Архіви окружного командувача СС та поліції Козятина, справа Кондратенко, липень–серпень 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-37.

66 Можливо, ця група була більшою – до 50 осіб, але під час рейду німці зіткнулися із дванадцятьма. Див. запис від 18 серпня 1943 р. та рапорт від 21 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-37. Члени єврейського руху опору зосереджувались навколо Вінниці.

67 Услід за цим убивством 26 серпня 1943 р. було проведено «Aktion Richter», масовий розстріл додаткових «підозрюваних». Бехренс, командувач СС та поліції Козятинського округу, – щоденні рапорти про партизанські напади, ДАЖО, Р1182-1-32.

68 Доля Кондратенко у часи війни та в повоєнний період залишається невідомою; записів про неї немає в архівних документах КДБ у Житомирі. У 1996 р. не можна було знайти можливих членів її родини за допомогою телефонного довідника та через відповідні запити.

69 Див. «Lagebericht' комісара Ляйзера щодо війни з партизанами та жінок-селянок, які жили у землянках, березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45, 9.

70 Див. меморандум Ляйзера, «Bolschewistische Grausamkeiten», 27 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-137.

71 Окрім подорожі до Райху, переможцям також забезпечувався збільшений пайок протягом шести місяців. План Ляйзера щодо пропаганди, 15 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-137.

72 Ляйзер, «Propagandische Auswertung der Winnizär Morde», 17 липня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-187. Свідчення Якова Арсентійовича Шептура, Вінниця, 28 січня 1979 р., BAL, 204 AR-Z 122/68, Band III, 78–80. Шептур представив радянську версію щодо масових захоронень, зазначивши, що тіла належали загиблим у різанині 1941 р., вчиненій нацистами, але розповідь міського комісара Вінниці Марґенфельда відповідає архівним записам німців 1943 р. та рапорту Розенберґа. Див.: *Amtliches Material zum Massenmord vom Winniz*a.

73 Цитата із книги: Weiner, *Making Sense of War*, 268, який переклав ці слова із випуску «Вінницьких вістів» за 1 липня 1943 р. Щодо політики місцевих провідників Православної, Греко-католицької та Католицької Церков, див.: Berkhoff, «Was There a Religious Revival…?». Генеральний комісар Клемм повідомляв про розкольницьку політичну діяльність цих церков у своєму звіті від 3 червня 1942 р., BAK, R6/310.

74 Посадовець націонал-соціалістичної партії, який мав зустріч із комісарами, свідчив про вражаючий факт постійно присутньої антиукраїнської «колоніальної» риторики паралельно із фіктивними пропагандистськими заходами. Також, за його спостереженнями, комісари часто скаржилися, що «цим українцям нічого не можна було дати, бо вони цього не цінують» (!); див. рапорт від 23 червня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000193-194.

75 Гіммлер запропонував план евакуації ще 13 лютого 1943 р., після поразки біля Сталінграду та приблизно у той час, коли збройні загони СС почали евакуацію із Харкова, який вперше перейшов під контроль Червоної армії 14 лютого. Але широкі плани евакуації не

впроваджувались у життя аж до кінця літа. Див. Lumans, *Himmler's Auxiliaries,* 247.

76 Наприкінці 1943 р. також мали місце певні кадрові ротації. Геншеля замінив новий шеф СС з питань переселення Лафорсе; також було призначено нового керівника NSV, ним став Бутґерайт, який був призначений для допомоги Карлу Керстену, начальнику NSV в житомирському регіоні.

77 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik*, 208 (документ № 37).

78 Станом на квітень 1943 р., коли було складено списки етнічних німців Олевська, Пулина, Романова та інших сусідніх районів, майже половина населення потрапила під третю категорію; їхня кров була частково німецькою (народжені у змішаних шлюбах), але вони вважалися такими, яких можна було онімечити. Приблизно 4500 етнічних німців із Підлубів та Барашова також були переселені швидкими темпами. Див.: Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.

79 Протягом 1943 р. Черняхів перетворився на найбільший анклав етнічних німців в околиці, де проживало 9046 фольксдойчів; у ньому було вісім дитячих садків та п'ятдесят одна школа. Генеральний комісар Ляйзер оголосив його офіційним поселенням етнічних німців у віданні СС (під керівництвом оберфюрера СС Тшімпке). Фьорстерштадт було сформовано на базі українських населених пунктів Звягеля, Пулина, Коростеня та Горошків; див. наказ Ляйзера, 23 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-42. Чисельність етнічного німецького населення у Геґевальді становила 8915 осіб, відповідно до рапорту від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589170.

80 Керівники NSV скаржилися, що вони не могли знайти достатньо будинків для поселення ще 574 сиріт. Див. рапорт від 29 серпня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMM, RG 31.0002M, reel 6). Цифра 574 взята із рапорту Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589170; про заявки на вступ до DVL було оголошено по радіо, так само як і заклик до усіх етнічних німців чоловічої статі віком від чотирнадцяти до двадцяти одного року вступати до організації Гітлерюґенд; див. перелік оголошень, 20 лютого 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-120.

81 Heinemann, *«Rasse, Siedlung, deutsches Blut»,* 422.

82 У міста Житомир загалом було три крамниці для фольксдойчів, проте у них не вистарчало продуктів і обслуговування в них було організо-

ване вкрай неефективно. Див. рапорт Швагера від 26 червня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-120.

83 Див. службову записку Ляйзера окружним комісарам та комісіям з питань праці, 31 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-120.

84 Див. звіти про партизанські атаки у січні–лютому 1943 р., в яких етнічні німці зазначалися як жертви партизанів, окружного командувача СС та поліції Ружина, ДАЖО, Р1452-1-2. На початку 1943 р. фольскдойчів було переведено із північних районів, що перебували «під тиском внаслідок партизанської боротьби», до Черняхова, відповідно до «Lagerbericht» Ляйзера за березень-квітень 1943р. У нападі на Гегевальд 8 травня 1943 р. тридцять партизанів пограбували магазин СС та вкрали транспортні засоби; інша атака 12 травня 1943 р. мала місце на північ від Гегевальду в Мозирі. Див.: ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMMA, RG 31.0002M, reel 13). Інші звіти про напади партизанів на етнічних німців знаходяться в ДАЖО, Р1182-1-5. Триста партизанів атакували села етнічних німців у Звягельському районі та вбили десятьох чоловік; NA, RG 242, T-454/R 17/000418–420. Етнічних німців також вбивали в Гайсині, де було місце нічлігу колони переселенців, яка йшла із Гальбштадта (Дніпропетровська). Сили самооборони етнічних німців помстилися за це в сусідньому селі; див. рапорт головнокомандувача СС та поліції Прюцманна від 16 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589088–89.

85 Див.: «З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 1/2 1999, 428–442. Євреї-втікачі не формували власного руху опору; у них не було вогнепальної зброї, лише певна кількість холодної. У липні 1943 р. багато з них вступило до Ленінського загону Сталінської бригади, у складі якої діяв «єврейський» підрозділ під проводом Давида Мудрика. Див.: Винокурова та ін., ред., *Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление: свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы*, 124. Дякую Вадимові Альцкану за це джерело та допомогу в перекладі. Також дякую пані Винокуровій за підтвердження окремих деталей у листах до мене.

Розділ 9

1 Свідчення Хаїма Сатановського у Єлизаветський, *Бердичівська трагедія*, 84.

2 Відділ СД у Бердичеві. Щомісячний рапорт про діяльність за вересень 1943 р., ДАЖО, Р1452-1-2.

3 У Житомирі етнічних німців–охоронців було прикріплено до 31-го тренувального батальйону гренадерів СС. Їх розмістили уздовж річки із назвою Гегебах, яка протікала від комплексу Гіммлера до аеропорту; комплекс було зруйновано частково зусиллями цього батальйону, який перебував під командуванням кампфкоменданта Житомира централь-майора Штрака. Інші етнічні німці–солдати 31-го батальйону були розташовані на Київській вулиці, головній дорозі між Києвом та Житомиром, якою наступала Червона армія. Див. звіт Юнґкунца до штабу Гіммлера щодо евакуації в Житомирі, 28 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589091–95. Під час евакуації з Бердичева 26 грудня 1943 р. етнічним німцям–керівникам фабрики було наказано продовжувати працювати, щоб забезпечували армію. NA, RG 242, T-454/R 91/000870.

4 Телеграма датована 16 листопада, але у ній сказано, що вбивство відбулося 17 листопада 1943 р.; див. телеграму Прюцманна із Вольфсбурга до Гітлера, NA, RG 242, T-175/R 72/2589088.

5 Див. рапорт райхскомісара України від 13 листопада 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11, folder 99). Етнічні німці у цих подорожуючих групах здебільшого були жінками та дітьми; влітку 1943 р. Гітлер та Гіммлер проводили агресивну кампанію з призову етнічних німецьких чоловіків в армію та до Ваффен-СС. Дивіться декрет Гітлера про надання німецького громадянства тим іноземним особам німецького походження, які служили в збройних силах, Ваффен-СС та організації Тодта. Етнічні німці, які проживали в Україні станом на 22 червня 1941 р. та підпадали під одну із двох перших категорій Списку німецького народу, також отримували німецьке громадянство і повинні були служити в армії. Декрет Гітлера від 19 травня 1943 р. у ЦДАВОУ, 3206-1-79 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 2). У липні 1943 р. Гіммлер своїм наказом закріпив етнічних німців чоловічої статі в Україні за Ваффен-СС; Гіммлер попросив Прюцманна, щоб той забезпечив, аби 7000 членів самооборони були призвані на службу не в лави армії, а у Ваффен-СС. NA, RG 242, T-175/R 17/2522910.

6 Рапорт начальника СС Юнгкунца в Геґевальді, 7–24 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 17/2589091–9116. «Abschlussbericht», справа проти Фрідріха Бекера (СС та поліція Бердичева), BAL, 204 AR-Z 129/67 IV, 1028-9. Також див. заходи евакуації, службові записки за листопад 1943 р., у ДАЖО, P1151-1-31, P-2375-1-1; «Räumungsbericht des Gebietskommissariats Koziatyn», 8 листопада – 28 грудня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000857–67; «Räumungs-

massnahmen», 4-та бронетанкова армія, Бердичів, 26 грудня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000870.

7 Doris Bergen, «The Volksdeutsche of Eastern Europe and the Collapse of the Nazi Empire, 1944–1945» у *The Impact or Nazism*, eds. Rogers, Steinweis, 107.

8 Не відомо, скільки осіб серед цих етнічних німців були родом із житомирського регіону. Fleischhauer, «The Ethnic Germans under Nazi Rule», у Fleischhauer, Pinkus, *The Soviet Germans: Past and Present*, 101. Про надзвичайно жахливі умови під час евакуації, із згадкою колон переселенців з Геґевальда, див пр.: Harvey, *Women and the Nazi East*, 284. Також див.: Ther, Siljak, eds., *Redrawing Nations*.

9 Бердичів було звільнено 5 січня 1944 р., у той час, як битва за Вінницю тривала аж до 20 березня 1944 р. 1-й Український фронт почав наступ на Бердичів та Вінницю 24 грудня і розгромив німецькі 4-ту та 1-шу бронетанкові армії. Чотири радянські фронти, що пройшли через регіон, мали у своєму складі «двадцять одну об'єднану армію, три танкові та чотири повітряні армії, у складі яких було 2 086 000 солдатів, 31 530 гармат та мінометів, 1908 танків та самохідних гарматних установок, а також 2730 бойових літаків». *Велика Радянська Енциклопедія*, стаття «Правобережна Україна», 20:573.

10 Іван Шинальський, бесіда з автором, 20 травня 1996 р., Житомир, Україна.

11 Начальник поліції порядку України, керівник школи поліції, 22 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а.

12 «Українське слово» (Житомир), 11 вересня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

13 У житомирському комісаріаті у грудні 1942 р. було приблизно 9000 українців-поліцаїв (1800 – у мобільних батальйонах, 1000 – в містах та 6000 – в сільській місцевості), ДАЖО, 1151-1-883.

14 Кількість загиблих у Житомирській області становила 220 364, див.: ДАЖО, Р2636-1-5, 1–2. Дані по Вінниччині взято із праці: Weiner, *Making Sense of War*, 170.

15 Weiner, *Making Sense of War*, 9–10.

16 Ibid., 192.

17 Golbert, «Holocaust sites in Ukraine», 219.

18 Короткий аналіз сучасної України у світлі її історії колоніального панування та тоталітаризму міститься у праці: Motyl, *Dilemmas of Independence*.

19 Golbert, «Holocaust sites in Ukraine», 219.

Словник скорочень

Значну кількість із поданих нижче абревіатур використано в примітках, хоч деякі із них зустрічаються також і в основному тексті праці. Скорочення архівних джерел подано на початку розділу «Примітки».

AOK: Armeeoberkommando, польове командування / штаб армії.

BdS: Befehlshaber der Sipo-SD, командувач зіпо-СД.

DG: Durchgangsstrasse, швидкісна автомобільна траса, автобан.

DVL: Deutsche Volksliste, Список німецького народу. Нацистська система реєстрації та класифікації етнічних німців, згідно з якою останніх розподіляли на чотири категорії на основі наявності арійських рис і бажання бути германізованим.

EG: Einsatzgruppe, оперативна група, айнзацгрупа. Айнзацгрупи були спеціальними мобільними винищувальними загонами, що складалися переважно зі службовців поліції безпеки (зіпо) та працівників служби безпеки (СД), яких призначали на службу в Польщі та СРСР для проведення арештів і страт так званих расових і політичних ворогів Райху, передовсім євреїв. Вони прибували на визначені території одразу за наступаючими формуваннями Вермахту, а іноді й одночасно з ними.

GFP: Geheime Feldpolizei, армійська таємна польова поліція. Підрозділи безпеки Вермахту, приставлені до Абверу. 1942 р. їхні функції почала виконувати СД.

HSSPF: Höherer SS- und Polizeiführer, головнокомандувач СС і поліції. Посада, запроваджена 1937 р., передбачала найвищу владу на регіональному рівні; до компетенції того, хто її обіймав, входило керівництво діями всіх сил СС і поліції у конкретному районі (Wehrkreis) в Райху. Згодом існувала також на окупованих територіях Польщі, чеських землях, у Норвегії, Нідерландах і на території Радянського Союзу. Головнокомандувачі СС і поліції підпорядковувалися безпосередньо райхсфюреру СС і начальнику поліції Гайнріху Гіммлеру, на місцях їх називали «маленькими Гіммлерами». Під час операції «Барбаросса» три головнокомандувача СС і поліції («Росія–Північ», «Росія–Центр», «Росія–Південь») спланували та здійснили масові розстріли євреїв у співпраці із керівниками інших гілок окупаційної влади – польовими командирами Вермахту, командирами айнзацгруп, командувачами Ваффен-СС і начальниками СС-поліції. В Україну на посаду

головнокомандувача СС і поліції регіону «Росія–Південь» Гіммлер призначив Фрідіха Єкельна, його наступником був Ганс-Адольф Прюцманн.

NSV: Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення. Організація, створена Гітлером для координування роботи нацистської партії у сфері допомоги та благодійності для членів партії та їхніх родин, зокрема, для матерів і дітей. Організація також діяла в рамках програм з покращення добробуту етнічного німецького населення на сході.

OKH: Oberkommando des Heeres, головнокомандування сухопутної армії.

OKW: Oberkommando der Wermacht, головнокомандування збройних сил.

Orpo: Ordnungspolizei, орпо, поліція охорони порядку. Складалася із регулярних сил поліції в уніформі та сільських жандармів.

OT: Organisation Todt, Організація Тодта. Напіввійськова організація, відповідальна за проекти будівництва у військовій сфері, такі як встановлення воєнного обладнання й спорудження укріплень, а також за будівництво автобанів. Її керівник Фріц Тодт до загибелі у лютому 1942 р. також перебував на посту райхсміністра у справах озброєння та військових запасів.

RKFDV: Reichskommissariat für die Festigung des Deutschen Volkstums, Імперська комісія у справах зміцнення германської нації. Ця установа під керівництвом Гіммлера відігравала провідну роль у програмах онімечення та переселення етнічних німців на сході.

RKU: Reichskommissariat Ukraine, райхскомісаріат Україна. Цивільна адміністрація на окупованих німцями територіях Правобережної України (за винятком Східної Галичини, яку було включено до Генерального губернаторства). Комісаріат Україна був з'єднаний із райхскомісаріатом Остланд (Білорусія та країни Балтії) у територію Імперського міністерства у справах східних окупованих територій. На чолі райхскомісаріату Україна стояв Еріх Кох, столицею було місто Рівне.

RMfdbO: Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, Імперське міністерство у справах східних окупованих територій. Нацистська урядова служба, покликана управляти окупованими зонами сходу, розділеними на райхскомісаріати. Її очолював Альфред Розенберґ.

RSD: Reich Sicherheitsdienst, Служба безпеки Райху. Ця елітна служба сформувалася на основі спеціальної служби охорони фюрера, відомої під назвою Führershutskommando. Відібрані особисто Гіммлером та Гітлером офіцери RSD відповідали за безпеку й охорону польових штаб-квартир фюрера, а також служили особистими охоронцями Гітлера.

RSHA: Reichssicherheitshauptamt, Головне управління безпеки Райху. Створене у серпні 1939 р. RSHA об'єднувало в рамках однієї агенції сили політичної та кримінальної поліції (Gestapo, Kriminalpolizei), а також службу безпеки (СД) націонал-соціалістичної партії; була найголовнішою службою політичної розвідки Райху. Серед її ключових функцій була організація та координація вбивств європейських євреїв й інших ворогів Райху, нагляд за мільйонами іноземних примусових робітників, а також здійснення внутрішніх та закордонних розвідувальних операцій. Окрім Головного управління в Берліні, яким керував Райнгард Гайдріх (та його наступник Ернст Кальтенбруннер), RSHA мала регіональні відділення та мобільні загони, що називалися айнзацгрупами.

RuSHA: Rasse und Siedlungs – Hauptamt, Головне управління з расових питань і переселення. Створено 1931 р. як центральне управління СС, перед яким було поставлене завдання встановлення нацистських «стандартів» визначення належності до німецької «раси» та членства в СС, а також оцінки майбутніх наречених для есесівців. Під час війни до компетенції Управління було віднесено оцінку можливості германізації етнічних німців і ненімців; ця оцінка впливала на рішення щодо переселення й експропріації і часто була справою життя чи смерті. Працівники RuSHA, так звані «расові експерти», допомагали планувати витіснення ненімців зі східних територій та сприяли розселенню етнічних німців на теренах окупованої Європи.

SD: Sicherheitsdienst, СД, служба розвідки СС. СД було створено 1931 р. як службу, основним завданням якої було викриття та стеження за ворогами нацистської партії. Її повноваження розширились у Третьому райху за рахунок збору даних розвідки й операцій контррозвідки проти ворогів держави. Під командуванням Райнгарда Гайдріха службовці СД також займалися плануванням і впровадженням «остаточного розв'язання», зокрема, цим займалися службовці айнзацгруп і працівники відділу СД у справах євреїв під керівництвом Адольфа Айхманна.

Sipo: Sichertsheitspolizei, зіпо, поліція безпеки. Нацистська урядова структура, яка діяла спільно із силами кримінальної поліції (кріпо) та таємної поліції (гестапо). Була пов'язана зі службами СС у Головному управлінні безпеки Райху.

SK: Sonderkommando, «спеціальний загін», зондеркоманда. Підрозділ айнзацгрупи, який висилали із завданням знайти та знищити «ворогів» Райху на нових окупованих територіях сходу. Такий загін загалом

складався не більш як зі ста бійців зі складу СС і поліції; часто загони ділили на менші групи розвідки, Vorkommandos, які першими входили на завойовані території разом із військами.

SS: Schutzstaffel, «загін безпеки», СС. Сформований 1925 р. як персональний охоронний загін Адольфа Гітлера, цей елітний підрозділ поліції перейшов під керівництво Гайнріха Гіммлера, котрий перетворив його на потужну структуру, до складу якої входила таємна поліція, персонал концентраційних таборів і напіввійськові формування.

SSPF: SS- und Polizeiführer, командувач СС і поліції. Звання регіонального командира служби СС і поліції. Командувач СС і поліції житомирського комісаріату був підпорядкований безпосередньо Гіммлеру. Як начальник поліції безпеки та СД у своєму регіоні, керівник СС і поліції відповідав за підтримання безпеки, що означало розслідування й знищення реальної чи потенційної політичної, кримінальної та расової загрози німецькому правлінню. Спільні функції СС і поліції, які виконував цей посадовець, відображали на регіональному рівні злиття СС (організації в рамках націонал-соціалістичної партії) та поліції (німецької державної служби) під безпосереднім керівництвом Гіммлера.

VoMi: Volksdeutsche Mittelstelle, ФоМі, Управління у справах зв'язків з етнічними німцями. Цю службу у справах соціального забезпечення та репатріації етнічних (за межами Райху) німців у 1930-х рр. було поглинуто СС після призначення Гіммлера райхскомісаром у справах зміцнення германської нації (1939). Керував нею групенфюрер СС Вернер Лоренц.

Генеральне губернаторство: окупована нацистами Польща, що складалася із п'яти дистриктів: Краків, Варшава, Радомль, Люблін і Східна Галичина.

Джерела та література

Архіви/Бібліотеки

Bundesarchiv Aussenstelle Ludwigsburg (BAL)

Records of Postwar German State Investigations of Nazi War Crimes

Bundesarchiv Koblenz (BAK)

Records of the Eastern Occupied Territories, R/6

Бібліотека Конгресу США, м. Вашингтон, Федеральний округ Колумбія

«Der deutsche Militärartzt»

«Deutsche Ukraine-Zeitung»

OSS/State Department Intelligence and Research Report (German civil occupation of Ukraine)

United States Holocaust Memorial Museum Archives, Washington, D.C. (USHMMA)

Accession 1996.A.0269, Selected Records from the Zhytomyr State Oblast' Archive

Accession 1998.A.0002, Selected Records from the State Archives of the Russian Federation (GARF, Moscow)

Accession 2000.1, Einwandererzentralstelle Litzmannstadt (R 69, Bundesarhiv)

RG 06.025.02, Records of the Former KGB, Kiev

RG 11.001M, Selected Records from the Former Special (Osobyi) State Archive in the Russian State Military Archive

RG 15.006, Records relating to the Nazi Genocide in Poland, from the Main Commission for the Investigation of Nazi Crimes against the Polish Nation

RG 17.003M, Viennese Post-War Trials of Nazi War Crimes

RG 22.003M, Israel Weiner Letter concerning the Fate of the Weiner Family in Vinnitsa

RG 31.002M, Selected Records from the Central State Archive of Higher Government Organizations of Ukraine (formerly Central State Archive of the October Revolution), Kiev

RG 31.004M, Selected Records from the Odessa State Oblast' Archive

RG 31.011M, Selected Records from the Vinnytsia State Oblast' Archive

RG 31.017M, Selected Records from the Rivne State Oblast' Archive

RG 48.004M, Selected Records from the Military Historical Institute Archives, Prague

RG 53.002M, Selected Records from the Belarus Central State Archives (Sara Rosjanski Ross Collection), Minsk

United States National Archives and Records Administration, NA), College Park, Md.

AA3340, Series MFKL and Series PK, Records of the Berlin Document Center, Nazi Party Files

AA3340, Series SSO, Records of the Berlin Document Center, SS Officers Personnel Files

«German Counterintelligence Activity in Occupied Russia (1941–1944)», U.S. Army Report, MS № P-122

Record Group 242, Captured German Records
Record Group 457, Intelligence Files from the Public Records Office, London, German Police Radio Intercepts, Box 1386
T-77, Records of the German Armed Forces High Command (OKW)
T-78, Records of the German Army High Command (OKH)
T-120, Records of the German Foreign Office
T-175, Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police
T-311, Records of the German Field Commands: Army Groups
T-312, Records of the German Field Commands: Armies
T-313, Records of the German Field Commands: Panzer Armies
T-315, Records of the German Field Commands: Divisions
T-454, Records of the Reich Ministry of the Occupied Eastern Territories
T-501, Records of the German Field Commands: Rear Areas, Occupied Territories
War Crimes, Record Group 238 (Series NO, NG, PS, NOKW) and Pre-trial Interrogations Microfilm Series M1019
Widener Library, Harvard University, Cambridge, Mass.
Slavic Collection
Ukrainian nationalist memoirs and leaflets
Державний архів Житомирської області (ДАЖО), Україна
Архівні документи генерального комісаріату Житомир та його відділень
Фонди: Р 1151, Р 1169, Р 1182, Р 1233, Р 1288, Р 1426, Р 1465, Р 1536, Р 2375
Газетний фонд
«Голос Волині»
«Українське слово»

Опубліковані джерела / Збірки документів

Alsdorf, Ludwig. *Indien*. Berlin: Deutscher Verlag, 1940.
Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Berlin: Zentralverlag der NSDAP, 1944.
Arad, Yitzhak, ed. *Documents of the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany, Austria, Poland, and the Soviet Union.* New York: Ktav Publishing House, 1982.
Arad, Yitzhak, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union, July 1941–January 1943.* New York: Holocaust Library, 1989.
Baranauskas, B., and S. Ruksenas. *Documents Accuse*. Vilnius: Gintaras, 1970.
Corni, Gustavo, and Horst Gies. *Blut und Boden: Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers.* Idstein: Schulz-Kirchner Verlag, 1994.
Darre, R. Walther. *Neuadel aus Blut und Boden*. Munich: J. F. Lehmann, 1930.
Das deutsche Fuhrerlexikon 1934/1935. Berlin: Otto Stollberg, 1934.
Der Krieg gegen die Sowjetunion, 1941–1945: Eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Uberfalls auf die Sowjetunion. Berlin: Argon Verlag, 1991.

Documents on German Foreign Policy, 1918–1945: From the Archives of the German Foreign Ministry. London: H.M. Stationery Office, 1949.

Du Prel, Maximilian, Freiherr, ed. *Deutsche Generalgouvernement Polen: Ein Uberblick uber Gebiet, Gestaltung und Geschichte.* Krakau: BVO, 1940.

Epp, Franz Ritter von. *Deutschlands koloniale Forderung*. Stuttgart: DAI, June 1939.

Friedlander, Henry, and Sybil Milton, eds. *Archives of the Holocaust: An International Collection of Selected Documents.* New York: Garland, 1989.

Handbook of the Organisation Todt. London: MIRS (SHAEF), Mar. 1945.

Haushofer, Karl. *Weltpolitik von Heute.* Berlin: Zeitgeschichte Verlag, 1934.

Heiber, Helmut, ed. *Reichsfuhrer! Briefe an und von Himmler.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1968.

Hitler, Adolf. *Mein Kampf.* Translated by Ralph Mannheim. Boston: Houghton Mifflin, 1971.

Hitler's Table Talk, 1941–1944: His Private Conversations. Translated by Norman Cameron and R. H. Stevens. London: Phoenix Press, 2000.

Human Resources Research Institute. Harvard University Refugee Project. 37 vols. Maxwell Air Force Base, Ala.: Officer Education Research Laboratory, 1952.

Jacobsen, Hans-Adolf, and W. Jochmann, eds. *Ausgewahlte Dokumente zur Geschichte des Nationalsozialismus, 1933–1945.* Bielefeld: Verlag Neue Gesellschaft, 1961.

Jochmann,Werner, ed. *Die Monologe im Fuhrer-Hauptquartier 1941–1944 / Adolf Hitler: Die Aufzeichnungen Heinrich Heims.* Hamburg: Albert Knaus, 1980.

Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Totungsverbrechen 1945–1966. 22 vols. Amsterdam: University Press Amsterdam, 1968–81.

Labs,Walter. *Die Verwaltung der besetzten Ostgebieten.* Berlin: n.p., 1943.

Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analyses of Government, Proposals for Redress.*Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

Madajczyk, Czeslaw, ed. *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan.* Munich: K. G. Sauer Verlag, 1994.

Muller, Norbert, ed. *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR.* Cologne: Paul-Rugenstein Verlag, 1980.

Muller, Norbert, ed. *Okkupation, Raub, Vernichtung: Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944.* Berlin: Militarverlag, 1980.

Muller, Norbert, ed. *Wehrmacht und Okkupation 1941–1944: Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Fuhrungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium.* Berlin: Deutscher Militarverlag, 1971.

Muller, Norbert,ed. *Die Faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion, 1941–1944.* Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1991.

Noakes, J., and G. Pridham, eds. *Nazism: A Documentary Reader, 1919–1945.* 2 vols. Devon: Exeter Press, 1985.

Oelhafen von Schoellenbach, Hans. *Die Besiedlung Deutsch Sudwestafrikas bis zum Weltkriege.* Berlin: Reimer und Hosen, 1926.

Potichnyj, Petro J., ed. *The UPA in Light of German Documents*.Vol. 21 of Litopys UPA. Toronto: Litopys, 1983.

Rosenberg, Alfred. D*er Mythus des 20. Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkampfe unserer Zeit.* Munich: Hoheneichen-Verlag, 1937.

Rosenberg, Alfred. *Race and Race History, and Other Essays.* Edited and introduced by Robert Pois. New York: Harper and Row, 1971.

Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents. London: Ukrainian Publishers, 1962.

Schiller, Otto. *Ziele und Ergebnisse der Agrarordnung in den besetzten Ostgebieten.* Berlin: RMfdBO, 1943.

Stumpp, Karl. *Ostwanderung: Akten uber die Auswanderung der Wurttemberger nach Russland 1816–1822.* Leipzig: S. Hirzel, 1941.

Unsere Ehre Heisst Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsfuhrer SS, Tatigkeitsberichte der 1. und 2. SS-Inf.-Brigade, der 1. SS Kav.-Brigade und von Sonderkommandos der SS. Vienna: Europa Verlag, 1965.

Witte, Peter, et al., eds. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42.* Hamburg: Christians Verlag, 1999.

Винокурова, Фаина, и др. *Катастрофа (Шоа) и сопротивление.* Тель-Авив: «Бейт лохамей ха-геттаот», 1994.

Елисаветский, С.Я. *Бердичевская трагедия.* Киев: УкрНИИНТИ, 1991.

Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, 1941–1944. Житомир, 1948.

Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Української РСР. К.: Політвидав України, 1986.

Спогади та щоденники

Brautigam, Otto. *So hat es sich zugetragen.* Wurzburg: Holzer Verlag, 1968.

Burdick, Charles, and Hans-Adolf Jacobsen, eds. *The Halder War Diary, 1939–1942*. Novato, Calif.: Presidio Press, 1988.

Daghani, Arnold. *The Grave Is in the Cherry Orchard*. London: Adam International Publishers, 1961.

Gehlen, Reinhard. *The Service: The Memoirs of General Reinhard* Gehlen. New York: World Publishing Co., 1972.

Goykher, Vladimir. *The Tragedy of the Letichev Ghetto*. New York: V. Goykher, 1993.

Kleist, Peter. *Zwischen Hitler und Stalin, 1939–1945.* Bonn: Athenaum, 1950.

Matla, Zynovii. *Pivdenna pokhidna hrupa.* Munich: Nasha Knyhozbirnia, 1952.

Oberlander, Theodor. *Denkschriften aus dem Zweiten Weltkrieg uber die Behandlung der Sowjetvolker.* Ingolstadt: Zeitgeschichtliche Forschungsstelle Ingolstadt, 1984.

Speer, Albert. *Infiltration.* Translated by Joachim Neugroschel. New York: Macmillan, 1981.

Speer, Albert. *Inside the Third Reich.* Translated by Richard and Clara Winston. New York: Macmillan, 1970.

Speer, Albert. *Spandau: The Secret Diaries*. Translated by Richard and Clara Winston. New York: Macmillan, 1976.

Strik-Strikfeldt, Winfried. *Against Stalin and Hitler, 1941–1945.* Translated by David Footman. New York: John Day, 1973.

Umanskij, Semjon. *Judisches Gluck: Bericht aus der Ukraine, 1933–1944.* Frankfurt am Main: Fischer, 1998.

Стривожена пам'ять: Спогади ветеранів 1943–1993. Ред. А.Е. Емельянов, О.М. Кот, Л.А. Козарицький, П.П. Москвін, Д.С. Федотов. Житомир, 1993.

Інтерв'ю, проведені автором

Марія Альбінівна Атаманська, 19 травня 1996 р., Житомир
Григорій Денисенко, 11серпня 1993 р., Житомир
Павло Горлач, 15 травня 1996 р., Житомир
Петро Гнатович Юницький, 20 травня 1996 р., Житомир
Юрій Олексійович Киян, 19 травня 1996 р., Житомир
Леонтій Антонович Козарицький, 20 травня 1996 р., Житомир
Євгенія Малик, 17 серпня 1992 р., Житомир
Галина Юхимівна Пекерман, 21 травня 1996 р., Житомир
Мирослав Прокоп, 15 березня 1995 р., Спілка ім. Шевченка, Нью-Йорк
Василь Іванович Рекоб, 20 травня 1996 р., Житомир
Валентина Петрівна Щеневська, 22 травня 1996 р., Житомир
Іван Шинальський, 20 травня 1996 р., Житомир, Україна

Інтерв'ю, проведені Кірою Буровою

Ніна Борисівна Глоцман, 2 лютого 1995 р., Житомир
Михайло Олексійович Розенберг, 25 квітня 1996 р., Житомир,

Література

Abshagen, Karl Heinz. *Canaris.* London: Hutchinson, 1956.

Alexeev, Wassilij, and Theofanis G. Stavrou. *The Great Reuiual: The Russian Church under German Occupation.* Minneapolis: Burgess Publishing, 1976.

Altshuler, Mordechai. *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile.* Jerusalem: Yad Vashem, 1998.

Aly, Götz, and Susanne Heim. *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutsche Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Frankfurt am Main: Fischer, 1993.

Aly, Götz. *"Final Solution": Nazi Population Policy and the Murder of European Jews.* Translated by Belinda Cooper and Allison Brown. New York: Oxford University Press, 1999.

Aly, Götz. *Endlösung: Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden.* Frankfurt am Main: Fischer, 1995.

Ancel, Jean. *Transnistria, 1941–1942.* 3 vols. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2003.

Andreyev, Catherine. *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigre' Theories*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Angrick, Andrej. *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion, 1941–1943*. Hamburg: Hamburg Institute for Social Research, 2003.

Anisimov, Oleg. *The German Occupation in Northern Russia during World War II: Political and Administrative Aspects*. New York: Research Program on the USSR, Study no. 56, 1954.

Arad, Yitzhak. *The Holocaust in the Soviet Union*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism.* New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1951.

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism. 3rd ed. Englewood, Colo.: Ukrainian Academic Press,* 1993.

Armstrong, John A., ed. *Soviet Partisans in World War II.* Madison: University of Wisconsin Press, 1964.

Banac, Ivo, and Frank Sysyn, eds. *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.

Barber, John, and Mark Harrison. *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II.* London: Longman, 1991.

Bartov, Omer. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich.* New York: Oxford University Press, 1991.

Bartov, Omer. *The Eastern Front, 1941–45: German Troops and the Barbarisation of Warfare.* New York: St. Martin's Press, 1985.

Benz, Wolfgang, and Helene Langenheim. *Mordfelder.* Berlin: Elefanten Press, 1999.

Benz, Wolfgang, Hans Buchheim, and Hans Mommsen, eds. *Der Nationalsozialismus: Studien zur Ideologie und Herrschaft.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1993.

Berkhoff, Karel. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukaine, 1941–1944.* Cambridge, Mass.: Harvard University, 2004.

Bilinsky, Yaroslav. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1964.

Birn, Bettina. *Die Höheren SS und Polizeifiihrer: Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*. Düsseldorf: Droste Verlag, 1986.

Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature.* Oxford: Oxford University Press, 1995.

Bohachevsky-Chomiak, Martha. *Feminists despite Themselves: Women in Ukrainian 284 Bibliography Community Life, 1884–1939.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.

Bohachevsky-Chomiak, Martha. *Political Communities and Gendered Ideologies in Contemporary Ukraine.* The Petryshyn Memorial Lecture, Harvard University, 26 Apr. 1994. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1994.

Borys, Jurij. *The Sovietization of Ukraine, 1917–1923: The Communist Doctrine and Practice of Self-Determination.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980.

Boshyk, Yury, ed. *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath: A Symposium.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

Braham, Randolph. *The Hungarian Labor Service System, 1939–1945.* New York: Columbia University Press, 1997.

Brandon, Ray and Wendy Lower, eds. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization.* Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Brandt, Karl, Otto Schiller, and Franz Ahlgrimm. *Management of Agriculture and Food in the German-Occupied and Other Areas of Fortress Europe: A Study in Military Government.* Stanford: Stanford University, 1954.

Bräutigam, Otto. *Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges.* Tübingen: Institut für Besatzungsfragen, 1954.

Breitman, Richard. *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew.* New York: Hill and Wang, 1998.

Breitman, Richard. *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution.* New York: Knopf, 1991.

Brown, Kathryn. *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, Mass.: Harvard University, 2004.

Browning, Christopher with Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942.* Lincoln, Nebraska, 2005.

Browning, Christopher, with Jürgen Matthäus. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942.* Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

Browning, Christopher. O*rdinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York: HarperCollins, 1992.

Browning, Christopher. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. New York: Cambridge University Press, 1992.

Bruder, Franziska. *"Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!" Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1929-1948,"* Berlin: Metropol, 2007.

Buchheim, Hans, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, and Helmut Krausnick, eds. *Anatomie des SS–Staates*. 2 vols. Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1967.

Buchsweiler, Meir. *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkrieges—ein Fall doppelter Loyalität?* Tel Aviv: Bleicher Verlag, 1984.

Burleigh, Michael. *Germany Turns Eastward: A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Carell, Paul. *Hitler Moves East, 1941–44.* Boston: Little, Brown, 1964.

Carell, Paul. *Scorched Earth: The Russian German War, 1943–44.* Boston: Little, Brown, 1970.

Chamberlin, W. H. *The Ukraine: A Submerged Nation.* New York: Macmillan, 1944.

Chiari, Bernhard. *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland, 1941–1944.* Düsseldorf: Droste, 1998.

Chirovsky, Nicholas. *An Introduction to Ukrainian History.* 3 vols. New York: Philosophical Library, 1981–86.

Chirovsky, Nicholas. *Ukraine and the Second World War.* New York: Ukrainian Congress Committee, 1985.

Clark, Alan. *Barbarossa: The Russian–German Conflict, 1941–45.* London: Macmillan, 1957.

Conquest, Robert. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror–Famine.* New York: Oxford University Press, 1986.

Cooper, Matthew. *The Nazi War against Soviet Partisans, 1941–44.* New York: Stein and Day, 1979.

Dallin, Alexander. *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies.* New York: Macmillan, 1957.

Dallin, Alexander. *The German Occupation of the USSR in World War II: A Bibliography.* New York: Columbia University Press, 1955.

Dallin, Alexander. *The Kaminsky Brigade, 1941–1944: A Case Study of German Exploitation of Soviet Disaffection.* Cambridge, Mass.: Russian Research Center, Harvard University, 1956.

Dean, Martin. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944.* New York: St. Martin's Press, 2000.

Des Bois, Father Patrick. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: Macmillan Palgrave, 2008.

Dietsch, Johan. *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture.* Lund: Dept. of History, Lund Univ., 2006.

Dmytryshyn, Basil. *Moscow and Ukraine, 1918–1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy.* New York: Bookman Publishers, 1956.

Dobroszycki, Lucjan, and Jeffrey Gurock, eds. *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi–Occupied Territories of the USSR, 1941–1945.* New York: M. E. Sharpe, 1993.

Doroshenko, Dmytro. *Die Ukraine und das Reich, Neun Jahrhunderte deutsche-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur.* Leipzig: Hirzel, 1942.

Dubnow, S. M. *History of the Jews of Russia and Poland: From Earliest Times Until the Present Day*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 1916–1920.

Earle, Ed, ed. *Nationalism and Internationalism: Essays Inscribed to Carlton J. Hayes.* New York: Columbia University Press, 1950.

Ehrenburg, Ilya. *The War, 1941–1945.* London: MacGibbon and Kee, 1964.

Ehrenburg, Ilya, and Vasily Grossman, eds. *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German Fascist Invaders throughout the Temporarily Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland during the War of 1941–45*. Translated by John Glad and James Levine. New York: Holocaust Library, 1980.

Erickson, John. *The Road to Stalingrad*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1975.

Farmer, Kenneth. *Ukrainian Nationalism in the Post–Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1980.

Fedyshyn, Oleh. *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1971.

Feldman, Gerald, and Wolfgang Seibel, eds. *Networks of Nazi Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust*. New York: Berghahn, 2004.

Fireside, Harvey. *Icon and Swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.

Fisher, George. *Soviet Opposition to Stalin: A Case Study in World War II.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952.

Fitzpatrick, Sheila. *Stalin's Peasants: Resistance & Survival in the Russian Village after Collectivization.* New York: Oxford University Press, 1994.

Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* New York: Oxford University Press, 1999.

Fleischhauer, Ingeborg. *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion.* Stuttgart: Deutsche Verlags–Anstalt, 1983.

Fleischhauer, Ingeborg, and Benjamin Pinkus. *The Soviet Germans: Past and Present.* New York: St. Martin's Press, 1986.

Fleming, Gerald. *Hitler and the Final Solution.* Berkeley: University of California Press, 1984.

Frankel, Jonathan, ed. *The Fate of European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency?* New York: Oxford University Press, 1997.

Frei, Norbert, ed. *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: NS–Lager und Vernichtungspolitik.* Munich: Sauer, 2000.

Friedman, Philip. *Road to Extinction: Essays on the Holocaust.* New York: The Jewish Publication Society of America, 1980.

Fyodorov, A. F. *The Underground Committee Carries On.* Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1952.

Garrard, John, and Carol Garrard. *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vasily Grossman.* New York: Free Press, 1996.

Gellately, Robert, and Ben Kiernan, eds. *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts– und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941–1944*. Hamburg: Hamburger HIS Edition, 1999.

Gitelman, Zvi. *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present.* New York: YIVO Institute for Jewish Research, 1988.

Gitelman, Zvi, ed. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR.* Bloomington: University of Indiana Press, 1998.

Glantz, David M., and Jonathan House. *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler*. Lawrence, Kansas: University Press, Kansas, 1995.

Gleason, Abbott. *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War.* New York: Oxford University Press, 1995.

Goda, Norman. *Tomorrow the World: Hitler, Northwest Africa and the Path toward America.* College Station: Texas A&M Press, 1998.

Grabitz, Helge, Klaus Bästlein, and Johannes Tuchel, eds. *Die Normalität des Verbrechens: Bilanz und Perspektiven der Forschung zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen.* Berlin: Hentrich, 1994.

Great Soviet Encyclopedia. New York: Macmillan, 1979.

Gröning, Gert, and Joachim Wolschke–Bulmahn. *Der Drang nach Osten: Zur Entwicklungder Landespflege im Nationalsozialismus und während des 2. Weltkrieges in den „eingegliederten Ostgebieten"*. Munich: Minerva, 1987.

Gross, Jan. *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939–1944.* Princeton: Princeton University Press, 1979.

Gross, Jan. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne Poland.* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Grossman, Vasilii. *Forever Flowing.* New York: Harper and Row, 1972.

Gruner, Wolf. *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden: Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung, 1938–1943.* Berlin: Metropol, 1997.

Gutman, Israel, ed. *Encyclopedia of the Holocaust.* 4 vols. New York: Macmillan, 1990.

Hamburger Institut für Sozialforschung, ed. *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges, 1941–1944*. Hamburg: Hamburger Edition HIS, 2002.

Hamm, Michael. *Kiev: A Portrait, 1800–1917.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

Hartenstein, Michael. *Neue Dorflandschajten: Nationalsozialistische Siedlungsplanung in den „eingegliederten Ostgebieten" 1939 bis 1944.* Berlin: Verlag Dr. Köster, 1998.

Harvey, Elizabeth. *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization.* New Haven: Yale University Press, 2003.

Headland, Ronald. *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943.* Cranbury, NJ: Associated University Presses, 1992.

Heer, Hannes, and Klaus Naumann, eds. *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944.* Hamburg: Zweitausendeins, 1995. English edition: *War of Extermination: The German Military in World War II, 1941–1944*. New York: Berghahn, 2000.

Heike, Wolf–Dietrich. *The Ukrainian Division Galicia, 1943–45: A Memoir.* Toronto: Shevchenko Scientific Society, 1988.

Heinemann, Isabel. *„Rasse, Siedlung, deutsches Blut": Das Rasse–und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas.* Göttingen: Wallstein, 2003.

Heller, Mikhail, and Nekrich, Alexander. *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present.* New York: Summit Books, 1986.

Herber, Friedrich. *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz.* Leipzig: Militzke, 2002.

Herbert, Ulrich, ed. *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies.* New York: Berghahn, 2000.

Herlihy, Patricia. *Odessa: A History 1794–1914.* Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1986.

Hesse, E. *Der Sowjetrussische Partisanenkrieg, 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle.* Göttingen: Musterschmidt, 1969.

Heyer, Friedrich. *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. Cologne: Rudolf Müller, 1953.

Hilberg, Raul. *The Destruction of European Jews.* New York: Holmes and Meier, 1985.

Hilberg, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden.* 3 vols. Frankfurt am Main: Fischer, 1991.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews.* 3rd ed. 3 vols. New Haven: Yale University Press, 2003.

Hildebrand, Klaus. *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP u. kolonial Frage, 1919–1945.* Munich: Fink Verlag, 1969.

Himka, John-Paul. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century.* New York: St. Martin's Press, 1988.

Hirschfeld, Gerhard, ed. *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany.* London: Allen and Unwin, 1986.

Hoffmann, Peter. *Hitler's Personal Security*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1979.

Höhne, Heinz. *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS.* Translated by Richard Barry. New York: Ballantine, 1969.

Homze, Edward. *Foreign Labor in Nazi Germany.* Princeton: Princeton University Press, 1967.

Horak, Stephen M. *Poland and Her National Minorities, 1919–1939: A Case Study.* New York: Vantage Press, 1961.

Horak, Stephen M. *The First Treaty of World War I: Ukraine's Treaty with Central Powers of February 9, 1918.* Boulder, Colo.: East European Monographs, 1988.

Horecky, Paul. *Russian, Ukrainian, and Belorussian Newspapers, 1917–1953: A Union List.* Washington, D.C.: Library of Congress, 1953.

Home, John, and Alan Kramer. *German Atrocities, 1914: A History of Denial.* New Haven: Yale University Press, 2001.

Hosking, Geoffrey, ed. *Church, Nation, and State in Russia and Ukraine.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990.

Hrushevsky, M. *A History of Ukraine.* New Haven: Yale University Press, 1941.

Hunczak, Taras. *Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal.* Toronto: University of Toronto Press, 1985.

Hunczak, Taras, ed. *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1977.

Ilnytzkyj, Roman. *Deutschland und die Ukraine, 1934–1945: Tatsachen europäischer Ostpolitik.* Vol. 2. Munich: Osteuropa-Institut, 1955.

Ioanid, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944.* Chicago: Ivan R. Dee, 2000.

Jäckel, Eberhard. *Hitler in History.* Hanover, N.H.: Brandeis University Press, 1984.

Kamenetsky, Ihor. *Hitler's Occupation of the Ukraine: A Study of Totalitarian Imperialism*. Milwaukee: Marquette University Press, 1956.

Kamenetsky, Ihor. Secret Nazi Plans/or Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies. New York: Bookman Associates, 1961.

Kamenetsky, Ihor. *The Tragedy of Vinnytsia: Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine during the Great Purge, 1935–1938.* New York: Ukrainian Historical Association, 1989.

Kater, Michael. *Das „Ahnenerbe" der SS, 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart: DVA, 1974.Kenez, Peter. *Civil War in South Russia, 1918–1920.* 2 vols. Berkeley: University of California Press, 1971–77.

Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation.* London: Edward Arnold, 1985.

Kershaw, Ian. *Hitler, 1889–1936: Hubris.* New York: Norton, 1999.

Kershaw, Ian. *Hitler, 1936–1945: Nemesis.* New York: Norton, 2000.

Kershaw, Ian, and Moshe Lewin, eds. *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Khvyliovyi, Mykola. *Cultural Renaissance in Ukraine: Polemical Pamphlets, 1925–26.* Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

Klee, Ernst, Willi Dressen, and Volker Riess, eds. *„Gott mit Uns“: Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten, 1939–1945.* Frankfurt am Main: Fischer, 1989.

Klee, Ernst, Willi Dressen, and Volker Riess, eds. *The Good Old Days: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders.* Translated by Deborah Burnstone. New York: Free Press, 1991.

Klein, Peter, ed. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941/1942: Die Tätigkeitsund Lageberichte des Chejs der Sicherheitspolizei und des SD.* Berlin: Hentrich, 1997.

Klier, John, and Shlomo Lambroza. *Pogroms: Anti–Jewish Violence in Modern Russian History.* New York: Cambridge University Press, 1992.

Kochan, Lionel, ed. *The Jews in Soviet Russia since 1917*. London: Oxford University Press, 1972.

Koehl, Robert. *RKFDV: German Resettlement and Population Policy, 1939–1945*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957.

Kohn, Nahum, and Howard Roiter. *A Voice from the Forest: Memoirs of Jewish Partisan.* New York: Holocaust Library, 1980.

Kopelev, L. *The Education of a True Believer.* New York: Harper and Row, 1978.

Koropeckyj, I. S., ed. *Ukrainian Economic History: Interpretative Essays.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1985.

Kostiuk, Hryhory. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–1939.* New York: Praeger, 1960.

Kosyk, Wolodymyr. *The Third Reich and Ukraine.* New York: Peter Lang, 1993.

Krausnick, Helmut, and Hans–Heinrich Wilhelm. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942.* Stuttgart: DVA, 1981.

Krawchenko, Bohdan. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.* Ontario: University of Toronto Press, 1985.

Krawchenko, Bohdan, ed. *Ukraine after Shelest*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983.

Krawchenko, Bohdan, ed. *Ukrainian Past, Ukrainian Present*. New York: St. Martin's Press, 1997.

Kubijovyc, Volodymyr. *Ukraine: A Concise Encyclopedia.* 2 vols. Toronto: University of Toronto Press, 1963.

Kubijovyc, Volodymyr. *Western Ukraine within Poland, 1920–1939.* Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1963.

Kuzio, Taras, and Andrew Wilson. *Ukraine: From Perestroika to Independence*. New York, 1994.

Kuznetsov, Anatolii. *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel.* Translated by David Floyd. Cambridge, Mass.: R. Bently, 1979.

Lapidus, Gail. *Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change.* Berkeley: University of California Press, 1978.

Lee, Lloyd, ed. *World War II: Crucible of the Contemporary World; Commentary and Readings.* Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1991.

Lennox, Sara, Sara Friedrichsmeyer, and Susanne Zantop. *The Imperialist Imagination.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.

Lewin, Moshe. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia.* New York: New Press, 1985.

Lewytzkyj, Borys. *Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953–1980*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984.

Liber, George. *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934.* Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1993.

Linz, Susan, ed. *The Impact of World War II on the Soviet Union.* Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld, 1985.

Littlejohn, David. *The Patriotic Traitors: A History of Collaborators in German–Occupied Europe, 1940–1945.* Garden City, N.Y.: Doubleday, 1972.

Liulevicius, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Lixfield, Hannjost, and James Dow. *Folklore and Fascism: The Reich Institute for German Volkskunde.* Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Longerich, Peter. *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung.* Munich: Piper, 1998.

Longerich, Peter. *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution.* Gloucester, Eng.: Tempus Publishing, 2001.

Luciuk, Lubomyr, and Bohdan Kordan, eds. *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938–1951: A Documentary Collection*. New York: Limestone Press, 1987.

Luciuk, Lubomyr, and Bohdan Kordan, eds. *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine, 1923–33*. Kingston: Limestone Press, 1988.

Luckyj, G. *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–34*. New York: Columbia University Press, 1956.

Luckyj, G. *Between Gogol and Sevcenko: Polarity in Literary Ukraine, 1798–1847.* Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1971.

Lumans, Valdis. *Himmler's Auxiliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German Minorities of Europe, 1933–1945.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993.

Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1983.

Magocsi, Paul. *The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1978.

Magocsi, Paul. *Ukraine: A Historical Atlas.* Toronto: University of Toronto Press, 1985.

Magocsi, Paul. *A History of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press, 1996.

Magocsi, Paul, ed. *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989.

Manning, Clarence. *Ukraine under the Soviets.* New York: Bookman Associates, 1953.

Markovits, Andrei, and Frank Sysyn, eds. *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia.* Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute Press, 1982.

Markus, Vasyl. *Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945*. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Studies, 1985.

Marples, David. *Stalinism in Ukraine in the 1940s*. New York: St. Martin's Press, 1992.

Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Matthäus, Jürgen, Konrad Kwiet, Jürgen Förster, and Richard Breitman. *Ausbildungsziel Judenmord? „Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen–SS im Rahmen der „Endlösung."* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2003.

Merl, Stephen. *Bauern unter Stalin: Die Formulierung des Kolchossystems 1930–1941*. Berlin: Duncker und Humblot, 1990.

Michael, Robert, and Karin Doerr. *Nazi-Deutsch: An English Lexicon of the Language of the Third Reich.* Westport, Conn.: Greenwood, 2002.

Militärgeschichtliches Forschungsamt, ed. *Germany and the Second World War: The Attack on the Soviet Union*. 5 vols. Oxford: Clarendon Press, 1991–2003.

Möller, Horst, Andreas Wirsching, and Walter Ziegler, eds. *Nationalsozialismus in der Region: Beiträge zur regionalen and lokalen Forschung und zum internationalen Vergleich*. Munich: Oldenbourg, 1996.

Moses, A. Dirk, ed. *Genocide and Settler Society: Frontier Violence and Stolen Indigenous Children in Australian History.* New York: Berghahn, 2002.

Mosse, George. *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich.* New York: Schocken Books, 1981.

Motyl, Alexander. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1980.

Motyl, Alexander. *Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1993.

Motyl, Alexander, ed. *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*. New York: Columbia University Press, 1992.

Müller, Rolf–Dieter. *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik: Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS.* Frankfurt am Main: Fischer, 1991.

Mulligan, Timothy. *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943*. New York: Praeger, 1988.

Murphy, David T. *The Heroic Earth: Geopolitical Thought in Weimar Germany, 1918–1933*. Kent, Ohio: Kent State Press, 1997.

Neufeldt, Hans–Joachim, and Georg Tessin, eds. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei, 1936–1945*. Koblenz: Schriften des Bundesarchivs, 1957.

Ogorreck, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung."* Berlin: Metropol, 1996.

Pinkus, Benjamin. *The Jews of the Souiet Union: A History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge: Harvard University Press, 1954.

Pohl, Dieter. *Von der „Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements, 1939–1944*. Frankfurt am Main: Fischer, 1993.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchfuhrung eines staatlichen Massenverbrechens.* Munich: Oldenbourg, 1996.

Poliakov, Leon. *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe.* New York: New American Library, 1977.

Poltava, Peter. *The Ukrainian Insurgent Army in the Fight for Freedom*. New York: United Committee of the Ukrainian American Organization, 1954.

Potichnyj, Peter J. *Political Thought of the Ukrainian Underground, 1943–1951*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

Potichnyj, Peter J., ed. *Poland and Ukraine: Past and Present.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990.

Potichnyj, Peter, and Howard Aster, eds. *Ukrainian–Jewish Relations in Historical Perspective.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988.

Raisin, Jacob. *The Haskalah Movement in Russia*. Westport, Conn.: Greenwood, 1972.

Rapoport, Louis. *Stalin's War against the Jews: The Doctor's Plot and the Soviet Solution.* New York: Free Press, 1990.

Reitlinger, Gerald. *The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945.* London: Macmillan, 1960.

Reshetar, John. *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism.* Princeton: Princeton University Press, 1952.

Rich, Norman. *Hitler's War Aims: The Establishment of the New Order.* New York: W. W. Norton, 1974.

Rogers, Daniel, and Alan Steinweis. *The Impart of Nazism: New Perspectives on the Third Reich and Its Legacy.* Lincoln: University of Nebraska Press, 2003.

Rossino, Alexander. *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity.* Lawrence: University Press of Kansas, 2003.

Rössler, Mechthild, Sabine Schleiermacher, and Cordula Tollmien, eds. *Der „Generalplan Ost“: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*. Berlin: Akademie Verlag, 1993.Rudnytsky, Ivan. *Rethinking Ukrainian History.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981.

Rudnytsky, Ivan. *Essays in Modern Ukrainian Political History.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987.

Ruhm von Oppen, Beate, ed. *Letters to Freya, 1939–1945.* New York: Knopf, 1990.

Sandkühler, Thomas. *“Endlösung“ in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944*. Bonn: Dietz, 1996.

Schmokel, Wolf. *Dream of Empire: German Colonialism, 1919–1945*. New Haven: Yale University Press, 1964.

Schulte, Theo. *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*. Oxford: Berg, 1989.

Seaton, Albert. *The Russo–German War, 1941–45*. New York: Praeger, 1971.

Serbyn, Roman, and Bohdan Krawchenko, eds. *Famine in Ukraine, 1932–33*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.

Smelser, Ronald, and Enrico Syring, eds. *Die SS: Elite unter dem Totenkopf, 30 Lebensläufe.* Paderborn: F. Schöningh, 2000.

Smith, Woodruff. *The German Colonial Empire.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1978.

Smith, Woodruff. *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. New York: Oxford University Press, 1986.

Snyder, Timothy. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569– 1999*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–44.* Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Spector, Shmuel, ed. *The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust.* Jerusalem: Yad Vashem, 2001.

Streim, Alfred. *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa."* Heidelberg: Müller Juristischer Verlag, 1981.

Streit, Christian. *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen, 1941–1945.* Stuttgart: Deutsche Verlags–Anstalt, 1978.

Subtelny, Orest. *Ukraine: A History.* 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press, 1994.

Sullivant, Robert. *Soviet Politics and the Ukraine, 1917–1957.* New York: Columbia University Press, 1962.

Sword, Keith, ed. *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–1941*. New York: St. Martin's Press, 1996.

Szporluk, Roman. *Ukraine: A Brief History.* Detroit: Ukrainian Festival Committee, 1979.

Tec, Nechama. *Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust.* New Haven: Yale University Press, 2003.

Ther, Philipp, and Ana Siljak, eds. *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East–Central Europe, 1944–1948.* Harvard Cold War Studies. Latham, Md.: Rowman and Littlefield, 2001.

Thorwald, Jürgen. *The Illusion: Soviet Soldiers in Hitler's Armies.* Translated by Richard and Clara Winston. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975.

Torke, Hans–Joachim, and John–Paul Himka, eds. *German–Ukrainian Relations in Historical Perspective.* Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1994.

Troper, Harold, and Morton Weinfeld. *Old Wounds: Jews, Ukrainians, and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1989.

Tys-Krokhmaliuk, Yuriy. *UPA Warfare in Ukraine*. Translated by Walter Dushnyck. New York: Vantage, 1972.

Überschar, Gerd, and Wolfram Wette, eds. *Unternehmen Barbarossa: Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941; Berichte, Analysen, Dokumente*. Paderborn: F. Schöningh, 1984.

Velychenko, Stephen. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet–Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York: St. Martin's Press, 1993.

Weeks, Theodore. *Nation and State in Late Imperial Russia.* DeKalb: Northern Illinois University Press, 1996.

Weinberg, Gerhard. *Germany and the Soviet Union, 1939–1941*. Leiden: E. J. Brill, 1954.

Weinberg, Gerhard. *The Foreign Policy of Hitler's Germany*. 2 vols. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, 1993.

Weinberg, Gerhard. *A World at Arms: A Global History of World War II.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Weiner, Amir. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

Werth, Alexander. *Russia at War, 1941–1945.* New York: E. P. Dutton, 1964.

Wexler, Paul. *Purism and Language: A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840–1967).* Bloomington: Indiana University Press, 1974.

Wildenthal, Lora. *German Womenfor Empire, 1884–1945*. Durham, N.C.: Duke University Press, 2001.

Wildt, Michael. *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes.* Hamburg: Hamburger Edition, 2003.

Wippermann, Wolfgang. *Der „deutsche Drang nach Osten“: Ideologien und Wirklichkeit eine politischen Schlagwortes*. Darmstadt, 1981.

Wistrich, Robert. *Wer war wer im Dritten Reich: Ein Biographisches Lexikon*. Frankfurt am Main: Fischer, 1989.

Wynar, Bohdan. *Ukraine: A Bibliographie Guide to English–Language Publication*s. Englewood, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1990.

Zabarko, B.M., Margret Müller, Werner Müller. *„Nur wir haben überlebt“ :Holocaust in der Ukraine, Zeugnisse und Dokumente*. [Köln]: Dittrich, 2004.

Zantop, Susanne, and Frederic Jameson. *Colonial Fantasies: Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770–1870.* Durham, N.C.: Duke University Press, 1997.

Zeman, Z. A. B. *Nazi Propaganda.* London: Oxford University Press, 1964.

Ziemke, Earl. *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East*. Washington, D.C.: Government Printing Office, 1968.

Ziemke, Earl. *Moscow to Stalingrad: Decision in the East.* Washington, D.C.: Government Printing Office, 1987.

Zipperstein, Steve. *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1871*. Stanford: Stanford University Press, 1986.

Статті та доповіді конференцій

Angrick, Andrej. “Forced Labor along the Strasse der SS.” Symposium presentation, United States Holocaust Memorial Museum, Oct. 24, 2002.

Arad, Yitzhak. “The Holocaust and Soviet Jewry in the Occupied Territories of the Soviet Union.” *Yad Vashem Studies* 21 (1991): 1–47.

Armstrong, John. “Collaborationism in World War II: The Integral Nationalist Variant in Eastern Europe.” *Journal of Modern History* 40 (1968): 396–410.

Bergen, Doris. “The Nazi Concept of ‘Volksdeutsche’ and the Exacerbation of Anti–Semitism in Eastern Europe, 1939–1945.” *Journal of Contemporary History* 29 (1994): 569–82.

Bergen, Doris. “The ‘Volksdeutschen’ of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust: Constructed Ethnicity, Real Genocide.” *Yearbook of European Studies* (1999): 70–93.

Berkhoff, Karel C., and Marco Carynnyk. “The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets’ko’s 1941 Zhyttiepys.” *Harvard Ukrainian Studies* 23 (1999, published in 2002): 149–84.

Berkhoff, Karel. “The ‘Russian’ Prisoners of War in Nazi–Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre.” *Holocaust and Genocide Studies* 15 (Spring 2001): 1–32.

Berkhoff, Karel. “Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids.” *Jahrbücher fur Geschichte Osteuropas* 45 (1997): 85–103, 273–309.Berkhoff, Karel. “Was There a Religious Revival in Soviet Ukraine under the Nazi Regime?” *Slavonic and East European Review* 78, no. 3 (July 2000): 536–67.

Berkhoff, Karel. *“Total Annihilation of the Jewish Population” The Holocaust in the Soviet Media, 1941-1945,”* Kritika: Explorations in Russian and Eurasion History 10/1 (Winter 2009): 61–105.

Black, Peter. “Askaris in the ‘Wild East’: The Deployment of Auxiliaries and the Implementation of Nazi Racial Policy in Lublin District.” Unpublished paper presented in Lublin, Poland, Apr. 2003.

Black, Peter. “Police Auxiliaries for Operation Reinhard: Shedding Light on the Trawniki Training Camp through Documents from Behind the Iron Curtain.” Conference on the Holocaust and Intelligence, City University of New York, 2–4 June 2003.

Breitman, Richard. “Himmler’s Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories.” *Simon Wiesenthal Center Annual 6* (1989): 23–29.

Browning, Christopher. “The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941.” *German Studies Review 17* (Oct. 1994): 473–81.

Büchler, Yehoshua. “Kommandostab Reichsführer–SS: Himmler‘s Personal Murder Brigades in 1941.“ *Holocaust and Genocide Studies* 1 (Jan. 1986): 11–26.

Bullivant, Keith, Geoffrey Giles, and Walter Pape, eds. *Germany and Eastern Europe: Cultural Identities and Cultural Differences. Yearbook of European Studies* 13 (1999).

Dean, Martin. “The German *Gendarmerie*, the Ukrainian *Schutzmannschaft*, and the ‘Second Wave’ of Jewish Killings in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region, 1941–1944.” *German History* 14 (1996): 168–92.

Dmytryshyn, Basil. “Nazis and the SS Volunteer Division Galicia.” *American Slavic and East European Review* 15 (Feb. 1950): 1–10.

Fitzpatrick, Sheila. “Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s.” In article series “Practices of Denunciations in Modern European History.” *Journal of Modern History* 68 (Dec. 1996): 831–66.

Getty, J. Arch, Gabor T. Rittersporn, and Viktor N. Zemskov. “Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence.” *American Historical Review* 98 (Oct. 1993): 1017–49.

Golbert, Rebecca. “Holocaust Sites in Ukraine: Pechora and the Politics of Memorialization.” *Holocaust and Genocide Studies* 18 (Fall 2004): 205–33.

Grabowicz, George. “Ukrainian Studies: Framing the Contexts.” *Slavic Review* 54 (Fall 1995): 674–90.

Grill, Johnpeter Horst, and Robert L. Jenkins. “The Nazis and the American South in the 1930s: A Mirror Image?” *Journal of Southern History* 58, no. 4 (1992): 667–94.

Grill, Johnpeter Horst. “Local and Regional Studies on National Socialism: A Review.” *Journal of Contemporary History* (1986): 253–94.

Grimsted, Patricia Kennedy. “Twice Plundered or ‘Twice Saved’? Identifying Russia’s ‘Trophy’ Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt.” *Holocaust and Genocide Studies* 15 (Fall 2001): 191–244.

Harvey, Elizabeth. „Die deutsche Frau im Osten: ‚Rasse,‘ Geschlecht und öffentlicher Raum im besetzten Polen, 1940–1944.“ *Archiv für Sozialgeschichte* 38 (1998): 191–214.

Heiber, Helmut. “Der Generalplan Ost.” *Vierteljahrshefte jur Zeitgeschichte* 6 (July 1958): 281–325.

Herwig, Holger. “Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum.” *Journal of Strategic Studies* 22 (1999): 218–41.

Herzstein, Robert. “Anti–Jewish Propaganda in the Orel Region of Great Russia, 1942–1943: The German Army and its Russian Collaborators.” *Simon Wiesenthal Center Annual* 7 (1990): 33–55.

Hölzl, Martin. “Grüner Rock und weisse Weste: Adolf von Bomhard und die Legende von der sauberen Ordnungspolizei.” *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 50, no. 1 (2001): 22–43.

Horak, Stephen, ed. “Ukrainians in World War II: Views and Points.” *Nationalities Papers* (Spring 1982): 1–41.

Kagedan, Allen. “Soviet Jewish Territorial Units and Ukrainian–Jewish Relations.” *Harvard Ukrainian Studies* 9, 1–2 (June 1985): 118–32.

Kaienburg, Hermann. “Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS.’” 1991: *Zeitschrift fur Sozialgeschichte des 20 und 21 Jahrhunderts* 11, no. 1 (1996): 13–39.

Kappeler, Andreas. „Ukrainian History from a German Perspective.“ Slavic Review 54 (Fall 1995): 691–702.

Krannhals, H. D. “Politik der Vernichtung: Eine Denkschrift zur Besatzungspolitik in Osteuropa.” Deutsche Studien 4 (Dec. 1966): 493–517.

Laskovsky, Nikolas. „Practicing Law in the Occupied Ukraine.“ American Slavic and East European Review 11 (Apr. 1952): 123–37.

Mace, James E. “Famine and Nationalism in Soviet Ukraine.” Problems of Communism 33 (May/June 1984): 37–50.

Mallmann, Klaus-Michael “Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess: das Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941,” in: Jahrbuch für Antisemitismusforschung, Vol. 10 (2001): 239-264.

Manning, Clarence. „Total War and the Ukraine.“ Ukrainian Quarterly 5 (Summer 1949): 239–43.

Matthäus, Jürgen. “What about the ‘Ordinary Men’?: The German Order Police and the Holocaust in the Occupied Soviet Union.” Holocaust and Genocide Studies 10 (Fall 1996): 134–50.

Motyl, Alexander. “Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter–War Poland, 1921–39.” *East European Quarterly* 19, no. 1 (1985): 45–55.

Parrish, Michael. “Soviet Historiography of the Great Patriotic War, 1970–1985: A Review.” *Soviet Studies in History* 23 (Winter 1984–85): 1–30.

Penter, Tanja. “Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation, 1941–1943.” In *Kooperation und Verbrechen: Formen der ‚Kollaboration‘ im östlichen Europa, 1939–1945, Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, edited by Christoph Dieckmann, Christian Gerlach, and Wolf Gruner, 183–223. Hamburg: Wallstein, 2003.

Pritsak, Omeljan, and John Reshetar. “The Ukraine and the Dialectics of Nation–Building.” Slavic Review 22 (June 1963): 224–55.

Prokop, M. “Ukraine in Germany’s WWII Plans.” Ukrainian Quarterly 11 (Spring 1955): 134–44.

Reshetar, John. “Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church.” American Slavic and East European Review 10, no. 1 (1951): 38–49.

Rubenstein, Joshua and Ilya Altman, eds. The Unknown Black Book: The Holocaust in the German Occupied Soviet Territories (Bloomington: Indiana University Press, 2008)

Rudnytsky, Ivan. “The Role of Ukraine in Modern History.” Slavic Review 22 (June 1963): 199–216.

Schmaltz, Eric J., and Samuel Sinner. „The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp in Ukraine and Its North American Legacy.“ Holocaus*t and Genocide Studies* 14 (Spring 2000): 28–64.

Schumacher, Frank. “The American Way of Empire: National Tradition and Transatlantic Adaptation in America’s Search for Imperial Identity, 1898–1910.” *Bulletin* (German Historical Institute, Washington D.C.), no. 31 (Fall 2002), 35–50.

Seleshko, M. “Vinnytsia—The Katyn of Ukraine.” *Ukrainian Quarterly* 5 (Summer 1949): 238–48.

Smith, A. D. “Nationalism and the Historians.” *International Journal of Comparative Sociology* 33, nos. 1–2 (1992): 58–80.

Snyder, Timothy. “The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing, 1943.” *Past and Present* 179 (May 2003): 197–234.

Spector, Shmuel. “Jews in the Resistance and Partisan Movements in the Soviet Ukraine.” *Yad Vashem Studies* 23 (1993): 127–43.

Steinberg, Jonathan. “The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union, 1941–44.” *English Historical Review* 110 (June 1995): 620–51.

Subtelny, Orest. “The Current State of Ukrainian Historiography.” *Journal of Ukrainian Studies* 18 (Winter 1993): 33–54.

Sysyn, Frank.”The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology.” *Social Research* 58 (Winter 1991): 845–64.

Velychenko, Stephen. “The Official Soviet View of Ukrainian Historiography.” *Journal of Ukrainian Studies* 19 (Winter 1985): 81–93.

Von Hagen, Mark. “Does Ukraine Have a History?” *Slavic Review* 54 (Fall 1995): 658–73.

Westermann, Edward. “’Ordinary Men’ or ‘Ideological Soldiers’?: Police Battalion 310 in Russia, 1942.” *German Studies Review* 21 (Feb. 1998): 41–68.

White, Elizabeth. “Majdanek: Cornerstone of Himmler’s SS Empire in the East.” Simon *Wiesenthal Center Annual* 7 (1990): 3–21.

Zimmerman, Andrew. “The Tuskegee Institute in German Togo and the Construction of Race in the Atlantic World.” Paper presented at the BMW Center for German and European Studies Seminar, Georgetown University, Nov. 2001.

Дисертації

Berkhoff, Karel. “Hitler’s Clean Slate: Everyday Life in the Reichskommisariat Ukraine, 1941–1944.” Ph.D. diss., University of Toronto, 1998.

Furber, David. “Going East: Colonialism and German Life in Nazi–Occupied Poland.” Ph.D. diss., State University of New York–Buffalo, June 2003.

Imort, Michael. “Forestopia: The Use of the Forest Landscape in Naturalizing National Socialist Ideologies of Volk, Race, and Lebensraum, 1918–1945.” Ph.D. diss., Queen’s University, Canada, 2000.

Алфавітний покажчик

Durchgangsstrassen. *Див.* Траси

DVL *Див.* Список німецького народу

Hungerpolitik 85

Landesschützverbände (оборонні загони) 87, 264

NSV. *Див.* Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення

Rayonchefs (керівники районів) 72, 262

RSD. *Див.* Служба безпеки Райху

RuSHA. *Див.* Головне управління з расових питань та переселення

Schutzmannschaften. *Див.* Українська поліція

Schutzpolizei 157, 287

SS Bauabschnittsleitung 174

Автобан. *Див.* Траси

Айке, Теодор 101, 304

Айнзацгрупа С 57, 63, 81–82, 98–99, 101, 103, 109, 113, 117, 124, 173, 215, 267, 276, 278, 280, 283, 305, 309, 315

Айнзацкоманди 5 та 6 97, 98, 102, 114, 132, 159, 183, 277, 284, 309

Альвенслебен, Людольф фон 174

Альсдорф, Людвіг 47–48

Антисемітизм 33, 43, 189; пропаганда ~у 229; ~ та Православна церква 60, 120; ~ українських націоналістів 120, 122, 285; ~ у СС-поліції, 137–138; післявоєнний ~ 240.

Антонеску, Іон 50

Арендт, Ханна 40, 245

Атаманська, Марія 223–224, 294, 328

Аушвіц 94

Африка 43, 45, 50, 76, 91, 138

Бабин Яр 96, 112, 241

Базар 204, 219, 224

Бандера, Степан 60–62, 122–123, 214–215, 219–220, 322, 326

Батальйони поліції порядку (№ 45, 82, 311, 314) 80, 98, 101, 103, 105, 160, 183, 277

Бах-Зелевські, Еріх фон дем 101

Берген, Доріс 313

Беркгоф, Карел 31, 90, 122

Бехренс, Гайнріх 162, 164, 202, 295, 299, 329

Білопілля 118

Білорусь 85; Голокост в ~і 94; німецька адміністрація ~і 110, 128, 155

Блобель, Пауль 89, 98–100, 104–105, 107–109, 189, 191, 279

Блюмель, Пауль 221

Богунія 89

Борделі 139

Борманн, Мартін 125, 128, 140, 291

Боровець, Тарас 215, 219–220, 323

Брагін 217–218

Браун Катрін, 22

Бредов, Ганс Леберехт фон 160, 216, 323

Бригади СС. *Див.* Перша бригада СС

Вагнер, Едуард 53, 85, 104, 254, 278

Вайнер, Амір 229, 239

Ванзейська конференція та протокол 48, 173, 181

Василевичі 72

Ведельштедт, Гельмут фон 202

Вервольф 28, 87, 182–184, 186, 192, 232, 310

Ветцель, Ерхард 159

Відділок зіпо-СД 132, 150, 233,

Війна на винищення (*Vernichtungskrieg*). *Див.* Операція «Барбаросса»

Військовополонені 53–54, 56–58, 66, 70, 72, 78, 80, 184, 190, 219, 228; табори для ~их (транзитні, стаціонарні табори) 73–75, 83–91, 93, 103–104, 108, 124, 172–175

Вінниця 23, 34; військове завоювання ~і 56; військова та СС адміністрація у ~і 68–74, 160, 172; Голокост у ~і 98, 114, 123, 159, 180–185; табори у ~і 85, 87; масові захоронення у ~і 227–228

Власов, Андрій 86, 219

Володарськ-Волинський 83
Гайдріх, Райнхард 29, 30, 53, 68, 81, 86, 91, 104, 118, 138, 173, 189, 246, 254
Гайсин 85, 147, 160, 172–177, 180
Галле, Фріц 145, 183
Гарві, Елізабет 193
Гаусгофер, Карл 42
Гафке, Герберт 202
Геґевальд 28, 32, 146, 184, 186, 192–197, 203–205, 207, 209–210, 217, 219, 229–232, 311
Гельвіґ, Отто 138, 141, 148, 156-157, 186, 289–290
Генеральний план «Ост» 196, 229
Генчель, Віллібальд 42–43
Геншель, Тео 206, 230
Геополітика 26, 39, 42
Ґерлах, Крістіан 18, 85
Гетто 15, 93, 95, 99–100, 102–103, 112–116, 119, 123, 137, 165, 171, 180, 183, 189
Ґізеке, Вальтер 174
Гілберґ, Рауль 1, 129
Гіммлер, Гайнріх: колоніальне мислення ~а 28, 40, 49; кампанії германізації ~а 43, 194, 197; ~ та керування силами поліції 28–29, 73, 97; ~ у «Вервольфі» з Гітлером 204; ~ та антипартизанська війна 217; ~ та евакуація Геґевальду 233
Гітлер, Адольф 23; бачення ~ом України та українців 28, 34, 39–49; політика ведення війни та директиви ~а 50–54, 77, 125–126; ~ у Вінниці («Вервольф») 87, 181–184, 186–187
Ґлобочнік, Оділо 193
Глоцман, Ніна Борисівна 118–121
Гніванська каменоломня 174
Гнівань 180
Гойхер, Володимир 113, 285
Ґолберт, Ребекка 18, 240
Головне управління з расових питань та переселення (RuSHA) 197, 206, 230
Головнокомандувач СС та поліції регіону «Росія-Південь». *Див.* Єкельн, Фрідріх; Прюцманн, Ганс-Адольф
Гоффмайєр, Горст 62–63, 197–198, 257, 312
Гофманн, Отто 206
Грабунки 69, 136, 141–142, 161, 166, 170, 234, 238, 260, 299
Грайфельт, Ульріх 204
Григорій (Огійчук), єпископ 148, 228
Ґроссман, Василій 21, 102–103, 187
Гун, Гайнріх 112
Ґьольнер, Ернст 142, 169, 190
Ґьорінґ, Герман 23, 29, 53, 95, 124–127, 149, 186, 205
Гюльсдюнкер, Алоїс 186–187, 310
Дагані, Арнольд 175–179
Даллін, Александр 76, 143
Далюге, Курт 101, 103
Даргель, Пауль 135
Дарре, Вальтер 41, 43, 45
Дзержинськ 113, 281, 285
Дніпропетровськ 207, 240, 314, 322,
Дулаги (транзитні табори) 85, 87, 90–91
Евакуація 55, 74, 182, 206, 233, 239
Ельгафен, Отто фон 102, 160, 205
Емлер, Ґотхільф 141
Епп, Франц Ріттер фон 49
Етнічні німці. *Див.* Фольксдойчі
Євреї: ~ у довоєнний період 34–36; масові вбивства ~в 64, 77, 79, 82–83, 94–112; порятунок ~в 163–164, 186, 188; опір ~в 214, 226; ~, примусова праця ~в 75, 96, 115, 123, 158–159, 164, 173. Також *див.* Грабунки; погроми
Єврейська рада (юденрат) 71, 260
Єдвабне 83
Єкельн, Фрідріх 68, 80, 97–98, 100–103, 116, 159, 189–191, 265–267, 275
Єльськ 216
Ємільчине 82
Жандарми 31, 116, 123, 127, 129, 132, 145–146, 150, 152–152, 155, 157, 159–165, 168, 171–172, 174, 180, 182, 207, 216, 223–225
Житомир: довоєнний ~ 34–36; завоювання ~а 54–57; заходи безпеки

в ~і 65, 80–83; табори в ~і 83–87; ~ та Голокост 94–105, 112–114, 118–121, 159–160, 186–187, 189–190; фольксдойче в ~і 63, 192–211; пам'ятник Голокосту в ~і 241
Зальманціг, Теодор 183–184, 295, 309
Заукель, Фріц 126, 152–153, 231
Звірства Вермахту 97, 108, 118, 232, 253
Земельне питання 143
Злочинці. *Див.* Психологія злочинців
Зондеркоманда «Росія» (зондеркоманда «R») 62, 194, 197
Зондеркоманда 1005 108
Зондеркоманда 4a 57, 63, 89, 97–98, 100, 104–105, 107, 112, 114, 118, 189, 230, 254, 278–279, 301
Зондеркоманда 4b 98, 183
Імперські моделі 26, 50, 251
Індія 23, 26, 40, 46–49, 126, 132, 155, 251
Кайтель Вільгельм 76, 126, 222
Кам'янець-Подільський 36, 102, 277
Катинь 227–228
Керівники з питань сільського господарства (*La-Führer)* 143–145, 293
Керівники районів, див. *Rayonchefs*
Кершоу, Ян 98
Київ 29, 34, 37, 57, 61, 87–88, 95, 98, 112, 132, 147–148, 184, 194, 209, 215, 217, 219, 240
Киян, Юрій Олексійович 94, 274
Кіпер, Вольф 104–107, 109, 278
Кіцінґер, Карл 124, 141, 286
Клаузевіц, Карл фон 92
Клемм, Курт 114, 129, 134–136, 144, 148, 151, 153, 155–157, 160, 169–170, 190, 199, 216, 286
Кленк, Карл 179–180
Кляйст, Евальд фон 55, 57
Ковпак, Сидір 216, 218–219, 325
Коган, Мойше 104–107, 109
Козарицький, Леонтій Антонович 220
Козятин 59, 115, 118–119, 146, 153, 155, 161–166, 202, 223, 225–226, 281, 284, 287
Колективні господарства 62, 64, 75, 132, 144–145, 150, 153, 171, 195, 234
Колоніальна ідеологія 22–23, 26, 28, 31, 40–51, 91–92, 95–96, 144, 192–193, 195, 229, 234, 236, 238
Колоніальна школа для жінок (Рендсбург) 50
Командування тилового району групи армій «Південь». *Див.* Тиловий район групи армій «Південь»
Комендатури 67, 71, 87, 99, 109, 115, 117
Комісаріат (німецька адміністрація) 125–157; створення ~у 128; політика ~у щодо України 132, 143–151; ~ та конфлікти із СС-поліцією 155–157; ~ та Голокост 158–163; ~ та партизанська боротьба 221
Кондратенко, Марія 225–226
Конзее, Ернст 97
Корделівка 162
Коричнева папка 171
Коростень 56, 60, 161, 205, 216, 225
Кох, Еріх 28, 91, 110, 114–116, 126, 135, 138, 140, 144, 146, 148–149, 151, 156, 169, 181, 199, 202, 205–206, 221, 231
Краснопілка, 179
Кріштофель, Франц 176
Кьорнер, Гельмут 206
Ламмерс, Гайнріх 125
Латиська поліція 127
Лельчиці 218
Лемкін, Рафаель 40
Литовська поліція 73, 127
Ліндквіст, Фрідріх 43
Лісники 159
Літин 174, 182
Львів 33, 38, 61, 174
Любар 56, 85, 212
Людендорф, Еріх 43

Ляйббрандт, Ґеорґ 48
Ляйзер, Ернст 129, 143, 157, 169, 209, 213, 218, 221–222, 227, 229, 231, 234
Магасс, Фріц 134, 141, 147, 231
Майссляйн, Йоганн 175–176
Маккіндер, Гальфорд Джон 41
Малин 204
Малінков, С. Ф. 218
Малліґен, Тімоті 18, 76
Марґенфельд, Фріц 147, 183, 228
Маркулл, польовий комендант 68–69, 71–72, 74, 76, 82, 261, 263
Медичні експерименти 108
Меєр, Альфред 134
Мейргофер, Бруно 163
Мельник, Андрій 60, 214–215, 219, 322
Мертві зони 213, 218, 221
Михайлівка 176–177
Міністерство Райху у справах окупованих східних територій 32, 48,
Могилів-Подільський 55, 72
Мозир 160–161, 217, 224, 231
Мольтке, Гельмут Джеймс фон 108
Моссе, Джордж 42
Мюллер, Гайнріх 86 100
Мюллер, Ервін 197
Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення (NSV) 100, 198–200, 207, 230
Небе, Артур 110
Новоград-Волинський (Звягель) 56, 80; фольксдойче в ~у 37, 75; табори в ~у 85–87; ~ та Голокост 102, 116; депортації примусових робітників із ~ого 139, 153
Нойманн, Артур 105, 189
Овруч 34, 103, 132, 160, 204, 207, 217
Олевськ 218, 247, 255, 296
Операція «Бамберґ» 216
Операція «Барбаросса» 34, 46, 62, 80, 91, 93, 97, 104, 110, 113, 122, 197
Операція «Вайхсель» 221
Операція «Танненберґ» 71
Опір 119, 133, 224, 232,
Організація Тодта (ОТ) 87, 129, 156, 168, 172, 174, 181, 307, 333
Організація українських націоналістів (ОУН) 60–62, 122–123, 148, 215, 241
Освітня політика 62, 132, 134, 146, 148, 194, 200
Осітна (трудовий табір СС) 176
ОУН. *Див.* Організація українських націоналістів
Охорона здоров'я 71, 91, 169–171
Охоронні дивізії 54, 67, 77, 80–82, 87–88, 103, 159, 174
Паламарчук, Василь 165
Паннінґ, Ґерхарт 89, 105, 107–109, 189, 228
Партизанська війна 28, 80–84, 92, 103, 116, 150, 165–167, 194, 203–205, 221–227, 229–232
Пекерман, Галина Юхимівна 118
Перша бригада СС 76, 80, 82, 102–103
Погребище 161–163
Погроми 15, 35–36, 60, 77–78, 115, 117–118, 122–123, 240
Полікарп (Сікорський), єпископ 60, 148
Поль, Дітер 94–95
Польща 26, 33–34, 36–37, 41, 43, 50, 80, 83, 92, 95, 97, 113, 138, 165, 193–194, 196, 203, 206, 214
Поляки 22, 34, 36, 43, 49, 52, 64–65, 109, 122, 194, 212, 230, 238
Помме, Курт 183
Похідні групи 60, 122–123
Православна церква 60, 64, 147–148, 235
Прокоп, Мирослав 61, 256
Пропаганда 40, 44, 56, 59, 85, 105, 122, 153, 199, 211, 213, 217, 219, 227–229, 238, 240
Прюцманн, Ганс-Адольф 101, 116, 143, 156, 159, 168, 174, 194, 197, 218

Психологія злочинців 94, 111–112, 191, 301
Райніке, Германн 86
Райхенау, Вальтер фон 33, 55–56, 68, 71, 73, 75, 160
Райхскомісар у справах зміцнення германської нації. *Див.* Гіммлер Гайнріх
Райхскомісар по Україні. *Див.* Кох, Еріх
Райхсміністр у справах окупованих східних територій. *Див.* Розенберґ Альфред
Раттенхубер, Ганс 181, 183
Ратцель, Фрідріх 41, 92
Рацезберґер, Франц, 160, 172, 184–187
Раш, Отто 68, 79, 82, 96–98, 101, 109–114, 159, 173, 189
Релігія 36, 53, 59–60, 147–149
Римо-католицька церква 64, 122, 147
Рідль, Йозеф 65, 81, 104, 264
Ріхтер, Йозеф 165, 171, 299
Розенберґ, Альфред: колоніальні ідеї ~а 28, 40, 44, 49; ~ та військовополонені 88; ~ та «єврейське питання» 113, 159, 171; ~ та створення міністерства окупованих східних територій 126, 134, 137, 143; ~ та указ про віротерпимість 149; ~ та фольксдойче 197, 205, 209, 230
Розенберґ, Михайло 113
Рок, Карл фон 67, 70, 76–80, 82, 84, 112, 114, 124, 317
Роми 49, 104
Ружин 119, 161–162, 168, 225–226
Румунія 33, 125, 176, 179, 181, 197
Рундштедт, Ґерд фон 55
Самгородок 161–162, 165, 171, 226, 299, 328
Сатановський, Хаїм 233
Севастьянов, Олександр 68, 89
Сирітські доми 99, 140, 300
Скоропадський, гетьман 42
Словацькі війська 55, 172
Служба безпеки Райху (RSD) 159, 181–184
Сміт, Вудро 44
Снайдер, Тімоті 33
Спектор, Шмуель 21, 95, 115
Список німецького народу (DVL) 63, 197, 201, 230, 313, 331
СС-Вікінґ 55, 102
Стайнвайс, Алан 41, 193
Сталін 33, 35, 37, 56, 59, 65, 145, 218, 232, 235, 240
Сталінград 212, 229, 330
Сталінізм 22, 30, 52, 58–59, 65, 227, 229
Старости 31, 62, 67, 74–75, 129, 133, 220, 223–224
Стаціонарні табори 85, 87, 172, 174, 191, 217, 268
Стерилізація 140, 201, 246
Стецько, Ярослав 122
Стрижавка 182
Таємна польова поліція (GFP) 80, 116, 181
Тернер, Фредерік Джексон 41
Тиловий район групи армій «Південь» 67, 70, 77, 112, 114, 216
Ткачова, Анна 225–226
Тодт, Фріц 181
Томас, Макс 146, 148, 155, 184, 215, 217
Трансністрія 183, 190, 197, 204–205
Траси (DG IV, DG V) 87, 172–176, 182
Тульчин 109
Угорські війська 55, 172
Українська автокефальна церква. *Див.* Православна церква
Українська повстанська армія (УПА) 326
Українська поліція 69; ~ служба охорони порядку (Ordnungsdienst) 69; ~ Аскаріс 40; ~ у складі Schutzmannschaften 73, 160–162, 164, 166–167, 175; ~ у складі допоміжних

поліцейських формувань (Hilfspolizei) 73, 287
Українці 15, 22, 29–35; ~ та вторгнення нацистів 59–60, 65; ~ в німецькій адміністрації 68, 71–76; ~ як військовополонені 86, 89–90; ~ та Голокост 96, 99, 116, 118–121; ~ та соціокультурні події 147; примусова праця ~в 149, 151, 153; депортації ~в 204, 206–207; ~ у партизанській боротьбі 214–216
Уманський, Семен 163–164
УПА. *Див.* Українська повстанська армія
Утопічні соціалісти 42
Фаєрабенд, доктор 153, 303
Фірма Баркхаусен 174
Фірма Дорманн 175
Фірма Массенберг-Ессен 175
Фішер, Фріц 19
Фолькаммер, Трауґотт 171
Фольксдойчі: радянські депортації ~ 63; ~ в німецькій адміністрації 62, 64, 70; ~ та Голокост 161, 167–168; евакуація ~в 233; ~ у самообороні (Selbstschutz) (формування поліції) 159. *Див. також* Геґевальд
Фотій (Тимощук), єпископ 148
Франкель, Єва Аврамівна 158, 285
Фройхте, Ганс 86
Фьорстерштадт 230, 331
Химка, Іван-Павло 117
Хмільник 55, 109, 120, 123, 180, 182, 247, 258, 261, 265, 300, 304, 309
Центри фольксдойче 193–204
Червона армія 54, 56–57, 73, 81, 84, 102–103, 187, 220, 227, 233
Червона Гора 90, 186, 272
Черняхів 104, 114
Чорний, Міша 226
Чорний ринок 69, 139, 142
Чуднів 57, 247
Шахт, Яльмар 45
Шинальський, Іван 140, 141, 235
Шілл, Ріхард 230
Шмідт, Фрідріх 182
Шпеєр, Альберт 46
Штайнер, Фелікс 30
Штумпп, Карл 70, 197–199
Штюльпнаґель, Карл-Гайнріх фон 55, 76, 78, 263
Шульц, Ервін 97, 111–112,
Юницький, Петро Гнатович 212
Яценюк 219–220

Ілюстрації та карти

Ілюстрації

Гіммлер розмовляє із Алексом Штайнером 30
Адольф Гітлер відвідує організацію німецького Червоного хреста в м. Бердичів, Україна, 6 серпня 1941 р. 25
Німецька листівка-перепустка для дезертирів Червоної армії 57
Німецькі дорожні знаки в центрі Житомира 69
Радянські полонені у вінницькому таборі для військовополонених 88
Офіцери СД страчують Мойше Когана та Вольфа Кіпера 106
Євреї, зігнані солдатами Вермахту та зіпо-СД у Житомирі 107
Організаційна схема райхскомісаріату Україна 130
Організаційна схема гебітскомісаріату в Україні 131
Курт Клемм 135
Українських примусових робітників перевіряє лікар Вермахту 152
Українські примусові робітники прощаються із рідними 154
Оголошення гебітскомісара Бердичева 164
«Робота на будівництві головної дороги», Арнольд Дагані 177
«Повернення “додому” з роботи», Арнольд Дагані 178
«Братні могили», Арнольд Дагані 179
Німецький СС-поліцай розстрілює єврея у Вінниці 185
Гітлер із Вільгельмом Лістом та Германом Ґьорінґом 186
Кабінет Гітлера у «Вервольфі» 187
Гіммлер приймає привітання з нагоди дня народження 188
Гіммлер перевіряє бавовняні поля в Україні 207
Німецькі солдати під час повторного захоплення Житомира 235

Карти

Європа під владою нацистів у 1942 р. і плани щодо Великої германської імперії 24–25
Райхскомісаріат Україна, 1 травня 1942 р. 26
Адміністративна карта генерального округу Житомир 27
Територія поселень етнічних німців під назвою Геґевальд 208
Розвал нацистської імперії. Примусова евакуація фольксдойчів 237

ПРИНЦИПИ ОФОРМЛЕННЯ ПОСИЛАНЬ НА ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРУ, ВИКОРИСТАНІ У КНИЗІ

У посиланні на літературу надаються лише скорочені відомості про автора, назву та сторінку. Повну бібліографічну інформацію про видання див. у розділі «Бібліографія». При посиланні на архівне джерело автор у переважній більшості випадків спочатку подає назву документа, потім наводить пошукові дані.

Нижче наводиться порівняльна таблиця з прикладами співвідношення використаних посилань до аналогічних, зроблених згідно з вітчизняними стандартами.

Наукова монографія	Magocsi, *A History of Ukraine,* 638	*Magocsi P.R.* A History of Ukraine. – P. 638
Стаття у збірнику	Charles Sydnor, "Reinhard Heydrich: Der 'Ideale Nationalsozialist'" in *Die SS,* ed. Smelser and Syring, 208–19	*Sydnor Ch.* Reinhard Heydrich: Der 'Ideale Nationalsozialist' // Die SS / Eds. Smelser, Syring. – P. 208–219
Стаття у науковому журналі	Berkhoff, "Was There a Religious Revival…?," 538	*Berkhoff K.* Was There a Religious Revival in Ukraine under the Nazi Regime? // *Slavonic and East European Review*. – 2000. – Vol. 78. – No. 3. – P. 538.
Періодичне видання окупаційних часів	*Українське слово* (Житомир), 19 липня 1941, ДАЖО, газетний фонд	*Українське слово* (Житомир). – 1941. – 19 лип. (ДАЖО, газетний фонд).
Документ з архіву в Україні	ДАЖО, Р1151-1-26	ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 26.
Документ з українського або російського архіву на мікроплівці у закордонному архіві	РГВА, 1275-3-662, 5 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92, 5) ДАВО, 1358-1с-1, 5 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 3, 5)	РГВА, ф. 1275, оп. 3, д. 662, л. 5 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, ролик 92, л. 5) ДАВО, ф. 1358, оп. 1с, спр. 1, арк. 5 (копія у USHMMA, RG 31.011M, ролик 3, арк. 5)